

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ
І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
У КРАЇНАХ СВІТУ**

МОНОГРАФІЯ

**МАРІУПОЛЬ
2019**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ І
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН КРАЇН СВІТУ**

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

**За науковою ред. чл.-кор. НАПН України,
д.політ.н., проф. К. В. Балабанова**

**Маріуполь
МДУ
2019**

УДК 327 (100)

Авторський колектив:

Балабанов К. В. (наук. редакція), Булик М. В., Гільченко О. Л., Іванець Т. М., Піддубний С. А., Рябінін Є. В., Светлакова М. А., Трима К. А., Трофименко А. В., Трофименко М. В., Черепченко О. О., Ясірова Ю. Ф.

Затверджено до друку Вченою радою Маріупольського державного університету (протокол № 2 від 20 вересня 2019 р.)

Рецензенти:

Барановський Фелікс Володимирович, д.політ.н., професор, завідувач кафедри політології, права та соціології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Луцишин Галина Іванівна, д.політ.н., професор, завідувач кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка»;

Новакова Олена Вікторівна, д.політ.н., професор кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

А 43   Актуальні проблеми політичних процесів і міжнародних відносин країн світу: колективна монографія / За наук. ред. К. В. Балабанова. — Маріуполь, 2019. — 449 с.

В монографії висвітлено актуальні питання політичних процесів і міжнародних відносин країн світу. Досліджено окремі аспекти розбудови політичної системи України. Вдосконалено практики розгляду трансформації політичних систем країн світу в умовах глобалізації. Окрема увага приділена партійним системам в сучасних державах, при цьому проаналізовано країни Південної Європи (Італія, Греція та Кіпр) та Японія. Монографія розрахована на студентів, викладачів, аспірантів, науковців, а також усіх, хто цікавиться сучасними політичними процесами та міжнародними відносинами.

Монографія є результатом багаторічної праці колективу викладачів та науковців кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету, які формують наукову школу доктора політичних наук, професора Костянтина Васильовича Балабанова. Матеріали, представлені в монографії, свого часу частково було оприлюднено в кандидатських дисертаціях та наукових публікаціях авторів.

УДК 327 (100)

ISBN 978-966-97742-8-6

© Маріупольський державний університет, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. РОЗБУДОВА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	7
1.1. Соціально-економічний конфлікт як детермінанта процесу трансформації політичної системи.....	7
1.2. Фактори та принципи концептуалізації державної молодіжної політики (на прикладі Донецької області): історико-політичний аспект.....	66
1.3. Шляхи, механізми та джерела державної політики захисту сім'ї в період кризи.....	106
1.4. Екзогенний вплив Росії на посилення сепаратистських процесів на Південному Сході України.....	137
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНІ АКЦЕНТИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ В КРАЇНАХ СВІТУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	157
2.1. Роль публічної дипломатії у зовнішній політиці держави.....	157
2.2. Вплив громадських організацій на забезпечення якості вищої освіти: європейський та світовий досвід.....	173
2.3. Становлення інституту лобізму: досвід Канади для України.....	198
РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ У СУЧАСНИХ ДЕРЖАВАХ	241
3.1. Еволюція партійної системи Греції у 1974 – 2011 рр.....	241
3.2. Еволюція партійної системи Італії у період Другої Республіки (1993 – 2013 рр.).....	276
3.3. Трансформація партійної системи Республіки Кіпр у рамках ЄС.....	310
3.4. Особливості розвитку партійної системи Японії на сучасному етапі: досвід для України.....	355
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	385

ПЕРЕДМОВА

Сучасний світ динамічно змінюється, трансформації відбуваються в усіх його сферах, у тому числі і в сфері міжнародних відносин та політичних процесах. Проте, ці зміни неможливі без урахування розвитку сучасних міжнародних відносин в умовах глобалізації. Адже глобалізація на сьогодні є тим феноменом, який здійснює визначальний вплив на розвиток світової цивілізації загалом та на функціонування кожної окремої країни зокрема. Вирішальну роль у визначенні стратегічних цілей і перспектив суспільного розвитку, вироблення і реалізації політичного курсу країни, консолідації суспільства, оптимізації суспільних відносин і досягнення динамічної стабілізації суспільства відіграє політична система. Найважливішою особливістю трансформації сучасних політичних систем є те, що їх формування відбувається у виняткових історичних умовах і супроводжується суперечливими, неоднозначними процесами в сучасних міжнародних відносинах.

У цих умовах протікає й розбудова політичної системи України як суб'єкта та актора міжнародних відносин, відбуваються структурні зміни і модифікація функцій, у тому числі змінюється середовище функціонування української політичної системи. Індикаторами ефективності політичної системи України в умовах глобалізації є загальнолюдські цінності: суспільний прогрес, демократія, політичні права й свободи людини, соціальна справедливість, людський вимір політики, всебічний розвиток особистості.

Складним питанням для сучасної України є пошук принципів та механізмів налагодження взаємозв'язків із глобальним світом, що дозволить чітко визначити її місце та роль у загальносвітовому просторі. Тому політична система України має бути не лише максимально адаптованою до нових глобалізаційних умов розвитку, але й володіти потужним інструментарієм впливу на них, а також вмінням використовувати їх на користь реалізації власних національних інтересів.

Магістральними тенденціями трансформацій політичних систем країн світу на сучасному етапі виступає демократизація суспільного життя, згортання ролі держави та значення політичних еліт, зростання ролі громадянського суспільства, захист прав і свобод людини та ін.

Проте, кожна національна політична система, Східна чи Західна, має свій особливий генотип, внутрішню логіку розвитку, власну парадигму функціонування. Відповідно до цього в умовах глобалізації вона не обов'язково зазнає взаємопроникнення інших систем та підпадає під гомогенізацію культур шляхом інтеграції та уніфікації Сходу та Заходу. Посилення міжнародних зв'язків, яке відбувається в умовах глобалізації, особливо у сфері економічних зв'язків, водночас викликає напругу та конфлікти саме на основі як економічних, так і політичних інтересів, ідеологічних (ціннісних взагалі) переваг та пріоритетів.

Крім того, ті глобальні зміни, які відбуваються в характері функціонування політичних систем, впливають і на еволюцію партійних систем і політичних партій. Для європейських країн поширення та поглиблення євроінтеграційних процесів обумовлює й трансформацію політичної системи та її інститутів, зміну моделей поведінки політичних еліт. Щодо глобальної світової системи, то вона характеризується неухильним зростанням ролі азійського регіону. До того ж, особливістю цього регіону є наявність держав з радикальними політичними режимами, що доводить важливість вивчення трансформації їхніх партійних систем.

Запропоноване дослідження спрямоване на висвітлення специфіки впливу сучасних міжнародних відносин в умовах глобалізації, функціонування окремих елементів національних політичних систем, аналіз загальносвітових тенденцій та закономірностей глобалізаційного розвитку світу.

РОЗДІЛ 1. РОЗБУДОВА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

1.1. Соціально-економічний конфлікт як детермінанта процесу трансформації політичної системи

Політична система, як термін та сутність, давно відомий та широкоживаний у науці. Часто це поняття використовується не тільки фахівцями, але є також і невіддільною складовою публічного дискурсу щодо політичних питань, та одним з напрямків соціалізації і навіть ототожнюється з поняттям політичний режим. Часто політична система розглядається, в зв'язці з формою політичного режиму – як дихотомія між демократією та автократією і сама сутність режиму та системи, як і процес їхнього становлення залишаються поза увагою дослідників [207, с. 35]. Варто відзначити, що класичною є також оцінка режимів: так демократія розцінюється як щось позитивне, а варіанти автократії – навпаки – негативно [264, с. 77-78]. Така ж дихотомія поширюється і на відповідні типи політичних систем.

У працях, що присвячені демократії протягом останніх десятиліть сама демократія концептуально постає, як щось цінне само по собі, як ціль до якої прагнули певні історичні батьки-засновники, і тим більш мають прагнути сучасники. У цьому аспекті важливо, що концепція демократії в якості самодостатньої цінності, здебільшого характеризує або праці авторів, що народилися при демократичній формі політичного режиму, або представниками тих кіл, для яких ці країни стали бажаним зразком для наслідування. В обох випадках на світосприйняття авторів мала здійснювати вплив соціалізаційна модель демократичних суспільств, що через систему освіти, культурні норми і стереотипи, утверджувала демократію, як одну з найвидатніших цінностей, часто ототожнюючи її із свободою.

Але в праці виданої ще 1921 р., власне до перемоги демократичних принципів на заході, Дж. Брайз написав: «У минулому тільки один шлях вів до демократії – прагнення

позбутися відчутних лих» [18, с. 42]. А Д. Растоу в праці 60-тих років ХХ ст. пише: «Демократія не була первинною, чи головною метою; про неї думали як про засіб досягти якоїсь іншої мети, або як про сприятливий побічний результат боротьби» [260, с. 597]. Якщо погодитись із вищезгаданими авторами то ми отримуємо іншу концепцію становлення та сутності демократії. Остання постає об'єктивним явищем, що сформувалось в ході функціонування деяких суспільств, як наслідок вирішення певних проблем за посередництва політичного конфлікту.

В свою чергу, згода з об'єктивним характером становлення демократії, як однією з форм політичного режиму, з неминучістю породжує уявлення про політичний режим, як про систему відносин що детермінована об'єктивними чинниками. В цьому сенсі сам політичний режим може бути визнаний об'єктивним явищем. Тобто, складання певного типу режиму є незалежним від свідомої волі соціуму, і навпаки будь який режим виникає завдяки впливу певного комплексу об'єктивних факторів. А значить існують певні об'єктивні чинники, що обумовлюють становлення та трансформацію режимів. Можна припустити що ці чинники мають бути більш об'єктивними ніж політична система. Це має бути так вже в силу того, що самі політичні системи нерідко типологізують в залежності від типу режиму, а то і ототожнюють один з одним.

Принаймні характеристика обох явищ зазвичай описується в термінах конфігурацій та відносин між певними групами. Але що вплинуло на складання саме таких груп, в певній конфігурації та у їхньому ставленні до певних цінностей, зазвичай не конкретизують, адже саме відповіді на ці питання демонструють суб'єктивність політики як явища. Відповідно, мають існувати якісь об'єктивні детермінанти політичного світу взагалі і типу політичного режиму зокрема.

З визначення політичної системи, яка включає і самий політичний режим, витікає що існує кілька об'єктивних систем суспільства, що мають вплив на усю сукупність політичного життя. Такими системами можна визнати економічну та культурну системи суспільства. Вони практично не залежать від свідомої поведінки людини, в разі

ж нерациональної поведінки, невідмінно відреагують санкціями за порушення своїх законів та норм. Саме з цих причин, згідно нашому розумінню, переживають крах політичні системи та окремі економічні системи[114, с. 633].

Економічна система, в розумінні способу задоволення людиною та суспільством власних матеріальних потреб, є об'єктивною, напевно, найбільшою мірою. Така думка має право на існування, адже як окрема людина, так і ціле суспільство може відмовитись від певного способу відносин, що спрямовані на здобуття необхідних ресурсів, але не в змозі відмовитись від самого процесу. Найбільш об'єктивними потребами людини є повітря, яким можна дихати, яке не сприймалося до промислової революції в якості економічного ресурсу, але має відображення в сучасному світі в якості всього комплексу екологічних, а звідси туристичних і рекреаційних питань. Не менш об'єктивною є потреба в воді, її видобуток, транспортування, розподіл та споживання доволі давно були усвідомлені в якості ресурсу, як в господарчій, так і в військовій справі. На сьогоднішній день водне питання існує в безмежній кількості проявів: від впровадження стандартів питної води до глобальної загрози водного дефіциту[149, с. 179-181].

Те саме ми можемо сказати і про їжу в якості ресурсу, що має бути вироблений, транспортований, розподілений та спожитий, задля запобігання власно зникнення особистості, чи спільноти. Продовольча проблема нікуди не зникла і сьогодні, достатньо згадати хоча б продовольчу програму ООН [168, с. 49]. Згадані ресурси, продукування яких забезпечує саме існування людини, найбільшим чином детермінує її поведінку як в перспективі, короткостроковій, так і довготерміновій. В певних широтах такого ж об'єктивного характеру набувають одяг, житло та пальне. Забезпечення доступу до зазначених ресурсів має домінувати в поведінці особистості і соціуму, адже саме вони визначають базову і абсолютно об'єктивну задачу кожного – самозбереження, виживання, відтворення.

Відмовитись від них він може лише в порядку самознищення, що може бути покликане факторами з інших систем, культурної та соціальної. Але сам факт

самознищення, нівелює суб'єктність особистості або спільноти в даній нам реальності, перетворюючи їх, в кращому випадку, на культурний феномен, взірець, що не повторюється в точності, а значить вкрай обмежено впливає, якщо взагалі впливає, на об'єктивну реальність. Тобто інцидент із гарнізоном іудейської фортеці Масада залишився в культурі як феномен та взірець, але не сказався на поведінці оборонців Києва у 1941 р. [130, с. 152].

Культурна система суспільства формує ціннісну базу, що в свою чергу, породжує певне уявлення про задачі, критерії бажаного та неприпустимого, як для окремої особистості, так і для суспільства в цілому. Завдяки культурній сфері політичне життя наповнюється інтересами, прагненнями, певними сподіваннями, що детерміновані світосприйняттям суспільства, в основі якого лежить певний ціннісний набір [13, с. 110-111].

Переоцінити настільки всеосяжну значущість даного чинника проста неможливо, але культурна система, як об'єктивний чинник політичного процесу має декілька вад. По-перше, завдяки унікальності багатьох явищ та процесів, культурні феномени багато в чому носять характер структурованої рефлексії суспільства на певні подразники, успіхи, поразки та розчарування, історію стосунків, моделей поведінки, що мають спонтанний та хаотичний характер. Тобто сама культура є вторинним чинником дуже багатьох факторів життя суспільства. Часто таких що безпосередньо не пов'язані з політикою. По-друге, суспільство, що досягає певного рівня мобілізації та отримує знання в галузі соціальних технологій може свідомо спрямовувати процес розвитку чи занепаду певних елементів культури. Звичайно, базові установки змінюються доволі повільно, але за посередництва інститутів соціалізації суспільство в змозі суттєво впливати на культурний набір, як всередині суспільства, так і по відношенню до інших суспільств. Ліпшими прикладами визначених явищ можуть стати: в першому випадку докорінна зміна культурних феноменів стародавнього населення Криту, внаслідок виверження вулкану Санторін у XV ст. до нашої ери [16, с. 107], а другий випадок чудово відображає асиміляція та релігійна експансія, наприклад християнізація Київської Русі [69, с. 14].

До того ж треба додати, що культурний чинник, при всій своїй впливовості та фундаментальності проявляється надзвичайно повільно, при тому, що часом, події в світі політичному відбуваються надзвичайно стрімко. А значить культурний чинник не може безпосередньо детермінувати події в політичній системі, або здійснює вплив на надзвичайно високому рівні абстракції набору принципів, залишаючи надзвичайно широкий простір для їхнього трактування та реалізації.

Соціальна система суспільства, попри всю владність та об'єктивність, сама значною мірою детермінована першими двома системами, що дуже детально та ярко описали Ф. Енгельс, про сутність процесів складання та трансформації соціальної системи [347, с. 112], та Е. Тоффлер, коли описав сучасний стан цієї системи та зробив спробу спрогнозувати її майбутнє [297, с. 325].

Таким чином ми отримуємо економічну систему в якості єдиної, що цілком об'єктивна та динамічна настільки, щоб лежати в основі політичних процесів і продукувати політичні інститути що змушені діяти постійно. Культурна система має абсорбувати досвід та служити скоріш утримувачем політичної активності, ніж її стимулом та джерелом. Соціальна ж система має грати роль каркаса, що формує простір, час та певні завдання для світу політичного, відображаючи в практиці ступінь масового усвідомлення, суб'єктивної об'єктивізації суспільством перших двох систем.

В контексті нашого дослідження, з урахуванням фактору розподілу членів суспільства між мережею великих соціальних груп, згідно уявленню кожного про власні інтереси, економічний чинник постає фактором надзвичайно складним. Він не лише має неабияку об'єктивну здатність для детермінації поведінки індивідів та груп, а і сам по собі породжує низку джерел влади.

Від економічних факторів багато в чому залежить життя кожного окремого члена групи як і суспільства загалом, і часто вони є суто об'єктивними, чи суб'єктивно об'єктивними. Про наявність та дієвість соціально-економічних чинників, які можуть змінюватись із часом, говорить сам той факт, що в рамках однієї системи з ходом

часу режим та політична система загалом можуть змінювати свою форму. Авторитарний Німецький Рейх кайзера Вільгельма може перетворюватися на демократичну Веймарську республіку, яка стає тоталітарним III Рейхом, що стає демократичною ФРН та авторитарною НДР – і все це менш ніж за 50 років [262, с. 110-126]. Приклад демонстративно динамічний, але, на перший погляд, не бездоганний – адже більшість змін траплялася при безпосередньому втручанні зовнішніх сил і у ході світових війн. Але ця історія, широковідома та практично безспірна, принаймні загальноновизнана, демонструє декілька фактів. По-перше – значущість зовнішніх впливів на форму політичного режиму ще на початку ХХ століття, що в умовах сучасного всеосяжного проникнення процесів глобалізації має бути тільки більш виразним [273, с. 147-148]. По-друге, варто звернути увагу на наступний факт, що становлення демократії у Німеччині 1918 р., більшою мірою, сталося внаслідок внутрішньополітичного процесу, особливо у порівнянні з трансформаціями 1945 р. [262, с. 112]. По-третє, маємо констатувати відносно слабкий вплив культурного чинника, як у випадку переходу від ліберального до тоталітарного режимів на початку 30-их років, так і легкість побудови дуже відмінних систем в ФРН та НДР на основі єдиної німецької культури [262, с. 125]. Якщо ж згадати поглинання більш об'єктивною капіталістичною ФРН своєї більш суб'єктивної, в економічному плані, НДР наприкінці 80-х років ХХ ст. [262, с. 131], то знаходить своє підтвердження і наш теза про більшу важливість в детермінації політичного режиму економічного чинника, і пов'язаної з ним соціальної системи [277, с. 88-91].

Цим прикладом ми знов наближаємось до одного з факторів що наведений в цитаті Д. Растоу [260, с. 597], насправді він згадується практично всіма дослідниками демократії та демократизації – демократія як (побічний) результат боротьби, а відповідно має бути і навпаки – відсутність чи слабкість політичної боротьби має складати автократію. Згідно з нашими припущеннями процес складання демократії тотожний процесам складання будь-якого іншого режиму. Політична діяльність в багатьох аспектах є тотожною боротьбі та конфлікту, що ведеться

згідно комплексу норм формалізованих та ні. Власно з формулювання цих норм та практик їхньої реалізації політичними силами, ми вважаємо, і складається форма конкретного політичного режиму [190, с. 36-48]. Тобто форму політичного режиму задає боротьба, що заводить нас до парадоксу – адже детермінанти режиму мають бути більш об'єктивними ніж він сам, а що може бути більш суб'єктивним ніж конфлікт?

Для подолання цього парадоксу ми схильні погодитись із думкою Р. Дарендорфа про те що конфлікт – є невіддільною частиною сутності людського суспільства [51, с. 41]. Деякі автори пішли ще далі і кажуть про конфлікт як про генерування єдності [200, с. 269-370]. Типів конфліктів існує велика кількість, але їхня наявність і є однією з констант, як історії, так і сучасності людських спільнот. Така стабільність існування, вже сама по собі, вказує на об'єктивність конфлікту в суспільстві – саме суспільство є його продуктом [203, с. 59-67]. Спільнота не може ігнорувати наявність конфліктів, вона має передбачати інститути, що покликані керувати ними. Тобто наявність сторін, що беруть участь в конфлікті, вірогідно, і створює стале суспільство за посередництвом інститутів вирішення суперечок.

Перш за все мова йде про нормативно-ціннісну базу, практики її впровадження та набори інститутів, що спрямовані на впровадження цих практик та контролем їхньої реалізації. Але кожне суспільство виникає, чи зазнає істотних трансформацій політичної системи в умовах функціонування якщо не інститутів минулої системи, то на основі цінностей та практик що були поширені в суспільстві раніше [328, с. 64]. Суспільство, в процесі життя в умовах що зазнали змін, має виробити практики та інститути подолання конфліктів, такі як наприклад субординація, а також системи контролю та відповідальності, що мають багато латентних функцій, старих та нових. Власне весь цей набір часто оцінюється як сутність політичної системи, адже в її дефініціях, так або інакше, мова йде про інтерес та володарювання. Володарювання на певній території та реалізацію спільних інтересів хоча б на міжнародній арені, нерідко згадується і насильство перш за все у внутрішньосуспільних відносинах.

Але чи всі сторони, що мають інтереси беруть участь у конфліктах за можливість їх реалізувати? Сама необхідність конфлікту, при прагненні до реалізації певних інтересів, практично, невідворотна в силу того що, як мінімум необхідні ресурси, людські, або фінансові, є зазвичай в дефіциті, а як максимум конфліктним є виділення власного часу та зусиль, адже ці ресурси групи враховуються та є бажаними з боку правлячої групи, що власне, є основою конфліктів між об'єктом та суб'єктом владних відносин [417, с. 324].

Але володарювання не є даністю, сам факт отримання влади якоюсь групою має говорити, як мінімум про перемогу в конфлікті за володіння нею [328, с. 83-84]. Тобто правляча група, принаймні, певний час тому була спроможною до конфлікту більшою мірою ніж інші об'єднання громадян в соціумі. Як максимум, необхідно сприймати сучасне правління групи, як здатність до перемоги в боротьбі за політичну владу, про що яскраво свідчить її статус, адже інші групи постійно претендують на домінуючу роль.

Групам що меншою мірою здатні до конфлікту на загальнонаціональному рівні мають задовольнятися менш сприятливими позиціями та можливостями в масштабі доступному для їхньої здатності до перемоги. Їх володарювання може бути більш дієвим, та навіть виключним, за рахунок здатності групи поширювати свій вплив на сфери та території, на яких вони об'єктивно, в силу різних причин, здатні до перемоги над домінуючою групою. До причин, що надають змогу певним групам мати перевагу над групою, що домінує на загальнонаціональному рівні, ми схильні виділяти в першу чергу, знов таки, об'єктивні чинники, адже лише вони є стабільною опорою суб'єктам. До таких варто віднести унікальні можливості в окремих сферах діяльності, що надає контроль, як над сферою чи галуззю економіки, так і над спільнотами для яких цей сектор є значущим. В разі коли така діяльність є основою діяльності населення певної території, група отримує унікальну здатність до контролю на цій території, в цій сфері діяльності та в межах відповідної спільноти. Саме цей фактор є джерелом здатності до конфлікту, контролю та володарювання з боку регіональних чи професійних еліт [121, с. 617].

Через контроль над визначальним для регіону процесом, як правило таким, що визначає життєдіяльність практично усіх сфер життя спільноти цієї території, регіональна еліта і отримує як контроль над спільнотою, так і визнання з боку спільноти цього факту [417, р. 327]. Тим самим, доки зберігає контроль над визначальним чинником, чи чинниками, зберігаючи свою значущість, вона отримує перемогу в конфлікті із представниками груп домінуючих у інших процесах, що визначають життя інших регіонів, або сфери діяльності – іншими регіональними та спеціалізованими елітами. За цією ж схемою виокремлюються місцеві еліти, так вони отримують змогу конкурувати, як з загальнонаціональною, так і з регіональною елітами.

В разі коли група контролює певні значущі для суспільства процеси, що не сконцентровані на якоїсь певній території, а значить не формують специфічність певного регіону і водночас не надають можливості конкурувати із домінуючою групою, виникають спеціалізовані зацікавлені групи та галузеві еліти [334, с. 243]. Зазначені групи, в залежності від власних потреб та можливостей можуть варіювати власну поведінку в широкому діапазоні: від фрагментарної участі в політиці, чи лобіюванні певних процесів, до прямої участі у складі політичних еліт. Їхня поведінка має диктуватися, якщо розглядати лише об'єктивні чинники, перш за все на потребі зберегти основу власної діяльності, як певний варіант реалізації функції самозбереження. Тобто, в разі коли об'єктивна реальність та система не чинять на групу та базовий для неї процес значного тиску, група не буде зацікавленою витратити певні ресурси при відсутності можливості перемогти домінуючу групу. Інакшу модель поведінки може нав'язувати оточуюче середовище – зміна ситуації на світовому ринку, гостра потреба в оновленні основних фондів та інше подібне, або поведінка політичної системи, створюючи загрози для інтересів групи [328, с. 211]. В такому разі у даних груп з'являється раціональний сенс витратити певні ресурси, чи то погодитись на перерозподіл власної долі ресурсів на користь інших груп, в межах власного сприйняття вірогідних втрат. Таку саме дію на поведінку зацікавлених груп та галузевих еліт має і усвідомлення ними можливості істотного

розширення та збільшення власних вигід [151, с. 274]. А звідси і певного розширення, збільшення могутності чи більшої певності власного становища. В разі коли від реалізації таких прагнень зацікавлені групи та галузеві еліти відділяють певні рішення та дії, що можливі з боку інших груп, вони зацікавлені в участі у функціонуванні політичної системи [151, с. 282-283].

Останній приклад може бути проілюстрований на ситуації із поведінкою представників вітчизняної газової та газотранспортної промисловості. Представники зазначеної групи розпорошені практично по всій країні, забезпечують реалізацію життєво важливого, практично для всіх груп населення країни процес, контролюють значні фінансові потоки, але не є визначними в житті жодного з регіонів України. Важливість процесу що контролює група, мобільність фінансових та людських ресурсів та надзвичайна специфічність процесу роблять групу достатньою мірою незалежною від інших груп. Такий баланс не дозволяє «газовикам» перетворитися ані на регіональну, а ні на домінуючу групу, але формує певні власні, потреби та загрози. Це перетворює їх на акторів політичного процесу, а висока концентрація фінансів надає можливість брати безпосередню участь у політичному процесі, як в 90-тих роках ХХ століття, так і на початку століття ХХІ [150, с. 595]. Більш того, вона була у змозі постійно розширювати власний вплив на політичну систему країни.

Іншим чинником, що має потенціал до виокремлення специфічних інтересів, та їхньої актуалізації для членів великих соціальних груп може стати питання ідентичності. Класичними основами для формування ідентичностей можуть виступати етнічна, релігійна та ідеологічна приналежності [327, с. 31]. Але, великого значення вони набувають лише в доволі специфічних умовах, що змушують носіїв певних ціннісних наборів, організовуватись, мобілізуватись та утримувати власні інститути та еліти. І часто, з більшою чи меншою швидкістю та затратами, такі специфічні інтереси можуть бути нейтралізовані чи перехоплені домінуючою елітою, що знизить здатність до конфлікту з боку конкуруючої групи, впритул до втрати

політичного значення, а інколи і фізичного існування останніх.

Варто відмітити, що ідентичність як така спирається на певне розуміння, уяву, усвідомлення, і відповідно, почасти є проявом суб'єктивних факторів у політичному житті суспільства [327, с. 32-34]. Замало наявності процесу що загрожує чи може нести блага, треба щоб розуміння того факту, що певне явище є загрозою чи можливістю. Не менш важливим є і розуміння, як факторів що створюють небезпеку, так і механізмів, за посередництва яких, зазначений фактор в змозі реалізовувати негативний вплив на певні групи, політичну систему країни чи суспільство загалом, чи принести користь їм. Тільки таке розуміння створює практичний інтерес навколо якого може формуватися група, відповідно масштабу загрози чи можливості, необхідного охопту – від галузевого чи етнічного, до політичного чи загальнонаціонального.

Сама можливість усвідомлення певних проблем та перспектив є композитним чинником, що включає рівень освіти відповідної групи, досвід яким вона володіє в даних процесах, рівень довіри між носіями розуміння, наявності та навиків володіння технологіями, що потрібні для вирішення питання [298, с. 79]. Але, як показує практика, зазначені суб'єктивні аспекти формування та розвитку груп залежать в першу чергу від наявності необхідних ресурсів: фінансів в першу чергу. Адже завдяки фінансовим можливостям може бути доступна система освіти, доступ до ЗМІ, профінансовано створення необхідних каналів для поширення та актуалізації певних проблем та можливостей, як і розуміння технології за допомогою якої майбутня група могла б добитися потрібного результату [297, с. 669].

В разі коли логіка вищезгаданих процесів є прийнятною, то перед нами постає структура політичного життя суспільства, в якому основою є певні інтереси, що є значущими для певних великих соціальних груп суспільства. Для реалізації цих інтересів групи мають володіти ресурсами, які їм необхідно утримати та збільшити в боротьбі з іншими інтересами і групами, що утворились навколо них. Для реалізації цієї задачі групи мають мобілізуватись, для чого зацікавлені в створенні і утриманні відповідних інститутів,

хоча б частина з яких має носити політичний характер, тобто спрямована на конфлікт із носіями інших інтересів. Конфлікт, що практично неминуче виникає навколо дефіцитних ресурсів, може бути вирішений або через боротьбу, аж до організованого насильства, або може бути урегульований через взаємовигідний компроміс та розподіл – агрегацію інтересів. В разі агрегації, інститути мають взяти на себе роль контролера та арбітра, що має підтримувати дієздатність та рентабельність компромісу в інтересах власної групи, чи груп [135, с. 210].

Згідно задекларованому нами розумінню політики та політичного процесу, відносини між великими соціальними групами, що складають суспільство, намагаються в якості кінцевої мети побудувати певну системну взаємодію, що агрегувала б інтереси тих, хто здатен їх представити на відповідному рівні. Власно, процес агрегації цих цілей часто має починатися на рівні окремого індивіда, який одночасно є носієм певної ідеології, певної регіональної ідентичності та низки ролей члена більш ніж однієї великої соціальної групи [154, с. 147].

Практично неминучим є ролевий конфлікт вже на рівні особистості, який людина має вирішити для себе, розставивши пріоритети та межі лояльності та відповідності. Можна припустити, що значна частина політичних цілей кожної групи ґрунтується на агрегації не стільки самих цілей, скільки на агрегації персональних рецептів їхнього поєднання. Такий висновок є майже неминучим, в силу того факту, що при всій протиставленості цілей окремих груп, самі вони складають єдине суспільство, а значить мають інтереси що поєднують всіх індивідів та групи і органічно домінують над їхніми окремими інтересами. Така ситуація має складатися, знов таки, на рівні особистості, коли людина, що асоціює себе на самому вищому рівні ідентичності із нацією. І національна ідентичність, не тільки поєднує громадянина із іншими носіями такої ідентичності, але і ставить перед всіма ними спільні цілі, що також займають місце в їхньому як рольовому, так і в цільовому наборі, і як правило, місце національної ідентичності – не останнє за значенням для індивіда. Фактор національної ідентичності може бути як на рівні культури, елементів ідеології так і на рівні

раціонального сприйняття індивідом власних потреб та інтересів як таких, що не можуть бути реалізовані поза національною групою [327, с. 319]. Роль фактору загальнонаціональної ідентичності і задач, що з неї витікають, таким чином, полягають в збереженні динамічної стабільності в боротьбі та агрегації інтересів окремих груп суспільства, їхніх інститутів та еліт.

Вже тут, на індивідуальному рівні, закладається основа впливовості суб'єктивних чинників постановки цілей та сприйняття задач, що народжуються ідентичностями. Але кожний індивід, а відповідно і групи до яких він входить, формулюючи цілі виходять не тільки з об'єктивних чинників, а скоріш із власного їх тлумачення, якого вони досягають за посередництва власного досвіду, освіти, розуміння, а подекуди і ідеології, емоційного та інформаційного фону ЗМІ та референтних, для нього, груп і осіб.

За Аристотелем – повна перемога однієї з груп самогубна, адже підриває інтереси самої домінуючої групи. Цей ефект невпинно проявить себе завдяки взаємопов'язаності всіх груп в суспільстві, значить і тих груп, чий інтереси будуть подавлені, адже це своєю чергою, викличе згортання функцій цих груп, що скажеться на решті суспільства та, в решті решт, на домінуючій групі [7, с. 309-312].

Тобто відносини між групами що складають суспільство не можуть розцінюватись, як гра з нульовою сумою. Гра з ненульовою сумою, в умовах необмеженості часу, та навіть спрямованості взаємодії в як можливо далеке майбутнє – саме так можна охарактеризувати відносини між групами. Це саме відноситься і до політичного боку життя суспільства. Основним завданням політичних відносин, за нашим розумінням, стає складання адекватного і щоденного перерозподілу благ, ресурсів, привілеїв, доходів та втрат між групами, що власно є значущими для інших груп, і водночас, у конкурентній боротьбі з ними, довели необхідність виділення їм необхідних ресурсів. Враховуючи динамізм значення певних груп та процесів в сучасному світі, що обумовлене як об'єктивними чинниками, так і суб'єктивним сприйняттям фактів суспільством, баланс розподілу має бути динамічним. Він має відтворювати схеми розподілу, з

урахуванням значимості кожної з груп, що складають суспільство [291, с. 489]. Тобто формується конфлікт між значимістю групи та її здатністю захистити свої інтереси у конфлікті із менш значними групами. Саме це протистояння і лежить в основі агрегації інтересів в ефективних політичних системах [328, с. 226].

Доводити актуальність власної значимості групи можуть декількома шляхами. Окрім політичного та юридичного шляхів, групи можуть вдатися до найбільш об'єктивного із шляхів демонстрації власної здатності до конфлікту, згуртованості, наявності ресурсів та вправності в їх застосуванні – насильства. Наявність реальної загрози насильного вирішення певного питання само по собі ставить питання про адекватний розподіл. Адже навіть в разі, коли опонент має суттєві переваги, він обов'язково понесе певні втрати в ході самої боротьби, не кажучи вже про багатобічні ризики, що пов'язані із поразкою. В разі коли такі ризики і втрати опонент оцінює як такі, що перебільшують претензії, групи що кидає виклик, раціональним для нього є політичне вирішення конфлікту.

Але роль насильства у перерозподілі дещо перебільшена, і на наш погляд, варті розгляду тільки в ситуаціях коли, угруповання що протистоять один одному, мають приблизно однакові ресурси і шанси на перемогу [328, с. 284]. Шляхом конфлікту, вищою ступеню якого є, в разі суверенності держави, громадянська війна. Так групи всередині суспільства можуть швидко визначити власну ієрархію, а повоєнні роки скоректувати суб'єктивні наслідки, що привнесла війна. Але такий механізм вирішення конфліктів прийнятний, хоча і з обмеженнями, що диктують екзогенні чинники, для суспільств економіка яких ґрунтується на сільському господарстві. Чим більшою мірою економіка суспільства пов'язана із індустріальною інфраструктурою, тим меншою мірою вигідна війна для груп промислово розвиненого суспільства. Концептуально це пояснюється неможливістю знищити основу аграрної економіки – землю, і водночас легкістю і швидкістю із якими можуть бути зруйновані надскладні, надзвичайно коштовні та, такі що потребують багатолітнього відновлення, об'єкти, інфраструктуру та інститути промисловості. Так революція в

Англії пройшла відносно безболісно, а ось вже Велика французька революція, при всій її епохальності, відкинула Францію на десятиліття [297, с. 217]. Громадянська війна в США, при всій неочевидності її цілей, навіть для сучасних істориків, проходила ще у переважно аграрному суспільстві, а ось набагато більш зрозумілі масам та фахівцям соціально-економічні розлади у США ХХ століття не перетворились у громадянську війну, адже самогубний її характер був очевидним всім групам суспільства [297, с. 218-220].

Звичайно, теоретично, домінуючі групи можуть вести настільки нераціональну політику перерозподілу, що навіть війна в індустріальному суспільстві, може мати сенс. Але навіть в такому разі усі сторони конфлікту розуміють, що хід та результати громадянської війни визначаються контролем за певними ресурсами. До них, з більшою долею вірогідності, можна віднести фінанси та прихильність громадян, що готові, як максимум, ризикнути власним життям задля реалізації задач власної групи.

Дивно, але в промислово розвинених країнах, частіше за все контроль саме над цими ресурсами і визначає переможця в політичній боротьбі – це сутнісна основа демократії, яка просто вимірює в невійськовій формі здатність до конфлікту між провідними групами. Вони мають об'єднуватись, агрегуючи власні інтереси, знаходити джерела фінансування передвиборчі кампанії та політичної діяльності в цілому, приваблювати членів політичних інститутів та поширювати прихильність своєї політичної сили серед мас населення. Фактично політична боротьба стає заміником, практично неможливою, громадянської війни [12, с. 47].

Ще одним фактором, що змушує суспільство і усі його групи до впровадження та поширення механізмів агрегації стає розвиток розподілу праці, що характерно для господарювання з моменту виникнення НТР, та зростання важливості цього фактору [83, с. 43]. Розподіл праці що поширюється, розвиває водночас тенденції до розвитку кооперації між спеціалізованими працівниками, компаніями, галузями і країнами, як би це не здавалося протиріччям. Насправді в сучасних умовах успіхи однієї ланки залежать від успіхів інших, успішність фірми залежить від можливостей партнерів, успішність однієї галузі спирається на

результативність інших. Так розвиток альтернативної енергетики у всьому світі залежить від досягнень компаній що працюють в хімічній та електричній галузях, та від досліджень у фундаментальних аспектах фізики по всьому світу. А всі вони тим часом залежать від технічних завдань, що їм можуть поставити самі енергетики. Такий високий рівень залежності однак не відміння наявності у кожного спеціалізованого гравця власних егоїстичних інтересів.

Теоретично, ми не можемо виключати можливості складання такого балансу, коли переважна більшість ресурсів суспільства, що об'єктивно чи штучно сконцентровані в найбільш актуальних процесах і значить навколо однієї з соціальних груп. В такому разі ця група буде не тільки об'єктивно самою здатною до конфлікту і в разі коли вона обирає взаємовигідну стратегію поведінки, її домінування в системі буде обмежене лише поведінкою держави. В разі ж коли такі ресурси концентруються навколо груп державних управлінців поведінка такої об'єктивно домінуючої групи не буде знати ніяких обмежень ніж логіка певної вигідності її політики по відношенню до інших груп суспільства. Подібні обмеження, а значить і саму ситуацію, ми можемо знайти в описанні держави і ролі Суверена в «Левіафані» Т. Гоббса [41, с. 483-485].

Для демонстрації наведених закономірностей ми можемо навести приклад такого типу відносин у згаданих нами галузях. Компанія Toyota змушена була припинити випуск прогресивної енергоощадної версії автівки RAV4 внаслідок того, що прогнала за судовим позовом Ovonic Battery (Cobasys), що володіла патентом на випуск нікельметалгідридних батарей високої ємності. За умовами позову Ovonic заборонив Toyota до 2007 року продавати такі батареї, а до 2010 року налагоджувати виробництво автівок із використанням таких батарей. Сутність інтересів стає більш ясною, коли урахувати, що компанія Ovonic належить нафтовій корпорації Chevron [321, с. 17]. Тобто ми маємо ситуацію, коли нафтова корпорація витрачає ресурси на купівлю компанії, яка розробила технологію, що загрожує основному бізнесу корпорації, і заблокувала поширення і впровадження технології, що могла скоротити попит на основну продукцію корпорації. Але, розуміючи, що зупинити

розвиток технології неможливо, а ресурси на придбання компанії розробника технології вже витрачені, корпорація погодилась на використання підконтрольної технології, хоча це і несе потенційну загрозу її власним інтересам. Тобто, відносини трьох суб'єктів господарювання були зведені до певного компромісу, були поєднані - агреговані.

Зрозумілими є ці процеси і в українському діловому середовищі. Принаймні ми маємо такі факти стосовно СКМ – провідного представника бізнесових кіл України. СКМ володіє компанією Метінвест, що є основним постачальником залізорудної сировини на вітчизняному ринку. Ця компанія неодноразово, як до так і після світової фінансової кризи, переглядала як політику ціноутворення, так і самі ціни на залізорудну сировину в бік пониження, находячи компроміс із вітчизняними виробниками сталі [112, с. 32-36]. Враховуючи той факт, що велика кількість людей, що пов'язані із корпораціями СКМ та Метінвест безпосередньо входять до складу політичної системи країни, ми можемо стверджувати, що зазначена модель поведінки відома не тільки у світі, а власне, і в політичних елітах України.

Політичні інтереси провідних груп у політичному процесі полягають в перерозподілі дефіцитних ресурсів, що породжує конфлікти як у межах групи, так і з іншими групами суспільства. При цьому навіть панівні групи мають урахувати той факт, що вимоги та претензії їхніх політичних конкурентів є, певним чином, інтересами їхніх власних партнерів у ділових, релігійних та культурних процесах. Таке розуміння, за умов безперечного володіння технологією агрегації економічно мотивованих інтересів, об'єктивно зумовлює появу в політичній системі агрегації як природної поведінки сторін, які конфліктують. Усе це вимагає існування певного складного та динамічного механізму балансу в практиках політичної системи. Такий баланс відносин апріорі здатні підтримувати як демократичні варіанти політичного режиму та системи, так й авторитарні втілення останньої.

Отже будь-який політичний режим складається в ході конфлікту та агрегації інтересів великих соціальних груп, найбільшою мірою здатних до конфлікту. Саме вони

отримують доступ до первинного перерозподілу ресурсів на свою користь. Інші групи суспільства отримують ресурси згідно з місцем в політичній системі, що формується в ході самого процесу конфлікту та агрегації. У силу об'єктивної потреби в певних ресурсах, як і об'єктивного характеру самих конфліктів та агрегації, ми схильні вважати, що згаданий механізм є об'єктивним та універсальним для людства.

На цьому етапі дослідження ми виходимо на фактори, що часто сприймаються як суто суб'єктивні – на питання про еліти як уособлення персонального складу керівних структур будь якого процесу чи інституту. Поведінка представників, персон, особистостей, що мають безпосередній та визначний вплив на процеси та спрямовують функціонування інститутів, є суб'єктивною. Адже ці особистості мають суто персоніфіковані характеристики, що впливають на характер розуміння ними цілей, необхідних для опанування й також на досвід застосування тих чи інших практик. Мають значення особисті комплекси, страхи чи ілюзії, певні релігійні уподобання, тощо. Усі персональні характеристики, включно з рисами темпераменту, мають впливати на поведінку кожного окремого представника еліт в межах його компетенції. Безумовно, ці дані повинні бути правдивими, як властиві тій чи іншій людині, нажаль, але місце в певній еліті, людина отримує не стільки завдяки певним рисам, скільки на основі сьогочасних потреб групи, до еліти якої особистість входить.

На основі «залізного закону олігархії» Р. Міхельса, мають виокремлюватись особистості, які більшою мірою здатні та пристосовані для функцій інституту, які формують відповідну еліту [171, с. 62]. Зокрема можуть існувати такі еліти: ділові, військові, політичні, бюрократичні, релігійні, культурні і так далі. Вони репрезентують та реалізують інтереси певних великих соціальних груп. Завдяки наявності в кожній країні множинності специфічних процесів та ідентичностей, має місце плюралізм еліт, зокрема й політичних. Отже, за своєю структурою, еліти є породженням великих соціальних груп, потреби яких, у свою чергу, зумовлюють інститути, які, відповідно, є породженням

інтересів великих соціальних груп з яких складається суспільство.

Певні особистості потрапляють до складу еліт, зберігають там своє місце, або втрачають його, згідно із відповідністю їхніх можливостей та поведінки об'єктивним потребам групи та інституту, суспільному чи державному. І механізми агрегації об'єктивних інтересів соціальних груп детермінують певну агрегацію інтересів еліт практично всіх груп суспільства та інститутів що представлені в суспільстві, водночас всі вони обмежені в своїй реалізації спільним розумінням проблем [171, с. 131].

Останній фактор, знов таки істотно пов'язаний із суб'єктивним розумінням представниками еліт, навіть колективним, власного положення та інтересів. Так інтереси та проблеми збройних сил України ніколи не знаходили розуміння в політичній еліті України, ані в якості елемента безпеки, а ні в якості елемента соціально-економічного функціонування країни та її економіки. До такого висновку ми можемо дійти з того, що на середні для нашого регіону 2 – 3% ВВП фінансування потреб армії в Україні ніколи не виходили, не виконаним, щодо військових потреб, часто лишається і бюджет [15, с. 37]. Що *de facto* свідчить про нездатність, а ні військових, а ні представників вітчизняного військово-промислового комплексу до політичного конфлікту на загальнонаціональному рівні. З цих саме результатів перерозподілу бюджету ми можемо також бачити, що жодна з домінуючих еліт за 20 років незалежності не бачила для себе загроз ззовні, або вигід від повноцінного фінансування Збройних Сил України чи то вітчизняного ВПК.

Дослідження що провела група вчених під керівництвом А. Пшеворського приводить дані про наявність кореляції між доходом на душу населення, інфляцією, економічним зростанням та життєздатністю демократії. Показово, що дослідники вказують на вплив зазначених факторів саме на інститути політичної системи, тобто на механізми реалізації та агрегації інтересів та балансу сил в політичній системі. На відміну від загальних параметрів стабільності та розвитку, що з аналогічної теми приводять С. Хантінгтон, М. Ольсон та С. Ліпсет, група А. Пшеворського вказує у висновках конкретні умови за яких «коли доходи на душу населення

перевищують 6000 доларів на рік, демократія виживе». Автори у тих самих висновках ще мають твердження що «бідність породжує бідність та диктатуру» [257, с. 225], що не є новиною, але ані в цьому, а ні в попередньому випадку не пояснюють механізмів, чи то шляхів реалізації закономірностей що вони відзначили. Так само статистично автори розглядають і питання інститутів, але в цьому питанні увагу сконцентровано на домінуванні президентської, чи то парламентської гілок влади у політичній системі. При цьому в аналізі ігноруються механізми та практики завдяки яким забезпечуються результати, що помітили автори. Не менш важливим, нам здається, що усі автори, як і ми в даній роботі, практично проігнорували питання лідерства та еліт в персональному контексті. Звідти ми можемо дійти уявлення про другорядність персональних характеристик представників еліт, та водночас про визначальну роль певних об'єктивних чинників, перш за все – соціально-економічних та інституційних.

Не є новиною той факт, що гілки влади, як державні інститути, в яких формалізується та легітимізується становище домінуючих груп, є лише проявом співвідношення сил та інтересів в суспільстві – це витікає з самої сутності політичної системи. Як ми вже зазначали, на нашу думку, із інших потреб – в розподілі та агрегації, складається об'єктивна необхідність в створенні та підтримці динамічного балансу інтересів, між групами що здатні до конфлікту [289, с. 546-554]. Звідси потреба і готовність груп здатних до конфлікту, що народжують можливість існування та функціонування певних механізмів, що покликані розподіляти дефіцитні ресурси між групами, згідно сприйнятою ними схемою та пропорцією. Цим шляхом створюється, трансформується та відтворюється політична система сучасного суспільства та політичний режим на основі якого і вдалося встановити певний баланс інтересів груп здатних до політичної боротьби. В разі складання певних схем розподілу та агрегації, вони закріплюються, гарантуються та відтворюються інститутами держави, що наповнюються державною бюрократією та представниками домінуючих еліт [259, с. 62].

Домінування президента чи голови виконавчого органу, що бере за інституціональну основу, само по собі не є принциповим, адже як правило, відображає лише одним з варіантів легалізації домінування певної групи. Парламентська більшість складається так само, ситуативна вона, чи стала, не є суттєвим, це просто ширша вибірка груп, що здатні до конфлікту в політичній системі даної країни. За логікою нашої позиції, існування виконавчої системи що контролюється президентом, відображає можливість існування в суспільстві політичної групи, що володіє ресурсами, які значно переважають конкурентів. І навпаки, парламентський контроль з боку виконавчої влади стає можливим тільки при відсутності можливості існування відносно вузької групи, що перемагає, або перемагала у минулому, інших. Остання ситуація має призводити до використання більш широкого кола груп на які могла б спиратися виконавча влада. Таким чином розподіл влади над головою уряду між президентом та парламентом має свідчити про можливість чи неможливість сконцентрувати ресурси влади в руках єдиної групи.

Сама політична система, в будь-якому випадку, складається із набагато більш широкого кола учасників. Найбільш сталі з них стають більш впливовими завдяки інституалізації своєї участі у політичному житті, в межах політичної системи, чи поза нею. Виконавчі чи законодавчі інститути стають лише верхівкою конструкції інститутів суспільства, вони мотивовані та обмежені нею згідно, знов таки, самою теорією політичної системи. Політичні, та такі що час від часу набувають такого характеру інститути, таким чином мають відігравати істотну, якщо не визначну роль у функціонуванні політичної системи.

Інституціоналізація, як створення певних нових соціальних інститутів, правове і організаційне закріплення тих чи інших суспільних відносин стає базовим чинником розвитку відтворення та трансформації політичної системи [19, с. 20]. Важливо відмітити той факт, що не зважаючи на первинність майже усі визначення терміну «політичний інститут» мають в своєму складі норму та практику її реалізації. Визначним чинником у формулюванні норм, що притаманні сучасним суспільствам є капіталістична індустріальна чи

постіндустріальна реальність, як сукупність закономірних вимог до людини, родини, колективу чи громади або певної групи з боку процесів та закономірностей, що формують саму реальність.

Норми, як і практики, на яких базуються інститути, безумовно є факторами суб'єктивними, перш за все завдяки їх залежності від сприйняття норм суспільством. Актуалізація чи деактуалізація певних проблем та можливостей з боку суспільства жорстко обумовлені розумінням сутності та перспектив розвитку процесів. Виключно через сприйняття сутності процесу вибудовуються певні цілі та механізми, що бажані, чи навпаки неприпустимі в ході реалізації або нейтралізації процесів що сприйняті як важливі. В разі довгострокових перспектив процесу, або сприйняття його, як надзвичайно значущого, формується стійке розуміння необхідності створення певної структури для вирішення питання. Ця структура має в якості цілі вже не самий процес, а його розуміння сучасниками, така ж ситуація і з механізмами, що доступні їй. З часом та накопиченням досвіду, можливо під впливом самого інституту, суспільство корегує завдання та список доступних механізмів.

Така суто суб'єктивістська сутність політичних інститутів з одного боку шкодить об'єктивним процесам суспільства, адже інститут за визначенням не може чітко відповідати об'єктивній реальності, а з іншого боку саме інститути мають змогу накопичувати досвід, наближати уявлення суспільства про реальність до її суті і набувають двох важливих для системи рис [20, с. 137-140].

По-перше, інститути слугують експериментальними просторами для політичної системи, адже вона, як і політична наука, позбавлені можливості ставити експерименти, але ж в досвіді має не аби яку потребу. Інститути, що є з одного боку певною мірою відокремленими від решти системи дозволяють перебирати варіанти вирішення проблем, не ризикуючи при цьому рештою функцій системи, як і самим її наповненням. Так вони підвищують власні здібності до вирішення питань задля яких вони і були створені, або, на досвіді свого функціонування, доводять неактуальність самої проблеми і відсутність потреби у політичному вирішенні даного питання. Водночас саме

інститути об'єктивно зацікавлені у пошуках та підготовці фахівців найбільшою мірою пригідних для вирішення своєї вузькоспеціалізованої проблеми та застосування власних специфічних механізмів. Тобто, саме інститути проводять рекрутування еліт. Вимоги до потенційних рекрутів інститути формують згідно власному розумінню цілей та завдань, як і особистих здібностей кандидатів.

По-друге, інститути, що довели власну ефективність, стають зв'язковими ланками між реальністю та політичною системою, та реальністю і окремими групами, суспільством, яке актуалізувало певну проблему. Після виникнення, інститут стає практично монополістом у подальшому розумінні актуалізованого питання. Тепер він, об'єктивно, в силу концентрації довіри, ресурсів та фахівців стає найбільшою мірою легітимним у формуванні питань та відповідей, на них же, у всьому що стосується його сфери компетенції. Найбільш демонстративним проявом чого є існування термінів «офіційна інформація» чи «інформація з офіційних джерел». Тобто інститут, після свого утвердження стає багато в чому самодостатньою системою. Що в змозі задля збереження, міняти саме сприйняття проблеми суспільством та іншими учасниками політичної системи, що стабілізує та легітимізує його до рівня елементу суб'єктивної реальності [20, с. 145-146].

Провідним інститутом політичної системи є звичайно держава, але держава – це явище композитне, вона складається із комплексу інститутів від Президента та певного міністерства до районного відділку міліції. Вищесказане поширюється на кожен з державних інститутів, пов'язуючи їх та державу загалом із недержавними інститутами – партіями, суспільно-політичними рухами, впливовими об'єднаннями та іншими.

Однак, в силу того, що саме державні інститути володіють правом використання виключних та інших державних монополій, перш за все нормотворчу функцію, самі державні інститути стають актором. В силу другої, з відмічених нами, рис державні інститути набувають надзвичайно широкої автономії не тільки від суспільства, а і один від одного та від держави в цілому. Останньому факту сприяє і певна дистанційованість державних інститутів від

процесів та груп, що з ними пов'язані. Згадана дистанція виникає внаслідок того, що державні інститути власноруч, практично ніколи, не виконують конкретних дій: міністерство енергетики та вугільної промисловості не виробляє енергію і не видобуває вугілля, як і міністерство культури не пише опери та не знімає стрічки. Вони лише регулюють відносини та розподіляють ресурси у галузях що входять до їхньої сфери компетенції.

Звичайно є і такі інститути, що проводять фактичну роботу власними силами, як то міністерство внутрішніх справ чи міністерство закордонних справ. Однак така замкненість в сполученні із вертикальною ієрархією всередині самого інституту робить їх ще більш замкненими та самодостатніми. Ці чинники позбавляють державні інститути контролю з боку владної еліти чи групи еліт, що ставить завдання та реагує на їхнє виконання, виходячи з власних рефлексій на об'єктивну реальність. Таким чином інститути, будучи позбавлені безпосереднього контролю з боку об'єктивних чинників можуть дозволити собі поведінку що може бути раціональною в першу чергу в межах самого інституту, а реальність може лише вносити свої корективи. Яскравим прикладом масштабів відірваності державних інститутів від реальності може бути китайська кампанія 1958 р. зі знищення горобців, яка спричинила масовий голод в країні у 1960 р. [285, с. 38-41].

Наведені фактори наділяють інститут та його провідних лідерів чималою владою, яку важко обмежувати. Бюрократія, що складає інститути добре описана в літературі як явище, складне та необхідне, але в разі відсутності дієвого контролю її ефективність невпинно має знижуватись, внаслідок дії «залізного закону олігархії», тобто внаслідок накопичення та домінування латентних функцій відносно функцій основних.

Виключне значення влада інститутів держави в сучасних суспільствах надає монопольне право на встановлення трансакційних витрат для суспільства в цілому, любої великої соціальної групи або підприємства зокрема. Водночас від інститутів залежить і скорочення розмірів трансакційних витрат як в суспільстві в цілому, так і стосовно окремих груп та акторів по одинці [141, с. 158]. Враховуючи необхідність здійснення екстракційних функцій політичної системи,

зниження трансакційних витрат для всіх є виключенням, а адресне зниження таких витрат – сприймається як цінне благо як окремими групами, так і окремими суб'єктами соціально-економічної системи. Таке благо буде тим більш цінним, чим більшими є розміри трансакційних витрат.

Історичний досвід доводить, що є декілька варіантів здійснення контролю за державними інститутами та окремими бюрократами: контроль з боку інших державних інститутів, політичний контроль з боку акторів публічного політичного життя та громадянський контроль, що переважно функціонує за посередництвом судової та виборчої системи. Як бачимо, всі способи раціоналізації функціонування державних інститутів проходять через інші державні інститути. Силкові структури держави, як то прокуратура, політичні інститути держави. Але суто в межах раціональної логіки, інститути зацікавлені домовитись між собою, про розподіл благ, що отримали державні інститути, між ними, силовими структурами та інститутами політичними, або про обмін послугами в яких можуть мати потребу контролюючі структури, і які в змозі оказати державні інституції [20, с. 127-130].

Обмежена домовленість діями контролюючих структур та об'єктивними потребами, але як ми вже зазначали контролер – сам державна інституція, а значить сам може стати учасником домовленості, створюючи чисту модель дилеми в'язнів, що позбавлена фактору стороннього контролю за дотриманням правил гри. Об'єктивні ж потреби, істотно обмежені суб'єктивним їх розумінням, як з боку самих інститутів, так і суспільства, в якому вони сформувались та задля якого працюють. Варто відмітити, що навіть адекватно сприймаючи потреби, що породжує об'єктивна реальність, інститути можуть дотримуватися моделі дилеми безбілетника, тобто уникати вкладання власного внеску.

Суто теоретично так може складатися система відносин між державними інститутами, яка зведе ефективність всієї державної машини та окремих її елементів, до мінімуму. І чим меншою мірою буде ефективна система в цілому, тим меншою мірою вона буде спроможна підтримувати процеси

для контролю та стимулювання яких вона створена. Адже самим простим і дієвим механізмом отримання прибутку від своєї діяльності, для державних інститутів є просте підвищення розмірів трансакційних втрат, яке буде або на пряму збільшувати доступний інститутам фінансовий потік, або стимулювати суспільство платити за уникнення чи скорочення таких втрат конкретно в їхньому випадку.

На певному етапі це має торкнутися і соціально-економічних процесів в суспільстві, що має призводити до їхньої певної дисфункції. В такому разі саме непоширення на певних учасників економічного та суспільного життя, та навіть окремих індивідів, може стати благом, що варте певної винагороди з боку останніх у бік представників державних інститутів. Тобто суб'єкт соціально-економічного життя, що функціонує в умовах жорсткої об'єктивної реальності, будучи обмежений рішеннями з боку суб'єктивних державних інститутів і стикаючись із втратами внаслідок зазначених рішень, може бути зацікавленим в перерозподілі певної частки власних ресурсів на користь державного інституту, за умови, що ця частка буде меншою, ніж втрати, яких він очікує внаслідок застосування до нього вимог представників держави.

В разі коли інститути зможуть довести можливість абсолютних втрат, суб'єкт соціально-економічного життя може почати сприймати саму можливість здійснення власних функцій в якості наслідків рішення державного інституту і буде зацікавлений у виплатах на користь останнього, що обмежені лише його фізіологічними, економічними та статусними потребами. Власно, сам такий механізм закладений в поширеній у світі, практиці ліцензуванні господарчої діяльності, коли відкликання державним інститутом ліцензії повністю припиняє економічну діяльність, або у монополії держави на легальне позбавлення громадянина вищих цінностей. Але законно, такі радикальні дії, мають ґрунтуватися на цілій системі умов їхнього застосування [72, с. 47-48]. В разі ж наявності певного порозуміння між інститутами, що покликані застосовувати такі санкції та інститутами що покликані слідкувати за легальністю процедури застосування санкцій, згадані обмеження можуть частково, ситуативно, або повністю

нівелюватися. Тобто інститути держави мають змогу організуватись таким чином, що зможуть приймати рішення що не обмежені об'єктивною реальністю, по відношенню до окремих персон, соціальних груп та агентів економічного життя суспільства, а незастосування таких рішень можуть перетворювати на товар в соціально-економічному обміні, та як загрозу любому представнику суспільства. Тобто система державних інститутів може дозволити собі стосовно суспільства вести гру із нульовою сумою, зловживаючи природними монополіями держави.

Однак для суб'єктів господарчої діяльності, в системі що описана вище, раціональним має стати завдання отримання контролю за інституційною системою, на необхідному їм рівні, любым коштом. Адже любий розмір витрат задля цієї мети, гарантовано менш затратний, ніж втрата всіх власних вигід внаслідок застосування, щодо нього всього пакету трансакційних витрат. Така мета має і інше призначення, окрім забезпечення власного існування. Отримавши політичний контроль над державними інститутами, актор отримає змогу для перерозподілу частини латентних доходів інститутів на свою користь [28]. Він зможе забезпечити привілейованість власної функції більшою мірою, ніж це інакше було б обмежене об'єктивною реальністю. Водночас суб'єкт господарювання в такому разі міг би обмежити, чи то взагалі викоринити конкуренцію, принаймні на внутрішньому ринку, задля блага чи навіть монопольного становища власних структур. Або економічний агент може для отримання збільшення доходів чи компенсації власних витрат, що обумовлені неефективністю господарювання, за рахунок перерозподілу на свою користь національного доходу чи трансакційних витрат всього суспільства, через механізми державних інститутів чи неформальних трансакцій. Тобто суб'єкт господарчої діяльності, зацікавлений в перетворенні на політика з метою включитись в гру з нульовою сумою, що ведуть інститути держави, але спрямувати цілі гри ще і на задоволення власних потреб.

Такий позаекономічний перерозподіл ресурсів [207, с. 34] невпинно має скоротити, в короткостроковій перспективі, вплив об'єктивної реальності

на суб'єктів господарювання, що змогли отримати контроль над інституційною системою держави. З одного боку суб'єкт отримує змогу підвищувати рівень концентрації ресурсів в руках домінуючої групи, до якої він має належати, задля реалізації такої мети. Водночас нівелює потребу в модернізації як державного апарату, так і виробничих комплексів, що перебувають під контролем домінуючої групи. Такий ефект неминуче має прискорювати зниження ефективності як державного апарату, так і економічної системи та основних фондів, принаймні законсервувати їх, або розвивати їх екстенсивним шляхом.

Враховуючи глобальний характер сучасних економічних відносин зазначений напрям та механізм розвитку має з часом скорочувати прибутки національної економічної системи, адже порівняно з нею, решта світу, що не має згаданих обмежень, розвиватиметься швидше. Так світова економіка, за посередництвом механізмів глобальної конкуренції, знецінює перелік товарів та послуг, що генерувався всередині країни на момент досягнення інститутами порозуміння з провідними суб'єктами економіки. Решта світу, в рамках інтенсивного типу розвитку, має змогу реструктуризувати власну економічну систему, створити нові галузі, що продукують нові товари і послуги. Жорстка та більш об'єктивна конкуренція має змушувати сучасні країни та їх резидентів впроваджувати ощадні щодо енергії та сировини технології, виробляти новітні стандарти, а це в свою чергу має стимулювати нові технології управління [154, с. 140-141]. Все згадане не буде комплексно розвиватись в країні, державні інститути та ділові еліти якої, знаходяться в режимі порозуміння і завжди мають змогу компенсувати власну ефективність що скорочується, як і конкурентоздатність економічної системи, за рахунок власного суспільства через механізми трансакційних витрат [141, с. 101-103].

В силу системної нездатності створити стимули для модернізації економіки, система має концентруватися на посиленні тиску на суспільство в пошуках все більш дефіцитних ресурсів, адже в умовах скорочення прибутків, продуктивності праці та технологій управління, ресурси стають все більш дефіцитними.

Як ми вже зазначали вище ситуація має призводити до загострення конкуренції між групами що претендують на домінування, і відповідно, на першочергове задоволення власних потреб. Об'єктивною межею, що підштовхує групи до співпраці на основі агрегації інтересів, стає загроза громадянської війни. Так система приходить до певного задоволення потреб найбільшою мірою здатних до конфлікту груп, що можливо приводить до припинення існування певних інших груп, до їхньої інтеграції до лав об'єднань, що вижили. Ті хто не в змозі представити власні інтереси на необхідному рівні, задовольняються тими ресурсами що їм залишають, маючи в якості межі певне уявлення про можливість спонтанного повстання, чи то росту еміграції або, в певних умовах, сепаратизму. В такій системі зuboжіння певних великих соціальних груп, що не змогли представити власні інтереси та потреби, стає неминучим [204, с. 483]. Відповідно, неминучим стає і занепад функцій, що виконують не здатні до конфлікту групи. Це має підривати самодостатній розвиток соціально-економічної системи, що незабаром має проявитися у новому колі скорочення ресурсів, що доступні до перерозподілу політичною системою, навіть не дивлячись на підсилений тиск.

Прогресуючий соціально-економічний занепад об'єктивно має все більш щільно, поєднувати як інститути держави, так і групи, що перемогли в змаганні за вплив на них, має скорочувати коло питань, щодо яких групи та інститути конфліктують, адже найбільш актуальними є певна кількість проблем, спільних для всіх учасників порозуміння. Можна припустити, що основою такої агрегації мають стати, окрім перерозподілу все більш дефіцитних ресурсів, спільне бачення необхідності поширення свободи дій для державних інститутів та груп здатних до конфлікту, адже це має спростити реалізацію ними екстрактивної функції, як особисто групами та інститутами, так і для системи в цілому. Адже певні функції політичній системі виконувати треба, задля її власного самозбереження. Тобто задля підтримання власної легітимності політичної системи, що робить можливим порозуміння ділових, політичних та бюрократичних еліт.

Згідно з дилемою в'язнів, запобігти становленню системи домовленості має певний механізм контролю. Як ми вже виклали вище, сама по собі об'єктивна реальність хоча і слугує таким запобіжником, але має здатність як до запобігання так і до ескалації масштабів домовленості, розширюючи коло учасників та виводячи взаємодію до рівня гри з нульовою сумою. В будь-якому випадку реальність обмежить змову тільки в разі нанесення суспільству відчутних травм, та уповільнення соціально-економічних процесів в які включена переважна більшість груп що складають суспільство. Сам цей факт має бути поміченим і усвідомлений суспільством.

Частіш за все такими стимулами виступають загрози. Ендогенні – внутрішньо економічна конкуренція, політична боротьба за легітимність та довіру і підтримку з боку населення, загроза голоду – та голодних бунтів і повстань, сепаратизму, а в решті решт і революції. Також існували екзогенні стимули – конкуренція на зовнішніх ринках, престиж правлячих кіл, або монархічного дому, геополітичні претензії та погрози, вірогідність війни в решті решт [52, с. 63-68].

Зараз багато з цих принципів не сприймається як актуальні а ні населенням, а ні елітами, от ж роль стимулів виконує лише почасти: внутрішню конкуренцію домовленість практично згортає, а загроза рейдерства скорочує інвестиційну привабливість та знов таки скорочує поле для конкурентної боротьби. В крайніх випадках така тенденція має вилитись в зростання монополізму в інтересах домінуючих еліт, що практично згортає конкуренцію на внутрішньому ринку [52, с. 70]. Голод, за наявності системи світової торгівлі, також стає загрозою лише для самих слабких державних утворень. Варіанти насильницької боротьби істотно обмежуються складною інфраструктурою вже в індустріальних суспільствах, не кажучи вже про постіндустріальні. Сепаратизм обмежений загрозою санкцій в силу існування систем договорів про непорушність кордонів, особливо коли мова йде про європейські країни.

На початку ХХІ століття конкуренція на зовнішніх ринках, не зважаючи на ВТО, розподілена системами політичних домовленостей (ЄС, НАФТА, АСЕАН та інші), а з

урахуванням глобальної системи розподілу праці – частіше за все не сприймається як загроза. Престиж панівних еліт має надзвичайно невелике значення на внутрішньополітичному рівні та частково може бути компенсований ідеологією, пропагандою та за допомогою роботи фахівців із зв'язків з громадськістю. Війна в сучасному світі також стає виключним явищем та часто також не сприймається як реальна загроза, навіть у разі доволі високої вірогідності виникнення.

Отже, збереження раціоналізму та ефективності системи потребує контролю з боку суб'єкта який би одночасно мав змогу нав'язувати власну волю провідним гравцям та не міг би сам стати безпосереднім суб'єктом домовленості. Таким вимогам відповідає лише один актор – народ, маси, суспільство в цілому [25, с. 656-658].

Нечисленні блага системи домовленості для економічної системи суспільства полягають у збереженні найбільш потужних економічних процесів і відповідних соціальних груп, чиї інтереси концентруються навколо цих процесів. Суперечлива ситуація пов'язана із інвестуванням в національну економіку з боку панівних еліт. З одного, - еліти політичних інститутів накопичують значні ресурси та мають змогу перетворитись на інвесторів і ділових людей, що має поживляти ділову активність та сприяти зростанню продуктивності праці. А з іншого боку, знаючи про відсутність гарантій прав власності для власних інвестицій і капіталів, в разі втрати персональних чи інституціональних позицій в системі домовленості, вони мають обмежувати інвестування та виводити власні капітали з національної банківської системи до відповідних установ що знаходяться поза впливом системи домовленості, тобто в банки інших країн. Еліти соціальних груп, які в капіталістичних системах складають ділові люди, також, з одного боку, мають змогу інвестувати екстраговані капітали в національну економіку, де вони отримують безпрецедентний та всебічний захист та підтримку, а з іншого боку, якраз завдяки гарантіям системи домовленості зазначені еліти не зацікавлені в модернізації та розвитку власних підприємств. Така ситуація призводить до несистемного розвитку економіки, ускладнює реструктуризацію економічної системи, падіння

конкурентоздатності та скорочує продуктивність праці. Зазначені процеси не тільки стимулюють поширення системи домовленості, але й продукують бідність серед мас, адже їхні прибутки обмежуються саме продуктивністю праці на їхніх підприємствах та купівельною спроможністю населення, що, за цією схемою взаємодії, повинна постійно скорочуватись. Певних компенсацій система може отримувати завдяки зростанню цін на світових ринках на основні види продукції, що виробляє суспільство. У разі падіння світових цін суспільство повинна знов повертатись до попередніх соціально-економічних показників та розширювати систему домовленості для компенсації втрат, яких зазнали учасники домовленості.

Кожна політична система на рівні цінностей, що складають політичну систему, містить об'єктивні передумови до складання домовленості між елітами, найбільш здатними до конфлікту соціальних груп, та елітами політичних інститутів. Така домовленість виникає у зв'язку з тим, що еліти не мають підтримки і тому маси й еліта не можуть контролювати інститути політичної системи. Найкоротший шлях до нездатності мас та еліт виконувати власні функції – економічні проблеми ендogenous та екзогенного походження. Зміст угоди полягає в обміні ресурсів соціальних груп на привілеї інститутів. При цьому за ресурси слугують гроші та мобілізація населення на політичну підтримку еліт інститутів, а під привілеї – непоширення державних вимог та забезпечення монопольного становища на ринку для еліт соціальних груп, із збереженням процесів, які надають панівним групам можливість вижити за рахунок перерозподілу ресурсів усього суспільства. Така двостороння домовленість, з одного боку, підживлює еліти, які включені до неї, а з іншого - генерує безвідповідальність державних інститутів та послаблення об'єктивних функцій соціально-економічних груп суспільства. Останнє стає неминучим фактором за відсутності стимулів конкуренції стосовно панівних груп та процесів, навколо яких вони сформувались. Поширення системи домовленості в політичній системі та суспільстві невпинно зменшують ефективність як інститутів політичної системи, так і великих соціальних груп суспільства, що призводить до поглиблення економічних

проблем та нового витку зміцнення домовленості. Дія двосторонньої домовленості обмежується загрозами, що усвідомлені панівними елітами, або втратою легітимності серед широких мас населення.

Поза межами системи, що досягла домовленості, лишаються широкі верстви населення, навіть ті його групи, що належать до нижчих шарів панівної групи. Вони, природно, будуть отримувати більше ресурсів, ніж ті, хто не представлений на рівні політичної системи, але постійне скорочення доступних суспільству ресурсів, разом із об'єктивною потребою в підтримці стрімко старіючих основних фондів, має концентрувати ресурси все ж таки у вищих шарах групи. Зазначена концентрація є єдиним можливим шляхом збереження функцій груп, здатних до конфлікту, адже саме їх виконання надає можливість реалізації життєво важливої функції політичної системи, без здійснення якої вірогідними є зміни статусу групи. Раціональний страх групи перед колапсом власних процесів, що законсервовані в теплиці політичної та адміністративної систем, робить близькими та зрозумілими один одному інтереси усіх шарів домінуючих груп. Хоча ефективність еліт групи незадовільна, рядові члени повинні відчувати і розуміти спільні з ними інтереси [19, с. 18].

Порозуміння, наявне, між різними соціальними верствами в межах однієї групи, виявляються недостатніми для подолання марксистського протиріччя між суспільним характером виробництва та індивідуальним характером споживання. Згідно з парадоксом, сформульованим К. Марксом, хоча для реалізації певної функції потрібні всі, хто може принести користь процесу – від прибиральниць до власників ФПГ, розподіл прибутків між ними, будуть розподілені нерівномірно [161, с. 88-91].

У системі домовленостей між державними інститутами та лідерами найпотужніших соціальних груп саме лідери об'єктивно, знаходяться в найбільш привілейованому становищі, адже мають безпосередній доступ до перерозподілу прибутків та еліт державних інститутів, що здатні забезпечити для них сприятливий режим трансакційних витрат. Вони ж отримують від еліт інститутів користь як громадяни, в обмін на аналогічні дії стосовно

лідерів інститутів, водночас вони можуть отримувати певні привілеї як власники бізнесу – економічні переваги відповідно до капіталістичного характеру системи. Вірогідно, саме таку модель мають на увазі дослідники політичних еліт, коли зауважують про апріорну привілейованість еліт у будь-якому суспільстві, за будь-якого типу політичного режиму та системи [179, с. 189].

Отже, необмеженість експлуатації, при фактичній безвідповідальності, для еліт соціальних груп найбільшою мірою здатних до конфлікту, має бути просто однією з їхніх функцій, і пов'язаних з їхнім виконанням можливостей, в межах домовленості. Адже, як ми вже казали, система з одного боку має підсилювати екстрактивну функцію внаслідок скорочення ресурсів, що заробляє суспільство в такій системі, з іншого боку державні інститути не виконують роботу самі, а роблять це соціальні групи під проводом і контролем власних еліт. Тож на відповідні еліти має покладатися тягар, як забезпечення функцій власної соціальної групи та підконтрольних процесів, так і проблема позадержавного екстрагування. І у всіх зазначених функціях еліт, рядові члени групи є лише об'єктами керування та екстракції, яка має стійку тенденцію до зростання. Така позиція еліт групи не повністю збігається із інтересами її рядових членів. Поширення цього ж парадоксу на все інше суспільство, як і членство індивідів в багатьох групах одночасно, що апріорі вірно і для членів домінуючих груп, наближає їх інтереси до інтересів решти членів суспільства, групи яких не стали домінуючими.

Остання спільнота, що часто визначається як народні маси, є найчисельною та володіє абсолютними ресурсами влади. Саме це становище відображається практично в усіх конституціях світу, в тому числі і в українській, коли декларується належність народу влади в країні [139]. Теорія політичної науки, як і історія світу, пояснює цей факт явищем народного суверенітету, адже сама влада – це добровільне, з боку об'єкта політики, виконання рішень суб'єкта політики. Тобто в разі коли населення вирішує що суб'єкт не має права віддавати їм розпорядження, воно позбавляє його самої влади над собою. Успішність спроб примусити населення до покори прямо пропорціональна масовості цього явища, адже

в силових структурах служать також громадяни цієї ж держави і члени цього самого суспільства. Останні такі випадки ми могли бачити в СРСР у серпні 1991 р., та 2004 р., коли армія, а почасти і міліція, найбільш могутні силові структури любої країни, просто відмовились виконувати розпорядження представників політичної системи, що втратили суспільну довіру, чи за Х. Ортегою-і-Гассета перестали концентрувати на собі сподівання суспільства на майбутнє [200, с. 309-312].

Звичайно, повна втрата легітимності в очах суспільства - це абсолютно крайній випадок і в звичайному політичному процесі такий варіант ходу подій розглядається суто гіпотетично. Але населення, як правило, має абсолютну перевагу, відносно державних інститутів та політико-економічних еліт і в інших показниках, що формують джерело влади і мають змогу їх контролювати. Економічні еліти вони мають можливість контролювати через бойкоти їхніх товарів та послуг. В разі ж незгоди з лідерами власної соціально-економічної групи, дієвими є і різноманітні акції з саботування власних функцій, що інституалізовано та юридично закріплено в формі страйку [299, с. 42]. Ще більшого значення та дієвості таких акцій додає солідарність, коли подібні дії вчиняються на підприємствах, що безпосередньо не входять до сфери дій еліт, на яких сконцентровано незадоволення, але страйк поширюється і на інші галузі та сфери діяльності. Таким чином маси можуть впливати не тільки на винних в збудженні незадоволення, а і на їхніх колег, змушуючи останніх вдатися до заходів задля врегулювання конфлікту. І в разі істотної монополізації економіки в руках конгломерату провідних еліт загальнонаціональний страйк, а саме про це і йде мова, може наносити тим більш істотні втрати, чим більшою є монополізація.

Завдяки тому факту, що населення, зазвичай, володіє перевагою і в фінансових питаннях, адже сукупний об'єм фінансових ресурсів під контролем населення, як правило, більший за об'єм фінансів що безпосередньо контролюють еліти, маси можуть приймати безпосередню участь у політичному житті [49, с. 79]. Ресурсів у мас достатньо щоб найняти і оплатити послуги усіх потрібних фахівців задля

реалізації функції представництва в разі втрати сподівань та довіри до еліт власної спеціалізованої групи. Населення, що зазвичай розпорошене по таких групах, завжди має можливість змінити черговість пріоритетів у власному статусному наборі і розглядати себе в першу чергу як представника суспільства, і в останню чергу представника своєї соціально-економічної групи. Чим більш ярко буде реалізовуватись практика над експлуатації, позаекономічної та поза правової екстракції, тим більшою мірою населення має поринати у бідність. Яка має в решті решт, взагалі розірвати відносини асоціації з певною соціально-економічною групою, адже членство в ній втрачає сенс. Таким чином домінуючим інтересом для всіх них стає боротьба з бідністю та має вибудовуватись нова домінуюча ідентичність.

Доповнити це уявлення потрібно і наявністю набагато більшої кількості груп та їх інтересів, що знов таки, часто вступають в протиріччя один з одним. Тож маси об'єктивно не мають, а ні знань, а ні досвіду, а ні механізмів подолання міжгрупових протиріч поза політичною системою, для чого власно, вона і існує. Маса не здатна до самостійної мобілізації, поза політичним процесом [326, с. 189]. Але має можливість самостійно прийняти участь в генеруванні політичного процесу поза межами діючої політичної системи. В основі такого процесу має стояти певна нормативна база що здатна поєднати, агрегувати чи гомогенізувати групові інтереси. А враховуючи масштаб завдання, вона має бути такою самою широкою як і сам масовий рух. А це означає, що вона має бути абстрактною, такою, що базується на певній системі принципів. Таку роль може грати лише певна ідеологія, в чому і полягає її сутність.

Дана ідеологія має бути достатньо сучасною, для вирішення найактуальніших проблем мас, чого позбавляє їх діюча політична система завдяки природному прагненню до консервування системи агрегації та розподілу, що склалася. Тобто масова ідеологія, в межах системи домовленості інститутів держави з провідними елітами, апріорі буде мати конфронтаційний характер стосовно політичної системи, що функціонує [26, с. 227]. І водночас, ідеологія має бути достатньою інноваційною, щоб могла вмістити широкий

спектр протиріч, які б вона могла вирішувати чи нівелювати на основі визначеного набору принципів. Водночас така ідеологія має бути достатньо простою, зрозумілою для широкого кола реципієнтів без спеціальних знань та досвіду.

В разі коли суспільство приймає певну систему принципів вирішення власних протиріч та проблем, вона стикається із необхідністю координації власних дій [43, с. 829-831]. Виникає проблема інституалізації політичної дії мас. Як мінімум маси потребують персон чи інститутів, які б сконцентрували на собі їх нові ідеї та розуміння бажаного результату, концентрували б їхні довіру та сподівання. Такий процес, вслід за спрямованістю базової ідеології, природно приречений на конфронтацію із діючою політичною системою, адже виник поза угоди на якій базується політична система, та не проходив агрегації власних цілей на її рівні. А значить масова ідеологія та продукти її інституалізації мають вступити в протиріччя із системою що найменше за ресурси, а частіше за владу в суспільстві, або як мінімум – за зміни умов домовленості.

Прикладом стає нелегальність реформаційних, ліберальних, секулярних, робітничих та соціалістичних рухів, як протягом XVII – XVIII ст., коли закладаються основи сучасних суспільств, так і протягом революційних XIX та XX ст. [342, с. 42] Показово, що протягом зазначеного часу, політична система мала або прийняти вимоги політичної альтернативи або зникнути. Остання дихотомія знов добре ілюструє тотальну міць суспільства стосовно еліт. В разі коли суспільство є здатним усвідомити, агрегувати та артикулювати власні інтереси, а потім створити інститути мобілізації і координації власних дій [342, с. 329].

Вищою ж формою прояву народного суверенітету стає його інституалізація у формі сталої партії, яка здатна пережити власних засновників та пристосуватися до нових умов та стандартів, які вона сама породила. Так виникають партії, що орієнтовані на відгук на динамічні інтереси найманих працівників, фермерів та власників малого бізнесу [320, с. 157]. Тобто орієнтуються на урахуванні в функціонуванні політичної та економічної систем вигоди сукупності представників нижніх шарів усіх соціально-економічних груп, горизонтального зрізу суспільства, що

містяться в суспільстві. Включення мас до політичного процесу, без перебільшення має ефект революції для будь-якої політичної системи на планеті, адже конкурувати з ресурсами, що підвладні масам, не в змозі ніякі еліти. Навпаки, в їхніх інтересах, замістити конфлікт з розчарованою масою на співпрацю з нею. Така модель змусить скоротити частку прибутків, що надходять до лідерів спеціалізованих груп, але це з лихвою компенсується економією на інвестиціях у політичні процеси, у протистояння з суспільством та реалізацію інтересів групи в боротьбі з інститутами держави. Так з'являються нові, не робітничі партії, а вже існуючі трансформуються у напрямі перетворення на такі, що орієнтовані на залучення широких верств населення, або зникають. Так з'являються ліберальні, республіканські, релігійні та етнічні і інші партії, що спеціалізуються на певних інтересах, проблемах, ідентичностях великих спеціалізованих горизонтальних соціальних груп.

В країнах, де складається така партійна система, виникає ефект коли політичне життя суспільства перестає бути суто вертикальним. Воно протікає у перехресному, вертикально-горизонтальному просторі – громадянин має асоціації як із «вертикальними» елітами, що базуються на інтересах спеціалізованих груп, так і з «горизонтальними» елітами, що мають з ним ідентичність на основі соціально-економічного положення. Так інституалізується двояка роль людини в капіталістичному світі, де вона одночасно має інтереси в якості виробника (спеціалізована група) і в якості споживача (соціально-економічна група) [83, с. 112-126]. Такий стан партійної системи робить політичний процес динамічним та надзвичайно адаптивним, адже одні і ті самі виборці можуть певного часу відгукнутись на потреби виробництва чи інвестування, а отримавши результат інвестпроцесу, наступного електорального циклу скорегувати систему перерозподілу національного доходу. Головне ж що така структура дозволяє на принциповому рівні звести систему домовленості до раціонального мінімуму, адже здатна задовольнити потреби групових еліт і водночас проконтролювати державні інститути.

Сутність партії сьогодення, не дивлячись на все різноманіття їхніх типів та спрямувань, відображає включення мас до політичного процесу. Буде це безпосереднім членством в лавах партійної організації, чи популяризація серед мас ідей та закликів кадрових партій, в їхньому розумінні М. Дюверже [82, с. 83-131]. Так партія концентрує в собі вирішення відразу двох проблем політичної системи: вона створює інституційну основу для позадержавного контролю за збереженням ефективності та водночас концентрує та каналізує народний суверенітет. Скорочуючи витрати еліт та надаючи можливість для участі в політичному процесі масам, вона концентрує ресурси та інституалізує соціально-економічний та політичний конфлікт.

Так партії, що мають змогу концентрувати з багатьох джерел ресурси для отримання влади, отримують можливість для контролю за державними інститутами і водночас, знаходячись у залежності від мас, стають інститутом, що обмежений у можливості взяти участь у домовленості. Політична система кожної, хоча б офіційно, демократичної держави містить на рівні конституції положення про отримання партією-переможцем, чи коаліцією переможців, всієї повноти влади над бюрократичною системою країни, нормотворчим процесом та в решті решт, над ходом реалізації цих норм за посередництва виконавчої влади [339, с. 82-84].

Додатковим стимулом для збереження дистанції між партією та державними інститутами, що стають джерелом домовленості, має виступати опозиція та загроза зміни нею правлячої партії в разі невдоволення з боку населення діями правлячої партії. На той самий результат спрямована і система розподілу гілок влади, як інституціонально, через штучно стимульований конфлікт між нормо творцем та виконавцем, так і за посередництва рознесених в часі виборів до парламенту та на посаду президента, або до місцевих органів влади, що збільшує вірогідність приходу до різних гілок та рівнів влади представників різних політичних сил. І так само на обмеження влади спрямований принцип обмеженості кількості термінів для однієї людини на посаді

президента, що має стимулювати зміни всередині самої партії [52, с. 63-69].

Без посередництва партії що репрезентують середні та нижні ланки великих соціальних груп, як показує історичний досвід, населення здатне лише на бунт, або малоефективні пасивні форми спротиву. Той самий ефект, за логікою наявності системи домовленостей, має спостерігатись і в разі коли маси не зможуть контролювати партії, що покликані репрезентувати їхні інтереси в політичній системі. Перше, чого вимагає партія від власних прибічників та членів це участі в проектах партії, в її протистоянні із опонентами, бюрократією, у вирішенні внутрішніх конфліктів. Апатія мас до політичного життя, не важливо з яких причин вона виникає, стимулює лідерів партії до керування її поведінкою у власних, особистих інтересах, адже спротиву членів не очікується [68, с. 70].

Такий саме ефект може мати місце в разі коли маси не в змозі фінансувати партію і вона має цілковито покладатись на спонсорів з числа лідерів економічних груп. В такому разі рядові члени цих груп, опиняться в більш привабливому становищі, порівняно з рядовими членами з інших груп. Але не дивлячись на різницю у впливі на політичну систему, становище їх має мало відрізнятись від інших рядових членів суспільства, адже фінансувати партію вони також не в змозі.

Розглядаючи конфлікт великих соціальних груп в якості першооснови політичного процесу, як і фундамент інституалізації політики, ми зіштовхуємось із ключовим питанням такого підходу, яке полягає у визначенні об'єктивних джерел здатності певних груп до політичного конфлікту. З вищесказаного в якості першого такого джерела влади, з невідворотністю, виступає контроль за найбільшими фінансовими потоками в суспільстві та концентрація цього ресурсу навколо власної групи [121, с. 617]. Треба наголосити, що мова йде не стільки про фінансові ресурси, що концентруються під владою еліт провідних груп, а скоріше про контроль над самими потоками. Останні не осідають повністю під контролем зазначених еліт, а розподіляються офіційними та неофіційними шляхами по всій економіці країни, як за посередництва державних інститутів, так і поза

впливом останніх, через більш об'єктивні виплати в межах суто економічних процесів та всередині суспільства.

Останні операції перш за все мають відношення до заробітних плат, сплати послуг і товарів та інших невідворотних виплат на користь членів групи, в напрямку від еліти групи до найнижчих щаблів групи. Не менш важливим є і розподіл фінансів між суміжниками, транспортниками, представниками природних монополій та іншими, великими соціальними групами.

Джерелом влади для домінуючих груп стає, не стільки універсальність грошей, як ресурсу, що може бути швидко конвертований у практично любий з інших ресурсів влади в надзвичайно короткій перспективі, скільки можливість притримати, змінити спрямування чи то припинити постачання самого потоку до цілих груп та регіонів, або адресно, для окремих соціальних та економічних суб'єктів. За допомогою такого механізму домінуюча група отримує можливість стимулювати інші групи до бажаної дії, чи то відмови від певних дій, навіть уникаючи, запобігаючи реалізації конфліктного сценарію в політичній площині. Завдяки такому механізму можливо навіть фактично виводити певні питання з політичного простору [122, с. 89-90]. Домінуючі групи проста здатні перетворити бажану для них поведінку інших великих соціальних груп в доцільну з економічного, найбільш об'єктивного боку, а в разі необхідності можуть з'являтися і неекономічні стимули. Опір такій моделі поведінки, з боку не домінуючих груп, потребує не тільки певного розуміння ситуації, мобілізації та солідарності, але потребує також альтернативних джерел фінансування власного існування та функціонування. А таких джерел може і не існувати всередині суспільства, що відкриє екзогенним групам та інтересам шлях в політичну площину даного суспільства, та політичної системи.

Не меншою ефективною володіє і той факт, що не домінуючі групи, замість підвищення ефективності реалізації власних базових інтересів, можуть отримати компенсації за неперед'явлення претензій з цього приводу на політичному рівні [130, с. 150-156]. В разі реалізації цього сценарію хоча члени такої групи будуть певною мірою задоволені, але

неефективність групи буде накопичуватись і наносити шкоду всьому суспільству загалом. З часом, сама група, рівень виконання функції якої, відверто не відповідають потребам суспільства, ризикує втратити залишки впливу, та навіть припинити існування.

До того ж треба додати і непрямий контроль з боку еліт груп, що контролюють основні фінансові потоки, над власними рядовими членами та всіма групами які пов'язані із домінуючими групами через перерозподіл та кооперацію [50, с. 179-184]. Адже чим більше коштів та обсяг заказів їм доступний, тим більше коштів та заказів вони зможуть розподілити. Така система відносин породжує об'єктивну та доволі міцну базу підтримки, еліт домінуючої групи, як з боку її рядових членів так і з боку груп, що з ними конкурують в політичній площині. Так виникає суспільно-політична база для посилення ролі еліт домінуючих груп в політичній системі суспільства. Вони отримують основу для вищеописаної співпраці та домінування у відносинах із державними інститутами, будь то у формі демократичних виборів чи то не публічної угоди.

Звідси ж бере початок інше джерело політичних ресурсів – людських. Завдяки прямому та непрямому перерозподілу фінансів, а звідси і концентрації на собі очікувань широких кіл суспільства, що породжуються уявленням про те, що еліта домінуючої групи теоретично має можливість вирішувати важливі для всіх цих людей чи цілих соціальних груп питання. Таке уявлення стає одним з об'єктивних чинників агрегації інтересів між різними великими соціальними групами аж до об'єднання їх навколо еліт домінуючих груп, під їхньою протекцією та патронатом.

Похідним, від перших двох, є ресурс доступних спеціалістів [502]. Він, певним чином, наповнюється завдяки суспільній підтримці власно еліті групи, але в разі недостатності власних фахівців, може стати у нагоді трансформація фінансових потоків на необхідних спеціалістів, як з груп, що не є соціальною базою, так і з інших суспільств. Мова має йти не просто про гроші, а саме про розподіл потоків, адже не завжди потрібні фахівці мають потребу в грошах, але стати у нагоді може і перерозподіл прийнятної частини фінансових потоків до їх власного

розпорядження, чи до груп, що вони репрезентують. Існують в питанні доступу до фахівців і тонкощі, головна з яких полягає в можливості власноручного генерування спеціалістів з потрібних питань, завдяки наявності розвинених інститутів освіти, науки та функціонування в суспільстві інститутів і процесів де могли б накопичуватися практичний досвід, навички, технології управління. Ці ж інститути стають не тільки генераторами та накопичувачами фахових навичок, але і первинними установами рекрутування та відбору в конкурентному середовищі.

В силу того, що мова йде про систему освіти, від дитсадочка до університету, як і про дослідницькі центри та промислові об'єкти, існування та сучасний стан таких інститутів жорстко залежить від фінансування, прямого чи опосередкованого, та системи стимулів для організації, сталого інноваційного розвитку суб'єктів бізнесу та розміру трансакційних втрат такої діяльності [502]. Негативні умови діяльності таких структур, стають причиною дефіциту кількості та якості потрібних фахівців всередині суспільства і до зростання залежності від зовнішньої підтримки політичної системи з боку чужих політичних систем. Разом із тим виникає примітивізація світогляду широких верств населення, яка звужує простір для маневру політичних еліт, як у внутрішніх стосунках, так і у відносинах з іншими державами, залежність від яких, як ми вже згадували, стає фактично об'єктивною потребою.

В суспільствах які базуються на капіталістичних принципах господарювання, на концентруванні в громадянині дихотомії виробник-споживач, процеси демократизації стосунків між політичними елітами і суспільством, має впливати на ступінь представленості ринкових практик та механізмів в економіці суспільства [169, с. 60-61]. Роль окремої людини та суспільства, зокрема в політичному процесі, збільшується і не може бути проігнорована без нанесення шкоди, як домінуючим групам, так і самій політичній системі. В такій ситуації роль каналів зв'язку політичних еліт та політичної системи з рядовими членами, навіть домінуючих груп з населенням, стають життєво важливими для функціонування політичної системи.

Найбільшою загрозою для збереження системами суспільства власних функцій, що має сприяти природному відтворенню та розвитку спільноти, на нашу думку, є корупція соціальних груп з боку домінуючих еліт, про що ми згадували вище. Під корупцією соціальної групи ми розуміємо надання певних благ від політичної системи членам соціальної групи в обмін на їхню згоду на перерозподіл ресурсів від процесу, що складає домінуючий інтерес цієї спільноти, до політичної системи [135, с. 207]. Таким чином учасники двосторонньої домовленості економлять ресурси на самому процесі, обмежуючись лише частиною яка необхідна для збереження лояльності соціальної групи навколо нього. Зекономлені ресурси стають доступними для екстракції та перерозподілу в межах системи домовленості. Завдяки інфляції, браку процесів відтворення та об'єктивної дисфункції такої соціальної групи її підкуп, стає меншим. З часом такі трансакції можуть навіть припинитись узагалі, в разі коли група зникає, або стає настільки слабкою, що не може не тільки вступити в політичний конфлікт, а і втрачає своє значення в суспільстві.

Такі дії, на наш погляд, по суті та змісту дуже схожі з добре описаними механізмами корупції в політичній та адміністративній сфері, де мова йде про обмін благ на невиконання своїх функцій. Різниця лише в масштабі трансакції: в класичному сенсі цього терміну мова йде про окремих людей, чи організації, а в нашій роботі вже про великі соціальні групи.

До такого шагу домінуючий конгломерат еліт може вдаватися за різних обставин і з різними результатами. Але в межах системи двосторонньої домовленості до корупції соціальних груп система буде змушена звертатись в силу скорочення доходів і дефіциту ресурсів. Тож згодом вона має почати недофінансовувати державні витрати на процеси, що не є критичними для самих домінуючих еліт. До таких будуть відноситись освіта, медицина, інфраструктура ЖКГ – ті види послуг, які для себе та чутливих для конгломерату груп, можна легко перенести в інші суспільства чи окремо профінансувати. Представники конгломерату легко можуть офіційно чи ні, профінансувати початкові освітні заклади, медичні центри та житлові комплекси доступ до яких буде

обмежений дискримінаційними цінами, чи вимогами. В залежності від обставин в цю ж категорію можуть бути віднесені і інші сфери діяльності та інтереси, ефективність яких не сприймається як критична домінуючими елітами, і від яких вони можуть відмовитись. Нерідко до проігнорованих сфер відносяться наука, армія, загальнонаціональні транспортні системи, заклади культури, пенсійна система та інше [52, с. 72-77].

Часто політичні актори погоджуються певний час фінансувати членів соціальних груп, що концентруються навколо згаданих нами процесів, але не фінансують бюджетні витрати на них в повному обсязі, а головне – не приділяють цим процесам уваги. Домінуючий конгломерат часто не виділяє потрібного часу та уваги на своєчасне законодавче нормативне врегулювання питань, що до згаданих процесів, що гальмує їхній розвиток іноді ще сильніше ніж недофінансування. Процеси які об'єктивно потрібні суспільству та групи навколо них, часто пристосовуються організаційно та фінансуються суспільством самостійно і здатні відтворюватись та розвиватись без уваги та підтримки політичної системи. Такий хід подій має виводити окремі соціальні групи, а згодом і маси в цілому за межі системи домовленості, позбавляє маси корупційної опіки з боку політичної системи. Маси, впевнившись в здатності самостійно вирішувати проблеми з більшою ефективністю ніж це робить політична система втрачають довіру до неї, позбавляють її легітимності. Такі процеси представляють загрозу для системи і вірогідно є одним з джерел кризи автократії, що їх С. Хантінгтон пов'язує з розвитком та модернізацією таких режимів [328, с. 72-77]. Враховуючи ще і той фактор, що побудова суспільством поза межами політичної системи ефективних систем має виводити фінансові потоки з системних аналогів ми маємо визнати, що домінуючий конгломерат має сприймати альтернативні процеси як загрозу своєму домінуванню та навіть існуванню. В разі неготовності конгломерату відмовитись від системи двосторонньої домовленості, домінуючий конгломерат еліт буде зацікавлений або у поверненні таких процесів в межі домовленості, або в знищенні самостійної альтернативи з переводом процесу в застарілий та корумпований системний

аналог. Самим раціональним інструментом в такому разі стає відповідна зміна законодавства та нові контролюючі інститути, що будуть концентруватись на даних процесах і проводити агрегацію і екстракцію в інтересах політичної системи.

Інколи джерелом їхнього розвитку та фінансування стають суб'єкти з інших суспільств, що часто трапляється в разі змін в світовій, або локальній економічних, соціальних, політичних чи культурних сферах [341, с. 471]. Часто політична система двосторонньої домовленості такі процеси самоорганізації сприймає як розширення екстрактивної бази домінуючих еліт. В такому разі державні інститути витрачають час та ресурси для реформування відносин в таких сферах, імплантуючи власні інтереси в фінансові потоки, що зазнали поживлення. Таке втручання часто призводить до згортання росту та відтворення процесів з подальшими корупційними виплатами чи репресіями на адресу відповідних соціальних груп. Ціллю як корупції так і репресій буде погодження груп, що зазнали тиску, на позаекономічну екстракцію на користь панівної еліти [341, с. 471].

Система компенсацій, або комбінація репресій та часткових компенсацій, що адресовані з боку правлячих еліт в напрямку певних груп суспільства може повільно приводити до згортання певних функцій корумпованих соціальних груп. Таке порушення згодом має знижувати ефективність суспільства в цілому, а головне, підірвати природній процес модернізації та розвитку, ускладнювати, чи навіть унеможливити виникнення нових складних процесів та соціальних груп навколо них.

Нездатність суспільства в цілому до адекватної реакції на зміни в світі, на проблеми що виникають перед спільнотою обмежують потенціал соціальної, економічної, та в решті решт політичної системи, до своєчасного та дієвого відклику на виклики часу. Так гальмується розвиток та консервується положення, що характерне на момент складання системи корупції груп, має скорочувати продуктивність їхньої праці і в решті решт саму здатність виконувати власні функції [502]. В підсумку суспільству об'єктивно стане непотрібним саме існування корумпованих ендогенних процесів та соціальних

груп, що існують навколо таких процесів. Водночас потреба в заміщенні буде компенсована екзогенними групами, включена в процес, що базується в іншому суспільстві та контролюється іншою політичною системою.

Звичайно, таке положення знайде своє місце в процесі глобалізації, але без сумніву, такий процес виведе частину фінансових потоків за межі даного суспільства та ослабить чи знищить певні соціальні групи [462, р. 111]. До того ж частина таких процесів не зможе бути заміщеною ззовні і просто зазнає колапсу, принаймні стосовно функцій що доступні для масового споживача даного суспільства.

Подібне становище невдовзі має породжувати економічний та соціальний застій, скорочення активності населення та ділової спільноти, монополізму та еміграції в пошуках як самореалізації, так і заробітку [462, р. 179-183]. Наслідком цих процесів, в решті решт, стає бідність, спочатку окремих корумпованих соціальних груп, а згодом і мас в цілому. Бідні маси не в змозі оказувати вплив на власні еліти та політичну систему, що має підсилювати дієвість двосторонньої домовленості еліт провідних соціальних груп та державних інститутів. Таке положення має делегітимізувати політичну систему, але вона здатна частково це компенсувати за допомогою пропаганди та соціалізації.

Частково контроль над світосприйняттям громадян забезпечує система освіти [216, с. 30]. Але вона не надає змогу спрямовувати соціальну активність, мобілізувати суспільство, чи то формувати простір для вирішення конфліктів, що виходять за межі соціалізаційної моделі, тобто тих, що виникають в новітньому часі. Корегувати та трактувати, доповнювати та розвивати соціалізаційну модель покликана система політичних комунікацій, що в світі, який динамічно змінюється, стає одним з найнеобхідніших та суто об'єктивним джерелом забезпечення домінування. Це якщо не торкатися відомої ролі засобів інформації в мобілізації та пропагуванні певних політичних феноменів [214, с. 1054].

До найважливіших елементів комунікацій між політичною системою та групами суспільства і окремими індивідами стають ЗМІ. До таких ми маємо змогу віднести телебачення, Інтернет, друковані видання та радіо. Окремим джерелом стають технічні засоби, як то телефонія,

стаціонарна та мобільна, транспортні інфраструктура та засоби пересування [120, с. 106]. Не меншу роль відіграють якість інститутів держави, їхня здатність викликати довіру та концентрувати на собі сподівання, що притаманні політичним інститутам, про що ми вже згадували, та політичні партії та рухи. Згадані елементи комунікації, в сучасному світі, постають такими що забезпечують не тільки вплив на суспільство, але і активізують, регулюють та каналізують його політичну активність.

Лідери провідних груп в цій ситуації опиняються у не надто зручному для них становищі, адже вони не можуть розраховувати на дієву підтримку з боку середньої та нижньої ланок власної групи. Натомість домовленість в змозі запропонувати їм більш дієву, всебічну та ефективну підтримку, і разом з тим ті хто вже став учасником домовленості в змозі нанести суттєвої шкоди тим елітам хто не увійшов до системи домовленостей із державними інститутами. Так члени власної групи, теоретично, можуть підтримати в ході передвиборчої кампанії, та власними голосами в ході самих виборів, але і прозорість кампанії і підрахунок її результатів залежить від державних інститутів. У випадку їхньої участі у домовленості результат гарантовано, а підтримка з боку членів групи буде такою, що не визначає результату. Адже домінуючі еліти отримують його від державних інститутів, а опозиційні не можуть покласти на маси - правове поле не визнає вуличних акцій в якості юридичного аргументу, а інші заходи недоступні нужденним масам.

Саме тому еліти, навіть провідних груп суспільства, виходячи з суто раціональних міркувань, практично приречені на участь у домовленості із комплексом державних інститутів та учасниками від інших груп, що знайшли порозуміння із першими, раніше. Але за логікою нашого підходу, еліта, що концентрує більшу частину універсальних ресурсів, з часом невпинно опиняється в більш привілейованому становищі в межах домовленості. А враховуючи ресурсну базу, що постійно скорочується, групи які володіють більш універсальними ресурсами, мають займати домінуючі позиції в межах домовленості. Їхні інтереси стають об'єктивно найважливішими для збереження

домовленості, їхня ресурсна база стає такою і для політичної системи в цілому. Таке становище має витіснити менш конкурентоздатні групи та їхні еліти на узбіччя, а то і геть за межі політичної системи.

Варто звернути увагу, на той факт, що згідно вищезгаданого прикладу, в системі домовленості має розвиватись тенденція до домінування самодостатніх еліт над елітами залежними. Розподіл акторів політичної системи на самодостатні еліти, що базуються на об'єктивних соціально-економічних процесах, та на еліти що цілком залежать від абсорбуючої здатності політичної системи та згоди на перерозподіл цінностей з боку лідерів великих соціальних груп. Такий перерозподіл здійснюється, задля забезпечення легітимності самої політичної системи та послуг лідерів інституційних груп за посередництва системи домовленості. Тобто перші – є первинні та об'єктивні, а другі – вторинні, суб'єктивні, але такі що забезпечують домінування перших.

Динаміка функціонування системи [114, с. 632] домовленості має підсилювати повновладдя ділових еліт, при зростанні посередницької ролі еліт бюрократичних. Але, перші невпинно збільшують власну залежність від других в прямій пропорції до об'єму вигід, що вони, та їхня група, отримали від других, адже зберегти ці блага можливо лише завдяки легітимності державних інститутів та їхніх еліт. Еліти державних інститутів будуть тим більш значні чим менш ефективними будуть еліти спеціалізованих груп. Так система домовленості, при визнаному домінуванні провідних акторів великих соціальних груп, зберігає баланс та саму домовленість, що легітимізує надбання перш за все домінуючих груп, потім акторів державних інститутів, а загалом і усіх значних груп суспільства, які отримали, в межах сучасної системи розподілу національного доходу, хоча б щось. Завдяки такому глибинному перерозподілу ми можемо вказати на той факт, що все суспільство, яке існує та функціонує в межах системи домовленості, за власної ініціативи, чи по за неї, бере певну участь в домовленості. Але на відміну від ділових та інституційних еліт маси є учасниками домовленості, що позбавлені впливу на поведінку політичної системи або її окремих елементів.

Так, напевно найбільш яскравим свідченням наявності даного феномену в Україні є тіньова економіка, що не зважаючи ні на які перетворення та зміни, охоплює біля 40% ВВП країни [48, с. 41]. Саме існування такого великого сектору економіки поза офіційним контролем протягом настільки тривалого часу має свідчити, про його включеність в певну систему, що здатна до пристосування, розвитку, адаптації та відтворювання і забезпечує існування, як великої частини національної економіки, так і надзвичайно широких соціальних верств. Значна частина оборотів тіньової економіки для існування та успішного функціонування має бути пов'язаною із державними інститутами [70, с. 9-10]. Подібна за обсягами система має створювати навіть власні великі соціальні групи, що водночас служать ресурсною базою певних власних та бюрократичних еліт.

Не дивлячись на наявність власної соціально-економічної бази, у еліт що можуть укласти домовленість, та можливість сконцентрувати довіру мас і легітимність, таке положення не може бути самодостатнім та відтворюваним. Стабільне існування системи домовленості неможливе в силу порушення соціально-економічної версії закону збереження енергії. Така система пригнічує економічну активність, сковує соціальну динаміку і або буде поглинена більш ефективною політичною системою, фактично або юридично. Або в якийсь момент втратить легітимність, довіру та підтримку мас, внаслідок неможливості генерувати необхідні фінансові потоки, відтворювати соціально значимі практики та процеси, власно функції політичної системи і навіть суспільства.

Останній сценарій може існувати в двох варіантах. Перший, що поширюється на модернізуючи олігархії, яким вдається забезпечити сталий економічний розвиток своєї країни, описав С. Хантінгтон в праці «Політичний порядок в суспільствах що змінюються». Він пов'язав падіння системи через зміну соціально-економічної конструкції суспільства і нездатність домінуючих еліт пристосуватись до нової конфігурації соціальної структури, нових вимог та відносин. В разі ж коли вони все ж в змозі адаптуватись, саме пристосування до змін буде руйнувати систему домовленості, скорочуючи її простір [313, с. 21-29]. Тобто маси отримають

змогу підтримувати політичні еліти на свій вибір, що як ми зазначали, істотно скоротить межі домовленості. А враховуючи, що це має призводити до більш стрімкого економічного розвитку – то ситуація буде мати тенденцію до мінімізації системи домовленості.

В разі ж коли розвиток відсутній, або слабкий, а система перерозподілу національного доходу стимулює економічну нерівність політична система буде постійно знаходитись під загрозою стрімкої втрати легітимності [259, с. 62-63]. Певним чином цей процес може стримуватись завдяки пропаганді, традиційним елементам культури та тіншовій економіці, що дозволяє залучати до домовленості нові впливові групи. Але, останній варіант обмежений раціональністю перерозподілу ресурсів, які є доступними для розподілу в межах домовленості, на фоні перманентного скорочення благ, що доступні до перерозподілу. А значить система має просто репресувати групи із меншою здатністю до конфлікту, тобто в черговий раз скоротить власну соціальну базу, власну легітимність, та послабить економічний фундамент суспільства. Останнє кінець кінцем має призвести до соціального конфлікту, аж до революції, або до стрімкого поглинання іншою системою. Саме останній варіант, соціального вибуху, світ міг бачити 2011 р. на прикладі подій у Північній Африці.

Економічний та соціальний розвиток в межах системи домовленості є можливим, але сама система вирішення конфлікту та агрегації буде стримувати розвиток. Важливішим фактором стримування має стати захист економічної монополії окремих еліт у власних секторах економіки, та політичної монополії у власному регіоні, адже саме в цьому і полягає сама сутність двосторонньої домовленості. На національному же рівні відмовитись від такої монополії рівноцінно руйнуванню самої політичної системи. Тож система домовленості має обмежити дію домовленості хоча б на рівні спеціалізованих та регіональних еліт і агрегувати інтереси нових еліт [153, с. 56].

Саме по собі це не є проблемою, але має провокувати об'єктивний конфлікт між існуючими ланками домінуючої еліти та новими елітами, що виникли в наслідок лібералізації. Така постановка питання, персонально для

представників цих ланок еліт, підсилює об'єктивну конкуренцію до рівня гри з нульовою сумою. Обидві сторони мають використати всі наявні ресурси для перемоги, адже поразка призведе не просто до зникнення владних амбіцій вдалого підприємця чи припинення кар'єри владного чиновника. Сам характер гри з нульовою сумою стимулює сторони до максимального послаблення опонента. Тож фінальною ціллю може ставати фізичне знищення, позбавлення волі чи банкрутство конкурента [68, с. 68]. Такий високий рівень загроз відразу скоротить коло претендентів на участь в розвитку. Крім того такий рівень боротьби об'єктивно відволікає ресурси від власно розвитку, як у політичній системі, так і у еліт нових соціальних груп. До того ж самий характер системи домовленості, що передбачає передачу певної частки ресурсів від ділових процесів елітам політичних інститутів скорочує ресурсну базу економічного росту. До того ж навіть в разі коли певні правила щодо включення нових еліт в систему домовленості і зможуть прижитись в політичній системі, нові еліти будуть завжди мати спокусу, а можливо і обов'язок, опинитись в монопольному положенні. Монополія не тільки надає можливість проводити позаекономічну екстракцію, але і позбавляє стимулів до динамічного розвитку. Таким чином нові сфери діяльності та соціальні групи і їхні еліти опиняться в становищі, що не відрізняється від попереднього.

Важливим є і той факт, що позаекономічна екстракція на користь домінуючого конгломерату еліт має скорочувати платоспроможність мас, а це звужує внутрішній ринок, а значить і внутрішні ресурси економічного зростання та соціальних перетворень [362, р. 137].

Тож навіть воля певних політичних лідерів та груп, навіть з самої верхівки домінуючого конгломерату не може успішно вирішувати завдання комплексного росту та розвитку суспільства, в силу самих системних обмежень політичної системи двосторонньої домовленості.

Перетворення, з іншого боку, гальмує і ціннісна база еліт та суспільства. Сталість політичної культури, особливо окремих її елементів, таких як закон та основні юридичної практики є практично аксіомою і спостерігається всюди, в тому числі і на пострадянському просторі [333, с. 124-127].

Новостворена система відносин все ж буде спиратись на цілі, інститути та практики що існували за попередньої системи відносин, адже діалектично, навіть нові цінності та принципи, формуються на запереченні старих. Але як демонструє практика, культура все ж таки трансформується, або суспільство адаптує свою поведінку задля збереження певних цінностей і практик таким чином, щоб вони не стримували реалізації нових потреб та прагнень в новий спосіб.

Пропаганда зберігає легітимність лише в разі демонстрації періодичного досягання цілей [71, с. 53]. В умовах скорочення доходів системи вона з кожним днем все меншою мірою буде здатна до виконання поставлених нею самою завдань, а при паралельному скороченні доходів мас, на перший план все більшою мірою, об'єктивно, будуть виходити завдання збільшення частки національного доходу на користь широких верств населення. Остання вимога є такою відмовитись від якої маси просто не в змозі, а з певного моменту політична система втратить здатність хоча б почасти задовольняти зазначену вимогу, адже об'єм ресурсів під її контролем постійно зменшується. Така ситуація, в очах мас, буде неминуче позбавляти владу легітимності, як таку що не справляється із найактуальнішими проблемами суспільства. Пропагандистські гасла влади з кожним днем будуть впливати на суспільство із все меншою силою, адже віртуальна та об'єктивна реальності відверто розходяться [71, с. 54].

Весь цей комплекс не зможе компенсувати старіння інфраструктури, відсутність модернізації суспільства, політичної та економічної систем. Особливо демонстративно ситуація має складатись із самими поширеними інфраструктурними питаннями, перше з яких застарілість, неможливість відтворення та відсутність модернізації системи ЖКГ. Сучасне суспільство, що мешкає переважно в містах об'єктивно має потребу в складних системах що мають задовольняти потреби у електриці, воді, палеві та транспорті. Всі ці системи, в разі пред'явлення до них сучасних вимог, коштують надзвичайно дорого, потребують коштовного та своєчасного обслуговування з боку фахівців, а значить мають

бути доволі дорогими. Саме інфраструктура ЖКГ концентрує на собі практично всі аспекти даної проблеми: вона залежить від політики державних інститутів через нормативну базу та контролюючі органи і суди, її відтворення та розвиток можуть оплатити лише маси, адже такі великі обсяги фінансування можливі лише з їхнього боку [159, с. 11].

Оплачувати ж їх мають користувачі, тобто широкі верстви нижніх ланок великих соціальних груп суспільства. Оплатити ці послуги вони мають змогу завдяки участі в економічних процесах, що здатні випускати високоліквідну продукцію з великою часткою доданої вартості, тобто сучасні зразки, або дефіцитну та ліквідну сировину. Каналізувати ж фінансові потоки вони можуть завдяки ефективній системі місцевого самоврядування та політичної і фінансової систем. Але, як ми вже зазначали, система домовленості стимулює старіння основних фондів, номенклатури товарів та послуг, що продукуються в країні і при цьому ж обмежує ефективність політичної системи.

Така ситуація обумовлює скорочення продуктивність праці а це, в свою чергу, скорочує реальні доходи нижніх ланок великих соціальних груп суспільства. Вони, не маючи змоги робити накопичення послаблюють фінансову систему, та в решті решт, просто не в змозі оплачувати спочатку модернізацію та розвиток, потім відновлення, а згодом навіть саме існування відповідної інфраструктури. Її утримання та функціонування, для запобігання соціальному вибуху, має брати на себе центральна влада, адже суспільство не в змозі оплатити отримані послуги у повному об'ємі. В силу дефіцитності ресурсів у самій системі публічних фінансів і колосальних потреб ЖКГ політична система не може ефективно вирішити проблему. Аналогічною має бути ситуація і в інших сферах, що мають фінансуватися широкими прошарками населення.

Політична система, що стикається з труднощами подібного масштабу, а це невідворотно в силу описаних нами вище причин, не зможе ефективно пропагувати якусь ідеологію, адже вона буде швидко асоціюватись у мас із неефективністю влади у вирішенні завдань, які неминуче будуть формулюватись в межах любого ідеологічного конструкту [343, с. 51]. Більш того, ідеологія породжує та

укорінює в суспільстві певні цінності та ідеали, які в свою чергу становлять завдання, що сприймаються носіями ідеології, як об'єктивні та такі що мають значення.

Сама ідеологія, концентруючи навколо себе прихильників, створює велику соціальну групу, що має самодостатні інтереси. Для реалізації цих інтересів група інституалізується, створюючи політичні об'єднання, які прагнуть отримати владу для реалізації цих цілей. Так утворюється еліта, що обмежена не тільки об'єктивною реальністю, а ще і ідеологічними позиціями. Саме вони, разом з прагненням ідеологічних еліт зберегти та збільшити власну соціальну базу і посилити вплив в межах політичної системи, обмежують здатність таких груп приєднатися до угоди. Таким чином поширення в суспільстві чіткої та зрозумілої для широких верств населення ідеології стало б фактором обмеження і можливо згортання домовленості. Але з часом, в разі укріплення домінуючого положення ідеологізованої групи в політичній системі, еліти групи самі здатні стати епіцентром нового варіанту угоди. Як це було в нацистській Німеччині, Радянському Союзі, та багатьох країнах третього світу де комуністи або націоналісти змогли прийти до влади [69, с. 16-17]. Поширення угоди в такому разі буде обмежене рамками ідеології, але все ж можливе.

Такі крайні випадки демонструють міць ідеологізованих масових рухів та практичну відсутність меж доступних перетворень суспільства. Таким чином ми можемо стверджувати, що такий варіант трансформації двосторонньої домовленості в таку, що ураховує інтереси мас є можливим. Практика успішного існування соціал-демократичних партій в Скандинавії, та Франції, консервативних та ліберальних у Британії та США, свідчать про значення ідеології для мобілізації мас та включення їх інтересів до агрегації на рівні політичної системи [338, с. 211]. Такий крок має стимулювати продуктивність соціальних перетворень та економічного життя суспільства.

Ідеологія за визначенням є продуктом, що об'єктивно потрібний масам, але не елітам [162, с. 421]. В силу досвіду освіти, практичної діяльності, орієнтації на відомі результати та об'єктивні цілі, що витікають з вищезгаданих факторів

еліти не потребують ідеології для цілеспрямування чи для об'єднання, або агрегації. Ідеологія скоріш заважає, скорочує політичний простір на якому діють еліти. Для мас же, навпаки ідеологія стає основою для визначення власних інтересів, консолідації та агрегації. В такій системі еліти, що не прив'язані до жодної ідеології, можуть відносно легко та в широкому діапазоні асоціювати себе з домінуючою ідеологією, або формувати власну та пропагувати її населенню, або поєднати обидва процеси, для комплексного вирішення проблем комунікації [170, с. 203].

Таким чином, ідеологія являє собою надзвичайно гнучкий фактор у політичному житті суспільства, адже під її впливом, за визначенням марксизму, одночасно виникли такі різні системи, як північнокорейський тоталітаризм, китайський авторитаризм та шведська демократія. Зрештою, жорсткий ідеологічний контроль не відвернув наростання неефективності радянської політичної системи, рівно як і побудови в ній систем домовленостей. Значить роль постійного контролю за збереженням ефективного відгуку політичної системи на проблеми та перспективи великих соціальних груп з боку мас є визначною та загрозливою [262, с. 531]. В даному випадку певно увага має концентруватись на середньому класі, як силі що спроможний надати та спрямувати ресурси на захист власних інтересів, а також й усвідомити їх, спираючись на власну освіту, досвід та ідеологічні принципи.

Ідеологічний контроль не єдиний шлях до скорочення масштабів домовленості та підвищення раціоналізації функціонування політичної системи та суспільства загалом. На це впливати повинно й скорочення національного доходу, унаслідок неможливості системи домовленості стимулювати підвищення продуктивності праці. Реакцією на таке становище, внаслідок втрати легітимності в очах населення та багатьох лідерів провідних великих соціальних груп, стане: або крах домовленості і реконструкція політичної системи, або юридичне поглинання політичної системи зовнішніми акторами, відповідно до закономірностей відзначених Х. Ортега-і-Гассет, тобто іншою аналогічною системою, за умов зростання посередництва сепаратизму [200, с. 269-370]. У випадку нездатності провідних соціальних груп до

концентрації ресурсів та рекрутування еліт, можливе й інше розв'язання питання: деконструкція держави за аналогією з Афганістаном та Сомалі.

Останній варіант для нас не є темою дослідження, адже таким чином зникає сам предмет дослідження – політична система. Тому сконцентруємось на факті, що така небезпека може бути сприйнята панівним конгломератом як загроза, уникнути якої неможна шляхом трансформації політичної системи.

Внутрішні загрози військового чи мирного поглинання іншою системою можуть викликати в конгломерату прагнення до створення стимулів для розвитку певних процесів, відповідно, і соціальних груп навколо них. Для пришвидшення цього процесу, так само, як і для згладжування внутрішніх конфліктів, система може послабити екстракцію відносно певних груп або суспільства в цілому – почати лібералізацію [194, с. 114].

В будь-якому випадку, така лібералізація режиму спровокує дисбаланс системи домовленості, народить нові еліти та підсилить конфлікт за ще більшою мірою дефіцитні ресурси всередині конгломерату. Таким чином система домовленості має зіткнутися з політичною та економічною кризою, що може вести до кризи ціннісної та соціальної. Вихід з кризи, як зазначав С. Хантінгтон, має стати докорінна зміна політичної системи [330, с. 273]. Така ситуація зазвичай стає відправною точкою транзиту політичного режиму, створює можливість включення інтересів мас в умови домовленості, що і викликає демократизацію політичного режиму.

Іншим варіантом стає відмова політичної системи від перетворень, із включенням до системи домовленості інтересів екзогенного суб'єкта, чи жорсткі репресії, що перетворюють політичне життя в суспільстві на гру з нульовою сумою. У такому разі або конгломерат зможе довести масам, що вигідніше погодитись на місце в системі двосторонньої домовленості, ніж зазнати втрат, що їх обіцяє політична система. Саме в таких випадках застосовують масові чи адресні репресії й закріплюють систему двосторонньої домовленості в авторитарному чи навіть тоталітарному варіанті. Маси доведуть системі через акти мирної непокори та дисфункції, чи громадянської війни, що

панівний конгломерат втратить менше в разі відмови від демократичного режиму, ніж у випадку подальших спроб збереження домовленості. У крайніх випадках незгоди панівні еліт вони можуть бути фізично знищені [331, с. 467-469]. За будь якого варіанту політична система почне новий цикл політичних процесів навколо нових конфліктів та буде потребувати нових процесів складання соціальних груп, ідентичностей та агрегації їхніх інтересів.

Розглядаючи конфлікт як основну об'єктивну силу розвитку політичної системи, що базується на соціальному різноманітті інтересів та боротьбі між соціальними групами за ресурси, які можна спрямувати на реалізацію цих інтересів, ми отримуємо яку похідну - певну форму політичного режиму. Таким чином форма політичного режиму детермінується конфігурацією та відносинами між політичними інститутами та соціальними групами, що здатні до політичного конфлікту, звідки зумовлює форму самої політичної системи

Основним процесом подолання протиріч між соціальними групами, що здатні на політичну боротьбу, є агрегація інтересів. Агрегація створює основу для існування та функціонування політичної системи та її інститутів. Цей механізм складає систему перерозподілу благ та ресурсів між всіма групами суспільства.

Економічна система, у свою чергу, є об'єктивною основою для складання та реалізації конфлікту та агрегації, адже вона народжує інтереси, навколо яких формуються великі соціальні групи. Інституалізація конфлікту відбувається в сутності та функціонуванні політичної системи, через її інститути, які в цьому процесі спираються на комплекс цілей, норм та практик. В умовах трансформації суспільства цілі, норми та практики, значною мірою, походять з попереднього суспільства.

Не всі соціальні групи, що складають суспільство, беруть участь у політичному конфлікті та агрегації. До цих процесів мають безпосередній стосунок тільки ті групи, що мають здатність до політичного конфлікту. Таку здатність надає контроль за достатньо великим фінансовим потоком та

концентрація ресурсів у руках такої кількості осіб, які здатні агрегувати власні інтереси.

Стратифікація груп на загальнонаціональному, регіональному та місцевому рівнях відбувається на об'єктивних засадах згідно з обсягом та концентрацією ресурсів на відповідному рівні. Групи, не здатні концентрувати ресурси, або істотно обмежені в них, відносно інших груп, програють боротьбу за ресурси, розподілені політичною системою.

Вирішення конфлікту за допомогою його інституалізації, тобто перетворення політичного процесу в пошук точки позитивного еквілібріуму в грі з ненульовою сумою, стає основою демократичного політичного режиму і лежить в основі вивчення демократичного транзиту. Але реальним є й інший варіант вирішення конфлікту, що можливий у випадку критичного скорочення кількості великих соціальних груп, які здатні до конфлікту, за умови одночасної слабкості громадянського суспільства. У такому разі еліти провідних груп залишаються без підтримки рядових членів власних груп у стосунках з елітами інститутів політичної системи, які прагнуть ввести до дії якомога вищі трансакційні витрати для всіх груп суспільства. У такій ситуації елітам груп, найбільшою мірою здатних до конфлікту, залишається досягти порозуміння з елітами інститутів політичної системи, практично виключивши конфлікт з політичного життя. При цьому перші уникають трансакційних витрат й отримують доступ до доходів із суспільних фондів, а другі позбавляються зовнішнього контролю, тому можуть збільшувати трансакційні витрати практично без будь-яких обмежень. Така система призводить системи суспільства до втрати ефективності, а великі соціальні групи – до деградації. Невдоволення постійним погіршенням якості життя делегітимізує таку систему в очах суспільства, що має стимулювати її до розвитку та формування одного з типів недемократичного режиму.

1.2. Фактори та принципи концептуалізації державної молодіжної політики (на прикладі Донецької області): історико-політичний аспект

Вивчення та аналіз молодіжної політики є вкрай необхідним, оскільки молоде покоління – це запорука економічного та політичного розвитку держави. Молодь є тією соціально-демографічною частиною суспільства, на яку покладається надія майбутнього процвітання держави. Від того, як молоді люди зможуть себе реалізувати залежить сталий розвиток України. Тому аналіз ефективності принципів впровадження молодіжної політики та їх залежність від факторів формування, є допоміжним важелем у формуванні суверенної Української держави та одним із найбільш важливих механізмів формування громадянського суспільства.

Актуальність дослідження обумовлена кількома факторами. По-перше, саме молодіжна політика в регіоні є складовою державної молодіжної політики та проводиться з метою забезпечення гідних умов життя та самореалізації молодих громадян України з урахуванням особливостей конкретного регіону. Донецька область має стратегічно важливий економічний потенціал, особливі зовнішні та внутрішні чинники, які безпосередньо впливають на умови, в яких живе та розвивається молодь.

По-друге, обрання для дослідження молодіжної політики саме Донецької області обумовлене особливостями розвитку регіону, як одного з найбільших індустріальних центрів України. У зв'язку з цим формується специфічна структура потреб і можливостей молоді. А тому регіональна молодіжна політика повинна виконувати функції забезпечення цих об'єктивних потреб і подолання тих перешкод, які заважають життєдіяльності та реалізації інтелектуального, морального, фізичного та творчого потенціалу молоді Донецької області.

Окрім того, якщо загальнодержавна молодіжна політика досить широко вивчалась науковцями, то особливості її впровадження у Донецькому регіоні комплексно не досліджувались. З огляду на це вивчення ефективності впровадження сучасної молодіжної політики на

регіональному рівні є особливо актуальним як з практичної, так і теоретичної точок зору.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1990-2013 рр. 2014 рік став своєрідним рубежем у формуванні та реалізації сучасної молодіжної політики Донецької області. Військова агресія Російської федерації на Південному Сході України стала основним фактором змін для пріоритетів та шляхів реалізації державної молодіжної політики на регіональному рівні. Окупація частин Донецької та Луганської областей створила вкрай негативні соціально-економічні й суспільно-політичні умови для розвитку молодіжної політики регіону. Актуальні проблеми молоді стали ще гострішими, а на державні структури, які опікуються молодіжною політикою, покладено задачу поживити діяльність та віднайти нові дієві методи й підходи для забезпечення потреб молоді Донецького регіону.

Це зумовлює необхідність проведення окремого дослідження, яке було б неможливе без наукового підґрунтя аналізу специфіки формування та реалізації державної молодіжної політики в Донецькій області у попередній період свого розвитку.

Аналіз стану вивченості молодіжної політики засвідчив, що фактори її концептуалізації, особливості формування та реалізації науковцями найчастіше досліджуються на загальнонаціональному рівні. А практичну реалізацію «на місцях», в окремих регіонах досліджено недостатньо, що й зумовило актуальність обрання теми.

Наукова розробка проблематики державної молодіжної політики найчастіше стосується окремих соціально-економічних, соціально-демографічних, соціокультурних, нормативно-правових та суспільно-політичних проблем у молодіжному середовищі на загальнонаціональному рівні. Провідними дослідниками державної молодіжної політики є М. Головатий, Є. Бородін, Н. Метьолкіна тощо. Регіональні особливості молодіжної політики розглядаються у небагатьох роботах. Базовими серед них є дослідження М. Перепелиці та І. Парубчака. Проте, наукових досліджень, присвячених реалізації молодіжної політики в конкретному регіоні й досі немає.

Крім того, вивчивши і порівнявши науковий дискурс головних для дослідження понять: «державна політика», «регіон», «регіональна політика», «молодь», «державна молодіжна політика», автор пропонує трактувати поняття «державна молодіжна політика в регіоні» як політику держави, спрямовану на забезпечення всебічного розвитку молоді у всіх сферах життя, що втілюється центральними, обласними та місцевими органами влади, громадськими організаціями та соціальними інституціями в конкретному регіоні (області).

Із перших років незалежності й до початку російської агресії на Південному Сході України молодіжна політика в Донецькій області формувалась і здійснювалась з урахуванням перш за все соціально-економічних, екологічних, природно-демографічних, геополітичних особливостей даного краю, рівня розвитку культури та освіти, а також рівня інформаційного забезпечення молоді Донецької області.

Сучасна державна молодіжна політика являє собою, перш за все, діяльність органів влади зі створення умов самореалізації молодої людини, соціально-позитивної діяльності молодіжних об'єднань та молодіжних ініціатив, роботу зі створення законодавчих гарантій для молоді у правовій, економічній та інших сферах діяльності. Молодіжна політика є частиною внутрішньої політики, тому фактори, які впливають на формування усєї внутрішньої політики України, мають свій вплив і на державну молодіжну політику. Проте, загальні засади цієї політики набувають окремого моделювання на регіональному та місцевому рівнях. Регіони України мають свою, більше чи менше виражену специфіку, яку, безумовно, потрібно враховувати при реалізації молодіжної політики на місцях. Практика і позитивний досвід формування державної молодіжної політики в одному регіоні в певних аспектах можуть бути неприйнятними для іншого. Тому вивчення специфічних умов розробки та впровадження молодіжної політики в регіонах є актуальним питанням для сучасного формування державної молодіжної політики.

На думку експертів ООН, найбільш загальними принципами світової молодіжної політики є наступні:

- безпосередня участь молоді у формуванні та реалізації заходів, що стосуються її інтересів і прав;
- перехід від централізованих, спільних програм для всієї молоді до локальних, більш гнучких проєктів, відмова від довгострокових програм на користь більш динамічних короткострокових, із акцентуванням уваги на зусиллях місцевих (муніципальних) органів влади та інших структур, більше наближених до конкретних потреб і проблем молоді даної території;
- диференційований підхід до різних груп молоді за наявності єдиної системи соціальних гарантій для молоді всіх рівнів суспільства;
- підтримка недержавних ініціативних молодіжних формувань, причому втручання держави має бути тим менше, чим сильніша активність недержавних носіїв молодіжних послуг [2171].

Головні принципи державної молодіжної політики України, згідно з «Декларацією про загальні засади державної молодіжної політики» загалом відповідають цим засадам. Так принцип рівності задекларований як «правовий та соціальний захист молодих громадян, перш за все, осіб, які не досягли 18 років, з метою створення необхідних стартових можливостей для їхнього повноцінного соціального становлення та розвитку»; принцип участі – «повага до поглядів молоді та її переконань» та «сприяння ініціативі та активності молоді в усіх сферах життєдіяльності суспільства»; принцип доступності через «надання права і залучення молоді до безпосередньої участі у формуванні й реалізації політики та програм, що стосуються суспільства взагалі і молоді зокрема» [234].

Формування регіональної молодіжної політики в Донецькій області відбувається під впливом двох груп факторів. Перша – це внутрішньополітичні, вони є унікальними для кожного регіону, характерними лише для конкретної області, в даному випадку – Донецької та визначають найголовніші особливості формування й реалізації регіональної молодіжної політики в області. Друга група – це зовнішньополітичні, які здебільшого не мають окремих особливостей, бо визначаються загальнодержавним курсом зовнішньої політики України. Єдиною відмінністю є

геополітичне становище регіону, що пояснюється територіальним розташуванням Донецької області, а саме її близькістю до Російської федерації, що не може не впливати на трудову міграцію молоді.

Система внутрішніх факторів, що впливають на стратегію формування молодіжної політики в Донецькому регіоні, є значно повнішою та більш різноманітною, їх можна охарактеризувати за такими групами:

- специфічний соціально-економічний розвиток області (рівень соціального розвитку молодого населення Донецького регіону, серед яких матеріальний добробут, житлові умови, кількість соціально-незахищеної молоді; професійно-трудове забезпечення, а також ті, що розкривають економічний потенціал: сприятливість економіко-географічного положення, економічні потреби регіону, рівень спеціалізації людської діяльності, зайнятість трудових ресурсів, їхня кваліфікація, рівень розвитку виробничої та підприємницької інфраструктури, забезпеченість виробництва професійними кадрами тощо);

- природно-екологічні та демографічні особливості (екологічні проблеми регіону, чисельність та структура населення);

- культурно-освітні та релігійні фактори (якість та можливість отримання освіти, рівень забезпечення культурних та релігійних потреб молоді);

- рівень розвитку громадянського суспільства;

- законодавчі та інформаційні характеристики регіону, які визначають ефективність управлінських рішень;

- багатонаціональний склад населення регіону.

До більш важливих зовнішньополітичних факторів, що визначають цілі та пріоритети регіональної молодіжної політики, слід віднести:

- зовнішньополітичну спрямованість країни на зближення із Європейським Союзом, що зумовлює переваги залучення молоді в інтеграційну політику в регіоні;

- прикордонне географічне положення Донецької області;

- конкурентоспроможність регіону у світовому та міжнародному поділі праці, що формує міграційну політику стосовно молоді регіону, а здебільшого – трудової міграції.

Першу групу внутрішніх чинників, які впливають на формування регіональної молодіжної політики, становлять соціально-економічна сфера. До неї можна віднести багато питань. Проте ми виділимо найгостріші та ті, які є особливими для Донецької області: рівень добробуту молодого населення, наявність категорій молоді, які потребують соціальної підтримки з боку держави, питання житлового забезпечення, фактори, які стосуються економічної діяльності регіону, характеристика рівня та роду зайнятості трудових ресурсів, проблеми працевлаштування та безробіття тощо.

Загалом середній рівень заробітної плати в Донецькій області є одним із найвищих в Україні, що пов'язане перш за все, з високим рівнем розвитку виробничої інфраструктури регіону. Треба зауважити, що цей фактор залишився незмінним, навіть незважаючи на військові дії на Південному Сході України.

Таблиця 1.1

Динаміка середньомісячної заробітної плати по регіонах України у 2005-2018 роках (за даними Держкомстату у розрахунку на одного штатного працівника, грн.)* [59]

	2005 р.	2008 р.	2011 р.	2014 р.	2016 р.	2018 р.
Україна	806	1806	3054	4012	6475	10573
Донецька обл.	962	2015	3439	4498	7111	11298
Дніпропетровська обл.	913	1876	3064	4021	5913	10188
Київська обл.	811	1852	2761	4100	6406	11146
Запорізька обл.	860	1812	2607	4048	6125	10435

*Дані подані за станом на грудень поточного року

Проте, незважаючи на характеристику Донецького регіону як одного із найбільш благополучних щодо рівня заробітної платні і соціально-економічного забезпечення, матеріальні проблеми в молодіжному середовищі залишаються, а тому повинні враховуватись при формуванні молодіжної політики в області. Показовими є результати соціологічного дослідження, проведеного автором у 2009 році: 4 % респондентів з числа молоді ідентифікували своє матеріально-технічне становище як «вище за середнє», 71 % - як «середнє» і 25% – «вище за середнє».

До соціальних факторів безпосередньо в регіоні, які необхідно враховувати при формуванні молодіжної політики, відноситься й кількісний склад соціально-незахищених груп регіону з числа молодого населення. Донецька область лідирує за кількістю дітей-інвалідів віком до 18 років, яких нараховується близько 2% від всієї кількості дітей області, що складає майже 9 % від загальної кількості по Україні. Регіон має найбільшу кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки (11% по Україні, або 2% від усієї кількості дітей Донецької області). Цим групам необхідний не тільки соціальний захист, а й соціальна реабілітація, а в подальшому – й самореалізація, у першу чергу, професійна [286].

Одним із соціально-економічних чинників, що впливають на становлення молодих сімей та рівень життя молодих людей і можуть бути вирішені безпосередньо заходами регіональної молодіжної політики, є незабезпеченість молоді житлом. У березні 2011 р. вийшла постанова Кабінету Міністрів України «Про Єдиний державний реєстр громадян, які потребують поліпшення житлових умов», у межах якого органи виконавчої влади, виконавчі органи рад, підприємства, установи та організації, що ведуть облік громадян, подають для внесення до Реєстру щомісяця інформацію про громадян, які потребують поліпшення житлових умов. У 2019 р. державній спеціалізованій фінансовій установі «Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву» виповнилось 25 років, цей фонд є адміністратором Єдиного реєстру. Так станом на 2019 р. за рахунок цього фонду діє три житлові програми «Кредит з статутного капіталу», «Доступне житло» та «Пільгове молодіжне кредитування». За цими програмами 38,19 тис. сімей отримали допомогу для придбання житла [58]. Проте, загальна ситуація із забезпеченістю молодих сімей власним житлом не є втішною. Лише третина молоді мешкає в окремих квартирах, а ще третина – взагалі не забезпечена житлом. Загалом із 2,5 млн. молодих родин в Україні близько 800 тис. мають потребу в поліпшенні житлових умов. Водночас саме в цих родинах народжується до 80% дітей.

У наявній ситуації молодь на ринку житла є неконкурентоспроможною. Головна причина цього –

відсутність коштів у необхідному обсязі, що дозволяла би повноцінну участь у товарно-грошових відносинах на ринку нерухомості. А та державна програма кредитування молоді, яка діє на сьогодні, не сприяє достатньому збільшенню власних внесків позичальника, як і надто значною є сума, яку повинен внести позичальник за рахунок власних коштів. Отже, в регіоні, як і по Україні загалом, проблема забезпечення молоді житлом стоїть гостро та потребує регулювання у межах молодіжної політики, особливо на місцевому рівні. Крім того, розв'язання проблеми житлового забезпечення молоді, насамперед, покращило б демографічну ситуацію, створило б необхідні умови для поліпшення соціально-побутового та економічного становища молодих сімей і самотніх громадян.

Наступний фактор у блоці соціально-економічних характеристик – це питання, пов'язані з економічною характеристикою регіону та можливості професійно-трудової реалізації молоді регіону.

Вигідність економіко-географічного розташування області не викликає сумнівів – вона є однією з найбільш ресурсозабезпечених областей. Тут зосереджені запаси коксового кам'яного вугілля Донбасу, значні запаси кухонної солі, є численні родовища високоякісної мінерально-будівельної сировини, значні родовища ртуті та рідкоземельних елементів. Завдяки унікальним природним ресурсам область є більш потужним індустріальним регіоном України, до того ж із вигідними транспортно-географічними розв'язками (прикордонне сусідство з Російською федерацією) і майже суцільно урбанізованою територією (90,2% населення - мешканці міст) [3].

Від характеру економічної діяльності регіону залежить специфіка професійної зайнятості населення, яку, здебільшого, складають працівники робітничих професій. Характерною особливістю Донецького регіону є висока потреба у працівниках сфери промисловості, відсоток яких є значно вищим ніж по Україні (на 2010 р. 42% по регіону проти 27% по Україні). В інших галузях рівень потреб порівняно з Україною приблизно однаковий.

Так, одним із головних факторів, на які мусила спиратись молодіжна політика в регіоні в економічній сфері,

є орієнтація на забезпеченість виробництва професійними кадрами, враховуючи особливі потреби області. Незважаючи на промисловий потенціал Донецької області, який забезпечує достатню кількість робочих місць, на ринку праці в регіоні спостерігається професійно-кваліфікаційний дисбаланс попиту та пропозиції.

Таблиця 1.2

Потреба підприємств у працівниках за видами економічної діяльності у динаміці на кінець 2008 р. та 2010 рр. (за даними Держкомстату та Головного управління статистики у Донецькій обл., % від загальної кількості вакантних місць) [222]

	Донецька обл.		Україна	
	2008	2010	2008	2010
Промисловість	36,6 %	42 %	25,8 %	27 %
Операції з нерухомим майном	11 %	8,3 %	9,3 %	9,2 %
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	9,9 %	9 %	9,2 %	9,9 %
Торгівля, ремонт автомобілів та техніки	9,4 %	6,7 %	9,7 %	13,1 %
Державне управління	7,5 %	12 %	15 %	13 %
Будівництво	7,3 %	5,3 %	7 %	6 %
Діяльність транспорту та зв'язку	6,5 %	6,2 %	8,7 %	7,8 %
Освіта	4,3 %	2,8 %	3,5 %	2,5 %
Сільське господарство	2,5 %	3,4 %	4,4 %	4,2 %
Фінансова діяльність	0,9 %	1,2 %	3,7 %	2,3 %
Діяльність готелів та ресторанів	0,7 %	1,4 %	1,3 %	1,4 %

З одного боку, на робітничі спеціальності припадає близько 70% загальної кількості вакансій, які потребують фізичної праці та вважаються суто «чоловічими», а з іншого – більшість молоді, яка ще не реалізувала свій трудовий потенціал – жінки. До того ж, більше 60 % безробітних – це люди з вищою освітою, а ринок праці здебільшого не має необхідності у дипломованих спеціалістах [223].

Наступний фактор – рівень працевлаштування та безробіття у Донецькій області.

Загалом ситуація із працевлаштуванням молоді в Донецькій області час від часу є гіршою від середніх показників по Україні. Якщо у звичайних умовах показник безробіття серед молоді в Донецькій області в загальній структурі безробітного населення не суттєво перевищував середній рівень по Україні (у регіоні на 2007 – 2008 рр. – 38 – 39%, по Україні – 33%), то станом на початок економічної

кризи він став істотно різнитись (в регіоні на 2009 р. -- 45%, по Україні – 33%). Цей факт доводить нагальну потребу запровадження заходів, зокрема, в межах молодіжної політики, спрямованих на стимулювання зайнятості і скорочення рівня безробіття серед молоді. Аналіз ситуації 2012 р. показує певне вирівнювання показників у регіоні відносно загальнонаціональних (у регіоні на 2012 р. – 42%, по Україні – 44%). Проте, ситуація і надалі залишається загрозливою і потребує негайного реагування на кризове становище молоді на ринку праці.

Таблиця 1.3

Рівень безробіття серед молоді у віці до 35 років (за даними Держкомстату та Головного управління статистики у Донецькій обл.) [267]

	Україна				Донецька обл.			
	2007	2008	2009	2012	2007	2008	2009	2012
Загалом безробітних	631,5 тис.	513,6 тис.	990 тис.	524,8 тис.	40 тис.	35 тис.	62,6 тис.	28,4 тис.
% безробітної молоді у віці до 35 років від загальної кількості безробітних	33	33	33	44	39	38	45	42

Окрім того, на момент 2013 р. проблема працевлаштування молоді регіону з площини можливостей для зайнятості (наявність робочих місць загалом) перейшла в площину отримання місця роботи за обраною спеціальністю, що, в першу чергу, і є прерогативою держави. Підтвердженням цьому є дані соціологічного дослідження, проведеного у 2009 р. автором серед молоді регіону, в ході якого 38% відповіли, що працюють не за фахом. Серед основних причин цього молодь назвала: у 54% – відсутність вакансій, 29% – були незадоволені умовами роботи, а 17% – заробітною платою.

Отже, загалом соціально-економічна характеристика Донецької області протягом перших двадцяти років незалежності дає змогу говорити про позитивну кон'юнктуру для економічного розвитку регіону. Проте, ця галузь молодіжної політики, яка складалась із системи дій щодо соціально-економічної підтримки молоді, надалі потребувала

особливої уваги з боку державних органів влади, бо саме молодь складає фундамент для забезпечення соціального та економічного розвитку регіону, її трудових/людських ресурсів і, в свою чергу, потребує державної допомоги для професійної самореалізації та житлового забезпечення.

Загалом, серед внутрішніх соціально-економічних факторів, які впливали протягом 1991 – 2013 рр. на формування молодіжної політики в регіоні, була низка чинників, які властиві розвитку саме Донецького регіону, серед яких - як сприятливі, так і вкрай загрозливі. До перших віднесемо, насамперед, відносно високий рівень оплати праці (найвищий по Україні); значний природно-економічний потенціал регіону, розвинуту промислову та транспортну інфраструктуру. До загрозливих для повноцінного розвитку молоді регіону варто віднести, на наш погляд, незадовільну ситуацію із забезпечення житлом, високий рівень безробіття і вищий, ніж по Україні загалом відсоток соціально-незахищених категорій молоді. Тому при виробленні головних засад молодіжної політики в регіоні необхідно було звертати увагу й на реформування стратегії молодіжного житлового будівництва та на принципи захисту інтересів молодих спеціалістів, а також зміни в підходах до системи професійної підготовки фахівців, профорієнтаційної роботи, з метою популяризації актуальних професій для промисловості регіону.

Наступний, не менш важливий, блок факторів при формуванні регіональної молодіжної політики протягом 1991 – 2013 рр. складають природно-екологічні та демографічні фактори. Треба зауважити, що ці фактори є незмінними й не втрачають своєї актуальності й сьогодні. Перш за все, необхідно акцентувати, що ці два показники безпосередньо пов'язані між собою і є найбільш критичними порівняно з іншими регіонами України.

Донецька область належить до регіонів із найгіршою екологічною ситуацією в Україні. Всього в атмосферу по області викидається більше за 40% від загального обсягу викидів промислового походження України, що в 7 разів перевищує середньо-український рівень, а в містах Маріуполі, Макіївці, Єнакієвому, Горлівці перевищення середньо-українського рівня досягає 200 разів. Викиди неочищених і

недостатньо очищених стічних вод складають по області більше 25% від загального обсягу скидання забруднених стічних вод в Україні.

Однією з найбільш гострих складових екологічних загроз у Донецькій області є проблема захоронення твердих токсичних відходів різного походження, яких, у середньому, сконцентровано на території регіону від 30 до 50% від загальноукраїнських об'ємів, і саме це у 6 – 10 разів перевищує середньозважені показники по Україні.

Внаслідок у промислових містах області рівень забруднення атмосфери протягом довгого часу класифікується як небезпечний і надзвичайно небезпечний. А оцінка наслідків техногенно-природної небезпеки області засвідчує, що 4,2 млн. людей (84% населення області) живе в зоні підвищеного ризику для життєдіяльності [218, с. 65-67].

Така природно-екологічна картина стала важливим індикатором у характеристиці регіону як найбільш несприятливого в демографічному плані. По перше, протягом останніх років область традиційно входить в трійку лідерів в Україні із загального скорочення чисельності населення.

Аналіз цього процесу дозволяє зробити наступні висновки.

У Донецькій області утримується чітка тенденція спаду народжуваності, а відтак все більш відчутним є старіння населення, особливо у виробничих галузях., від яких насамперед і залежить можливість виходу з економічної кризи. У Донецькій області ця проблема стоїть гостріше, ніж у інших регіонах.

Причинами такого скорочення населення є низка загрозливих факторів, перш за все – це екологічна ситуація у регіоні та міграційний чинник, а саме – трудова еміграція працездатного населення і здебільшого молоді. Після 2014 р. окрім зазначених природно-демографічних причин - скорочення загальної кількості населення та молодіжної складової в тому числі, основною причиною стає міграція в наслідок військових дій та окупації.

Таблиця 1.4

**Загальне скорочення чисельності населення України
по регіонах за 2010 – 2018 рр. (за даними
Держкомстату, тис. осіб)**

		2018 р.*	2016 р.*	2014 р.	2012 р.	2010 р.
1.	Донецька обл.	-13955	-17487	-36204	-27657	-28104
2.	Дніпропетровська обл.	-15635	-22127	-16225	-14399	-22141
3.	Харківська обл.	-12021	-18225	-14201	-12886	-17637

*Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

На демографічну ситуацію у Донецькій області впливають також і тенденції до зміни традиційних уявлень про шлюбно-сімейні відносини. Так, наприклад, в 2011 р. було зареєстровано 32996 сімей та 19334 розлучення, тобто, в середньому 57% шлюбів закінчуються розлученнями. Це, у свою чергу, говорить про мікроклімат, психологічний стан самих молодих людей і їхніх дітей, численна кількість яких виховується у неповноцінних сім'ях. Загалом по Україні цей показник дещо нижчий (у 2011 р. зареєстровано 355900 сімей та 182518 розлучень, тобто 51%).

Про втрату цінності шлюбу, як основи міцної родини та гарантії повноцінного виховання дітей свідчить і частка дітей, народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі (матері-одиначки). Якщо на 1995 р. у Донецькій області цей відсоток становив 14,9%, то у 2011 р. вже – 27,3%, тобто четверта частина дітей народжуються поза шлюбом. У загальнонаціональному масштабі цей відсоток знову ж таки дещо нижчий, ніж в Донецькому регіоні, та складає на 1995 р. – 13,2%, на 2011 р. – 21,9%) [183].

Звідси й високий рівень дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, яких на 2011 р. у Донецькій області нараховувалось 10374, хоча, треба зауважити, що спостерігається тенденція до скорочення кількості покинутих дітей, бо на початок 2000-х років ця цифра сягала 14494 чоловік. Це відбувається не завдяки

збільшенню чисельності усиновлених дітей, бо тут навпаки спостерігається зменшення: з 746 усиновлених дітей у 2000 р. до 521 – у 2011 р. [336].

Отже, при формуванні регіональної молодіжної політики, перш за все, необхідно враховувати цілий комплекс заходів: охорона здоров'я, стимулювання репродуктивної функції сім'ї, пропаганда здорового способу життя і традиційних сімейних цінностей, консультативна допомога молодим сім'ям, спрямована на виявлення проблем та запобігання розлученням, що, в свою чергу, може покращити й демографічну ситуацію, тощо. Проте, фактор катастрофічної екологічної ситуації у промисловому регіоні, яким є Донецька область, та пов'язані з ним демографічні проблеми, такі як скорочення населення та зменшення частки молоді загалом, виходять за межі компетенції молодіжної політики, бо для її повноцінного вирішення необхідні спеціалізовані природоохоронні та репродуктивні заходи.

Наступну важливу групу факторів, які є визначальними при формуванні молодіжної політики протягом 1991 – 2013 рр., були культурно-освітні чинники, серед яких характеристика якості та можливості отримання освіти та культурно-етичне виховання молоді.

Можливість отримання освіти є одним із пріоритетів молодіжної політики України загалом та молодіжної політики в Донецькій області зокрема. Фактор освіти доцільно характеризувати за трьома основними показниками: наявність необхідної освітньої інфраструктури, показники, що характеризують доступність освіти для різних верств населення (сільські мешканці, сироти та інваліди, національні меншини), можливість подальшого працевлаштування випускників навчальних закладів.

На початку 2010/2011 навчального року згідно даних органів освіти рівень охоплення дітей в Україні віком 6 – 18 років середньою освітою складав 99%. Із них: 88,3% здобували повну середню освіту в загальноосвітніх навчальних закладах, 4,75% – у професійно-технічних, 5,9% – на основних відділеннях вищих навчальних закладів всіх рівнів акредитації [178, с. 62].

Для навчання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дошкільного та шкільного віку у 2011 р. в Україні функціонувало 190 інтернатних закладів різної спрямованості, де навчалось 14,9 тис. дітей. Для навчання та виховання дітей з особливими освітніми потребами в системі освіти України функціонує розгалужена система навчальних закладів: 389 спеціальних ЗОШ та шкіл-інтернатів, де навчається 46,4 тис. осіб.

У Донецькій області відповідно працювало 17 закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дошкільного та шкільного віку, де навчалось 3250 учнів від 3 до 18 років та 16 інтернатів для дітей із особливими потребами (інваліди по зору, слуху, розумовому розвитку, опорно-рухового апарату), де навчалось 2930 дітей того ж віку [119]. Проте, проблемою залишається недостатня кількість спеціалізованих навчальних закладів, де є методики навчання та реабілітації учнів із особливими потребами.

Таблиця 1.5

Кількість вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації в Україні та Донецькій області у динаміці з 1995 по 2018 рр. [33]

	Україна		Донецька область	
	Кількість ВНЗ	Кількість студентів (тис.)	Кількість ВНЗ	Кількість студентів (тис.)
1995 – 1996 н.р.	255	922,8	21	76,4
1998 – 1999 н.р.	298	1210,3	25	108,0
2004 – 2005 н.р.	347	2026,7	27	156,0
2012 – 2013 н.р.	334	1824,9	23	110,9
2017 – 2018 н.р.	661		29	

Загалом, як по всій Україні, так і конкретно в Донецькій області, починаючи з 1991 р., ми можемо спостерігати поступове збільшення кількості вищих навчальних закладів різних форм власності. Починаючи з 2010 р. у зв'язку з низькою народжуваністю та оптимізацією у системі освіти простежується тенденція до скорочення кількості закладів

освіти. Загалом, за кількістю вищих навчальних закладів Донецька область посідає третє місце після визнаних центрів освіти – м. Києва та м. Харкова. Загалом, це відповідає соціально-економічним та соціодемографічним показникам розвитку регіону.

Підготовку наукових кадрів вищої кваліфікації у Донецькій області здійснюють у 25 аспірантурах і 13 докторантурах. При цьому аспірантів готують 14 вищих навчальних закладів та 11 науково-дослідницьких інститутів. На початок 2012 року в них навчалось 1847 осіб. Щодо молоді у цій структурі, то чисельність аспірантів у віці до 30 років становить 1443 особи, або 78% від загальної їх кількості. Докторантів у такому віці всього 4 особи, або менше 6% [195].

З метою забезпечення права на навчання мовою національних меншин функціонує розгалужена система ЗОШ, професійно-технічних та ВНЗ. Загалом в Україні існують навчальні заклади: з російською мовою навчання – 1149, румунською – 89, угорською – 66, кримськотатарською – 15, молдавською – 6, польською – 5, з кількома мовами навчання – 1496 [178, с.216].

Враховуючи яскраву палітру національних меншин у Донецькій області, доступність освіти для цих верств молоді є вкрай актуальною. Тому в регіоні забезпечується право національних меншин на задоволення освітніх потреб рідною мовою, збереження та розвиток етнокультури. Разом із тим у загальноосвітніх навчальних закладах із навчанням мовами національних меншин створюються умови для належного опанування державною мовою. У Донецькій області існують школи з вивченням новогрецької, німецької, російської, польської мов та івриту. Підготовку фахівців з новогрецької мови здійснює у регіоні Маріупольський державний університет (усього університетів за цим напрямком підготовки в Україні 3: Київський національний лінгвістичний університет та Таврійський національний університет ім. В. Вернадського та Маріупольський державний університет) [106].

Отже, збільшення кількості вищих навчальних закладів при одночасному зменшенні кількості випускників шкіл, а також з врахуванням т.зв. «освітньої міграції» – зростання популярності навчання за кордоном і його доступність для

молоді, свідчить про розширення доступу до отримання вищої освіти. Крім того, законодавством України передбачені пільги при вступі до професійно-технічних та вищих навчальних закладів окремих груп молодих людей, які потребують особливої уваги з боку держави: сироти, інваліди, що говорить про забезпечення державою рівного доступу до освіти.

Основним об'єктивним показником якості освіти є подальше працевлаштування випускників навчальних закладів, яка потребує серйозної підтримки з боку держави. Хоча рядом Законів України гарантується працевдатній молоді надання робочого місця після закінчення навчання [95], однак без належного контролю з боку місцевих органів влади, підприємства та організації відмовляють у прийомі кваліфікованим кадрам без досвіду роботи. Так за результатами опитування серед молоді Донецької області у 2009 р., проведеного у межах даного дослідження автором, лише третина опитування (38%) відповіла, що вони працюють за фахом. Серед основних причин невідповідності отриманої спеціальності та наявного місця роботи серед молоді основними було названо: відсутність вакансій – 54%, незадоволеність умовами роботи – 29%, незадоволення роботою за фахом у матеріальному плані – 17%.

Більш популярними позиціям на період до 2013 р., яких потребували роботодавці були професії висококваліфікованих робітників - слюсарів, токарів, електриків, електрогазозварювальників, водіїв.

Щодо інших професій, то переважна тенденція цих років, на яку звертали увагу експерти, – зростання популярності таких професій, підготовкою яких українські ВНЗ займаються недостатньо. Наприклад, одна із актуальних спеціальностей – менеджер із продаж. Базова освіта може бути будь-якою – економічною, технічною, філологічною, якщо людина має такі властивості як комунікабельність, вміння переконувати. Ще один напрямок – фахівці з роботи з персоналом (HR, human resource). Керівники компаній, які розуміють важливість людського чинника, часто запрошують на такі посади психологів, оскільки бракує кваліфікованих кадрів. Найближчими роками зростатиме потреба у професії

логістів, які мають забезпечувати переміщення та зберігання продукції та сировини для функціонування виробництва та продажу, оскільки Україна нарощує товарообіг і переймає нові для себе технології продажів. З огляду на відновлення виробничих потужностей, знову актуальними є інженерні спеціальності. На український ринок прийшли промислові іноземні компанії, і з'ясувалося, що працювати нікому: молодих інженерів, які володіють комп'ютером, сучасними технологіями, іноземними мовами украй мало. В умовах будівельного буму, що охопив країну, усе більш необхідними стають архітектори та інженери з базовою спеціальністю «промислове і цивільне будівництво». Зростає і зростатиме попит на програмістів [280].

Ця особливість не має значних змін для подальшого періоду розвитку молодіжної політики Донецької області у 2014 – 2019 рр. Так за соціологічними даними на 2018 р. 54,8% – більше половини українців працюють не за спеціальністю. 9,9% не працюють за фахом через малу затребуваність професії. 32,4% кажуть, що просто не знайшла роботу за спеціальністю. 19,4% українців не працюють за фахом, бо їм не подобається обрана спеціальність. 11,3% взагалі ніде не працюють. 24% українців зайняті в промисловості. По 10% задіяні у торгівлі і транспорті. По 10% українців є задіяними у торгівлі і транспорті. Чиновників менше, ніж у західних країнах. 5% держслужбовців і 3% – в місцевих органах влади [274].

Ринок праці у 2018 року демонструє стабілізацію. Однак безробіття в Україні все ще залишається високим, а попит на спеціалістів зовсім не відповідає пропозиції. У ТОП-5 сфер з найвищою конкуренцією у 2018 року увійшли «Вищий менеджмент», «Видобуток сировини», «Початок кар'єри, студенти», «Юристи» та «Мистецтво, медіа, розваги». Ці сфери були найбільш конкурентними і в минулі роки. Мінімальна конкуренція у першому півріччі спостерігалася у таких сферах, як автомобільний бізнес, консультування, страхування, робітничий персонал, інсталяція та сервіс. У Державній службі зайнятості фіксують дисбаланс попиту і пропозиції на ринку праці. За інформацією відомства, на 3 тис. вакансій економістів є 5000 охочих цю роботу отримати. Натомість ринок потребує водіїв, продавців, охоронців,

бухгалтерів, кухарів, вантажників, швачок, електрозварювальників, слюсарів, токарів, пекарів, столярів, офіціантів, медичних сестер, трактористів, птахівників, тваринників, інженерів, фармацевтів, педагогів [268].

Отже, розвиток освітньої інфраструктури в регіоні є задовільним, і цей показник не викликає особливого занепокоєння. Проте, проблемою залишається подальше працевлаштування випускників. Єдиним поки що дієвим інструментом у вирішенні цієї проблеми є те, що держава намагається регулювати цей процес через надання чи ненадання квот у держзамовленнях на спеціальності, що не є запитаними в народному господарстві.

Першим кроком до покращення якості середньо-спеціальної та вищої освіти для збільшення попиту на молодих спеціалістів та вирішення проблеми безробіття серед молоді повинен стати крок до забезпечення ринку праці тими спеціалістами, які є сьогодні більш актуальними, а для цього потрібна спланована та продумана профорієнтаційна робота як з боку освітніх установ, так і безпосередньо органів, які опікуються молодіжною політикою.

Загалом, проблеми в галузі освіти (подальше професійне забезпечення) не є лише регіональними особливостями Донецької області, а характерні для всіх областей України.

Рівень забезпечення культурних потреб молоді спрямований, головним чином, на розкриття процесів створення, освоєння і споживання цінностей культури. Об'єктивно характерною рисою культурних потреб молоді є орієнтація на творчі види діяльності в процесі праці і дозвілля, пріоритет пізнавального інтересу, високих моральних якостей особистості. Однак реально це не виключає негативних тенденцій, що суперечать завданням культурного розвитку молоді та змісту її субкультури. Молодь створює нові форми дозвільної діяльності, які поступово набувають легальних форм і поширюються як основа нової субкультури. Будучи більш мобільною, маючи більш широкий спектр інтересів, молодь активно шукає нові види творчих об'єднань, культурно-пізнавальних заходів, сміливіше відмовляється від старих, відживають свій вік сформовані раніше традиції культурної роботи.

На 2011 р. у Донецькій області функціонувала розгалужена мережа культурних закладів: професійних театрів – 5, музеїв – 25, масових та універсальних бібліотек – 993, кіно-відео-театрів – 29, закладів культури клубного типу – 656. Загальна кількість пам'ятників історії, археології, містобудування і архітектури, монументального мистецтва – 2399. Туристично-екскурсійними об'єктами в області є Державний історико-архітектурний заповідник у Святогірську, Св'ятогірський печерний монастир (XVII – XVIII ст.), культурно-архітектурні споруди в Артемівську, Хомутовський степ, Кам'яні могили [92].

Наведені дані свідчать про відносно достатню кількість культурних закладів та установ у регіоні, проте, така розгалужена мережа зовсім не говорить про задовільний рівень процесу освоєння і споживання цінностей культури молоддю Донецької області. На користь підтвердження фактору культурної ініціативи серед молодих людей регіону говорить активна участь молоді у різноманітних конкурсах із танцювальної, вокальної, театральної, модельної та інших видів творчості; багаторічний досвід Донецької області в діяльності культурних дитячих та молодіжних гуртків, ансамблів та клубів; яскравою є палітра молодіжних субкультур у регіоні різних напрямків (романтико-ескапітські субкультури (хіппі, байкери), гедоністично-розважальні («StreetLife», рейвери, репери). Проте, поруч із цим ініціатива молоді проявляється й у вигляді оформлення асоціальних угруповань: кримінальні (гопники, скінхеди), анархо-нігілістичні (панки та інші).

Важливим фактором молодіжної політики в регіоні є задоволення релігійних потреб молоді. Донецька область – це регіон із традиційно строкатою картою найрізноманітніших релігійних організацій, які почали інтенсивно залучати молодь, зокрема протягом останніх років. За інформацією Донецької обласної державної адміністрації станом на травень 2012 р., на території Донеччини офіційно діють зі статусом юридичної особи: православні церкви – 821 парафія; католицькі церкви – 45; церкви євангельських християн-баптистів – 174 общини; церкви християн віри євангельської – 65; церкви повного Євангелія – 190; іудейські громади – 17; мусульманські громади – 32; інші релігійні

організації орієнталістського напрямку – 7; буддисти – 12; громади міжнародного товариства свідомості Крішні – 5; інші незалежні релігійні громади – 14; вірменська апостольська церква – 2. Крім того, на території області налічується 11 монастирів, 25 місій, Спасо-Преображенське братство УПЦ-КП у м. Донецьк, 11 духовних навчальних закладів [65]. Така розгалужена система релігійних організацій, які офіційно та без перешкод діють у Донецькій області, говорить про відсутність монополії з боку однієї будь-якої громади і достатній рівень для задоволення релігійних потреб молоді регіону.

Однією з дієвих передумов залучення молоді до процесу розбудови громадянського суспільства є політична соціалізація та формування у молодих людей громадянської позиції. Під політичною соціалізацією розуміємо засвоєння молоддю соціального й політичного досвіду шляхом включення її у політичну систему, в управління політичними процесами. Найважливішими результатами політичної соціалізації мусять стати політичні переконання, почуття, цінності й норми політичної діяльності, що роблять молодіжне суспільство спроможним забезпечити збереження, модернізацію чи зміну політичного режиму. Під «громадянською позицією» розуміємо соціокультурні ціннісні орієнтації молоді, участь у молодіжних громадських та політичних організаціях, управлінні державою та рівень патріотизму. Наразі можна стверджувати, що в молодіжному середовищі Донецького регіону спостерігається відносно слабка громадянська активність, про що говорять дані соціологічного опитування серед молоді донецького регіону у 2009 р.

По-перше, як серед всеукраїнської молоді, так і серед молоді Донецької області спостерігається висока міра політичної відчуженості. Це проявляється через ціннісні орієнтації, зацікавленість у політичному житті, участь у виборах.

Тривала невирішеність соціально-економічних проблем молоді впливає на формування її ціннісних орієнтацій, що є досить важливим з огляду на систему цінностей, світосприйняття певної групи людей. Така ситуація є однією із характеристик рівня розвитку громадянського суспільства.

У 2009 р. автором було проведено опитування серед молоді Донецької області, під час проведення якого респондентам ставилося запитання: «Які складові життя для Вас є важливими?», пропонувалось зазначити всі прийнятні варіанти відповіді, серед яких: сім'я, друзі та знайомі, робота, вільний час, хобі, релігія, власний бізнес, політика, розваги.

Таблиця 1.6

Ціннісні орієнтації молоді [328]

	Україна	Донецька область
Сім'я	93 %	95 %
Друзі, знайомі	95 %	70 %
Робота	90 %	51 %
Вільний час	90 %	36 %
Хобі	75 %	24 %
Релігія	48 %	8 %
Власний бізнес	-	17 %
Політика	31 %	6 %
Розваги	-	37 %

Розглянемо рейтинг основних цінностей життя молоді донецького регіону у порівнянні із загальноукраїнськими результатами. Важливість сім'ї як традиційної цінності визначають близько 95% молоді незалежно від регіону, що є цілком природним, адже саме сім'я забезпечує базові потреби молодої людини. Наступні чинники в рейтинговому порядку цілком співпадають як із результатами всеукраїнських, так і регіонального опитування молоді. Проте, у останніх їх показник значно нижчий. Так «друзі, знайомі» 92% проти 70%, робота – 87% проти 51%, вільний час, хобі та розваги відповідно 80%, 70% та 48% проти 36%, 24% та 37%, особливо відчутна різниця у таких пріоритетах як релігія – 45% проти 8% та політика 40% проти 6%. Зіставлення особливостей структури цінностей дає змогу виявити загальні тенденції формування ціннісної системи, характерної для певної вікової та територіально обмеженої групи населення.

По-перше, причина такої відчутної різниці криється в негативному морально-психологічному стані молоді Донецької області, яка не відчуває потреби у широкому

спілкуванні та розвитку власної особистості, концентруючи увагу лише на родині, роботі та найближчому оточенні. По-друге, причиною може бути проста відсутність вільного часу, що пояснюється умовами та графіком роботи населення промислового регіону. Нарешті, відсутність релігійних уподобань може бути наслідком історичних особливостей розвитку регіону на відміну, наприклад, від регіону Західної України. Проте, які б причини не впливали на такі настрої молоді, виправити їх необхідно саме шляхом активного втручання державного регулятора та поступового виховного процесу в рамках молодіжної політики.

Як чітко помічає Н. Пробийголова, політичне відчуження молоді від участі в управлінні характеризується наростанням пасивності та недовіри до офіційних органів управління. Проте, поряд з тим, підвищується інтерес до неформальних суто молодіжних угруповань та об'єднань [244].

Насправді громадська активність молоді Донецької області, на відміну від політичної, проявляється в участі молоді у чисельних молодіжних організаціях та об'єднаннях. У Донецькій області щорічно збільшується кількість молодіжних та дитячих громадських організацій. Станом на 1 січня 2011 р., за даними Державної служби статистики України, на території Донецької області діють 898 зареєстрованих молодіжних і дитячих організацій, що становить 9,6% від загальної кількості молодіжних і дитячих організацій України. За кількістю молодіжних і дитячих організацій Донецька область посідає перше місце серед інших областей України. Коефіцієнт розвитку молодіжного руху в області, який ми отримуємо шляхом визначення кількості молодіжних та дитячих організацій на 10 тис. дітей та молоді віком від 6 до 35 років, становить 5,42 (загальноукраїнський коефіцієнт – 5,19).

Серед молодіжних в області є громадсько-політичні організації молоді, молодіжні фахові об'єднання, організації за інтересами, пластовий (скаутський) рух тощо [177].

Для з'ясування рівня патріотизму серед молоді наведемо результати соціологічного опитування, яке проводилось протягом серед усієї української молоді та молоді Донецької області наприкінці 2000-х рр.. Питання формувалося

наступним чином: «Чи пишаєтеся тим, що Ви є громадянином України?»

Таблиця 1.7

Питома вага молодих людей, котрі ідентифікують себе з Україною, уважають її своєю Батьківщиною

	Україна[198]	Донецька область
Так, пишаюсь	69 %	35 %
Ні, не пишаюсь	20 %	27 %
Важко відповісти	11 %	38 %

У загальноукраїнському масштабі в самоідентифікації молоді сталися певні позитивні зміни: так гордість за свою Батьківщину відчувають більше, ніж у 2/3 молоді. Зовсім інша, на жаль, ситуація спостерігалась в Донецькій області. Лише 1/3 (35%) відповіли позитивно на поставлене запитання, й половина з них – це студентська молодь. 27% відповіли «Ні, не пишаюсь», а 38% утрималися від відповіді. В першу чергу, це наштовхує на думку про недостатній рівень патріотичного виховання у школі та родині. Якщо говорити про працюючу молодь, то такі результати можна, вочевидь пояснити соціально-економічною кризою під час проведення опитування, яка торкнулася перш за все молодих спеціалістів. Адже як відомо, патріотичні почуття притуплюються саме в умовах послаблення добробуту, виникнення відчуття незахищеності з боку держави тощо. Це є важливою проблемою, на яку повинні звертати увагу органи влади при впровадженні заходів молодіжної політики в регіоні.

Натомість, суспільно-політичні проблеми, що виникли внаслідок подій Помаранчевої революції 2004 р., привели до спалаху регіонального патріотизму, зокрема й серед молоді Донецької області. Результатами чого стало зниження національної свідомості та ідентичності, деяке дистанціювання певної частини молодих донеччан як від нової влади, так і від усього українського, сепаратистські настрої, недовіра до будь-якої політичної сили чи політичного лідера.

На думку Н. Мазіної, дослідниці у галузі соціально-політичних орієнтацій молоді, відсутність з боку державної влади чіткої стратегії інтеграції Сходу України, зокрема Донбасу, у державотворчі процеси, концепції подолання

існуючого у суспільстві протистояння «Схід – Захід» на сучасному етапі гальмує процеси розбудови громадянського суспільства в Україні, підштовхує процеси загострення регіонального дисбалансу соціально-економічного та культурного розвитку, ускладнює проведення єдиної політики соціально-економічних перетворень у країні [160].

Загалом, формування громадської свідомості в умовах розбудови інститутів громадянського суспільства мусить бути одним із пріоритетів регіональної молодіжної політики. В умовах формування політичної нації, тобто людей, які усвідомлюють свою належність до цієї спільноти, поважають правила, що існують у даному суспільстві, яким притаманний патріотизм, почуття відповідальності за долю країни та в період будівництва демократичного суспільства рівень громадянської активності та патріотизму є основним критерієм, на який мусить орієнтуватись молодіжна політика. Загалом, молодь регіону готова співпрацювати в руслі держава-молодь, молодь-держава, а для цього необхідна підтримка та розвиток молодіжного руху та молодіжних ініціатив, що є надзвичайно актуальним як у плані соціального становлення та розвитку молоді, захисту її професійних інтересів, так і в плані реалізації громадянського і творчого потенціалу.

Перешкоджаючим фактором при формуванні громадянського суспільства є девіантна поведінка молоді. Під такою поведінкою розуміють систему вчинків чи окремі вчинки, які суперечать прийнятим у суспільстві нормам і виявляються у вигляді незбалансованих психічних процесів, неадаптованості, порушенні процесів самоактуалізації та ухиленні від морального й етичного контролю особистості над власною поведінкою. Девіантність поведінки молоді Донецької області в даному дослідженні характеризується за такими аспектами, як: порушення правових норм та різні види соціальної патології (алкоголізм, наркоманія, кримінальні злочини).

С. Когут акцентує увагу на регіональних особливостях прояву зазначеної проблеми. Зокрема, на Закарпатті поширене сирітство, в Дніпропетровській області – суїцид, на Донбасі – депресивність [133].

Загрозливою у Донецькій області є ситуація з правопорушеннями в молодіжному середовищі. Так, за інформацією Міністерства внутрішніх справ, у 2012 р. з 433039 злочинів, скоєних у межах України 48554, було скоєно в Донецькій області, що складає близько 11% від кількості злочинів по всій Україні [282].

Окрім того, Донецький регіон уже кілька років посідає сумнівні лідерські позиції в Україні за кількістю злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів. Мається на увазі не тільки розповсюдження, але й уживання.

Нарешті, фактором, який впливає на ефективність та якість формування молодіжної політики, є законодавча та інформаційна основа впровадження управлінських рішень. Щодо нормативно-законодавчої бази, то ця галузь є цілком сформованою й має цілеспрямоване поетапне формування. Із 1992 р. почалося закладення законодавчих основ всієї державної молодіжної політики, які обґрунтували головні принципи, механізми та напрямки її реалізації.

Згодом з'явилися законодавчі акти галузевої спрямованості (житло, освіта, здоров'я, молодіжні організації тощо). На сьогодні, можна з упевненістю говорити про завершення стадії формування нормативно-правової бази для реалізації регіональної молодіжної політики, яка з часом буде лише уточнюватись та доповнюватись залежно від викликів часу. Проблемними залишаються лише джерела фінансування цих проектів, бо фінансова підтримка здебільшого покладається на місцевий бюджет, й забезпечується за остаточним принципом. Оскільки Донецька область формує регіональну молодіжну політику в контексті загальнодержавного курсу та керується молодіжним законодавством на державному рівні, реалізуючи його через регіональні програми та проекти, то можна говорити про достатнє законодавче забезпечення й її регіональній молодіжній політиці.

Щодо інформаційного рівня забезпечення молоді Донецького регіону, то тут існує низка труднощів. Джерелами інформації в області є засоби масової інформації, Інтернет та такі безпосередні шляхи отримання інформації як школа, ВНЗ, місце праці тощо. Якщо аналізувати першу групу, то

вона є достатньою, проте суб'єктивною. У Донецькій області на 2011 р. виходило 157 журналів та інших періодичних видань з річним накладом 2977,4 тис. примірників та 186 газет з разовим накладом 3289,1 тис. примірників.

За сегментом молодіжних ЗМІ Донецький регіон займає останнє місце в Україні і не забезпечує потреб молоді в інформації. Видаються: молодіжна регіональна газета – «Донбасьонок», газета «Молодь Донбасу» та журнали місцевого значення, такі як журнал м. Маріуполя «Код города», тоді як усі інші області мають в середньому по 4 – 5 лише обласних молодіжних видань. Хоча цей недолік можуть компенсувати газети та журнали загальноукраїнського масштабу, такі як: газети «Молодь України», «Нове покоління»; журнали «Молоко», «5 балів»; Інтернет – газета «Молодіжна Правда». Низку газет і журналів почали видавати новоутворені громадські молодіжні та дитячі організації, серед них, наприклад, такі: «Молодіжний об'єктив» (Український національний комітет молодіжних організацій), «Українське студентство» (Українська студентська спілка), «Молодь» (Соціалістичний конгрес молоді), «Нова політика» (Асоціація молодих українських політологів і політиків), «Вірую» (Організація «Українська молодь – Христові»), «Цвіт України», «Пласт», «Пластовий шлях» (Пласт – Українська скаутська організація), «Поступ» (Перша студентська українська профспілка), «Нова генерація» (Всеукраїнське громадське об'єднання «Нова генерація») та інші [66].

На 2011 р. у Донецькій області діяло більше 10 телеканалів та радіостудій. Нестачу в галузі отримання інформації покриває наявність супутникового телебачення та Інтернету, де можна ознайомитися з інформацією із різних джерел. На кінець 2011 р. кількість користувачів Інтернету в Україні досягла 15 млн. (за даними Comments.UA). Отже, проникнення Інтернету становило 35%. Донецька область посідає третє місце (6,68%) після Київської (44%) та Дніпропетровської (9,17%) за цим показником [77].

Проте великою проблемою є нерівномірність доступу інформації для різних вікових та соціальних груп молоді; здебільшого вона доступна для тих молодих людей, які є

школярами чи студентами, а це менше 50% всієї молоді Донецької області.

Етнічний склад населення Донецької області також, на наш погляд, є фактором, який необхідно враховувати при розробці регіональної молодіжної політики. Особливістю Донецького регіону є його багатонаціональність. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., на території України проживали представники понад 130 національностей і народностей, і всі вони представлені в Донецькій області.

У національному складі населення Донецької області переважна більшість українців, чисельність яких становила 2744,1 тис. осіб, або 56,9% від загальної кількості населення, тоді як по Україні ця цифра сягає 77,8%. Друге місце за чисельністю посідали росіяни, які склали 1844,4 тис. чи 38,2%, в Україні відповідно – 17,3%. Третю позицію посідають греки – 77,5 тис. чи 1,61% (0,2% по Україні). Далі йдуть білоруси, татари, вірмени, євреї, азербайджанці, грузини, молдовани, болгары, німці, поляки, цигани та інші національності, відсоток яких загалом збігається із результатами по Україні

Таблиця 1.8

**Відсотковий національний склад населення
Донецької області у порівнянні з Україною (за
даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)
[188]**

	Національність	Донецька область	Україна
1.	Українці	56,87 %	77,8 %
2.	Росіяни	38,22 %	17,3 %
3.	Греки	1,61 %	0,2 %
4.	Білоруси	0,92 %	0,6 %
5.	Татари	0,40 %	0,2 %
6.	Вірмени	0,33 %	0,2 %
7.	Євреї	0,18 %	0,2 %
8.	Азербайджанці	0,17 %	0,1 %
9.	Грузини	0,15 %	0,1 %
10.	Молдавани	0,15 %	0,5 %

Така яскрава національна палітра Донецької області сприяє високому рівню міграції на постійне місце проживання до своєї «етнічної батьківщини», особливо серед греків та євреїв. Крім того, цей фактор змушує вести виважену політику національної рівності. Хоча необхідно

завважити, що, зважаючи на свій історичний розвиток, населення області є досить толерантним до такого мультиетнічного середовища, завдяки чому тут відсутні етнічні конфлікти, на відміну, наприклад, від інших регіонів України, таких як Крим, Західна Україна чи Закарпаття.

Так, з урахуванням мовної специфіки регіону понад 60% друкованих періодичних ЗМІ виходять двома мовами – українською та російською. В області зареєстровано понад 60 видань мовами інших національностей, зокрема, грецькою і новогрецькою, білоруською, польською, єврейською, німецькою, англійською та іншими. Свої культурологічні видання мають Маріупольське товариство греків («Хронос»), Товариство польської культури Донбасу («Поляки Донбасу»), громада євреїв м. Донецька («Наше життя в діаспорі і вдома» та «Аїдіше маме»).

Останніми роками в області спостерігається зростання національної самосвідомості та розвиток національних рухів. Одним із результатів цього процесу можна вважати створення культурних та національно-культурних об'єднань, центрів, товариств, земляцтв. На Донеччині діють 92 національно-культурні утворення, які об'єднують українців, греків, євреїв, німців, іспанців, поляків, вірмен, росіян, татар, білорусів, болгар, дагестанців тощо. Їх нагальна чисельність сягає близько 70 тис. чоловік [3].

Окрім того, у зв'язку з поліетнічністю регіону та високим відсотком представників неукраїнської національності постає проблема виховання у патріотичному дусі. Це значно складніше, бо потребує більшої уваги з боку владних структур, ніж у регіонах із менш вираженою національною специфікою та переважним проживанням суто українського населення.

Отже, спектр внутрішніх факторів, які є унікальними особливостями для формування регіональної політики, значно ширший від загальнодержавних проблем. Через це вивчення особливостей формування регіональної молодіжної політики в Донецькій області є досить актуальним як для формування політичної, економічної, так і соціальної складової питання.

Поряд з цим, незважаючи на всі регіональні відмінності Донецької області, політика стосовно молоді має

здійснюватись у відповідності до державної молодіжної політики. Лише в цьому випадку вона буде дієвою і відіграватиме спрямовуючу роль у соціальному становленні та розвитку молоді. І навпаки, державна молодіжна політика, що визначає спільну основу для регіональної політики стосовно молоді на місцях, має враховувати ті відмінності, за якими розвивається конкретний регіон, та надавати можливість місцевим органам влади вносити зміни до запропонованого курсу для оптимізації регіональних і державних програм на державному рівні.

Сьогодні незалежна демократична Українська держава буде собі шлях до спільноти розвинутих, демократичних, правових країн світу, а така гармонійна інтеграція до світового співтовариства неможлива без активної участі молоді в цьому процесі. Загалом євроінтеграційний курс в українській політиці є загальноохоплюючим та не має своїх особливостей формування у конкретному регіоні.

Хоча питання інтеграції молоді в європейський простір спочатку не знайшло відповідного відображення у законодавчих актах, проте, так чи інакше, всі вони відображали значущість зарубіжних контактів та іноземної практики в провадженні центральної лінії державної політики стосовно молоді. Тільки у 2001 р. в ювенальному законодавстві України з'явилася пряма вказівка на те, що державі необхідно цілеспрямовано проводити міжнародну діяльність у молодіжній сфері. Низка Законів України щодо молодіжної політики визначає її інтеграційний курс, серед них: «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 р., «Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004 – 2008 рр.» від 18 листопада 2003 р., Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2009 – 2015 рр. від 28 січня 2009 р. та ін.

Зазначені законодавчі акти визначають наступні шляхи реалізації курсу зовнішньополітичної спрямованості країни на євроінтеграцію, які втілюються у життя обласними та місцевими органами влади кожного регіону. Серед них – інтеграція в міжнародну систему соціальної роботи з молоддю на державному, регіональному та місцевому рівнях; у цій сфері Україна укладає міжнародні угоди з іншими державами та міжнародними організаціями. Важливою є

інтеграція самої молоді до світової та європейської молодіжної спільноти, у зв'язку з чим Україна ініціює розроблення проектів міжнародних договорів у сфері молодіжної політики та організовує їхнє виконання; сприяє виконанню державного інтеграційного курсу й вступу всеукраїнських молодіжних та дитячих громадських організацій до світових та європейських молодіжних структур, а також розширенню можливостей для підвищення кваліфікації та стажування талановитої молоді за кордоном.

Наступний фактор у низці зовнішніх чинників – це курс української держави на розбудову освітнього простору, що базується на інноваційних засадах та його інтеграція до європейського та світового просторів є окремим важливим напрямком української зовнішньої політики, напрямку, пов'язаним із державною молодіжною політикою.

Перш за все, необхідно завважити на тому, що цей фактор безпосередньо пов'язаний із попереднім – євроінтеграційним курсом України, тому що, враховуючи міжнародні вимоги, держава мусить відповідати європейським стандартам у всіх галузях свого розвитку. А освіта має адекватно реагувати на виклики глобалізації і на глибинні зміни в суспільстві, відповідати новим вимогам до розвитку вищої освіти в країні, на які не може не реагувати державна молодіжна політика.

Останнім часом в Україні здійснено низку кроків, які суттєво впливають на якість професійної освіти; головний серед них – ухвалення 28 лютого 2003 р. Міністерством освіти і науки України приєднання до Болонського процесу. Вищі Донецької області, яких на 2013 р., за даними Головного управління статистики у Донецькій області, налічувалось 54 I–II акредитації та 23 – III–IV, миттєво зреагували на перехід до кредитно-модульної системи й одними із перших підписали Болонську декларацію. Серед них були Маріупольський державний гуманітарний університет та Донецький національний університет.

До того ж, українська держава активно підтримує інтеграцію українських вишів до міжнародного та європейського освітнього простору не лише через Болонський процес, а й через членство у різноманітних міжнародних освітніх об'єднаннях. Прикладом може

служувати Європейська Асоціація Університетів (EUA), яка об'єднує більше 850 вишів з 46 країн Європи. Головною метою Європейської Асоціації Університетів є формування гармонійного «образу європейського утворення майбутнього». Основою для досягнення даної мети повинна стати чітка стратегія розвитку загальноєвропейської системи вищої освіти, прийнятна для всіх європейських університетів. На 2012 р. із 34 українських вишів, які є членами EUA 4 – це виші Донецької області (Донецький державний технічний університет, Донецький національний університет, Донецький національний університет економіки та торгівлі, Маріупольський державний університет).

Активно діє Міжнародна асоціація юридичних вишів, де першим у 2006 р. вузом в Україні, який став її членом є саме вуз Донецької області - Маріупольський державний гуманітарний університет. Асоціація була заснована у 1996 р. на базі юридичного факультету МДУ імені Ломоносова. Зараз це єдина на території колишнього Радянського Союзу автономна некомерційна науково-освітня міжнародна громадська організація, до якої входить більше 200 юридичних вузів, науково-дослідних установ Російської Федерації, країн Співдружності Незалежних Держав, ближнього і далекого зарубіжжя.

Більш яскравим прикладом активної участі вищих навчальних закладів Донецької області у державному євроінтеграційному курсі слугує членство Донецького державного технічного університету у таких організаціях, як «Міжнародний центр Інженерної Освіти при ЮНЕСКО» (Мельбурн, Австралія), «Європейське товариство інженерної освіти» тощо.

Проте, як вже зазначалося, цей фактор не має особливої специфіки для розвитку молодіжної політики в даному регіоні, але підтверджує спроможність області вчасно реагувати на вимоги часу, чого не можна сказати про наступну сферу – міграційну політику, а вірніше – зовнішню трудову міграцію в країни, куди виїжджає на тимчасову роботу молодь Донецької області.

Становлення України як демократичної держави потребує урахування загальносвітових міграційних тенденцій та дотримання загальновизнаних принципів та стандартів

міжнародного права. Останнім часом ситуація, що пов'язана з міграційними процесами в Україні, значно загострилась, тому розв'язання цих проблем на загальнодержавному рівні набуває дедалі більшої актуальності. Із здобуттям незалежності було усунене обмеження прав людини на вільне пересування, водночас поглиблення економічної кризи, зниження рівня життя людей значно посилили мотивацію до процесів міграції, передусім трудової. Тимчасова міграція є для багатьох початковим етапом еміграційного процесу, і це є вкрай негативним явищем для українського суспільства, адже внаслідок трудової міграції із країни виїжджає найактивніша, більш освічена і конкурентоспроможна верства її громадян, серед яких, здебільшого, молодь.

Згідно статистики, процес трудової міграції населення Донецької області досить високий. Це підтверджують різні дані соціологічних досліджень. Так, під час соціологічного опитування у 2009 р., молоді Донецької області було поставлено питання «Якщо Ви незадоволені своїм матеріальним становищем, то що, на Вашу думку необхідно зробити, щоб поліпшити його?», серед запропонованих відповідей була така: «Виїхати на роботу за кордон» на яке позитивно відповіли 30% молодих мешканців області.

Офіційні дані теж демонструють рівень міграції населення регіону у динаміці за 2005 – 2012 рр.

Таблиця 1.9

Зовнішня міграція населення у Донецькій області у динаміці 2005 – 2012 рр. (за даними Головного управління статистики України) [173]

Рік	Кількість прибулих		Кількість вибулих		Приріст
		Відсоток від загальної кількості емігрантів в Україну		Відсоток від загальної кількості іммігрантів з України	
2005 р.	4834	12,2 %	4702	13,4 %	+ 132
2006 р.	4993	11,3 %	4313	14,4 %	+ 680
2007 р.	4698	10,1 %	3796	12,8 %	+ 902
Рік	Кількість прибулих		Кількість вибулих		Приріст
		Відсоток від загальної кількості		Відсоток від загальної кількості	

		емігрантів в Україну		іммігрантів з України	
2008 р.	3962	10,6 %	2976	13,3 %	+ 986
2009 р.	3118	9,5 %	2409	12,4%	+ 709
2010 р.	2852	9,3 %	1793	12 %	+ 1059
2011 р.	3032	9,6 %	1454	10 %	+ 1578
2012 р.	5058	7,8 %	1188	9 %	+ 3870

Позитивним є той факт, що приріст населення в результаті міграції в Донецькій області щороку збільшується (якщо у 2005 р. він становив + 132, то у 2012 р. вже +3870), що говорить про в цілому позитивну внутрішню ситуацію в регіоні. Крім того, Донецька область вже протягом багатьох років входить в п'ятірку областей з найбільшим приростом в результаті зовнішньої міграції населення (на рівні з АР Крим, Дніпропетровською, Київською та Одеською областями).

За даними Міжнародної організації міграції за кордоном на 2012 р. працювало 3 млн. українців, при чому 1 млн. працює у Росії та біля 2 млн. – в Польщі, Чехії, Португалії, Угорщині, Греції, Словаччині та Білорусії. Щодо Росії, то основна трудових мігрантів тут чоловіки молодого та середнього віку зі східних областей, здебільшого Донецької та Харківської. Ці факти підтверджують й щорічні дані Головного управління статистики України, за якими протягом останніх 2006 – 2012 рр. Донецька обл. займає перше місце по кількості іммігрантів до держав СНД, здебільшого до Російської федерації та лише з четвертого по сьоме – в інші державами [173].

Серед них питома вага молоді віком 15-34 років у загальному обсязі всіх потоків мігрантів у Донецькій області складає в середньому 60,85% серед вибулих, у тому числі чоловіків – 58,71%, жінок – 62,54%. Це є вкрай негативною тенденцією, бо одним із значущих негативних наслідків відтоку молоді за кордон є поширення соціального сирітства в Україні. За даними опитування, проведеного серед так званих заробітчан, дев'ять із десяти мають дітей. Кожною четвертою дитиною вдома опікується тільки один із батьків. У кожній шостій дитині за кордоном обидва батьків, тому її доглядають бабуся чи дідусь. Двоє з десяти заробітчан залишили своїх дітей на близьких родичів, одного з десяти – на самоті [134]. Через те, окрім відтоку талановитої молоді,

трудова міграція спричиняє до порушення соціальних функцій сім'ї та викликає проблему девіації в стані сім'ї.

Отже, внаслідок свого геополітичного розташування, перебуваючи на перехресті різноманітних масових потоків переміщень людей, Донецька область має високий рівень трудової міграції, через що ще гостріше постає проблема загострення демографічної ситуації та соціальних проблем серед молоді. Такий рівень міграційних процесів може серйозно деформувати склад молодого трудового потенціалу регіону. Тому міграційний рух, особливо в Донецькій області потребує розробки чіткого міграційного права, що відповідало б міжнародним стандартам та принципам. Вироблення головних принципів молодіжної політики не може не враховувати й необхідність контролю та забезпеченням безпеки трудової міграції донецької молоді, особливо, якщо взяти до уваги такі факти порушення прав молодих українських мігрантів як відсутність письмових договорів з роботодавцем у 95% випадків, перебільшення тривалості робочого тижня у 90% випадків та інше.

Аналіз факторів та принципів концептуалізації державної молодіжної політики в Україні дозволив охарактеризувати її закономірності й тим самим визначити українську модель державної молодіжної політики.

В цілому виділяють кілька моделей державної молодіжної політики, які є своєрідною її класифікацією. Найвідомішими є три моделі державної молодіжної політики, які склалися у Швеції, США, та Німеччині. Вони охоплюють практично всі відомі системи і відрізняються за ступенем державного регулювання і втручання.

Державна молодіжна політика за моделлю Швеції передбачає значне втручання держави у відносини суспільства та молоді. Вплив держави на вирішення молодіжних проблем найперше здійснюється через фінансування та іншу діяльність щодо створення умов для нормального розвитку кожної молодої людини, зокрема створення мережі державних чи державно-фінансових, спеціалізованих закладів, а також через фінансову підтримку молодіжних організацій.

Значно ліберальнішою відносно шведської моделі державної молодіжної політики є модель, що реалізується в

США. Фактично, держава бере на себе обмежені обов'язки вживати заходи стосовно соціально незахищених і уразливих категорій молоді, але й у цьому випадку державою регулюються лише окремі аспекти становища молодіжної соціальної групи. Тобто модель державної молодіжної політики США передбачає державне регулювання процесу вирішення молодіжних проблем на мінімальному рівні.

Державна молодіжна політика в Німеччині побудована на забезпеченні необхідного балансу держаних і громадських структур. Вона ґрунтується як на соціал-демократичних засадах, так і на ліберальних. Соціал-демократичні засади проявляються у тому, що держава, здійснюючи політику, зберігає у своїй основі соціальний вимір, а не індивідуальні інтереси; проводить активну політику щодо забезпечення основних прав, тобто не лише запобігає їхньому порушенню, а й створює відповідні умови для їхнього дотримання; захищає та розвиває соціальні здобутки. Ліберальні засади проявляються, зокрема, у заходах превентивного, компенсаційного, а також субсидіарного спрямування [78].

Існує й інша класифікація, яка ґрунтується на учасниках молодіжного сектора, способах координації молодіжної політики, молодіжному законодавстві. За цим принципом розвинуті країни Європи можна класифікувати за трьома категоріями:

- з розвинутим молодіжним сектором. Тут керівництво молодіжною політикою безпосередньо сконцентровано в руках молодіжного сектору. Прикладами впровадження такої моделі є Австрія, Люксембург, Ліхтенштейн, Іспанія, Греція, Португалія;

- з обмеженим молодіжним сектором. Молодіжну політику частково передано до спеціалізованого молодіжного сектора, а частково розподілено серед традиційних секторів таких, як освіта, працевлаштування, охорона здоров'я і та ін. Це спостерігається в Нідерландах, Франції, Бельгії, Ірландії, Фінляндії, Швеції, Норвегії;

- без спеціального молодіжного сектора. Молодіжну політику розподілено за традиційними секторами державних органів влади без явно вираженого молодіжного представництва. Такі моделі властиві Великобританії, Ісландії, Італії, Данії [288].

Ще більш широка типологія, яка виходить не тільки з характеристики спеціалізованого законодавства, а й враховує історичні традиції роботи з молоддю, які склались в тій чи іншій країні, виходить з типології соціального забезпечення (велфери), запропонованої у 2000 р. західноєвропейськими вченими Д. Галлі та С. Паугамом. Згідно цієї класифікації всі моделі молодіжної політики можна розподілити, користуючись їх важливими характеристиками:

– універсалістська модель країн Скандинавії є відносно новою, в ній суспільство відіграє головну роль у молодіжній політиці, а держава та інститути влади спільно з громадянським суспільством виробляють та впроваджують молодіжну політику;

– громадівська модель Великобританії ґрунтується на глибоких традиціях і є громадівською, тобто робота з молоддю спрямована на роботу в громаді, але традиційно вплив держави на роботу з молоддю обмежений. Панівний образ молоді за цією моделлю – «молодь як проблема», і найважливішими проблемами є проблеми соціального виключення молоді, продовження періоду молодості та участь молоді в громадському житті.

– протекційна модель країн Центральної Європи має тривалі традиції. Молодь тут розуміється як категорія, що є ранимою, є соціальною групою, яка потребує захисту, підтримки та стимулювання. У цій моделі робиться сильний акцент на професійній роботі з молоддю, відповідно до молодіжної політики цією роботою займаються молодіжні міністерства, уповноважені управління та профільні молодіжні сектори;

– централізована модель країн Середземномор'я є значною мірою нова. В цих державах як робота з молоддю, так і підтримка молоді є традиційно обов'язками сім'ї та церкви, проте, держава створила протягом останніх 20 років системну молодіжну політику з владними інституціями, які перебрали на себе низку обов'язків. За цією моделлю залучення третього сектора та органів місцевого самоврядування є дещо слабшим, тому молодіжна політика є централізованою, зосередженою на державному рівні. Молодіжна політика переважно впроваджується державою [288].

Модель сучасної молодіжної політики України не підпадає під будь-який існуючий на сьогодні тип, а є унікальним синтезом кількох традиційних моделей: від шведської узятю втручання держави у відносини суспільства та молоді, від американської – вживання заходів стосовно соціально незахищених та уразливих категорій, від німецької – активне впровадження заходів превентивного характеру.

Якщо розглядати модель української молодіжної політики з точки зору типології соціального забезпечення, то в 90-і рр. ХХ ст. вона здебільшого підпадала під протекційну модель країн Центральної Європи. Тобто формується українська модель «з гори до низу», визначальними при виробленні молодіжної політики є державні органи влади, які розробляють базове законодавство та комплексні молодіжні програми далі молодіжна політика реалізується на регіональних та місцевих рівнях. В цілому держава бере на себе обов'язок забезпечити відповідний розвиток всіх сфер життя молоді. Проте досвід більш ніж двадцяти років її впровадження довів її слабку ефективність через відсутність представництва молодіжного сектору.

Останніми роками, коли українською державою узятю курс на формування громадянського суспільства це відбилось й на трансформації моделі молодіжної політики України, яка почала вбирати в себе окремі елементи універсалістської моделі країн Скандинавії, в якій держава, інститути влади та громадянське суспільство спільно виробляють та проваджують молодіжну політику.

Загалом, в процесі формування та реалізації української моделі молодіжної політики протягом 1991-2013 рр. автором запропоновано виділити декілька етапів:

1. Формування нормативно-правових основ регулювання державної молодіжної політики (1992 – 1993 рр.). Насамперед, це прийняття Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» від 15 грудня 1992 р. та Законі, прийнятому Верховною Радою 5 лютого 1993 р. «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», на які в подальшому спирались всі нормативно-правові акти в галузі молодіжної політики.

2. Формування структурно-організаційного забезпечення державної молодіжної політики та активізація

процесу, спрямованого на вдосконалення базового українського ювенального законодавства. (середина 1990-х – початок 2000-х рр.). В цей же період розпочалось налагодження системи регіональної молодіжної політики.

3. З середини 2000- х рр. відбувається процес активної реалізації молодіжної політики в регіонах та впровадження курсу на формування громадянського суспільства через зміцнення молодіжних структур в органах виконавчої влади та молодіжної інфраструктури в цілому.

Нарешті, сучасний етап розпочинається у 2014 р. й всі зміни регіональної молодіжної політики відбуваються під впливом війни на Південному Сході України. Тому цей етап потребує окремого вивчення

Таким чином, головними принципами державної молодіжної політики в Україні протягом 1991 – 2013 рр. стали принципи, визначені в «Декларації про загальні засади державної молодіжної політики»: принцип рівності, участі та доступності. Ця політика на регіональному рівні в Донецькій області формувалась під впливом двох груп факторів: внутрішньополітичних та зовнішньополітичних. До внутрішньополітичних відносяться соціально-економічні, демографічні, культурно-освітні чинники, рівень розвитку громадянського суспільства, законодавча та інформаційна основа та етнічна характеристика регіону. Всі вони мають свої особливості та впливають на специфічність формування потреб молоді Донецької області.

Серед зовнішніх факторів, які безпосередньо впливають на регіональну молодіжну політику у Донецькій області існує група тих, що зводяться до загальнодержавних – євроінтеграційний курс й інтеграція до міжнародного освітнього простору та до суцього регіональних – високий рівень трудової міграції населення, здебільшого – в Російську Федерацію, а також національні та мовні характеристики регіону, які породжують необхідність вироблення особливих заходів реалізації регіональної молодіжної політики.

Деякі з цих факторів відповідають загальнонаціональним: інтеграція молоді до світової та європейської молодіжної спільноти; інтеграція вузів регіону до міжнародного та європейського освітянського простору; тенденція до зменшення частки молоді у структурі всього

населення; частота та типовість захворювань населення; рівень освіченості; громадська та електоральна активність молоді; інформаційний рівень забезпечення молоді.

Проте, деякі аспекти у формуванні політики стосовно молоді в Донецькій області є унікальними та потребують конкретних дій, властивих лише даному регіону. Ці фактори можна умовно розділяти на три групи.

1. Сприятливі для реалізації молодіжної політики: ресурсозабезпеченість Донецької області; порівняно високий рівень економічного добробуту населення.

2. Фактори з негативною для розвитку молоді регіону характеристикою: критична екологічна ситуація та пов'язаний з цим стан здоров'я молоді; найвища в Україні кількість дітей-інвалідів та сиріт, які потребують захисту з боку держави; високий рівень незабезпеченості молоді власним житлом; висока частка молоді в структурі безробітного населення; низький рівень патріотизму серед молоді регіону.

3. Нарешті група факторів, які є специфічними саме для Донецької області: високий рівень трудової міграції населення і його специфічний напрямок до держав СНД; багатонаціональний склад населення, який вимагає уваги до забезпечення прав національних меншин; особливі потреби у професійно-трудовах ресурсах.

Загалом, для того щоб створити ефективний механізм формування та реалізації регіональної державної молодіжної політики необхідно дотримуватись наступних вимог:

- враховувати проблеми молоді конкретного регіону, для чого вести цілеспрямоване систематичне дослідження з урахуванням динамічних показників;

- планувати відповідні молодіжні заходи із залученням не лише відповідних органів, а й організацій і підприємств регіону чи міста;

- уважно підходити до питання відбору, підготовки та перепідготовки кадрів для роботи з молоддю;

- посилити систему контролю та періодичною звітністю про стан реалізації державної молодіжної політики на регіональному та місцевому рівнях;

- оптимізувати систему інформування молоді, шляхом розширення каналів інформування та об'єктивності джерел.

Проаналізувавши наявні в світовій практиці моделі молодіжної політики, узагальнено, що структура вітчизняної молодіжної політики перебуває на етапі формування її базових засад, а тому не може бути віднесена до жодної із них. Говорити про цілісність української моделі можна буде говорити після того, як завершиться процес децентралізації владної вертикалі.

1.3. Шляхи, механізми та джерела державної політики захисту сім'ї у період суспільно-політичної кризи в Україні

Реалізація державою політики захисту сім'ї в умовах кризи потребує детального розгляду її політичних та організаційних механізмів, форм і методів. Зупинитися потрібно на розгляді практичної площини соціального захисту сім'ї через аналіз механізмів і протоколів роботи державних органів та установ, об'єктом надання соціальних послуг яких є сім'я. Особливо важливо схарактеризувати кількісно-якісний рівень соціального захисту сім'ї в умовах загострення суспільно-політичної кризи у 2013 – 2018 рр. на прикладі Донецької області як стратегічного й водночас кризового регіону нашої держави. Такий аналіз надає можливість визначити перспективні напрямки розвитку державної системи соціального захисту сім'ї.

Державна політика у сфері захисту сім'ї в умовах загострення суспільно-політичної кризи України здійснюється за такими напрямками, які вимагають політологічного дослідження, а саме: реалізація державних гарантій забезпечення соціальних прав громадян, соціальне забезпечення, соціальне страхування. Слід виокремити два рівні соціального захисту з боку держави. Перший – стосується всього активного й працездатного населення України. Зокрема, це створення робочих місць, фіскальна політика, надання житла, забезпечення соціальними гарантіями, таких як виплати при народженні, соціальні відпустки, мінімальна заробітна плата, прожитковий мінімум, пенсії, стипендії, індексація). Другий рівень – забезпечення соціальних виплат і допомог пільговим категоріям сімей. Фінансування зазначених напрямків

соціального захисту здійснюється за рахунок центрального та місцевих бюджетів.

У період із січня 2013 по січень 2018 р. зафіксована нестабільна динаміка зміни витрат держави на виконання соціальних зобов'язань. Це пов'язано з подіями суспільно-політичної кризи, спадом в економіці, воєнними діями, політичною нестабільністю, зростанням вартості життя й послуг. Так, за інформацією незалежної моніторингової організації CASE, у період із 2013 по 2017 р. соціальні витрати зросли в гривневому еквіваленті з 62,8 млрд. грн. (16,4% від загальних витрат бюджету) [126, с. 336] до 145,6 млрд. грн. (13,8%), але їх частка від загальної суми бюджету значно зменшилася [8, с. 65]. Зауважимо, що з 2015 р. велику частку у витратах на соціальний захист становить фінансування компенсації державою витрат населення ЖКП.

Державний соціальний захист сім'ї в політологічному дослідженні має бути розглянутий також за інституційним рівнем реалізації. На сьогодні державна політика здійснюється на рівні центральних органів виконавчої влади, обласному рівні та рівні органів місцевого самоврядування й ОТГ.

Міністерство фінансів як перший рівень державної політики у сфері соціального захисту сім'ї розробило прогноз на 2018 р., згідно з яким підвищеними соціальними виплатами та допомогою в Україні скористаються 48,9 тис. дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, 417,9 тис. дітей одиноких матерів та батьків, 341,7 тис. малозабезпечених сімей, у яких виховується 774,8 тис. дітей [235]. Загалом витрати на соціальний захист сім'ї, жінок, дітей, молоді та осіб з інвалідністю будуть становити 59,9 млрд. грн, а субсидія на оплату ЖКП для населення становитиме 73,7 млрд. грн., що в сумі з додатковими трансфертами для місцевих бюджетів вийде на рівень 134 млрд. грн., або 13,5% від загальних витрат бюджету.

У Донецькій області протягом 2013 – 2018 рр. змінювалася частка видатків на соціальний захист і соціальне забезпечення населення. Фіксується соціально орієнтований підхід облдержадміністрації щодо планування видаткової частини загального фонду бюджету (без урахування державних субвенцій). У період суспільно-політичної кризи

перерахування до бюджету Донецької області державної соціальної субвенції зростали від 3 млрд. грн. у 2013 р. [226] до 5,8 млрд. грн. у 2017 р. Це пов'язано зі збільшенням номінальних сум соціальних виплат і появою нових категорій соціально вразливих сімей. У 2018 р. бюджет області складається з 11,2 млрд. грн. видатків. На соціальні потреби планують витратити з власного бюджету більше ніж 400 млн. грн.

Більшу увагу обласними структурами приділено вирішенню питань оздоровлення дітей, захисту дітей-сиріт та їх інтеграції (реінтеграції) у сім'ї, допомоги дітям з інвалідністю та вразливим категоріям населення, чиї проблеми неможливо розв'язати на місцевому рівні. Управління сім'ї та молоді Департаменту сім'ї, молоді та спорту Донецької ОДА здебільшого займається саме інформаційною політикою, проводить моніторинг та визначає напрямки розвитку соціальної політики держави в Донецькому регіоні відповідно до потреб місцевих громад. Департамент соціального захисту населення здійснює загальну координуючу роботу над усіма територіальними центрами соціального захисту й соціального супроводу, зокрема центрами соціальних служб для сім'ї, молоді та дітей, центрами для переселенців, центрами для вразливих категорій населення.

Місцеві бюджети міст обласного й районного значення, районів, селищ і сільських рад та ОТГ не мають достатньої податкової змоги здійснювати повноцінне виконання гарантій держави у сфері соціального захисту й забезпечення. Це пояснюється тим, що ОТГ тільки формують джерела надходження податків, зборів тощо. Держава створила умови для того, щоб більша частка доходів від діяльності фізичних осіб (далі - ПДФО) залишалася на місці (60% для ОТГ, 40% для міст і районів), акцизний збір на тютюнові й горілчані вироби, податок на землю залишалися незмінними. Водночас перехідна модель податкової та фінансової децентралізації передбачає вирівнювання всіх місцевих бюджетів за рахунок держави до того часу, поки не будуть утворені спроможні до самофінансування ОТГ, які на власні доходи будуть мати змогу задовольняти соціальні потреби населення громади [54].

На території Донецької області станом на 2018 р. повноцінно діє 9 об'єднань територіальних громад, які мають різний ступінь фінансової спроможності, що впливає на виконання ними соціальних зобов'язань перед мешканцями громад [76]. Важливим є те, що в області існує найбільша за площею в Україні Лиманська ОТГ, до складу якої входять 1 міська та 12 сільських територіальних громад із населенням понад 40 тис. громадян, яку ми розглянемо як приклад здійснення державної політики у сфері соціального захисту сім'ї.

В умовах загострення суспільно-політичної кризи утворена у 2016 р. Лиманська ОТГ у 2017 – 2018 рр. реалізувала бюджетну політику, спрямовану на підвищення рівня захищеності вразливих сімей громади. Зокрема, у 2017 р. було витрачено 178 млн. грн. на вирішення питань соціального захисту членів громади [107]. Із цієї суми за ініціативою мешканців було додатково виділено одноразово по 100 тис. грн. 4 сім'ям, які втратили годувальника в АТО/ООС (у 2018 р. отримують додатково ще по 25 тис. грн.), по 10 – 15 тис. грн. отримали сім'ї УБД, сім'ї військовослужбовців по 10 тис. грн. Громада надала одноразову допомогу сім'ям, члени яких потребували термінового складного лікування, по 30 тис. грн. одноразово в разі виявлення онкології, по 3 тис. грн. одноразової допомоги на інші випадки суттєвого погіршення здоров'я. Владою Лиманської ОТГ реалізується програма підтримки дітей-сиріт, а саме для 11 з них у 2017 р. (уперше за 5 років) були придбані квартири за співучастю обласної держадміністрації. На 2018 р. було сформовано бюджет у розмірі 520 млн. грн., що дозволить повністю задовольнити потреби громади [118].

Розглянувши процес формування бюджетного кластеру державної політики соціального захисту сім'ї та забезпечення бюджетів різних рівнів, проаналізуємо його якісний складник – напрямки й форми реалізації. Але перед тим, як розглянути вітчизняну систему, звернемо увагу на пріоритетні напрямки ЄС у питаннях соціального захисту сім'ї. Аналізуючи сімейну політику як систему заходів підтримки й супроводу сім'ї та членів сім'ї, у ЄС було сформульовано основні напрямки

соціального захисту сім'ї: добробут дітей, гендерна рівність і поєднання зайнятості та сімейного життя.

Означені напрямки формують політичний, нормативний та соціально-економічний інструментарій здійснення державної політики у сфері захисту сім'ї. Серед форм і механізмів виділяють декілька: безпосередня матеріальна підтримка (соціальні виплати для членів сімей), пільги (податкові пільги, знижки та кредити, програми цільових кредитів, грошові виплати роботодавцю), соціальний супровід (батьківські відпустки, гендерно-нейтральні відпустки, функціонування системи закладів догляду за дітьми).

Європейська система підтримки сім'ї відмінна від пострадянських тим, що саме гармонійне поєднання всіх означених механізмів дає в сукупності позитивний результат: підвищення добробуту, соціально-психологічне здоров'я сім'ї, збереження традиції сім'ї та шлюбу [86, с. 30].

Отже, розглянемо, які пріоритетні напрямки визначає вітчизняна політична влада. Перший напрямок державного соціального захисту сім'ї – це реалізація державної політики у сфері зайнятості населення. Такий саме напрямок є пріоритетним і в ЄС. Більшість молоді наразі не беруть шлюб у Європі й Україні через відсутність фінансової стабільності, і тому питання першого робочого місця є важливим. Європейські політики намагаються сприяти більшій зайнятості молодих батьків у декретний період і подолати дискримінацію жінок та неповнолітніх. Тому державами-учасницями організовані спеціальні курси для жінок, які перебувають у декреті, а саме: проводяться тренінги з толерантності, упроваджуються нормативні акти з подолання дискримінації жінок і чоловіків на роботі (встановлюється співвідношення, яке контролює держава). Працевлаштування молодих батьків, підлітків, одиноких матерів/батьків надає реальну можливість підвищення добробуту родини.

В Україні за період суспільно-політичної кризи 2013 – 2018 рр. форми боротьби з безробіттям майже не змінилися порівняно з попередніми періодами. Як наслідок, рівень безробіття, за статистикою спеціалістів громадського сайту «Мінфін», збільшився з 7,7% від активного працездатного населення у 2013 р. до 9,9% у 2017 р., що стало негативним

рекордом за 15 останніх років [265]. Хоча кількість офіційно зареєстрованих безробітних поступово знижувалася з 1,6% від загальної кількості економічно активного працездатного населення у 2013 р. до 1,2% (312 тис. осіб) у 2017 р., [266] із них офіційно безробітними в Донецькій області було зареєстровано всього 11,8 тис. осіб, що становить 3% від загальної кількості непрацевлаштованих [14]. Державна служба зайнятості України у відповідь на збільшення безробітних розширює мережу своїх центрів по регіонах, підтримує громадян під час утрати робочого місця виплатами або наданням актуальних вакансій, проведенням курсів перепідготовки. Наприклад, у 2017 р. працевлаштовані 746 тис. осіб, а у 2018 р. – 788 тис. осіб за співпраці зі 195 тис. роботодавців. Пройшли навчання або перепідготовку 150 тис. осіб [14]. Як бачимо, ці дії держави не є достатніми, бо, за інформацією міністра соціальної політики А. Реви, станом на 2018 р. за кордоном працює вже 3,2 млн. громадян України. Одним із варіантів покращення стану справ із працевлаштування є запровадження Мінсоцполітикою у 2017 – 2018 рр. експериментального проекту «Рука допомоги», результатом якого є створення громадянами у 2018 р. 2,4 тис. приватних підприємств [266]. Новацією також є впровадження інституту соціального працівника – кар'єрного радника в територіальних центрах зайнятості з 2019 р., що підвищить ефективність держави в пошуку робочих місць для безробітних в умовах кризи [22].

Другий напрямок – це державні стандарти та гарантії щодо забезпечення соціальних прав членів сім'ї. Цей напрямок є важливим у вирішенні соціальних проблем сімей в Україні. Законодавство України виділяє соціальні гарантії та стандарти, до яких належать установлені законом соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій [22].

Розмір мінімальної заробітної плати як однієї з основних соціальних гарантій у 2013 – 2018 рр. збільшився понад у 3 рази, але водночас інфляція у 133% призвела до падіння на 70% реального доходу населення в найважчі роки (2014 – 2015 рр.). Це спонукало Уряд переглянути в подальшому практику формування соціальних стандартів на фоні

пожвавлення економіки. За даними Світового банку, у 2016 – 2017 рр. було зафіксовано зростання ВВП в Україні на рівні на 2,5% від показників 2015 р [238].

Політична влада з метою подолання негативних наслідків суспільно-політичної кризи в 2013 – 2018 рр. розширює перелік пільгових категорій сімей, які потребують надання їм із боку держави допомоги. Станом на 2018 р. основними категоріями соціально незахищених сімей стали:

- багатодітні сім'ї (від трьох і більше дітей);
- малозабезпечені сім'ї;
- сім'ї одиноких матерів/батьків;
- сім'ї, де є діти з інвалідністю;
- сім'ї, які встановили опіку чи піклування над дитиною [57].

Унаслідок суспільно-політичної кризи 2013 – 2018 рр. та воєнних дій на Сході України з'явилися нові категорії соціально вразливих сімей:

- сім'я, що потрапила у складну життєву ситуацію;
- сім'ї внутрішньо переміщених осіб;
- сім'ї загиблих, поранених учасників і ветеранів бойових дій (АТО/ООС).

Донецька область у 2013 – 2018 рр. стала найбільш ураженим регіоном України. Відбулося руйнування інфраструктури й житла мирних громадян у місцях бойових дій, зупинка великих і середніх промислових підприємств, підвищення рівня безробіття викликало додаткове соціальне напруження в області. Переселення з окупованих територій значної кількості ВПО стало новим викликом для політичної влади та державної політики у сфері соціального захисту сім'ї.

Станом на квітень 2018 р. загальна кількість зареєстрованих ВПО в Україні становила 1 млн. 492 тис. 500 осіб, із них у Донецькій області зареєстровано 543 131 особу. Держава за березень 2018 р. компенсувала 58,7 млн. грн. для покриття витрат на проживання та оплату ЖКП в області. Загалом адресну допомогу отримувало в 2017 р. та 2018 р. по 170 тис. сімей ВПО [201]. На період до 2021 р. прогнозується зменшення отримувачів до 167 тис. [21]. Неможливість відновлення контролю над ОРДЛО та АРК у найближчій перспективі вимагає від Уряду покращення механізмів надання адресної допомоги сім'ям ВПО. Соціальні органи

розробили зручний механізм доставки соціальних виплат особам, що не мають можливості пересування: поштою, електронним переказом, кур'єром. Розуміючи інфляційні процеси та знецінення заощаджень, уряд збільшив гранично допустимий обсяг депозитів з 10-кратного до 25-кратного розміру прожиткового мінімуму, що не впливає на отримання допомоги [278].

Для соціального супроводу ВПО регіональною владою в Донецькій області оновлені органи соціального захисту населення (1 обласний, 12 районних, 18 міських підрозділів), територіальні відділення міграційної служби, центри соціальних служб для ВПО. Територіальні центри зайнятості проводять постійну роботу з переселенцями. У результаті трьохсот заходів у 2015 р. було працевлаштовано 837 осіб [281]. Допомогу у зв'язку з безробіттям у Донецькій області отримало у 2017 р. 2,5 тис. ВПО, а допомогу в центрах зайнятості – 4,5 тис. ВПО (направлені на роботу, перекваліфіковані на курсах, поставлені на облік та призначено виплати) [62].

Мінсоцполітики для ефективного обліку ВПО розробила оновлений механізм реєстрації та обліку ВПО за місцем нового проживання в територіальному органі соціального захисту, що є важливим кроком у реалізації державної політики у сфері соціального захисту сім'ї. З 1 серпня 2016 р. почав діяти електронний реєстр ВПО, який надає об'єктивні дані про кількісно-якісний склад цієї соціальної групи [23]. Усі особи, які отримують грошові допомоги, пенсійні виплати, допомогу у зв'язку з безробіттям через ПАТ «Ощадбанк», і особи, що отримали статус ВПО, можуть бути перевірені на факт постійного проживання за поданим місцем отримання посвідчення про взяття на облік ВПО. Наприклад, у Лиманській ОТГ комісією з питань призначення соціальних виплат у березні 2018 р. було здійснено перевірку фактичного проживання ВПО. Усього в Лиманській ОТГ зареєстровано 296 осіб ВПО, із яких 21 заявнику було відмовлено в продовженні виплат через порушення ними місця фактичного проживання/перебування [35]. У м. Бахмуті проведено аналогічну перевірку: призначено/відновлено соціальні

виплати 168 внутрішнім переселенцям, відмовлено у відновленні й призначенні 53 ВПО [35].

Загалом, за інформацією Мінсоцполітики, відбувається скорочення кількості зареєстрованих ВПО по всій Україні. У Донецькій області через упорядкування механізму обліку органами соціального захисту в період із липня 2016 р. по квітень 2017 р. було знято з обліку понад 190 тис. осіб. Причиною зменшення кількості ВПО є складнощі самореалізації в Україні через відсутність можливостей придбати або винаймати житло, дефіцит робочих місць, а також недостатню увагу та слабку організацію роботи органів соціального захисту.

ВПО в період з 2014 по 2018 р. у Донецькій області зіткнулися з безліччю проблем, які намагаються вирішити регіональна й місцева влада. Близько 80% ВПО винаймають житло або проживають за домовленістю в друзів, родичів та знайомих, а 20% розмістилися в місцях, створених релігійними, громадськими неурядовими організаціями, приватними особами, обласною і місцевою владою [38]. Вирішення житлового питання є найгострішим, і тому політична влада вживає рішучих заходів щодо залучення міжнародних і вітчизняних неурядових громадських організацій та інвесторів для створення життєво необхідної для переселенців інфраструктури, надання їм практичних і ефективних соціально-психологічних, профорієнтаційних і реабілітаційних послуг. Найгострішу проблему житла вирішують через спеціальні державні й регіональні програми, у яких визначено розрахунок орієнтовної житлової площі, виходячи з потреби 1 людини на 1 рік у 6 кв. м. Першочерговим правом на тимчасове житло користуються сім'ї з неповнолітніми дітьми, вагітними жінками, особами, які втратили працездатність, та особами пенсійного віку з правом продовження цієї соціальної послуги далі. Зокрема, у м. Покровську було придбано 9 квартир у 2017 р. для тимчасового проживання сімей ВПО за спільним фінансуванням державного і міського бюджетів [174]. У м. Маріуполі у 2017 р. було надано 47 індивідуальних квартир для ВПО в тимчасове користування за фінансуванням із регіональних і державного бюджетів. У 2018 р. у міському бюджеті заплановано виділити 9,8 млн. грн. на придбання

тимчасового житла [213]. Для подальшої реалізації обласної програми придбання тимчасового житла для ВПО у 2018 р. закладено 34 млн. грн [294].

У 2017 – 2018 рр. було проведено капітальні ремонти гуртожитків для ВПО в межах програм «Житло для переселенців», «Забезпечення житловими умовами найбільш вразливих ВПО та жителів міста Краматорська», комплексної державної програми щодо підтримки та реінтеграції внутрішніх переселенців. Загалом надано житло у 2017 – 2018 рр. 200 особам зі статусом ВПО [105].

Зрозуміло, що вирішення проблем із житлом на фоні загальної кількості ВПО по області є незадовільним, бо держава у 2014 – 2016 рр. зволікала з вирішенням цієї проблеми й лише надавала щомісячні грошові виплати для компенсації витрат на оренду житла та оплату ЖКП, що через інфляцію майже вичерпало свої можливості стабілізувати становище ВПО у 2018 р.

У межах прийнятої Урядом у 2017 р. Стратегії інтеграції ВПО та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішньо переміщених осіб на період до 2020 р. було підвищено грошову допомогу ВПО на оплату ЖКП. Зокрема, особам, які отримують пенсію, та дітям – 1000 грн., сім'ям – до 3000 грн. (по 442 грн. на одну особу в сім'ї), багатодітним сім'ям – до 5000 грн., особам та дітям з I групою інвалідності – 1865 грн., II групи – 1650 грн. та III групи – 1497 грн [250].

Проблемним механізмом у реалізації державної політики у сфері соціального захисту сім'ї залишається слабка координація дій ЦСССДМ з ВПО. Більшість ВПО не знають про існування зазначених центрів або не можуть отримати повний пакет послуг, як зазначається в моніторинговому дослідженні Української гельсінської спілки. У Донецькій області до ЦСССДМ звернулося за психологічною підтримкою 4365 сімей у 2017 р. (27,3% від усіх звернень до центрів). Гуманітарну допомогу надано 6800 сім'ям (42,5% від усіх звернень). Послуги з відновлення документів надано 2997 сім'ям [86, с. 30]. Тобто серед 543 тис. осіб (450 тис. сімей) охоплено було менше ніж 10% загальної кількості ВПО, що ілюструє недостатню обізнаність ВПО про роботу відповідних центрів і водночас слабку роботу центрів

та служб із залученням ВПО до отримання відповідних послуг.

У плані реалізації прав ВПО на захист від бідності та соціальне відчуження в умовах кризи в Донецькій області у 2017 р. 3412 внутрішньо переміщених осіб є працевлаштованими, що становить 2,84% від кількості розселених в області переміщених осіб. Соціальну допомогу у зв'язку з безробіттям отримують 9149 осіб, а саме 7,62% від кількості розселених в області ВПО та 1,62% від кількості взятих ВПО на облік територіальними управліннями соціального захисту населення [86, с. 39]. Для здобуття освіти у 2016 р. були впроваджені норми, що надають можливість позаконкурсного відбору на бюджетні місця, натомість у 2017 р. впроваджено квоту для пільговиків і переселенців для вступу в заклади вищої освіти (далі – ЗВО), що реалізуються через регіональні освітні центри «Донбас-Україна». У плані доступу до культури ВПО в Донецькій області мають можливість отримувати квитки на вистави, концерти, культурні заходи через центри соціального захисту населення, користуються пільгами при оплаті занять у гуртках, секціях при центрах для внутрішньо переміщених осіб.

Політична влада розуміє важливість вирішення проблем сімей ВПО для підтримки внутрішнього рейтингу та довіри. Влада не може вирішити проблеми сімей ВПО миттєво й цілком, але виникає безліч дискусій, у яких беруть участь лідери політичної влади. Загалом у країні триває робота з покращення становища ВПО, що підтверджується направленням КМУ до ВР України проекту Закону «Про посилення захисту ВПО» у квітні 2018 р. Цей законопроект повинен покращити становище ВПО [323].

Наступна вразлива категорія громадян, яка виникла в умовах загострення суспільно-політичної кризи та бойових дій на Сході України, – це сім'ї учасників, ветеранів або постраждалих унаслідок бойових дій (АТО, ООС). Пільги для учасників та ветеранів АТО/ООС є достатньо широкими за формами і спектром дій. Сім'ї учасників ООС визнаються особами, на яких також поширюється дія норм ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» у випадках, якщо учасник АТО, сім'єю якого вони є, загинув

(пропав безвісти) або помер унаслідок поранення, контузії або каліцтва, отриманих за безпосередньої участі в ООС (АТО), перебуваючи в районах і в період її проведення.

В області на виконання Указу Президента України «Про додаткові заходи щодо соціального захисту учасників антитерористичної операції» [102] та «Концепції Державної цільової програми з фізичної, медичної, психологічної реабілітації і соціальної та професійної реадaptaції» [248] створено умови для допомоги учасникам АТО та їхнім сім'ям. При Донецькій ОДА у 2015 р. засновано Центр допомоги учасникам АТО/ООС, який станом на 2018 р. продемонстрував незначний рівень ефективності. У квітні 2018 р. у м. Маріуполі було відкрито Центр надання соціальної допомоги учасникам АТО/ООС та членам їх сімей, який, на думку А. Ремнеля, став ще однією «точкою доступу» для відповідної категорії пільговиків в отриманні послуг і консультацій структурних підрозділів Маріупольської міської ради. Важливість відкриття Центру, за словами полковника Т. Греня, підтверджує державну тезу, що ніхто з учасників АТО/ООС не буде залишений сам на сам зі своїми проблемами в складних умовах сьогодення [312].

З 2015 р. в області приймаються Комплексні програми підтримки учасників АТО/ООС та їх сімей на рівні області, міст та районів. Основним завданням зазначених комплексних програм є надання додаткових пільг, окрім передбачених законодавством, надання комплексу медичних, психологічних, соціальних послуг учасників та членів їх сімей [176]. У районних та міських програмах передбачається також фінансування одноразової допомоги з місцевого бюджету в разі смерті або каліцтва учасника ООС його сім'ї [351]. Зокрема, сім'ям загиблого в ООС відшкодовується за пільги щодо безкоштовного поховання в розмірі 4 100 грн. на одну померлу особу. Членам сімей загиблих та вдовам призначається щомісячна допомога у розмірі 600 грн. на кожного з членів.

Місцева влада допомагає вразливим сім'ям учасників АТО/ООС. Зокрема, у 2016 р. Лівобережна районна адміністрація Маріупольської міської ради зареєструвала органами соціального захисту 742 учасники АТО, у 2017 р. – 510 учасників АТО, з яких 498 учасників бойових дій, 6 членів

сім'ї загиблого учасника АТО, 3 інваліди війни, 3 учасники війни. Сім'ям трьох загиблих учасників АТО було надано додаткові пільги – знижка 50% на житлово-комунальні послуги (6400 грн. компенсовано з міського бюджету). Щорічну одноразову допомогу ветеранам війни у 2017 р. отримало 748 учасників АТО (із них 6 членів сімей загиблого) на суму 893 тис. грн. Надавалася професійна допомога після повернення бійців з АТО, а саме 23 учасники пройшли перепідготовку та були влаштовані на нові робочі місця. У 2016 р. було сплачено допомогу 6 звільненим із військової служби із зони проведення ООС у розмірі 21,1 тис. грн., а у 2017 – 12 особам на суму 40 тис. грн. Оздоровлено у 2016 – 2017 рр. було 4 учасники АТО, соціально-психологічну допомогу надано 5 учасникам АТО у процесі реабілітації [240]. Цей рівень соціально-психологічної підтримки УБД є недостатнім для задоволення потреб населення, яке постійно перебуває в стані підвищеної тривожності й соціальної небезпеки.

Держава в реалізації політики соціального захисту сім'ї підтримує не тільки сім'ї ВПО та УБД, але й інші пільгові категорії сімей. У Донецькій області на 2017 р. було зареєстровано 9445 багатодітних сімей, у яких виховувалося 31709 дітей. На початку 2018 р. органами соціального захисту і відділами сім'ї та молоді було зареєстровано 10 тис. багатодітних сімей [185]. Означена пільгова категорія сімей отримує широкий спектр пільг і послуг із боку держави: першочерговість на отримання житла (від п'яти дітей або при народженні одночасно трьох дітей), 50% знижка за користування житлом та оплати послуг ЖКГ тощо. Для дітей із багатодітних сімей устанавлюються щомісячні виплати – залежно від віку дитини (до 6 р., до 18 р. та до 23 р. за умови навчання). У 2016 р. ця сума становила – 1151, 1435, 1360 грн. (46, 57, 54 дол. США) відповідно до віку дитини [227], у 2017 р. – 1268, 1581, 1497 грн. (48, 60, 57 дол. США) [228], у 2018 р. – 1382, 1722, 1632 грн. (51, 64, 60 дол. США) відповідно [229]. Зафіксоване зростання номінальних виплат не може компенсувати реальних потреб означених сімей, що потребує подальшого перегляду політичною владою механізмів суттєвого збільшення рівня виплат.

Владою продовжена політика підтримки багатодітних сімей через надання звань «мати-героїня» [116]. Зокрема, у грудні 2017 р. було нагороджено 956 громадян України почесним званням «Мати-героїня», із яких 16 матерів були з Донецької області [220]. Матері-героїні одноразово разом із почесною відзнакою призначається винагорода, що змінилася з 11470 грн. у 2013 р. (1433 дол. США) до 17620 грн. (636 дол. США) у 2018 р. [57].

Турбота про дітей без опіки залишається важливим напрямком внутрішньої політики української влади. Підтримка дітей-сиріт створює умови для інтеграції соціально вразливих дітей до соціально-політичного простору держави як повноцінних і активних громадян, які будуть долучатися до розбудови власної держави та суспільства через створення сім'ї. Саме через це діти-сироти мають значну увагу з боку обласної і місцевої влади в Донецькому регіоні. За 2017 р. було усиновлено 131 дитину, 49 дітей передано на виховання 19 прийомним сім'ям, 43 дитини влаштовані до 6 будинків сімейного типу, які отримали додаткове житло, 414 дітей були влаштовані під опіку. Загалом у 2014 р. 66 одиниць житла було придбано для осіб із дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, 2015 р. – 81 од., 2017 р. – 185 од. За цим показником область зайняла провідну позицію в Україні. За інформацією Служби у справах дітей, станом на 2018 р. 2718 дітей в області без власного житла, тому виникає потреба у вирішенні цього питання якомога швидше. З обласного бюджету у 2017 – 2020 рр. на придбання 235 одиниць житла у 2018 р., 245 од. у 2019 р. та 250 од. у 2020 р. та ремонт аварійного житла дітей-сиріт передбачено 115 млн. грн [180].

Соціальні виплати для дітей-сиріт, які перебувають під опікою чи піклуванням, збільшувалися протягом останніх років: 2016 р. – 2710 грн. дітям до 6 років, 3 378 грн. дітям до 18 років (100 та 125 дол. США), 2017 р. – 2984 грн. та 3720 грн., 2018 р. – 3252 грн. та 4054 грн. (117 та 146 дол. США) відповідно. Означена група сімей отримує права багатодітної сім'ї у сфері оплати житлово-комунальних послуг, транспорту.

Одинокі мати/батько завдяки державній політиці у сфері захисту сім'ї зберегли в умовах кризи додаткову податкову

соціальну пільгу, яка застосовується до заробітної плати, що зменшує оподаткований нарахований дохід (881 грн. – 50% від прожиткового мінімуму для працездатної особи) [80]. Отже, ця соціальна допомога надає можливість пільговій категорії одиноких батьків отримати хоч і незначну (у середньому від 230 до 420 грн. на місяць), але фінансову допомогу [215].

Наступною поширеною категорією вразливих сімей є малозабезпечені сім'ї, яким приділяється достатня увага державних органів у межах політики захисту сім'ї. Набути зазначеного статусу сім'я може в разі, якщо сукупний дохід не перевищує прожитковий мінімум для сім'ї. Якщо один з членів є УБД, здобувачем ЗВО денної форми навчання, то їх дохід у розрахунок доходу не береться, і сім'я автоматично збільшує свою соціальну допомогу від держави [79]. Треба зазначити, що проблемним у питанні виплат соціальної грошової допомоги щодо малозабезпеченості є затримання органами місцевого самоврядування виплат та нарахування цієї пільги для осіб, що проживають не за місцем реєстрації [56].

Облік і робота із соціально вразливими сім'ями є важливим елементом внутрішньої політики держави. Виконання політичними інститутами своїх соціальних обов'язків забезпечує підвищення рівня соціальної безпеки в державі в умовах кризи, допомагає відновити діалог сім'ї та держави як важливий елемент демократії й громадянського суспільства.

Важливим для соціального супроводу сімей є робота державних органів, що надають соціальні послуги широкому загалу населення, яке відчуває себе соціально вразливим. Основним споживачем цих послуг є сім'ї, які опинилися в СЖО. Іншими словами, до таких сімей можна віднести всі пільгові категорії сімей і сім'ї з благополучною матеріальною основою, але які зіткнулися з нематеріальними проблемами.

Спеціалісти групують проблеми сімей, які потребують соціальної допомоги від держави, таким чином: матеріальні труднощі, а саме: відсутність нормальних житлових умов, достатнього заробітку, боргові зобов'язання, інвалідність, хвороби та незаплановані витрати. Юридичні проблеми, зокрема втрата документів, неможливість відстояти власні

права, порушення прав власності. Психологічні проблеми, наприклад, вікові особливості подружнього й батьківського життя, здоровий і нездоровий клімат родини, бездоглядність дітей або літніх членів сім'ї тощо). Збільшення неблагополучних сімей, які не в змозі самотійно вирішити проблеми, створює умови для посилення соціальної напруги й соціальних ризиків у суспільстві [27].

Якщо першу групу матеріальних проблем держава намагається вирішувати із застосуванням соціальної грошової і матеріальної допомоги, то інші дві групи гуманітарних проблем держава намагається розв'язати шляхом надання соціальних послуг через розвинуту мережу соціальних центрів. Робота зазначених служб є наступним рівнем соціального супроводу, а саме соціальне забезпечення населення соціальними послугами більшою мірою нематеріального характеру.

У 2013 р. після завершення структурно-функціональних перебудов в органах соціального захисту було затверджено «Загальне положення про центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді» [237], який на сьогодні є основним нормативним актом у діяльності закладів. Діяльність центрів засновується на адресності та індивідуальному підході до особливостей кожної родини, конфіденційності та відповідальності за дотримання етичних норм.

Для виконання широкого кола обов'язків центрам і службам потрібно мати широкий штат співробітників зі спеціальною освітою. За орієнтовним штатним розписом склад ЦСССДМ, затверджений наказом Мінсоцполітики України в серпні 2017 р., має бути достатньо кваліфікованим [236]. Хоча найбільшою проблемою є комплектування кадрів, але широкий спектр послуг, який надають соціальні центри, є значним розширенням можливості практичної реалізації ідеї соціального супроводу й медіації.

Одним із пріоритетних напрямів державної політики у сфері захисту сім'ї є підтримка соціального внутрішньополітичного балансу, що залежить від інфраструктурного забезпечення державної соціальної політики. Зокрема, розвиток інфраструктури в ЄС розглядають більш широко, ніж в Україні. Мережа

соціальних закладів сприймається як можливість подолання розриву між різними країнами, регіонами, між селом і містом, роботою і навчанням. Тому опосередковано всі інфраструктурні проекти розробляються з урахуванням потреб громади та сімей: дороги, зупинки громадського транспорту, амбулаторії, освітні заклади, місця рекреації та відпочинку, житло й сервісні установи. Цей напрямок розвитку внутрішньої політики країн-учасниць ЄС фінансується з різних фондів у вигляді прямих інвестицій або ж грантів.

В Україні з імплементацією Угоди про асоціацію з ЄС почали впроваджувати принцип «інфраструктурного забезпечення територій і регіонів», що прослідковується в реформах децентралізації місцевої влади, медицини та освіти [357]. Одним з інфраструктурних об'єктів вітчизняної політики у сфері захисту сім'ї є ЦСССДМ. Центри виступають офіційними «агентами» держави, які забезпечують реалізацію соціальних та економічних реформ нинішньої політичної влади. Наприклад, у кожній територіальній одиниці Донецької області діють ЦСССДМ, що забезпечує широке охоплення вразливих верств населення. Загалом у державній сфері надання соціальних послуг працює 8 тис. фахівців соціального захисту. Спеціалісти мають змогу виїзду по селах і містечках, які є віддаленими від розміщення центрів.

Основним завданням державного фахівця із соціальної роботи в умовах подолання наслідків кризових явищ є надання якісного соціального супроводу кожної сім'ї, яка потребує допомоги задля забезпечення її повноцінної участі в житті суспільства та держави через підтримку достатнього рівня економічної, освітньої, громадської діяльності членів сім'ї. Підтримка сімей, які зіткнулися з проблемою втрати джерел доходу, набуття членами сім'ї інвалідності, тяжкого захворювання є засобами запобігання зниженню соціальної стабільності сім'ї, що дуже важливо для повноцінного розвитку суспільства й держави. Споживачами соціальних послуг ЦСССДМ у Донецькій області є сім'ї, що неспроможні самотужки відновити рівновагу в будь-якій сфері життя.

Важливим завданням сучасної влади є впровадження європейського принципу здорової сім'ї: активна громадська

позиція, достатній фінансово-економічний рівень, різностороння самореалізація всіх членів сім'ї, відтворення та продовження суспільних традицій взаємоповаги, взаємодопомоги. Для України є прихованою суспільством і замовчуваною правоохоронними органами проблема побутового насильства в сім'ї, що калічить психіку всіх членів та призводить до деструктивних процесів (сварки, асоціальна й девіантна поведінка дітей, соціальне сирітство, розлучення). Тому однозначно зі зміною законодавства також залучаються психологи, спеціалісти з реабілітації ЦСССДМ та інших центрів соціальної допомоги для подолання проявів побутового насильства та булінгу [237].

В області відновлено роботу Донецького обласного центру соціально-психологічної реабілітації дітей і молоді з функціональними обмеженнями на 20 місць (м. Слов'янськ), який діє в стаціонарному режимі. Вагітні жінки із сьомого місяця і жінки з новонародженими немовлятами до 18 місяців можуть скористатися послугами Донецького обласного соціального центру матері та дитини (м. Дружківка). Мати й дитина отримують можливість проживання, годування, забезпечення медикаментами та гуманітарною допомогою в центрі, розрахованому на 16 жінок. Основною метою центру є допомога незахищеній матері та запобігання випадкам відмови від новонародженої дитини, а, як наслідок, і соціального сирітства. Для членів сім'ї, які зазнали побутового насильства в сім'ї або мають реальну загрозу його вчинення, є можливість отримувати допомогу в Донецькому обласному центрі соціально-психологічної допомоги (м. Дружківка). Скористатися послугами означених центрів можна за скеруванням обласного й територіального ЦСССДМ. Усі соціальні послуги надаються на безоплатній основі [309].

У кожному районі та місті обласного значення діють державні центри соціального обслуговування. Метою їх роботи є надання соціальних послуг громадянам, які опинилися в СЖО і потребують сторонньої допомоги за місцем проживання в умовах денного перебування. Зазначені центри надають як безоплатні, так і платні послуги населенню. Центри мають розгалужену інфраструктуру для обслуговування осіб похилого віку, осіб з інвалідністю,

тимчасово непрацездатних осіб у напрямках оздоровлення, профілактичного лікування, надання освітніх, правових, представницьких та реабілітаційних послуг, психологічної підтримки та захисту. У районах, що прилягають до лінії зіткнення, вони були відкриті у 2016 р. за сприяння ООН. Програма роботи центрів передбачає надання різноманітних послуг висококваліфікованих психологів, логопедів, проведення спеціальних заходів для відновлення психологічного стану батьків і дітей, зокрема сеанси арт-терапії. Мають бути реалізовані програми дошкільної підготовки, уроки англійської мови, дітям шкільного віку допомагатимуть готуватися до складання екзаменів, працюватимуть творчі гуртки та спортивні секції [311].

Відділом сім'ї та молоді Департаменту сім'ї, молоді та спорту Донецької обласної державної адміністрації проводяться заходи з покращення умов життєдіяльності сімей в області. Запроваджені курси подружнього життя для молодих пар, тренінги для спеціалістів відділів щодо протидії насильству в сім'ї (акція «16 днів протидії гендерно зумовленому насильству»), допомоги батькам прийомних сімей в адаптації усиновленої дитини, загалом навчання пройшла 21 сім'я. Для координації дій обласних органів соціального захисту працює регіональна рада з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку, запобігання насильству в сім'ї і протидії торгівлі людьми, яка збирається 4 рази на рік [253].

Ще одним напрямком соціального захисту сім'ї в Донецькій області є діяльність фонду соціального страхування. Управління виконавчої дирекції Фонду соціального страхування в Донецькій області у 2017 р. взяло на облік 203 175 страхувальників, з яких 111 775 були ВПО, що становило 56% від загальної кількості офіційно зареєстрованих ВПО по області [196].

Державна політика соціального захисту сім'ї поступово змінює свої форми, методи й принципи реалізації у відповідь на соціальні ризики і загрози, які постають на тлі суспільно-політичної кризи. Стратегія реформування системи надання соціальних послуг в Україні, прийнята КМУ у 2013 р., створила умови для структурної перебудови й концептуально нового осмислення основ діяльності органів соціального

захисту, забезпечення та супроводу соціально незахищених верств населення. Стратегія є діючою і в умовах суспільно-політичної кризи, хоча приймалася на тлі перманентної стагнації українського суспільства. Наразі існує потреба в перегляді існуючої Стратегії й оновлення її змісту. Перспективний розвиток системи соціального захисту сім'ї в Україні неможливий без чіткого усвідомлення пріоритетних напрямків і дороговказів в організації сфери соціального обслуговування та супроводу [243].

У відповідь на незадовільний рівень розподілу пільг і допомог у 2015 – 2017 рр. КМУ було зроблено крок на впорядкування пільг окремим категоріям верств з урахуванням середньомісячного сукупного доходу сім'ї. До зазначених верств увійшли сім'ї учасників та загиблих у бойових діях на Сході України. Урахування середньомісячного сукупного доходу сім'ї є прогресивним кроком. Поступово Уряд прагне перейти від показників мінімумів зарплат і пенсій до нарахування всіх пільг відповідно до сукупного доходу сім'ї, що зробить грошові виплати більш дієвими [324].

У 2017 р. був проведений форум «Три роки внутрішнього переміщення: виклики та вдалі практики інтеграції» за підтримки Ради Європи та посольства Японії в Україні. МТОТ представив нову Стратегію інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 р. Автори пропонують у подальшому вирішити проблему житла, роботи, інформування та соціально-психологічної адаптації ВПО. Для кращої ілюстрації потреб сімей ВПО були презентовані історії успіху переселенців зі Сходу України, де основним було те, що ВПО прагнуть знайти підтримку держави у приватних ініціативах щодо малого і середнього бізнесу, що є справді перспективним рішенням проблем інтеграції ВПО до моменту відновлення контролю над ОРДЛО та АРК [89].

Аналітик О. Малиновська зазначає, що гуманітарний складник у вирішенні проблем ВПО є центральним у діяльності державної влади. Зокрема, потрібно уникати політизації цього питання, вибіркового ставлення до ВПО залежно від їх регіонального походження. Потребує

продовження соціальна підтримка ВПО до повної реінтеграції через безпосередню участь самих ВПО у плануванні та реалізації стратегій їх реінтеграції. Нагальними залишаються проблеми працевлаштування, реєстрації безробіття за трудовими книжками ВПО, створення окремих структур для роботи з ВПО, співпраця з міжнародними й неурядовими організаціями для забезпечення громадського контролю за діяльністю держави щодо ВПО. На 2018 р., на думку спеціалістів відділу соціальної роботи Мінсоцполітики, потрібно впровадити систему «Єдиного вікна», двохступеневу систему прийому ВПО (мобільні центри на лінії розмежування та центри тимчасового розташування); впровадження в національне законодавство Керівних принципів ООН з питань переміщених осіб, використання індивідуального підходу до кожної сім'ї ВПО через мережу ЦСССМД та соціальних інспекторів, створення податкових преференцій працедавців у разі працевлаштування ВПО, надання пільгових кредитів для бізнесу та житлового кредитування сім'ям ВПО [337].

Актуальною проблемою державної політики у сфері захисту сім'ї, окрім реінтеграції ВПО, є також повернення в країну трудових мігрантів, кількість яких на 2018 р. досягла, за спостереженнями експертів, 3,5 млн. осіб, що є критичним на фоні зниження частки економічно активного населення – до 50% у віці від 15 до 70 років. На думку І. Бурлаковського, державі потрібно проводити в найближчій перспективі реформу ринку праці з додатковими фінансовими гарантіями: створення податкових пільг для вітчизняного та міжнародного бізнесу, впровадження податкових пільг для мігрантів, що повернулися назад [172]. В Уряді усвідомлюють глибину проблеми трудової й освітньої міграції [189] і тому розробляють план збільшення заробітних плат на рівні 25% на тлі економічного зростання в Україні протягом 2016 – 2018 рр. та фінансової децентралізації, що забезпечує збільшення рівня самозайнятих громадян в ОТГ. Це має створювати умови для подолання розриву сімей трудових мігрантів [174].

Зрозуміло, що більшість сучасних пільг є недостатньо дієвими і не відповідають потребам тих, хто в них має реальну потребу, а їх постійне підвищення, на думку І. Сологуб, не

зможе створити умови для подолання бідності [63]. Але зберігається законодавчо неврівноважений статус «особи / сім'ї, що опинилася в складних життєвих обставинах», «внутрішньо переміщеної особи», «постраждалих у наслідок бойових дій». Якщо держава врегулює означені статуси, то зможе засобами лібералізації податків, надання пільгових кредитів для бізнесу та житла, навчання, забезпечення медичної страховки та робочим місцем знизити соціальну вразливість цих категорій і вберегти їх від бідності та соціальної дезорганізації.

Перспективним напрямком у державному соціальному захисті сім'ї держава визначає протидію домашньому насильству, булінгу та гендерній нерівності. У межах реалізації оновлених Національного плану дій виконання рекомендацій щодо реалізації Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок на період до 2021 р., Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 р. та Національного плану дій щодо виконання резолюції Ради Безпеки ООН «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 р. місцеві органи самоуправління заснували та підтримують діяльність 46 мобільних бригад соціально-психологічної допомоги в 10 областях України. У 2016 – 2018 рр. розпочали свою роботу 7 Центрів допомоги жінкам, постраждалим від домашнього та гендерного насильства [90]. Центри надання допомоги означеним жінкам є багатофункціональними, що робить їх ефективним засобом до відновлення психологічного та фізичного здоров'я жінки, яка потім може повернутися до суспільства повноцінним її учасником з позитивним настроєм на подальше життя й нове сімейне щастя. У Донецькій області такий центр був відкритий у лютому 2018 р. у м. Слов'янську за підтримки ЄС та ООН-Жінки. Центр розрахований на 6 дорослих жінок і двох дітей із терміном перебування до 1 місяця, зокрема прогнозується, що за рік може пройти реабілітацію понад 50 осіб. Загалом перспективним є створення центрів із розрахунку 1 місце на 7,5 – 10 тис. громадян за програмою ООН до 2030 р. [315].

У 2018 р. Уряд продовжив роботу над проектом щодо нормативного закріплення статусу малих групових будинків сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених

батьківського піклування. Розробка та прийняття такого положення сприятиме подальшому зменшенню кількості великих державних будинків опіки, які не можуть забезпечити сімейні форми виховання. Передбачено, що місцевим органам самоврядування буде наданий нормативний орієнтир у створенні малих сімейних будинків, де, перш за все, буде надаватися увага дітям-сиротам з інвалідністю. Зменшення кількості дітей в опікунських групах забезпечить більш позитивний характер їх соціалізації та створить позитивний настрій у майбутньому подружньому житті колишніх вихованців малих групових будинків [248].

Стратегічно важливим є завдання прийняття нового регуляторного механізму надання соціальних послуг. Уряд провів підготовку й обговорення протягом 2016 – 2017 рр. законопроекту «Про соціальні послуги». У березні 2017 р. законопроект був схвалений Верховною Радою в першому читанні й чекає подальшого розгляду, але постійно відкладається процедура другого читання [248]. У новій редакції Закону передбачено, зокрема, нові підходи щодо оплати соціальних послуг, урахуваючи доходи особи, а не наявність рідних та близьких (на сьогодні самотнім особам соціальні послуги надаються безоплатно, іншим – за диференційовану оплату). Пропонується запровадити єдиний порядок надання соціальних послуг (звернення про надання соціальних послуг, у тому числі в електронному вигляді). Має бути запроваджено нову класифікацію соціальних послуг за критеріями місця надання й знаходження (удомачення чи в стаціонарній установі) та способу надання (базові, комплексні, спеціалізовані, екстрені). Розроблено більш виважені механізми визначення підстави для визнання осіб, сімей такими, що потребують соціальних послуг (шляхом оцінки потреб особи, сім'ї, які перебувають у СЖО); єдину термінологію та підходи в організації роботи для будь-яких цільових груп (людей з інвалідністю, безробітних, осіб, які зазнали насильства в сім'ї тощо); механізм забезпечення принципу добровільності вибору та прозорості в наданні соціальних послуг, здійснення моніторингу дотримання надавачами встановлених критеріїв щодо їх діяльності, зокрема шляхом створення відкритого Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг [241].

Основними напрямками подальшої діяльності у сфері надання державою соціальних послуг мають стати: забезпечення доступності та якості соціального захисту, зокрема децентралізація системи надання соціальних послуг, розукрупнення великих соціальних закладів і центрів, їх територіальне наближення до місця проживання людини. Наприклад, сімейна політика та послуги для сімей у ЄС реалізуються на різних рівнях за локальним принципом. Але при цьому зберігається принцип зручності в наданні послуг супроводу сімей: «поруч із особами, сім'ями та їх місцем перебування». Завданням місцевих (локальних) органів є реалізація принципу субсидіарної допомоги в здійсненні сімейної політики [123].

Удосконалення інфраструктури та існуючих форм надання соціальних послуг можливе через залучення політичними інститутами до реалізації загальнонаціональної політики соціального захисту сім'ї організацій усіх форм власності. Кооперація держави, бізнесу й громадськості в підтримці сім'ї є важливим напрямком подальшого реформування державної політики у сфері захисту сім'ї в межах розбудови громадянського суспільства. На думку О. Карчевської, ефективність взаємодії влади й громадянського суспільства в питаннях внутрішньої політики в умовах кризи залежить значною мірою від досягнення суспільної згоди щодо стратегічного бачення розвитку подальших державних можливостей і суспільного запиту в питанні захисту сім'ї як важливої політико-соціальної групи [130, с. 75].

Покращення умов реабілітації осіб з інвалідністю з дитинства та дітей з обмеженими фізичними й розумовими можливостями є завданням політичної влади задля соціалізації людей з особливими потребами. З 2017 р. почався пілотний проект з інтеграції дітей з обмеженими можливостями до загальної освіти в Запорізькій та Дніпропетровській областях, який уже продемонстрував підвищення рівня соціалізації дітей-інвалідів і покращення якості їх знань [310]. Набирає оберти в усіх регіонах України інклюзивна освіта, яка надає реальні можливості інтеграції в суспільство осіб з інвалідністю, які завдяки комунікації й толерантному оточенню зможуть у майбутньому створити

власні сім'ї та реалізувати свій батьківський і особистісний потенціал.

Потребує також удосконалення система надання соціальних послуг сім'ям через упровадження мобільних офісів соціальних послуг та єдиного соціального вікна з консультацій і супроводу, що розширить можливості Центрів надання адміністративних послуг (далі – ЦНАП) у здійсненні своїх повноважень у віддалених куточках районів, а згодом і ОТГ. Отже, у подальшому політична влада має впровадити оновлену систему, у якій запобігання проблемам функціонування сім'ї буде головним пріоритетом. Упровадження інтегрованої моделі надання послуг із соціальної підтримки населення відбувається в межах реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, що має якісно покращити рівень надання соціальних послуг і продуктів для сімей. На 2018 – 2020 рр. заплановано створення та оновлення ЦНАПів у 600 новостворених ОТГ [314]. Створення достатньої кількості модернізованих ЦНАПів надасть можливість сім'ям як споживачам соціальних послуг швидко здійснювати бюрократичні й довідкові операції для отримання тих чи інших державних грошових виплат-допомог, що є умовою прозорості діяльності державних органів у питанні розподілу пільг і допомог населенню. Як приклад, у Донецькій області протягом 2018 р. відкрито інтегровані центри в Миколаївській ОТГ [313].

У роботі з надання соціальних послуг актуальним залишаються такі вектори трансформації, як посилення кадрового складу служб у справах дітей та центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Важливим є напрямок удосконалення форми консультативної роботи з питань шлюбу, виховання дітей, статевого виховання підлітків і молоді. Введення посади фахівця соціальної роботи в громаді з метою забезпечення раннього виявлення та вчасного надання адресної комплексної соціальної допомоги сім'ям, координації діяльності суб'єктів соціальної роботи у вирішенні проблем сімей – важливий етап соціальної роботи територіальних об'єднань.

Перехід до визначення обсягів фінансування соціальних послуг, виходячи з реальної кількості споживачів, які

потребують допомоги разом із запровадженням системи оцінки потреб місцевих громад у підтримці сімей із дітьми на підставі створення бази даних найбільш соціально вразливих сімей – потенційних одержувачів соціальної допомоги (для приведення обсягів коштів, закладених у розрахунки міжбюджетних трансфертів вирівнювання, у відповідність до запиту місцевих бюджетів) [300].

Одним із напрямків подальшого вдосконалення системи надання соціальних послуг є розроблення стандартів соціальних послуг, які мають право делегуватися на місцевому рівні громадським організаціям із урахуванням соціального замовлення, що, у свою чергу, потребує посилення спроможності місцевих бюджетів та зниження ролі цільових субвенцій із державного бюджету на реалізацію соціальних програм підтримки сімей з дітьми.

Для закріплення позитивного ефекту від змін форм і методів роботи органів соціального забезпечення слід продовжити політику децентралізованого врегулювання фінансового забезпечення соціально-економічних потреб регіонів через поступове збільшення ролі утворених ОТГ в області. Державі потрібно вдосконалити механізм перерозподілу видатків між державним і місцевими бюджетами та видатками, що враховуються (не враховуються) при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів, переглянути формулу розподілу міжбюджетних трансфертів з метою підвищення фінансової спроможності регіонів у частині безпосереднього спрямування доходів місцевих бюджетів на соціальні програми для сімей із дітьми на місцях [238].

Заступник Міністра регіонального розвитку України В. Негода в інтерв'ю звернув увагу на те, що в умовах зростання частини ОТГ у формуванні власного бюджету громаді потрібно дбати про власну спроможність, що стане гарантією отримання кожним членом ОТГ якісних послуг [201].

Подолання тих чи інших загроз є можливим лише у спільній активній позиції щодо вироблення стратегії розвитку. Отже, адміністративна й бюджетна децентралізація спонукає мешканців громади до об'єднання зусиль, щоб створювати умови власного гідного життя, оскільки саме

місцева громада знає проблеми та інтереси сім'ї, а не держава.

Перспективним напрямком державної політики у сфері соціального захисту сім'ї є реалізація медичної реформи, яка пропонує передові методи організації системи надання медичних послуг. Реформування первинної ланки сімейної медицини розпочалося з 1 квітня 2018 р. через медичне декларування всіх громадян та формування мережі фінансово вмотивованих сімейних лікарів, які мають стати «агентом сім'ї» в системі охорони здоров'я. За перший тиждень 150 тис. українців уклали декларації із сімейним лікарем [350], а в Донецькій області станом на 21 травня 2018 р. сімейного лікаря обрало вже 17,9% від усієї кількості постійного населення, найбільший показник зафіксовано у ЦПМСД м. Мирноград – 9,3% [37]. У середньому по області було укладено 378 декларацій на одного сімейного лікаря, а у м. Маріуполі – 275, м. Краматорську – 390, найбільше в м. Селідово – 800 декларацій [272]. На жовтень 2018 р. 12 млн. громадян України вже обрали власного сімейного лікаря і цим самим скерували майже 1,7 млрд. грн. у сферу медицини з бюджету, що навіть більше за торішні субвенції [349]. Це має сприяти зменшенню часу й ресурсів для отримання медичних послуг (частину гарантує безоплатно надавати держава) та реалізації програми «Доступні ліки», «Безкоштовна діагностика» [237]. Цей процес є довготривалим і вимагає співпраці суспільства, фахівців і держави. Створення дієвого гарантованого державного пакета медичних реформ є нагальним для кожної сім'ї, бо потенційний пацієнт має право на надання якісних послуг, бо він є прозорим замовником послуг первинних закладів охорони здоров'я і може вільно обирати лікаря незалежно від місця реєстрації, майнового стану та соціального положення. Це особливо важливим є для сімей ВПО, УБД та сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

У квітні 2018 р. у Києві відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Сімейна політика в Україні: проблеми та перспективи розвитку», на якій було запропоновано якісні зміни в оновлену Концепцію сімейної політики в Україні. Пріоритетом є налагодження

ефективного діалогу між державними та недержавними організаціями, об'єднання наявних ресурсів міжнародних і національних проектів щодо забезпечення комплексності, ефективності та якості надання соціально-психологічних і економіко-правових послуг у сфері сімейної політики. Наступним завданням є сприяння з боку держави й місцевої влади волонтерському руху для зміни соціального капіталу та громадянського суспільства. Важливим є перегляд норм психологічної роботи із вразливими категоріями сімей, сприяння покращенню працевлаштування сімейної молоді та вирішення питання житлового забезпечення [252].

Отже, аналізуючи реалізацію стратегії державного соціального захисту сім'ї в Україні на прикладі Донецької області, можемо сформулювати перспективні й першочергові напрямки в модернізації соціального захисту сім'ї для подолання наслідків суспільно-політичної кризи:

- сприяння імплементації в систему соціального захисту норм європейської соціальної практики: медіація, система єдиного вікна для отримання соціальних послуг, розвиток орієнтованої на споживача інфраструктури соціальних послуг і товарів, посилення ролі приватного сектору та гуманітарних організацій у соціальному супроводі сім'ї;

- заміна державної солідарної системи соціальних пільг на конкретну адресну допомогу й монетизацію пільг і допомог відповідно до оновленого реєстру пільгових категорій населення;

- упровадження інтегрованої моделі надання соціальних послуг населенню: супровід сім'ї соціальними працівниками згідно із сімейними й індивідуальними планами супроводу разом зі спеціалістами ЦНАПів, сімейними лікарями, освітніми закладами;

- завершення процесу формування системи соціального захисту сім'ї в межах оновленої децентралізованої місцевої влади зі створенням територіальної мережі закладів і установ соціального супроводу;

- формування дієвої політики підтримки ВПО, УБД та інших соціально вразливих груп сімей;

- створення умов для повернення трудових мігрантів і відновлення полілокальних родин: створення нових робочих

місць, підвищення рівня соціальних стандартів, зменшення фіскального тиску держави на приватний сектор;

– реорганізація соціальних органів на служби підтримки, супроводу, упровадження моделі медіації сім'ї;

– залучення громадян до спільного з державою соціального розвитку, підтримка партнерських програм і соціальних інвестиційних проектів.

Отже, форми, засоби й методи соціального захисту сім'ї зазнали суттєвої зміни в умовах суспільно-політичної кризи 2013 – 2018 рр. Трансформація стратегії державної соціальної політики відбувається хоч і поступово, але невідворотно, збільшуючи компонент адресності соціальних послуг і товарів. Приклад Донецької області, яка в умовах воєнного конфлікту, тимчасової окупації окремих районів і високого рівня соціальної небезпеки змогла інтегруватися в загальнонаціональний процес реформування системи соціального захисту сім'ї. Область продовжує шлях оновлення соціальної інфраструктури в умовах реформ децентралізації, що вже має позитивний ефект. Серед проблем, які в області не вирішені державною і регіональною владою, залишаються: оновлення змісту і стандартів надання соціальних послуг, недостатня адресність соціальних пільг, слабкість інфраструктури та невідповідний до потреб громад і особливо пільгових категорій рівень реагування на прояви соціальної небезпеки в регіоні.

Проаналізувавши стратегію державної політики захисту сім'ї в умовах суспільно-політичної кризи, доходимо висновку, що сім'я як основний інститут суспільного розвитку держави посідає чільне місце у внутрішній політиці України. Загострення суспільно-політичної кризи відбулося через політичні прорахунки режиму В. Януковича та Партії регіонів, невдалу економічну політику тодішніх урядів та поширення популізму, недієздатність опозиції відстоювати інтереси українського народу. Перелічені фактори вплинули на деформацію суспільства, яке було паралізоване корупцією, відсутністю соціальної мобільності, стагнацією в питанні вибору стратегічного напрямку розвитку внутрішньої та зовнішньої політики України. Саме невирішеність політичною елітою важливих державотворчих завдань у 1990 – 2010 рр. та вплив зовнішньополітичних факторів

спричинило чергове загострення кризи, що знайшло відображення в Революції Гідності (листопад 2013 – лютий 2014 р.), падінні режиму В. Януковича, зовнішній військовій агресії й окупації частини територій. Загроза втрати суверенітету і вже існуючих досягнень громадянського суспільства призвело до зміни частини політичного керівництва й оновлення курсу державного будівництва у 2014 – 2015 рр. Подальший процес євроінтеграції та реформування політичної, соціальної, ідеологічної й економічної сфер життя української держави у 2015 – 2018 рр. виявився болісним і важким, що знайшло відображення в недостатній довірі суспільства до влади та продовженні кризових явищ: збідніння населення, відставання економічного розвитку, гальмування проведення реформ, поділ суспільства, неможливість відновити контроль над тимчасово окупованими територіями. Вихід із суспільно-політичної кризи 2013 – 2018 рр. вбачається в більшій політичній відповідальності всіх рівнів державної влади. Регіональний вимір кризи продемонстрував низький рівень мобільності держави у вирішенні проблем місцевих громад. Донецька область зазнала важких втрат від воєнних дій, економічного спаду, окупації частини територій, посилення міграційних процесів. Хоча регіон постійно задіяний у процесах реформування, але залишається недостатній рівень роботи обласних і місцевих органів влади, що може виправити подальша реформа децентралізації.

Події суспільно-політичної кризи України негативно вплинули на трансформаційні зміни сімейно-шлюбних відносин. В умовах демографічної кризи й різкого падіння рівня життя сім'я відчула на собі всі прояви кризових явищ: знецінення доходів і зростання витрат, падіння рівня довіри до влади й держави і, як наслідок, значної міграції трудового активного населення за кордон, відмова від народження дітей та створення шлюбів як відповідь на високий рівень соціальної небезпеки, особливо в Донецькій області. Сім'я навіть в умовах кризи продовжила свою трансформацію в бік людиноцентричного союзу, але незахищеність сім'ї перед зовнішніми загрозами спричинила відсторонення української сім'ї від політичного процесу, що є вкрай негативним явищем

для політичного розвитку традиційного українського суспільства.

Зміна форм сімейно-шлюбної організації та суспільно-політична криза у 2013 – 2018 рр. спричинили процес трансформації механізмів реалізації соціальної політики держави. Криза відкрила проблему невідповідності рівня ефективності соціальних служб у разі запобігання негативним процесам у сім'ї. Аналіз довів, що соціальні служби, органи, центри є лише засобами подолання наслідків кризових явищ, а вони повинні поряд із соціальними стандартами стати засобами запобігання соціальним катаклізмам і медіаторами між сім'єю та соціальними процесами. На прикладі Донецької області бачимо, як держава із запізненням реагує на факти соціальної небезпеки в регіоні. Позитивним є те, що фінансова й організаційна децентралізація місцевої влади та оптимізація соціальних пільг через упровадження елементів адресності й монетизації сприяли відновленню соціальної рівноваги в сім'ї та суспільстві. Допомога держави соціальними виплатами вразливим сім'ям, їх супровід соціальними працівниками згідно з оновленими методиками, упровадження норм гендерної рівності та протидії насильству, перегляд стандартів і форм супроводу реалізовувалися на базі соціальної інфраструктури області, що покращило рівень соціального захисту сім'ї, але не змогло на достатньому рівні подолати гострі проблеми самозабезпечення сім'ї в умовах кризи.

Перспективними напрямками в плануванні державного соціального захисту сім'ї залишається розвиток місцевих громад і відповідної до їх потреб інфраструктури соціальних служб, центрів та закладів. Уряд повинен більш рішуче і швидше впроваджувати до механізмів соціального захисту норми європейського і міжнародного права із забезпечення соціальної рівноваги сімей ВПО, УБД, осіб, що постраждали від насилля тощо. Політична влада повинна зосередити увагу та впровадити ефективні дії на першому рівні соціального захисту, а саме створити сприятливі умови для приватної ініціативи, зменшити фіскальний тиск на суспільство й економіку, забезпечити умови для самореалізації молоді, а також посилити соціальні гарантії для неспроможних до

самозабезпечення категорій сімей. Реалізація означених перспективних завдань надасть змогу подолати внутрішні фактори кризи суспільства й відновити довіру сім'ї до влади.

1.4. Екзогенний вплив Росії на посилення сепаратистських процесів на Південному Сході України

Поняття «м'яка сила» з легкої руки Дж.Найя зайняло панівне становище в політологічних дослідженнях. Існує багато дефініцій стосовно того, що лежить в основі м'якої сили. Її характеризують як ресурс зовнішньої політики; сукупність зовнішніх та внутрішніх чинників держави; феномен, що виникає в процесі політичної та соціокультурної взаємодії країн [348, с. 56]. Для аналізу проблеми, що розглядається в цій статті, найбільш придатним є визначення М. Юдіна, який вважає, що м'яка сила є особливою формою взаємодії, відмінною рисою якої стає спрямованість на досягнення стратегічних цілей шляхом непрямого, неявного впливу на об'єкт [348, с. 56].

Існують різні індекси, що дозволяють виміряти м'яку силу держав на міжнародній арені. Згідно з індексом, розробленим в 2012 р. Московської школою управління «Сколково» Rapid-Growth Markets Soft-Power Index до першої трійки увійшли США (87 пунктів), Франція (49,5 пунктів), Німеччина (43,2 пункту). Росія в цій таблиці займає 10-е місце з показником 18 пунктів. The new persuaders a 2012 global ranking of soft power надав іншу картину – на першому місці Великобританія (7,28 пункту), 2 – США (6,98), 3 – Німеччина (6,48), 28 – Росії (3,56) [494]. За деякими показниками Росія входить до першої десятки, за іншими – не потрапляє навіть у топ-30. Це залежить від того, які параметри беруться до уваги при розробці цього індексу.

Як бачимо показники Росії у використанні м'якої сили, є не дуже високими, а отже можемо наголосити на тому, що Росія не приділяє належної уваги фактору м'якої сили. На пострадянському просторі час від часу Росія вдавалася до використання жорсткої сили, під якою розуміється особлива форма силової взаємодії, відмінною рисою якої є спрямованість на вирішення коротко- і середньострокових

тактичних завдань шляхом силового впливу на об'єкт.

Сьогодні багато головних акторів міжнародних відносин використовують чинник м'якої сили, а отже, аналіз цього інструменту в політиці держави є актуальним. Метою статті є аналіз використання м'якої сили в контексті впливу на Україну та Донбас зокрема через РПЦ, починаючи з 1991 по 2014 рр. Цим питанням останнім часом займаються такі науковці, як Ю. Фігурний, П. Гай-Нижник, Г. Перепелиця, В. Яблонський, В. Яремчук.

Багатоплановий вплив Росії на внутрішні процеси в Україні є очевидним. Донедавна він був менш помітний і навіть здавався органічним, а керівництво України йшло в фарватері курсу Кремля. Перебіг внутрішньої боротьби визначається незавершеністю процесів національної та цивілізаційної самоідентифікації.

Росія в останній період вступила в період визначеності. Цілком утвердилась парадигма її сучасного етапу еволюції, яка поєднує великодержавність, націоналізм, особливий цивілізаційний шлях. Остаточо склалося й відповідне бачення своєї геополітичної ролі, принципи та стиль ведення зовнішніх справ. Кремль почав форсувати проект «нової Росії» як виразно окремого світу [55, с. 6].

Дедалі більшої ваги набуває так званий гуманітарний сюжет. Його лейтмотив – активне використання механізмів захисту прав співвітчизників. Показовим є розширене трактування Москвою цієї проблеми як щодо її масштабів, так і в аспекті теоретичного обґрунтування. В посланні Федеральним зборам у квітні 2005 р. В. Путін зазначив, що «крах СРСР став справжньою драмою для російського народу. Десятки мільйонів наших співгромадян і співвітчизників опинилися за межами російської території» [221]. С. Лавров пропонує таке бачення цього питання: «Люди, які мешкають у конфліктних регіонах на пострадянському просторі, не через свою вину опинилися в сірій зоні, часто-густо так і не ставши громадянами держав, що виникли внаслідок розпаду СРСР» [55, с. 8].

Детальніше трактування російського курсу міститься в статті заступника міністра закордонних справ Г. Карасіна: «...серед найважливіших проблем сучасності постало питання про відповідальність Росії за тих близьких їй людей, які

всупереч їхній волі залишилися на території колишніх радянських республік. Стало очевидним, що новій Росії слід швидко вирішувати, як поводитися в цій дуже непростій та важливій гуманітарній сфері. Зміцнилося політичне розуміння, що відповідальний підхід до російських співвітчизників, налагодження партнерства з тими, хто духовно пов'язаний з Росією, є моральним обов'язком нашої держави» [287].

В доктрині В. Путіна ставиться завдання «захищати права та законні інтереси російських громадян і співвітчизників, які мешкають за кордоном. На основі міжнародного права, розглядати російську діаспору – «русский мир» – як партнера, зокрема, у справі розширення та зміцнення простору російської мови та культури; сприяти консолідації організацій співвітчизників у цілях ефективнішого забезпечення ними своїх прав в країнах проживання, збереження етнокультурної самобутності російської діаспори та її зв'язків з історичною Батьківщиною, послідовно утворювати умови для сприяння добровільному переселенню до РФ тих співвітчизників, хто зробить такий вибір; сприяти вивченню і розповсюдженню російської мови як невіддільної частини світової культури й інструмента міжнаціонального спілкування» [55, с. 9].

У концепції подальшого розвитку СНД зазначається: «Гуманітарне співробітництво – найважливіший елемент взаємодії, який дозволяє у повному обсязі залучити людський фактор у міжнародних відносинах. Важливу роль у вирішенні завдань гуманітарної співпраці відіграють мови держав – учасників СНД і російська мова як фактор міжнаціонального спілкування на просторі СНД» [140].

Найбільш детально ця ідеологія викладена в російській доктрині, яка не є офіційним документом, але концентрує настрої активних прибічників особливого шляху Росії. Доктрина передбачає перетворення Росії «на світову державу і центр східнослов'янських земель». Далі проголошується концепція простору історичної Росії, тобто природного ареалу «русского мира» (сьогоднішня Росія плюс російські етнічні анклавні, а також території комплементарних етносів – білорусів, східних українців, закарпатських русинів). Росія стає на шлях російської іреденти: ідеології повернення і

возз'єднання тих територій історичної Росії, на які в неї є історичне і моральне право та які є практичний сенс повертати.

Говорити про зовнішній вплив Росії Донбас зокрема, дуже складно, оскільки тотального використання фактора м'якої сили в класичному її розумінні лише на цей регіон не було. М'яка сила використовувалася для впливу на всю південно-східну Україну. Чим це пояснюється? По-перше, якщо проаналізувати перші десять років незалежності Росії, це були дуже складні для неї часи, які відрізнялися зміною економічної моделі функціонування держави, зміною політичної системи, вирішенням внутрішніх територіальних проблем. Війна в Чечні поставила перед Росією головне питання десятиліття – чи залишиться Росія в тих кордонах, в яких вона з'явилася на геополітичній карті світу в 1991 р., або на неї чекають тривалі війни з переходом їх в заморожений стан або навіть втрата своїх територій. Друге десятиліття було витрачено на відновлення свого потенціалу і посилення своїх позицій на міжнародній арені. По-друге, необхідно визнати, що використання м'якої сили Росією завжди було на дуже низькому рівні й особливо не фінансувалося активно, якщо порівняти з США та Китаєм.

Але, тим не менш, вплив в політичній сфері та в економічному аспекті відбувався, хоча не дуже успішно, беручи до уваги той факт, що Україна не вступила до жодного інтеграційного проекту під головуванням Росії. Сфера, яка була використана Росією в контексті екзогенного впливу, є віросповідання. Ця сфера була використана марно. Згідно з різними опитуваннями суспільної думки, церква завжди займала панівне становище в контексті довіри громадян. Так, рівень довіри до релігійних організацій у 2000 р. становив 63,1 % [335]. Потім, протягом нульових років він падав – 55 % у 2004 р., 55 % у 2005 р., 38 % у 2006 р., 34 % у 2007 р. [67]. У 2010 р. рівень довіри знову зріс до 72,5 %, 2013 р. – 63,8 %; 2014 р. – 65,8 %; 2016 р. – 58,6 %.

Крім того, екзогенний вплив Росії обумовлювався тим, що переважна кількість населення України та Донбасу зокрема – православні та рівень вірування доволі високий. Таким чином, через церкву можна впливати й на політичні уподобання населення.

В Україні церков почала асоціюватися як з політичними силами, так й з геополітичними центрами світу. Так, І. Богачевська вважає, що негаразди в українському православ'ї привели до крайньої політизації релігійного середовища. На ту або іншу сторону встали не тільки окремі політичні діячі, а цілі партії та депутатські фракції [17, с. 160]. А розкол у православ'ї носить чітко виражений регіональний характер, який негативно позначається на процесі консолідації українського суспільства.

А беручи до уваги й регіональні відмінності у політичних уподобаннях, церков та релігійні питання ще більше посилюють розкол в суспільстві.

Російськомовні громадяни України (прихильники УПЦ МП) відкидають навіть можливість використання української мови у богослужінні. Свою позицію вони обґрунтовують посиленням, з одного боку, на сакральність церковнослов'янської мови, з другого – на недосконалість текстів українською мовою, що зумовлює на їх думку, появу суттєвих помилок, які руйнують основи віри [316].

Центром ім. Разумкова було проведено опитування стосовно того до якої церкви відносять себе громадяни України [64].

Таблиця 1.13

Рік	УПЦ (МП), %	УПЦ (КП), %
2000	9,2	12,1
2005	10,6	14
2010	23,6	15,1
2013	19,6	18,3
2014	17,4	22,4
2016	15	25

З чим пов'язані такі показники? На погляд автора, з огляду на те, що питання політичних і релігійних уподобань в якійсь мірі перетинаються. Рівень збільшення прихильників УПЦ МП з 2005 до 2010 рр. збільшився у чотири рази. Це пов'язано з тим, що при владі перебував президент В. Ющенко, який постійно робив заяви про необхідність створення єдиної помісної церкви. Ця теза негативно сприймалася прихильниками УПЦ МП, що і збільшило кількість парафіян цієї церкви. Зниження до 2016 року пояснюється, на мій погляд, неможливістю провести

опитування на непідконтрольних територіях, населення якого в переважній більшості є прихильником МП. Зростання прихильників УПЦ КП також може бути пояснено політичними причинами. На тлі політичної, а потім і військової кризи, багато парафіян стали асоціювати церкву або з Києвом чи Москвою. Відповідно через патріотичні почуття багато хто почав асоціювати свою приналежність до УПЦ КП.

Ця теза знаходить свою підтримку в словах Н. Гвоздьова, професора Коледжу ВМФ США. Він вважає, що розкол православної церкви вже давно стався на території СНД і особливо в Україні. «Створення та розділення православних парафій стало одним з фактором напруженості у відносинах між Москвою і Києвом. Проте, і сьогодні РПЦ має великий вплив в Україні й користується значним авторитетом у значної частини населення - особливо в східних та південних частинах країни, де віряни зберігають тісний зв'язок з Московським патріархатом. РПЦ залишається важливим фактором русифікації цього регіону України і збереження ідеї слов'янської єдності. Якщо хочете, оплотом російського впливу, в тому числі – культурного і релігійного» [165].

І. Богачевська також вважає, що Україна стала полігоном обкатки патріархом Московським нецерковної концепції «русского мира». Доктрина стала прапором російського націоналізму та антивестернізму, її елементи реально запрацювали на східнослов'янську москвоцентричну ідентичність [17, с.160].

Беручи до уваги цю тезу, вважаємо за потрібне проаналізувати основні напрямки цієї доктрини та висвітлити ставлення до неї як російських експертів так й українських.

Отже, по-перше, проаналізуємо доктрину «русского мира» з точки зору російських дослідників.

У 90-і роки ХХ ст. в суспільній свідомості виникли два «русских мира»: внутрішній (світ уцілілої Російської Федерації, яку тоді постійно випробовували на міцність) і зовнішній («русский мир за межами» як відносно новий феномен). Зі становища, що склалося після 1991 р., могло бути зроблено два основні висновки. Або з тим, що трапилося необхідно змиритися і залишити все як є – дати росіянам за

кордоном спокійно асимілюватися в інших державах і культурах, або миритися не можна – і треба шукати нові шляхи і формати з відтворення і відродження «русского мира», в тому числі його возз'єднання з розколотою стану в ту чи іншу форму єдності. Перша точка зору фактично означала визнання волі переможців в «холодній війні» і закріплення підсумків цієї війни.

Друга точка зору, що підсумовує незгоду з підсумками геополітичної боротьби ХХ століття, містить у собі великий спектр різних позицій: починаючи від ідеї масової репатріації співвітчизників в РФ і закінчуючи закликами до імперської іреденти і відновленню «історичної Росії» в межах 1913 або 1989 рр.

У Концепції зовнішньої політики РФ «русский мир» визначено як «партнера Росії», «багатомільйонної російської діаспори». Політолог О. Батанова запропонувала більш зважене визначення «русского мира»: вона розуміє під ним «глобальний культурно-цивілізаційний феномен, що складається з Росії як материнської держави та російського закордоння, що об'єднує людей, які незалежно від національності відчують себе росіянами, є носіями російської культури і російської мови, духовно пов'язані з Росією і небайдужі до її справ і долі» [1].

Зелене світло цим проектам «русского мира» було дано у 2006 р., напередодні Року російської мови (2007). Для популяризації російської мови та культури за кордоном створюється фонд «Русский мир». По лінії публічної дипломатії пізніше почав працювати Фонд Горчакова. Діяльність таких структур як Росспівробітництво, Міжнародна рада російських співвітчизників, а також програми співробітництва і сприяння переселенню співвітчизників поступово накопичувала масив позитивних змін в політиці по відновленню «русского мира». Діяльність ця, особливо спочатку, була вузько спрямована і декларативна, але поступово вона звільнялася від закладеної в неї односторонності. Після 2012 року збільшилось і фінансування багатьох з цих структур, особливо Росспівробітництва, яке покликане тепер стати основним відомством російської «м'якої сили».

Патріарх Кирило за кілька років розробив власну

концепцію «русского мира». Він використовував для прояснення доктрини «русского мира» поняття «Свята Русь», яке він розглядав не тільки в його метафізичному плані, але і як проекцію на конкретні географічні простори, на конкретні соціальні середовища, держави і суспільства. Звідси виникли такі нові терміни як народи «русского мира», що спочатку відтінало вузьконаціоналістичну інтерпретацію, а також простір «русского мира», до якого в різних виступах Патріарх відніс крім Росії - Україну, Білорусь, Молдову і Казахстан.

Після програмного виступу голови РПЦ патріарха Кирила на III Асамблеї «русского мира» 3 листопада 2009 р. сам термін почав більше асоціюватися з позицією і діяльністю РПЦ, ніж з першими особами РФ. Він зазначив, що ядром «русского мира» є Росія, Україна, Білорусь. В його основі лежить православна церква. Двома іншими опорами «русского мира» патріарх Кирило називає російську культуру і мову та спільну історичну пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток [317, с. 28].

В. Путін, виступаючи у жовтні 2006 р. на Всесвітньому конгресі співвітчизників, заявив, що «цей день об'єднує не лише багатонаціональний народ Росії, але й мільйони співвітчизників за кордоном.

«Русский мир» виявився більш конкурентним тому, що він об'єднує етичні установки, культурологічні погляди, політичні цілі та релігійну апологетику. РМ виник у відповідь на посилення дезінтеграційних процесів, які домінували після розпаду СРСР [317, с. 43].

Таким чином ми бачимо, що було вирішено, що концепція «русского мира» буде реалізовуватися саме через релігійний напрямок, оскільки об'єднати людей на релігійному ґрунті легше, аніж на політичному. Політичне об'єднання вже є результатом релігійної єдності.

На Донеччині патріарх Кирило виступаючи у кафедральному соборі м. Горлівки зауважив: «що на священній землі Донбасу я не можу не сказати про відносини Росії та України. Це єдиний простір Святої Русі, ми є єдиним народом, який вийшов із Київської купелі Хрещення» [317, с. 44].

Опитування на тему «Чи чули Ви про доктрину «русского мира» Патріарха Кирила?» було проведено у

2013 р. та отримано наступні результати: чули 18,7%, не чули – 81%, не відповіли 0,3%. Якщо говорити по регіонах: Захід (чули/не чули) – 36,3% / 63,2%; Центр – 14,4% / 85,6%; Південь – 18% / 81%; Схід – 12,9% / 87%. Тобто ми бачимо ситуацію, коли ті регіони, на які була згідно з логікою направлена ця концепція, чули про неї найменш. Звідси маємо зробити висновок, що ця кампанія або була слабо продумана, або їй було наведено багато уваги в конспірологічному контексті.

27 липня 2009 р. патріарх Кирило зробив свій перший візит до України. Під час цього візиту він висловив думку, що причиною проблем українського суспільства є церковний розкол, який ґрунтується на політичних ідеях, який створювався протягом багатьох років політичними партіями, владою або під тиском влади, коли церковне підміняється політичними установками або доцільністю, діалог вести дуже непросто.

Ми бачимо досить жорстку позицію щодо єдності й цілісності РПЦ. Кирило не має наміру допускати розколу РПЦ і буде боротися за українську паству. З огляду на цей аспект можна розглядати це як впевнену мобілізаційну лінію і разом з тим – як важливий компонент російської політики в широкому сенсі, коли лінія православної церкви допомагає і компенсує те, що не вдається державі. Політичний аспект цього пастирського візиту став ще більш помітний у ході переміщень Патріарха Кирила Україною. Прибуття глави РПЦ в проросійські регіони України – Донбас та Крим – контрастно виявило відмінності від відвідування столиці. На півдні та сході країни голову російської церкви зустрічали не тільки загальним тріумфом, але й російськими прапорами. Його супроводжував лідер Партії регіонів В. Янукович

У 2011 р. Кирило відвідав Україну сім разів. Одним з місць перебування Патріарха в Україні став і Донецьк, під час відвідин якого він не лише наголошував на особливому значенні Донеччини для РПЦ, але й називав місцеву єпархію не інакше як «єпархією Російської православної церкви»

Перший президент України Л. Кравчук дуже несхвально висловився стосовно візиту Патріарха Кирила у 2010 р.

На його думку «позиція Московського патріархату робить заручниками мільйони вірян. Патріарх приїжджає,

щоб створити в Україні повнокровну, повноцінну московську митрополію. Він також вважає, що «якщо Московський патріархат хоче допомогти Україні створити церкву, давайте відкріймо справжній рівноправний діалог» [152].

Г. Перепелиця, аналізуючи зовнішню політику України у 2009 р., ставить наступне питання: «Яка ідеологія сьогодні може повернути Росії статус-кво в Європі сьогодні?» Ідеологія «русского мира» може сприйматися тільки в країнах пострадянського простору з переважною більшістю російськомовного населення [107, с. 208].

І цю проблему Росія намагається розв'язати шляхом застосування цивілізаційного підходу. Приїзд керівництва Московського патріархату в особі митрополита Кирила влітку 2009 року, очевидно, в політичному сенсі передбачав початок реалізації далекосяжної мети – «подолання розколу православних церков» шляхом поглинання Московським патріархатом усього конфесійного поля України та сприяння приходу до влади в країні В. Януковича [107, с. 208].

Також на його думку першим суттєвим успіхом голови РПЦ Кирила у 2010 р. стало освячення В. Януковича на президентство України. Напівофіційно воно стало підтвердженням входження України як держави в російський цивілізаційний простір. Другим важливим та успішним заходом Кирила став його візит до України 20 – 28 листопада того ж року. Цей візит мав політичний характер. Його політичною складовою була загальна централізація Московської патріархії на пострадянському просторі [108, с. 167].

Як пояснює аналітик Московського центру Карнегі І. Зевелєв, причиною прийняття «русского мира» як російської зовнішньополітичної доктрини стало повернення Росії до імперської, великодержавної моделі розвитку й загострення відносин із Заходом. «Невдача спроб стати самостійною частиною Великого Заходу, знову змусили Росію замислитися про своє місце у світі» [108, с. 167].

Але, слід зазначити, що російські політичні сили та політичні лідери, що є при владі з 2000 року поставили за мету відродження геополітичного впливу Росії, а, отже, для цього Росія повинна сама бути центром того геополітичного простору, який буде об'єднуватися навколо неї. Бути лідером

в західному світі для Росії неможливо, оскільки там є свій лідер – США, антагоніст Росії.

Щодо православ'я на Донбасі, слід зазначити, що в цьому регіоні до конфлікту діяло 1100 храмів і 17 монастирів. На думку митрополита Донецького і Маріупольського Іларіона «Донбас – це оплот Православ'я на сході України. Сповідуючи православну віру, зберігаючи вірність канонічному Православ'ю, наш народ зберіг єдність з іншими слов'янськими народами. Донбасу має свою специфіка – в безбожні часи сюди з'їжджалися люди з усіх областей Радянського Союзу для того, щоб працювати на шахтах, оскільки праця шахтаря в той час цінувався високо» [113]. Тобто можна зробити висновок про те, що православ'я на Донбасі грає ключову роль в контексті єднання зі слов'янськими народами, а отже, тут набагато легше простежується можливість екзогенного впливу, в тому числі політичного.

В контексті впливу «руського мира» можна також говорити про єдиний інформаційний простір, в якому Україна та Росія перебували до 2014 р. На думку авторів роботи «Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин» будь-яка незалежна країна повинна контролювати свій інформаційний простір. Така необхідність викликана різними чинниками, яким властива одна спільна риса – усі вони в кінцевому підсумку визначають безпеку держави [316, с. 360].

Отже, слід підкреслити, що протягом останніх десяти років Росія використовувала чинник м'якої сили щодо всієї Південно-Східної України, а не лише на Донбас окремо. Ця політика здійснювалася в контексті будівництва «руського мира» під яким малось на увазі включення країн з російськомовним населенням до геополітичного проекту, який би очолювався Росією як центром об'єднавчих процесів на пострадянському просторі. Беручи до уваги той факт, що більшість населення Південно-Східної України відносить себе до УПЦ МП, можемо зробити висновок, що саме церква та єдине віросповідання було обрано для впливу на мешканців вищевказаних регіонів. Через релігійний канал також було здійснено вплив й на політичні уподобання населення цього регіону, що в підсумку вилилося в жорстке протистояння з

мешканцями інших регіонів країни в контексті політико-військової кризи в державі.

Конфлікт на Південному Сході України, який розпочався після політичної кризи 2013 – 2014 рр., знаходиться в латентному стані свого розвитку. Найактивніші бойові дії відбувалися протягом другої половини 2014 – початку 2015 рр., після яких були підписані домовленості, відомі як «Мінськ – 1», «Мінськ – 2». Невиконання цих домовленостей гальмує розв'язання військово-політичної кризи на Донбасі. Чи став цей конфлікт наслідком неприйняття результатів Євромайдану чи він визрівав протягом усього часу незалежності України, можна сперечатися доволі довго. Безперечно між Західною та Південно-Східною Україною існували суперечності стосовно мовного питання, зовнішньополітичних пріоритетів, ставлення до подій Другої світової війни. Але питання стосовно сепаратизму ніколи так гостро не стояло на порядку денному, як це ми спостерігаємо вже протягом чотирьох років.

Деякі експерти (О. Дергачов, П. Гай-Нижник, С. Адамович, Г. Перепелиця) вважають, що починаючи з 1991 р. Росія намагалася використовувати чинник м'якої сили задля утримання України в зоні свого впливу. З одного боку, можна погодитися із цією думкою, беручи до уваги той факт, що Росія протягом багатьох років продавала газ Україні за цінами нижчими ніж для населення самої країни. Таким чином, РФ демонструвала, що готова підтримувати українську економіку та позиціювала себе як партнерська держава.

З іншого боку, говорити про зовнішній вплив Росії на південно-східну Україну в цілому, і на Донбас зокрема, дуже складно, оскільки тотального використання фактора м'якої сили в класичному її розумінні не було. Чим це пояснюється? По-перше, якщо проаналізувати перші десять років незалежності Росії, це були дуже складні для неї часи, які відрізнялися зміною економічної моделі функціонування держави, зміною політичної системи, вирішенням внутрішніх територіальних проблем. Війна в Чечні поставила перед Росією головне питання десятиліття – чи залишиться Росія в тих кордонах, в яких вона з'явилася на геополітичній мапі світу в 1991 році або на неї чекають тривалі війни з переходом

їх в заморожений стан або навіть втрата своїх територій. Друге десятиліття було витрачено на відновлення свого потенціалу та посилення своїх позицій на міжнародній арені. По-друге, необхідно визнати, що використання м'якої сили Росією завжди було на дуже низькому рівні й особливо не фінансувалося активно, якщо порівнювати з США, Китаєм, Великою Британією тощо.

Отже, метою статті є аналіз політичного та економічного екзогенного впливу Росії на Донбас в період з 1991 по 2013 рр.

Результати референдуму в грудні 1991 р. були одним з небагатьох подій в історії держави, коли думка жителів усіх регіонів була єдиною щодо вибору моделі розвитку держави. Однак, серйозні потрясіння в економічній сфері, фінансовому секторі, поставили питання про геоекономічні і геополітичні пріоритети населення Заходу і Сходу України. Після розчарування в здобутті незалежності і розпаді торгово-промислових зв'язків з республіками колишнього СРСР, населення південно-східної України вибрали відновлення економічних, політичних, військових, культурних зв'язків з країнами СНД і, особливо, з Росією.

На думку С. Гантінгтона найбільш очевидно розкол між Сходом і Заходом проявився на президентських виборах 1994 р. Тодішній президент Л. Кравчук, який, попри тісні зв'язки з російськими лідерами, ідентифікував себе як «національного» політика, переміг у дванадцяти областях Західної України з більшістю, що сягала 90 %. Його опонент Леонід Кучма здобув перемогу в тринадцяти східних областях. Ці вибори, як зауважив один американський експерт, «викристалізували розкол між європеїзованими слов'янами в Східній Європі і російсько-слов'янським баченням того, у що має перетворитися Україна. Це не стільки етнічна поляризація, скільки різні культури» [329, с. 255].

Під час цих виборів вперше проявився російський екзогенний вплив. Так, на телеканалі «Останкіно» транслювалася 30-хвилинна передача про Л. Кучму. Також приїхав в Україну глава Російського союзу промисловців і підприємців А. Вольскій, який провів конференцію щодо відновлення економічних зв'язків між країнами, на якій були присутні керівники багатьох підприємств [117, с. 287].

Таким чином, Росія подала сигнал виборцям південного сходу щодо того, якого кандидата вона підтримує. Якщо говорити про регіон, який нас цікавить в межах цієї статті, то Донбас особливо не відрізнявся, а, слід зазначити, йшов в авангарді відстоювання проросійського зовнішньополітичного вектора. Результати виборів Президента України та виборів до ВРУ чітко показують реальні політичні уподобання. Крім того, у свою виборчу програму Л. Кучма включив пункт про тісну економічну співпрацю з Росією: «пріоритетним вважаю відновлення взаємовигідних господарських зв'язків з Росією і країнами колишнього СРСР. Буду ставити перед Верховною Радою питання про вступ України в економічний союз СНД» [224].

Якщо подивитися на статистику, маємо такі результати: Л. Кравчук отримав в Донецькій області 18,49%, в Луганській – 10,11%; Л. Кучма – 79% в Донецькій області, 88% в Луганській. З цих виборів починається постійне використання російського чинника у внутрішньополітичному житті України.

Вибори 1999 р. мають іншу картину: Л. Кучма вже більш популярний на Заході, ніж на Сході. Що стосується результатів виборів у двох областях Донбасу, то результати приблизно однакові. У Донецькій області Л. Кучма навіть переміг, що можна пояснити використанням адміністративного ресурсу, підтримкою директорів заводів і трудових колективів, які в 1994 р. масово голосували за Л. Кучму і вірили у новий курс. Крім того, це стало можливим через те, що у своїй програмі Л. Кучма також приділив особливу увагу Росії, вказавши про необхідність стратегічного партнерства з цією державою.

Що стосується другого туру президентських виборів, що відбувся 14 листопада 1999 р., маємо наступні результати – Донецька область: Л. Кучма – 52,9 %, П. Симоненко – 41,23 %; Луганська область: Л. Кучма – 40,74 %, П. Симоненко – 53,87 % [191, с. 5].

Парламентські вибори 1998 р. характеризувались протистоянням Народного Руху України на Заході з прозахідною політикою та Комуністичної партії України на Сході з політикою відновлення Радянського Союзу, хоча слід підкреслити, що це були вибори, на яких ще одним з

головних чинників був саме економічний, а не ідеологічний. На Донбасі одноосібним переможцем була КПУ, отримавши в Донецькій області 35,45 % та 45,97 % в Луганській [263].

Вважається, що саме проросійський чинник допоміг КПУ. На думку автора статті головним чинником перемоги КПУ стало радикальне зuboжіння населення через неефективну політику влади, високий рівень корупції та початок процесу олігархізації держави.

Не стали винятком і вибори до Верховної Ради в березні 2002 р., на яких головними опонентами були «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»» (НУ) та Комуністична партія України. Але в Донецькій області знов перемогли представники важкої промисловості та великого капіталу «Блок «За єдину Україну»» (36,83 %), КПУ перемогла в Луганській області (39,68 %) [211].

Перемога Блоку «За єдину Україну» стала можливою завдяки підтримці заводів на Південному Сході та адміністративному ресурсу. У своїй програмі вони виступали за наповнення новим змістом відносин з Росією і країнами СНД. Перемога КПУ стала можливою «завдяки» погіршенню економічної ситуації та відсутності стабільності, як це було за часів СРСР. У своїй програмі КПУ відзначали, що «партія виступає за розширення співпраці з країнами СНД і надання російській мові статусу другої державної» [219].

Президентські вибори 2004 р. остаточно розкололи Україну на два табори за політичними симпатіями. На Донбасі переміг В. Янукович: в Донецькій області – 93,54%, в Луганській – 91,24% [30]. У передвиборчій програмі кандидат на пост президента України В. Янукович зазначив що «участь України у світових та регіональних інтеграційних процесах, євроінтеграційний поступ, співробітництво з Російською Федерацією та іншими державами, які є нашими традиційними партнерами, будуть поглиблені, підпорядковані національним інтересам, зміцненню нашої держави» [208]. Однак, малоімовірно, що хтось із прихильників В. Януковича та В. Ющенко аналізував їхні виборчі програми, їх апріорі підтримували виборці за географічним принципом. До цього часу посилюються суперечності між Сходом і Заходом країни з питань зовнішньої політики, мови, культури, стосовно подій Великої

Вітчизняної війни.

У 2000 р. змінилася влада і в Росії, новий президент став більш прагматичним на відміну від свого попередника і вирішивши проблеми з бунтівною Чечнею, Росія почала відстоювати свої геополітичні регіональні інтереси. Висунувши Україні пропозицію у 2003 р. вступити в ЄЕП, Росія окреслила коло своїх інтересів в ближньому закордонні. На цих виборах проявився зовнішній фактор впливу, коли Президент РФ В. Путін привітав В. Янукович з обранням його на посаду президента України.

На думку В. Фесенка Росія намагалася вплинути на результати виборів не прямо, а опосередковано, тобто через ЗМІ, які мали великий вплив на українську аудиторію. За даними опитування Центром Разумкова 62% експертів вважали, що вплив російського телебачення був доволі високим під час президентських виборів, а 60% – вплив російських видань, що друкувалися в Україні [325].

Парламентські вибори, які проводились в березні 2006 р. на пропорційній основі ще раз довели вірність нашої тези про радикальну відмінність поглядів українського електорату. На заході країни перемагають західноорієнтовані «Блок «Наша Україна»» та «Блок Юлії Тимошенко», а російськоорієнтована Партія Регіонів на сході України. Не стають виключенням Донецька та Луганська області, в яких Партія регіонів отримала 73,63% та 74,27% відповідно [212]. Практично ті ж самі результати Партія регіонів отримала на дострокових виборах у 2007 р. (Донецька область – 72,05%. Луганська – 73,53%) [36].

Президентські вибори 2010 р. знову стали протистоянням Заходу та Сходу країни, яких представляли Ю. Тимошенко та В. Янукович. Ю. Тимошенко у Донецькій області отримала 6,45%, у Луганській – 7,72%., В. Янукович отримав 90,44% та 88,96% відповідно [31]. У своїй передвиборній програмі В. Янукович більше приділяв уваги гуманітарним аспектам, щоб залучити максимальну кількість виборців південного сходу і, можливо, центру України, на свою сторону: «Виступаю за надання російській мові статусу другої державної. Я за здійснення збалансованої державної мовної політики, яка адекватно реагує на мовні потреби суспільства. Також він пообіцяв «відновити дружні та

взаємовигідні відносини з РФ та країнами СНД» [209].

Чим можна пояснити такі показники у Донецькій та Луганській областях? Найголовніша причина – це орієнтація вищезазначених кандидатів в президенти та партій на співробітництво з РФ. Це можна розглядати як певний пасивний вплив РФ, пасивна м'яка політика. Не виключено, що політтехнологи РФ брали участь у розробці програм кандидатів та політичних партій. Однак, докладати особливих зусиль, на мій погляд, не було ніякої необхідності, оскільки держава знаходилася в стані глибокого розколу, що грало на руку кандидатам-лідерам від західних або південно-східних областей, та Донбасу, зокрема.

Соцопитування свідчили ще до політичної кризи 2013 р. про невтішні прогнози для України в цілому. В червні 2011 р. Інститутом соціології НАНУ було проведено соціологічне опитування на предмет ставлення українців до Росії. На запитання «Який шлях розвитку України Ви вважаєте більш придатним?» було отримано наступні відповіді:

1. Укріплювати східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь) – 26%, з яких східні регіони склали 42%, західні – 3%.

2. Встановлювати відносини із країнами Заходу – 15%, з яких доля східних регіонів складала 6%, західних – 38%.

На запитання «Ваше ставлення до вступу України до союзу Росії та Білорусі» «більш позитивне» відповіли 84% населення східних областей та 16% західних. Щодо вступу України до ЄС лише 28% населення Сходу підтримувало цю ідею, тоді як на Заході результат склав 64%. Лише 4% населення східних регіонів підтримали вступ України до НАТО, 35% на Заході. До ЄП бажали приєднання України 36% опитаних на Сході, 7% на Заході. Тобто, ми бачимо, що політичні партії та кандидати в президенти використовували такі розбіжності в геополітичних уподобаннях населення регіонів під час формування своїх передвиборних програм [340, с. 6].

На політичній арені були також партії, які виступали за воз'єднання з Росією. Однак, їх популярність була досить низька, ступінь популярності не перевищувала кількох відсотків. Малоімовірно, що ці партії були креатурою Росії, швидше за все завданням цих партій було відбирання голосів

від КПУ, яка позиціювала себе як опозиційна партія не тільки із зовнішньополітичних орієнтирів, але і з питань формування олігархічного режиму.

Якщо говорити про партії, які відкрито висували гасла про входження в єдиний політико-економічний простір України та Росії або навіть їх об'єднання, то їх було не так вже й багато. На виборах до ВРУ в 1998 р. це були ПСПУ і Партія «Союз», 2002 р. – «Блок Наталії Вітренко», виборчий блок політичних партій «ЗУБР», «Руський блок», у 2006 р. – «Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція»» у складі ПСПУ та «Русского союзу», партія «За Союз», у 2007 р. – ПСПУ. Виходячи з результатів виборів, лише ПСПУ мала своїх представників у ВРУ, решта партій набирали мізерну кількість голосів, що може свідчити про те, що ці партії не фінансувалися і не підтримувалися інформаційно і політично Росією, а були ініціативами громадян України. Крім того, проросійська тематика була головним пунктом КПУ і Партії регіонів, які отримували достатньо голосів для проходження до українського парламенту.

Отже, як бачимо з цього стислого аналізу, вплив РФ у політичній сфері був не таким вже вагомим. Головним нашим доказом того, що політичний вплив був мізерним є наступне – якщо вплив Росії на політичну сферу України та Донбасу зокрема, був би доволі високим, Україна брала б активну участь в інтеграційних проектах на євразійському / пострадянському просторі, а автономістські гасла Донбасу лунали би задовго до 2013 р. Беручи до уваги той факт, що Україна не приєдналася до СНД, ОДКБ, ЄЕП, ЄврАзЕС, тобто тих проектів, які реалізовувалися за лідерством Росії, можна констатувати, що екзогенний російський чинник впливу був недостатньо ефективним.

Друга сфера, в якій можна спробувати простежити екзогенний вплив Росії, є економічна сфера. Високий рівень взаємодії Донецької та Луганської областей з прикордонними областями РФ пояснюється географічним розташуванням й налагодженими ще за часів СРСР виробничими та торговими зв'язками.

Міжрегіональне та прикордонне співробітництво Росії і України мало багаторівневу нормативно-правову базу. Перший рівень – це наднаціональна взаємодія в рамках

Союзу незалежних держав. Другий рівень – це російсько-українська договірна база. Третій – це угоди на рівні прикордонних суб'єктів.

Вектор транскордонної інтеграції в системі СНД формувався за допомогою прийняття «Конвенції з прикордонного співробітництва держав-учасниць СНД» (10.10.2008 р.), яка формулює базові основи розвитку міжрегіональної та прикордонної інтеграції країн СНД.

Основоположними договорами на міждержавному рівні були Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ від 31 травня 1997 р.; Угода між Урядом РФ і Урядом України про співробітництво прикордонних областей РФ та України від 27 січня 1995 р.; Угода між Урядом РФ і Урядом України про пункти пропуску через державний кордон між Україною і РФ від 8 лютого 1995 р. (зі змінами від 22 грудня 2006 р.); Договір між Україною і РФ про російсько-український державний кордон від 28 січня 2003 р.; Угода між Урядом РФ і Кабінетом Міністрів України про порядок перетину російсько-українського державного кордону жителями прикордонних районів України та РФ від 21 квітня 2006 р. Також серед важливих договорів слід відзначити наступні: Угода про міжрегіональне і прикордонне співробітництво, Програма міжрегіонального та прикордонного співробітництва, Меморандум в галузі міжрегіонального та прикордонного співробітництва, Декларація про співпрацю між прикордонними областями РФ та України. Міжрегіональному співробітництву також сприяв Закон України «Про транскордонне співробітництво», прийнятим Верховною Радою у 2004 р. У 2003 р. було створено єврорегіон «Слобожанщина», до якого увійшли прикордонні області: Харківська від України і Белгородська від Російської Федерації. Єврорегіон «Донбас», який об'єднував Донецьку та Луганську області України та Ростовську та Воронежську області Росії, був створений у 2010 р.

Як бачимо налагодження економічного і торгового співробітництва розвивалося швидко і глибоко. З одного боку, це є природним феноменом і ми це можемо спостерігати на прикладі єврорегіонів в ЄС, коли прикордонні регіони сусідніх країн, будучи периферійними,

через транскордонне співробітництво, виходили на новий рівень свого розвитку. Не є винятком Донецька і Луганська області. З іншого боку це вплинуло на зменшення рівня міжрегіонального співробітництва в межах України, що можна розглядати як «відторгнення» цих областей від тісної кооперації з регіонами однієї країни.

Протягом всього періоду існування єврорегіонів, офіційний Київ делегував Донецькій і Луганській областям локальні зовнішньоекономічні функції в системі взаємовідносин з суміжними територіями, не надаючи їм статусу автономії. З кожним роком цей процес розширення прав тільки зміцнювався. Розвивалися транскордонні торговельні зв'язки. Був запущений процес входження російських виробників на українські ринки і українських на російські (що, до речі, домінував український експорт, який був в 1,5 – 2 рази вище за російський). В рамках єврорегіонів спрощувалося законодавство в плані переміщення товарів. Тобто, певною мірою російський бізнес та товаровиробники входили до України через Донбас, тобто через області, які мали спільний з РФ кордон, та на території якого російський капітал проходив, так би мовити, пристосування до українських реалій.

Отже, слід зазначити, що прямого впливу з боку РФ цілеспрямовано на Донбас стосовно політичного життя не було, оскільки населення цього регіону завжди підтримувало проросійський вектор зовнішньої політики країни. Основними партіями, які використовували цей чинник, були КПУ та Партія регіонів. Представники останньої не бажали приходу на Донбас та в Україну «агресивного» російського капіталу та використовували проросійський чинник для того, щоб отримувати підтримку виборців. Економічний екзогенний вплив проявлявся у природній кооперації областей України та Росії, що мали спільний кордон. Таким чином, можемо зробити висновок, що екзогенний російський вплив на політико-економічне життя України було мізерним та малоефективним, якщо взяти до уваги той факт, що Україна не брала участі у інтеграційних проектах, які розробляла та реалізовувала РФ, а населення Донбасу більш цікавили такі питання як мова, історія, культура, релігія.

РОЗДІЛ 2. СУЧАСНІ АКЦЕНТИ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ В КРАЇНАХ СВІТУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

2.1. Роль публічної дипломатії у зовнішній політиці держави

Із розвитком процесів глобалізації, технологізації дипломатія перестала бути заняттям обмеженого кола людей, вона трансформувалася та здобула багато різних напрямів – культурна дипломатія, спортивна, енергетична, торговельна, економічна, публічна, громадська тощо. У інформаційну, цифрову еру кожна людина стає дипломатом. У сучасних умовах дипломатія активно використовує високі технології, з розвитком електронної революції у неї виникають все нові і нові можливості – наприклад, у Ірані після багатьох років після закриття, відновило роботу віртуальне представництво США. На сьогодні небувалого донині розвитку досягли ЗМІ, які іноді активніше інформують громадськість про ту чи іншу подію аніж офіційні дипломатичні джерела. Із розвитком ТНК, бізнес все активніше переманює спеціалістів із дипломатичних установ, задля посилення своїх позицій серед конкурентів, впливу на політику окремих держав тощо.

Завзяті ліберали ініціювали дискусію щодо необхідності дипломатів у час, коли бізнесмен з бізнесменом і так домовляться, оминаючи неминучу бюрократичну тяганину у зовнішньополітичних відомствах [109]. Світ бізнесу неустанно переманює найбільш талановитих випускників, обіцяючи високу заробітну платню, яку не можна порівнювати із державною. Втративши монопольне положення на здійснення зовнішньополітичних функцій, сучасні зовнішньополітичні відомства вимушені проявляти небувалу гнучкість у пошуку нових, менш затратних форм та методів роботи.

Дипломатія радикально трансформується у нас на очах. Перед обличчям нових викликів змінюються її структури, методи, організаційні форми тощо. Класична модель

дипломатії, що передбачає взаємодію виключно держав, стає лише одним з аспектів сучасної дипломатичної діяльності.

Сьогодні всі майбутні спеціалісти потребують знань основ ведення переговорів, протоколу, особливостей співпраці із представниками різних національностей, навичок збору та аналізу інформації тощо.

Найголовнішим викликом для дипломатії сучасності стали високі технології. Дипломати люблять розповідати, як декілька століть тому від американського посла в Іспанії майже два роки до Вашингтону не поступало ніяких відомостей. Почекаємо ще рік, запропонував Томас Джефферсон, але якщо посол так і не дасть про себе знати, напишемо йому листа. Декілька десятиліть потому поява телеграфу спричинила справжню революцію. Вперше отримавши телеграму, англійський прем'єр лорд Генрі Пальмерстон сказав: «Все, це кінець дипломатії!» [109].

У 1969 р. американськими військовими була створена мережа ARPANET, покликана забезпечити можливість стратегічного командування і передачі інформації у разі радянського ядерного удару. Сьогодні, через сорок з невеликим років, прямий нащадок цієї мережі – Інтернет – перетворився на один із стовпів технологічного розвитку та могутнє знаряддя глобалізації, що перетворює, змінює світ і соціум [53].

Вже зараз Інтернет перетворюється в магістральний канал людської комунікації, ключову вісь взаємодії, на яку нанизуються різні формати і змісти – дозвільне спілкування, торгівля, ігрова активність, конфлікти тощо. І ніякі кризові явища, крім системних криз розвитку на кшталт ядерної війни або глибокої глобальної депопуляції, ймовірно, не розгорнуть цю тенденцію назад у майбутньому [53].

Абсолютна доступність Інтернету, поряд з його впливом на суспільно-політичні процеси, соціальні зв'язки, комунікацію і економіку, також спричинить за собою остаточну інкорпорацію доступу до Інтернету в міжнародну систему прав людини. Початок тенденції вже відбувся: з 2003 по 2009 рр. у Фінляндії були прийняті закон і підзаконні акти Міністерства транспорту і комунікацій, які де-факто прирівняли Інтернет до загальнодоступних послуг зв'язку, таких як пошта і телефонний зв'язок. Крім того, за кожною

сім'єю було закріплено право на гарантований доступ до мережі (з 2015 р. на швидкості не менше 100 Мбіт/с). Доступ громадян до Інтернету також зафіксований в якості їх невід'ємного права в законодавствах Коста-Ріки, Естонії, Франції, Греції, Іспанії та Швейцарії. 3 червня 2011 р. ООН прийняла резолюцію ґрунтуючись на авторитетній доповіді спецпредставника ООН Франка Ла Рю, в якій стверджується, що «держави зобов'язані сприяти здійсненню права на вільне вираження думок і використанню необхідних для його здійснення засобів», включаючи Інтернет, і що «доступ до Інтернету буде поступово ставати одним з ключових аспектів права на освіту». У звіті ОБСЄ за 2011 р. також стверджується, що «кожна людина має право брати участь у житті інформаційного суспільства, тому держави зобов'язані гарантувати доступ громадян до Інтернету».

Сприяти вищезазначеним процесам буде все більш глибоке поширення Інтернету по всьому світу. Згідно з прогнозами, до 2017 р. доступ в мережу буде мати половина населення Землі (3,5 млрд. чоловік). До 2020 р., як вважають автори згаданого звіту ОБСЄ, ця цифра зросте до 5 млрд. людей. Через ще десятиліття рівень проникнення Інтернету в розвинених країнах впритул наблизиться до 100%. Це означає, що використання глобальної мережі стане нормою для всіх соціальних і вікових груп, включаючи дітей, пенсіонерів та малозабезпечених [53].

Отже, вплив Інтернету на дипломатію дедалі більше буде збільшуватися.

Дуже серйозним суперником дипломатії стають й засоби масової інформації. У свій час прем'єр-міністр Канади П'єр Трюдо запропонував замінити все дороге міністерство закордонних справ на підписку на «Нью-Йорк Таймз». Прем'єру здалося, що кореспонденти газети краще поінформовані про події, аніж автори дипломатичних депеш [109]. ЗМІ в електронному варіанті стали ще більш серйознішим суперником посольств, адже вони напряду поставляють інформацію з гарячих точок в режимі реального часу. Нові соціальні мережі здатні не тільки повідомляти про події, але й впливати на них. В результаті високопоставлені дипломати, політики вимушені підключатися до соціальних мереж і там відстоювати свої позиції.

В роки «холодної війни» лише держави могли дозволити собі масову міжнародну комунікацію: видання газет, розвиток мережі радіомовлення, фінансування неурядових організацій. Розвиток та здешевлення комунікаційних технологій, а також збільшення числа та сукупного впливу недержавних акторів світової політики повністю змінили цю сферу. Талановитий блогер сьогодні може успішно конкурувати зі всесвітньо відомою газетою, а супутниковий телеканал із провідними новинними корпораціями [75].

Всі наведені факти та події сприяли відродженню, трансформації поняття «публічна дипломатія».

Окремо слід звернути увагу на правильне використання перекладу англomовного терміну «public diplomacy». На українську мову термін «public» можна перекласти як громадська, суспільна, державна, громадянська, публічна тощо. Найчастіше по відношенню до дипломатії використовуються два визначення – публічна та громадська або суспільна.

Однак, найбільш правильним є розуміння «public diplomacy» як «публічної дипломатії». Існує безліч визначень цього поняття, всі вони зводяться до системи діалогу, взаємодії із зарубіжними суспільствами в політичних цілях. Разом із цим значенням існує також інше – дипломатія на рівні громадських організацій, в цьому випадку влучніше використовувати термін «громадська або суспільна дипломатія».

Дуже влучно охарактеризувала різницю між традиційною та публічною дипломатією у інтерв'ю Радіо Свобода радник з питань публічної дипломатії заступника Державного секретаря США у справах Європи і Євразії пані Коллін Граффі. Вона, зокрема зазначила: «Назва моєї посади дуже довга, але те, що я роблю, набагато простіше. Я знаходжу шляхи для нашого уряду, щоб спілкуватися з людьми в інших країнах. Про дипломатів традиційно думають, як про тих, хто спілкується з іншими дипломатами часто за зачиненими дверима, часто поза очі громадськості. Вони ухвалюють рішення, які торкаються народів, але роблять це на рівні еліт. Публічна дипломатія — це те, як ми, як уряд, намагаємося донести свою думку до людей в інших країнах. Ми називаємо це мистецтвом комунікації цінностей

країни, її культури і політики. Це також пояснення, хто ми є і чому ухвалюємо певні рішення».

Завоювання довіри нелегко дається професійним дипломатам, обмеженим інструкціями свого відомства. В більш вигідному положенні знаходяться неурядові актори публічної дипломатії. Вони спроможні охопити весь спектр політичного життя своєї країни, транслюючи не тільки офіційні, але й опозиційні настрої [110].

Публічна політика – це новий жанр здійснення політики у період глобальної інформатизації. Публічна дипломатія, тісно пов'язана з цим напрямом політики, представляє собою цілий «космос», де діють політики, діячі культури, науки, освіти, ЗМІ, неурядових організацій, користувачі соціальних мереж. Та, що особливо значуще, – сьогодні публічність є невід'ємною ознакою й професійної дипломатії [110].

У більш широкій історичній ретроспективі можна навіть наважитися сказати, що на краще чи на гірше, практика взаємодії міністерств закордонних справ та посольств із громадянським суспільством та окремими особами за кордоном демонструє той факт, що дипломатичне представництво країн вийшло на новий рівень [495, р. 119].

Багато практиків у різних дипломатичних службах країн світу могли й досі не збагнути значущість зв'язків з іноземною громадськістю, але виразною ознакою стає той факт, що у певній кількості країн цей напрям все частіше привертає увагу вищого керівництва міністерств закордонних справ й політичних лідерів.

Публічна дипломатія може бути традиційною (інформаційна пропаганда через радіо, телебачення, кіно; навчання окремих соціально-професійних груп населення з метою формування лояльної еліти, розповсюдження політичної культури за допомогою виставкової діяльності, кіно тощо) та цифровою (розміщення радіо та телепередач у мережі Інтернет, розповсюдження літератури у цифровому форматі, моніторинг дискусій у блог-просторі зарубіжних країн; створення сторінок державних установ, посольств, інших організацій, а також персоніфікованих сторінок членів уряду, послів у соціальних мережах; розсилка інформації через мобільні телефони тощо).

Цифрова дипломатія, названа експертами Силіконової долини «дипломатія Веб 2.0», з'явилася порівняно недавно. Спрощене визначення цього явища – використання веб та інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для реалізації дипломатичних завдань – дає про нього цілком вичерпне уявлення.

Цифрова дипломатія носить в основному прикладний характер і особливо корисна в роботі з зарубіжної аудиторією, в питаннях трансляції офіційної позиції та формування іміджу держави. Важливо розуміти, що дипломатію в її звичному розумінні вона навряд чи коли-небудь замінить. Закриті переговори залишаться закритими. Втім, в силах цифрової дипломатії пояснити, чому прийнято те чи інше рішення, до яких результатів воно призведе, як вплине на зовнішньополітичний процес, тобто відкрити доступ широкій громадськості до результатів діяльності традиційної дипломатії.

Зараз відкритість – це вимушена необхідність для держави, яка працює в інформаційному просторі нарівні з іншими джерелами інформації. Якщо не наповнювати цей простір об'єктивною інформацією, його наповнять інші. Цифрова дипломатія якраз і покликана оперативно надавати адекватну інформацію, спростовувати некоректні відомості, підтверджувати відомості з офіційних джерел.

Однією з головних проблем та ризиків існування та розвитку цифрової та публічної дипломатії в цілому є хакерство. Один з найяскравіших прикладів останньої думки – випадок хакерської атаки на особистий сайт Юлія Едельштейна, міністра Ізраїлю, який курує питання публічної дипломатії та діаспори. Коментуючи цю подію, міністр заявив, що ніщо не зможе йому перешкодити здійснювати публічну дипломатію від імені Держави Ізраїль. Він і надалі має намір захищати інтереси держави по всіх фронтах, в тому числі в мережі Інтернет [210].

Повертаючись до слів ізраїльського міністра, можна стверджувати, що в наші дні Інтернет-простір за рівнем напруженості можна порівняти з лінією фронту, важливим стратегічним рубежем, контроль над яким обіцяє серйозні переваги тому, хто буде ним володіти. Щоб отримати цю перевагу, недостатньо номінальної присутності в Інтернеті у

вигляді декількох мікроблогів у Твіттері або пари сторінок у Фейсбуці. Потрібні стратегія та інструментарій для її реалізації. Необов'язково заново винаходити велосипед. Міжнародний досвід показує, що вже накопичено значний арсенал прийомів і методів цифрової дипломатії, який може бути використаний для вирішення зовнішньополітичних завдань.

Потреба залучення громадськості на свою сторону в умовах миттєвого розповсюдження інформації, рівним чином й дезінформації, стало особливо значущою. Публічна дипломатія поповнилася спілкуванням у соціальних мережах. Народився новий термін – «твіпломасі» [110]. Твіттер, фейсбук й інші соціальні мережі стали використовуватися зовнішньополітичними відомствами. Міністерство закордонних справ України – не виключення. Президенти, прем'єри, міністри, глави зовнішньополітичних відомств, послы виходять в соціальні мережі й стають «твіпломатами» [110].

У сукупності з іншими інструментами і методами електронної дипломатії Твіттер-дипломатія може бути досить ефективним інструментом.

Форін-офіс створив спеціальну «Інтернет гавань» (hub), що надає технічне сприяння своїм «твіпломатам» в режимі 24 години 7 днів на тиждень та розробляє цифрові стратегії зовнішньої політики. Назва порталу – «Цифрова дипломатія» – говорить сама за себе і містить дуже просто викладені місію, цілі та завдання електронної дипломатії Британського зовнішньополітичного відомства. Цінне ядро ресурсу – посібник з використання інструментів цифрової дипломатії. У ньому коротко і доступно викладено інструкції з використання Твіттер, Фейсбук та інших соціальних мереж. Крім того, на сайті наведені корисні поради по роботі з веб-сайтом, розміщенню та підбору інформаційних, відео- та аудіоматеріалів в мережі. На сайті дипломати можуть записатися на онлайн-тренінги, проконсультуватися з фахівцями, задати питання експертам. Розробниками ресурсу передбачений також окремий розділ «Case-studies» з конкретними прикладами успішно реалізованих проектів цифрової дипломатії [210].

Варто також згадати онлайн-ресурс відділу Держдепартаменту США з питань електронної дипломатії та відділу з питань інновацій СО.Nx. Платформа пропонує зарубіжній аудиторії у форматі веб-конференцій та вебінарів послухати виступи провідних американських вчених, підприємців, дослідників і дипломатів.

Дуже широку інформацію щодо цифрової дипломатії можна отримати скориставшись веб-додатком створеним Агентством Франс прес (AFP). На сайті сконцентровано велику кількість статистичних матеріалів та даних по країнах, персоналіям, і з найактуальніших тем у форматі інфографіки. Також на сайті здійснюється моніторинг в реальному часі впливу в мережі державних акторів, що обіймаються публічною дипломатією. Дані враховують кількість фоловерів офіційних осіб та експертів.

Не зважаючи на дуже динамічний розвиток та здобутий вплив, цифрова дипломатія як частина публічної, не замінить дипломатію класичну, але при майстерному використанні цей інструмент може значно посилити роботу держави в сфері міжнародних відносин і зовнішньої політики.

В умовах сучасного інформаційного плюралізму можна зробити так, щоби твою точку зору почули, але неможливо досягти її безальтернативного домінування. США зіткнулися з цією проблемою невдовзі після трагедії 11 вересня 2001 року. Першою реакцією на теракт, окрім військової операції у Афганістані, стала активізація публічної дипломатії, направленої на створення в арабському світі позитивного образу США. Екс-заступник держсекретаря США Річард холбрук в жовтні 2001 року задавав риторичне питання: «Як людина з печери може перемогти в комунікації суспільно, що є лідером в цій сфері?» [75]. Однак створення телеканалів та радіостанцій, масоване розповсюдження повідомлень про хороше відношення до мусульман й інші заходи не змогли змінити відношення до США. Стало очевидно, що позитивна інформація про США в будь-якому обсязі не зможе компенсувати ефект від американських висловлювань та дій по відношенню до мусульманського світу, інформація про які поступає з інших каналів [75].

Тобто публічна дипломатія має не тільки забезпечувати спілкування різними способами уряду однієї країни із

суспільством іншої, але й враховувати весь потік висловлювань офіційних осіб – президента, міністрів, послів тощо, інформації, новин які поступають за кордон через державні канали, адже публічна дипломатія буде ефективною та дієвою тільки якщо враховано весь спектр чинників.

Офіційні комунікації направлені на закордонну публіку – це не новий феномен у міжнародних відносинах. Формування іміджу, пропаганда та діяльність, яку б ми сьогодні назвали публічною дипломатією такі ж старі як і сама дипломатія.

Протистоячи сучасним викликам, держави дуже активно беруть на озброєння публічну дипломатію, що є синтезом цінностей, пропаганди та технологій маркетингу. За допомоги публічної дипломатії уряди сподіваються впливати на громадську думку інших країн, формувати сприятливий імідж, завойовувати симпатії та змінювати настрої міжнародної спільноти [109].

На переконання колишнього помічника міністра оборони США, відомого політолога, професора Гарвардського університету Джозефа С. Ная скептики, котрі сприймають термін «публічна дипломатія» як черговий евфемізм, використовуваний із метою пропаганди, не розуміють її суті. Звичайна пропаганда не так ефективна як публічна дипломатія. У свою чергу, публічна дипломатія також не є всього лише черговою рекламною кампанією. Публічна дипломатія передбачає, крім іншого, налагодження довготривалих взаємин, що створюють сприятливі умови для державної політики [182].

Вклад безпосередньої урядової інформації у довготривалі культурні відносини залежить від трьох вимірів або етапів публічної дипломатії, причому важливі всі три виміри. Перший і найбільш обов'язковий вимір – це щоденне спілкування, до якого належить роз'яснення суті рішень у внутрішній і зовнішній політиці. Цей вимір також включає підготовку до боротьби з кризами. У разі наявності вакууму інформації після тієї чи іншої події заповнити його поспішають інші.

Другий вимір – це стратегічне спілкування, що розвиває серію простих тем, багато в чому схоже на політичну або

рекламну кампанію. Тоді як перший вимір виражається у годинах і днях, другий займає тижні, місяці та навіть роки.

Третій вимір публічної дипломатії є розвитком міцних взаємин із ключовими особами упродовж довгих років і навіть десятиріч за допомогою стипендій, програм обміну, навчання, семінарів, конференцій і доступу до каналів засобів інформації. Ці програми розвивають те, що американський журналіст Едвард Мароу колись назвав вирішальним «останнім кроком», тобто особисте спілкування з підвищеною довірою, яке створюється тісними взаєминами [182].

У наш інформаційний час влада більше, ніж будь-коли, означатиме наявність «м'якого» виміру привабливості та «жорсткого» виміру примусу й заохочення. Ефективне поєднання цих вимірів називається «розумною владою». Наприклад, сьогоднішня боротьба з міжнародним тероризмом – це боротьба за думки та серця, а надмірне спирання лише на «жорстку владу» не є шляхом до успіху.

Публічна дипломатія є важливим засобом в арсеналі «розумної влади», однак «розумна» публічна дипломатія передбачає розуміння необхідності довіри, самокритики та діяльності громадянського суспільства для створення «м'якої влади». Вироджуючись у пропаганду, публічна дипломатія не тільки перестає переконувати, а й може знищити «м'яку владу». Натомість вона має залишатися двостороннім процесом, адже «м'яка влада» залежить насамперед від того, наскільки ми розуміємо інших людей [182].

Загальноновизнаним є факт, що термін «публічна дипломатія» був вжитий у його теперішньому сенсі у 1965 році Едмундом Гулліоном, деканом Школи права і дипломатії ім. Флетчера Університету Тафта і видатним відставним співробітником дипломатичної служби США, коли він створив Центр публічної дипломатії ім. Едварда Р. Марроу [383, р. 17].

Концепція Гулліона визначає, що публічна дипломатія розглядає вплив суспільних відносин на формування та виконання зовнішньої політики. Вона включає в себе міжнародні відносини за рамками традиційної дипломатії, формування урядами громадської думки в інших країнах; взаємодію приватних груп та інтересів в одній країні з іншою;

повідомлення щодо закордонних справ та їх вплив на політику; спілкування та зв'язок між тими, чия робота це комунікації (дипломатів) та іноземних кореспондентів; та процес міжкультурного спілкування.

Гулліон був першим, хто використав фразу «публічна дипломатія» у її сучасному значенні, але це поняття Гулліон не стільки вигадав у 1965 році, як вжив у новому значенні. За іронією долі, це нове використання старої назви було необхідним, оскільки навіть старший термін – пропаганда – до якого волів сам Гулліон, зібрало в собі дуже багато негативних ознак, особливо в англійській мові [474, р. 19].

Найперше використання фрази «публічна дипломатія» належить не американцям, вона була використана на головній полосі британської газети «Таймс» в січні 1856 року. Вона використовувалась просто як синонім цивілізованості в частині критики позерства президента Франкліна Пірса. «Державні діячі Америки повинні згадати», зауважувала «Таймс», «що, якщо вони повинні справляти, як вони думають, певне враження на нас, вони також повинні бути прикладом для свого народу, і є лише кілька прикладів, коли вони можуть це зробити, зокрема провадженням публічної дипломатії [382].

Перше використання терміну «публічна дипломатія» процитоване «Нью-Йорк Таймс» відбулось в січні 1871 року, у репортажі щодо дебатів у Конгресі США. Представник Семюел С. Кокс (демократ з Нью-Йорка, а також колишній журналіст) виступав з глибоким обуренням проти таємної інтриги щодо анексії Республіки Домініка, зазначивши, що він вірить в «відкриту, публічну дипломатію». Це було використання яке передбачило основне розуміння цієї фрази тридцять п'ять років по тому протягом Світової війни.

Під час Світової війни фраза «публічна дипломатія» була широко вживаною для опису кластера нових дипломатичних методів. Ці методи варіювалися від послідовних німецьких заяв навколо політики підводної війни, через публічні проголошення умов збереження миру, до ідеалістичної точки зору Вудро Вільсона – вираженої у преамбулі його промови «Чотирнадцять пунктів» від 8 січня 1918 року – щодо цілої міжнародної системи, що спирається на «відкриті заповіді миру». У першому пункті, зокрема,

зазначалося: «Відкриті мирні договори, відкрито обговорювані, не дозволять з'явитися різним трактовкам цих договорів дипломатія завжди буде діяти відкрито та на очах громадськості». Принцип відкритості був вимогою часу – громадська думка, що набувала все більше впливу на політичне життя, неприязно ставилося до секретності, якою традиційно були окутані дипломатичні переговори та контакти.

Багато журналістів та письменників у той час віддавали перевагу фразі «відкрита дипломатія», але у «публічної дипломатії» були свої прихильники, які ще більше популяризували цю фразу наводивши у репортажах французький варіант її вживання – «diplomatie publique» [474, р. 20].

«Нью-Йорк Таймс» використав фразу 9 травня 1916 року в своєму освітленні так званого «Сассекського зобов'язання»¹, заяви, опублікованої 4 травня урядом Німеччини, яка обмежувала підводну війну. Роблячи огляд реакції США на «зобов'язання» «Нью-Йорк Таймс» цитує редакційну статтю зі щоденної газети «Бостон Херальд», у якій, зокрема, зазначалося: «одне з зол публічної дипломатії – це необхідність тривалого листування, в якому відповідальні глави кожної нації мають врятувати свої обличчя перед власним народом, при цьому повідомивши свої цілі іншій стороні».

Ця думка має свої відлуння й сьогодні, коли всі внутрішні висловлювання лідерів країн можна почути по всьому світу. Третє використання фрази «публічна дипломатія» в «Нью-Йорк Таймс» та перше використання в «Вашингтон Пост» відбулось 28 грудня 1917 року знову у цитуванні редакційних статей з інших країн, цього разу з «Берлінер Тагеблатт» щодо російсько-німецьких мирних переговорів у Брест-Литовську. У статті зловісно наголошувалось, що «ніщо не може так підірвати значення зброї, як нова публічна дипломатія» [382].

¹ Після потоплення порома SS Sussex німецьким підводним човном реакцією США була загроза розірвати будь-які дипломатичні відносини, що змусило Німеччину випустити «Сассекські зобов'язання», які знову наклали обмеження на дії підводних човнів. США зауважили, що, у разі загибелі американських громадян внаслідок дій Німеччини, останній буде оголошено війну, що змусило Німеччину знову повністю дотримуватися Правил ведення морської війни.

11 лютого 1918 р. президент Вільсон сам використав цю фразу в своїй промові до Конгресу «Чотири принципи», в якій він передав відповідь канцлера Німеччини Георга фон Гертлінга на чотирнадцять пунктів, зазначивши: «Він приймає ... принцип публічної дипломатії».

Фразу Вільсона було виокремлено із заяви Гертлінга у Рейхстазі 24 січня 1918 р., в якій він схвалив те, що він називав «влаштованою публічністю дипломатичних угод у лондонському «Таймс». Репортажі щодо промови Вільсона спричинили перше використання терміну «публічна дипломатія» у «Крістіан Сайенс Монітор» та єдине використання цієї фрази у «Лос Анджелес Таймс» між 1899 та 1965 роками [474, р. 20].

У липні 1918 р. Сенат США розглядав питання щодо «публічної дипломатії» у зв'язку з сміливою пропозицією сенатора Вільяма Бора (штат Айдахо), щодо того, що дебати з питань договорів відтепер повинні бути публічними. Ця пропозиція не пройшла: проти проголосували п'ятдесят senatorів, за – двадцять три.

Фраза «публічна дипломатія» трансформувалася у ідеалістичному сенсі «відкритих заповідей» Вільсона у міжвоєнні роки в риторичі інтернаціоналістів таких, як Джеймс Шотвел і Кларенс Стрейт, і на шпальтах «Крістіан Сайенс Монітор» [382].

У 1928 р. репортер «Крістіан Сайенс Монітор» Роско Драммонд проголосив «епоху публічної дипломатії» в есе «преса та публічна дипломатія», в якому підкреслювався моральний обов'язок засобів масової інформації повідомляти щодо міжнародних справ точно і безпристрасно так, щоб зменшити напруженості у світі.

Ідеалізм «публічної дипломатії» ставав все більш віддаленим від реалій з погіршенням ситуації на міжнародній арені. Кореспондент «Лондон Таймс» описав прихід британських військ в Саар² у грудні 1934 р. з оркестрами на марші і добрим відношенням до місцевих жителів як «яскравий прояв публічної дипломатії» в обличчя демонстрації непокори нацистським знаменам.

---

² Земля Німеччини, що граничить із Францією та Люксембургом, названа на честь річки Саар. Столиця – Саарбрюккен.

У 1936 р. у повідомленні «Ассошіейтед Прес» з Парижа зазначалося, що ліві аплодували зобов'язанню нового (і недовгого) французького прем'єра Альберт Саро використовувати «публічну дипломатію» у міжнародних справах. Термін «публічна дипломатія» дуже рідко використовувався протягом Другої світової війни. У повоєнні роки відбулися і переоцінка терміну «публічна дипломатія» Вілсона і його відродження. У 1946 році французький прем'єр Анрі Спаак з ентузіазмом говорив про «століття публічної дипломатії» під час першої сесії Генеральної Асамблеї ООН у жовтні 1946 року.

У Великій Британії «Таймз» засудила «публічну дипломатію» як одну з «пійманих фраз і гасел замаскованих під виглядом принципів зовнішньої політики», і схвалила заклик від дипломата і політика Гарольда Ніколсона до повернення до «приватної дипломатії».

До 1950 р. використання терміну «публічна дипломатія» помітно змістилося в бік сфери міжнародної інформації та пропаганди. Це було не стільки те, що цей термін використовується по-різному, а швидше, що дипломатія практикувалася і розумілася по-різному і ключові дипломатичні події в даний час визнаються в якості явно направлених на публічне виконання. У 1953 р. Уолтер Ліппман зазначив у своїй колонці, що деякі дипломати «можуть стверджувати, що практика публічної дипломатії, пропаганди і психологічної війни стали такою чумою», що ключові радянсько-американські переговори повинні проводитися у закритому режимі [382].

У більш позитивному ключі, у своїй промові влітку 1958 р., Генеральний секретар ООН Даг Хаммаршельд заявив: «значення публічної дипломатії в ООН буде залежати у вирішальній мірі від того, наскільки відповідальні представники країн вважають можливим піднятися над вузькими тактичними підходами до політики міжнародного життя, і говорити так, як люди прагнуть і сподівань, які є універсальними для всього людства» [382].

Оглядачі дипломатичних подій в тому числі Луї Галле, британський дипломат-ветеран лорд Стренг або Джеймс Рестон з «Нью-Йорк Таймс», використовували «публічну дипломатію», щоб надати елементів видовищності

дипломатії Хрущова, Кеннеді й інших. Практика публічної дипломатії перетнулася із пропагандою, Гулліону необхідно тільки було провести термін «публічна дипломатія» на відносно коротку відстань, щоб наділити його повністю новим значенням в якості альтернативи пропаганді. Протягом багатьох років цей термін обмежено вживався, також використовувався у своєму старому значенні «відкритої дипломатії». Термін не фігурував у науковій літературі до 1972 р.

Причина того, що у 1965 р. з'явився термін «публічна дипломатія» було те, що існувала реальна потреба в такій концепції у Вашингтоні. Протягом десятків років Інформаційному агентству США була необхідна альтернатива терміну «інформація» та «пропаганда».

Термін «публічна дипломатія» Гулліона охоплював всі аспекти діяльності Інформагентства США, а також низку культурних та обмінних функцій, які контролював Державний департамент США. Фраза надала відповідного рівноправ'я кар'єрним службовцям Інформагентства США, закріпленого поза межами Державного департаменту, органу, що виконує зовнішньополітичні функції США. Якщо публічна дипломатія існувала як різновид дипломатії, то, звичайно, Сполученим Штатам необхідне було спеціальне агентство для проведення цієї роботи, і Інформагентство США з було найкраще побудоване для того, щоб контролювати всю роботу в цій галузі.

У 1978 р. Інформагентство США було реорганізоване відповідно до логіки нової термінології і, нарешті, отримало всю повноту влади над усім діапазоном американської активності в інформаційному полі. Про взаємозв'язок концепції публічної дипломатії та Інформагентства США можна судити з того, що після закриття у 1999 р. Інформагентства Центр Марроу Університету Тафта став і залишається донині Центром Марроу з міжнародної інформації та комунікації.

---

³ Інформаційне агентство США, ЮСІА (англ. USIA, United States Information Agency) – орган зовнішньополітичної пропаганди США. Існувало з серпня 1953 року по 1 жовтня 1999 року. Після розформування всі функції із телерадіомовлення були передані Раді управляючих з питань мовлення (Broadcasting Board of Governors, BBG) – незалежному федеральному агентству, яке визначає політику міжнародного мовлення США, а інформаційні функції – до Держдепартаменту США.

Під час перебування на посаді президента США Рейгана спостерігалось як збільшення витрат на публічну дипломатію, так і все більш широке використання цього терміну у слуханнях в Конгресі, стипендіальних програмах, журналістиці і серед практиків. Білий дім за часів Рейгана зробив марний виклик домінуючому визначенню, коли він створив свій власний «Офіс публічної дипломатії» для спостереження за внутрішньою підтримкою бунтівників Контрас в Нікарагуа .

У ході 1990-х років термін «публічна дипломатія», нарешті, увійшов до загального використання зовнішньополітичними колами за кордоном. У Великій Британії, наприклад, уряд Блера створив Раду зі стратегії публічної дипломатії. У перші роки після атак 11 вересня 2001 р. термін «публічна дипломатія», нарешті, увійшов до американської суспільної свідомості. Коментуючи наслідки цунамі в Азії навіть президент США Джордж Буш використав цей термін, сказавши кореспонденту телеканалу ABC «Спроби нашої публічної дипломатії не є ... не є надто суворими і не є дуже добрими в порівнянні з публічною дипломатією тих, хто хотів би поширювати ненависть і ... поносити США, продовжував він припускаючи, що можливо, що допомога Америки постраждалим від цунамі зможе змінити цю ситуацію» [474, р. 20].

Призначення нового заступника держсекретаря з публічної дипломатії та громадських справ, Карен Хьюз, що набуло широкого розголосу дало фінальний імпульс становленню терміну «публічна дипломатія» в межах Сполучених Штатів, хоча в інших країнах світу термін все ще може викликати нерозуміння.

Публічна дипломатія в сучасному світі направлена на формування позитивної репутації держави. Репутація формується не тільки риторикою, але й діями. Якщо робити політичні кроки, які негативно позначаються на іміджі країни в світі, то красива риторика навряд чи допоможе виправити ситуацію. Відповідно, мета публічної дипломатії – це не тільки трансляція позитивної інформації про націю, але й участь у виробленні зовнішньополітичних рішень із врахуванням впливу на репутацію країни, яке вони спричинять [75].

Отже, публічна дипломатія – це невід’ємна частина політики «м’якої сили». Задача публічної дипломатії – привертати на свою сторону громадськість іншої країни.

2.2. Вплив громадських організацій на забезпечення якості вищої освіти: європейський та світовий досвід

Актуальність проблеми впливу громадських організацій на політику забезпечення якості вищої освіти. Гуманітарна сфера життєдіяльності сучасного суспільства швидко трансформуються під впливом глобалізації та інтернаціоналізації. Розглядаючи різні аспекти вказаного впливу, цікавим є оцінка ролі громадянського суспільства, а саме впливу таких його елементів як громадські об’єднання на функціонування різних галузей держави. Глобалізація та регіоналізація, а також чітко визначена європейська інтеграція України, які трансформують політичну систему держави та значно збільшують роль різних елементів громадянського суспільства в країні, впливають на становлення суспільства нового типу, в якому громадські структури отримують можливість системно впливати на всі традиційні державні інститути. Освітянський сектор діяльності держави підпадає під вплив глобалізації та регіоналізації, при цьому вища освіта залишається одним з найважливіших факторів розвитку держави, який впливають на конкурентоспроможність країни і визначає її місце у світових рейтингах. Особливе значення має саме вища освіта, яка є «соціогуманітарним інститут через який транслуються нові знання, норми, способи діяльності, моделі поведінки та культурні цінності» [9, с. 97]. В сучасному світі вища освіта є саме тим соціальним активом, який обумовлює потенціал соціально-економічного та соціокультурного розвитку суспільства.

На порядку денному конференції UNESCO «World Conference on Higher Education» [505] (1998 р.) було розглянуто питання про щільнішу взаємодію соціуму та системи вищої освіти. На цій конференції було прийнято документ «Higher Education in the Twenty-first Century. Vision and Action». У цьому документі перелічено основні місії вищої

освіти, серед яких «сприяння стійкому розвитку та вдосконалення суспільства взагалі» (mission to contribute to the sustainable development and improvement of society as a whole) [505].

«Вища освіта спрямована на досягнення багатьох цілей, включаючи підготовку студентів до активного громадянства, до їх майбутньої кар'єри (наприклад, сприяючи розвитку їх здатності до працевлаштування), підтримку їх особистого розвитку, створення широкої бази передових знань і стимулювання досліджень та інновацій» [471]. У Національному освітньому глосарії сутність поняття «вища освіта» включає, окрім іншого, і прищеплення «світоглядних і громадських компетентностей» [187, с. 18].

Забезпечення якості вищої освіти є універсальним вимірювачем реалізації тих соціальних функцій, які покладено в основу даного соціального інституту. Оскільки політика у сфері вищої освіти спрямована на розвиток особистості та її реалізації у суспільстві для самого процесу розроблення політики у сфері вищої освіти критичним є залучення різних стейкхолдерів (активних громадян, роботодавців, громадських об'єднань, професійних асоціацій та інших суб'єктів).

Термін «стейкхолдери» розглянуто у «Стандартах і рекомендаціях щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG)»: «Стейкхолдери – це учасники (суб'єкти) у межах закладу, включаючи студентів і персонал, а також зовнішніх стейкхолдерів, таких як працедавці та зовнішні партнери закладу» [283, с. 12].

Для дослідження терміну «громадянське об'єднання» використовуємо визначення, прописане у Ст. 1 Закону України «Про громадські об'єднання» [94]:

«Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка.

Громадська організація – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи» [94].

Під терміном «громадське об'єднання» ми розглядаємо «добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних

осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів» [94].

Одним з наочних прикладів функціонування подвійної системи контролю та моніторингу за якістю освітніх послуг є діяльність громадських (неурядових) організацій, які мають необхідні інструменти впливу на дотримання вимог якості з боку закладів вищої освіти. В Європейському просторі вищої освіти до таких організацій належить Група Є4 (Group E4), «група, до якої входять чотири основні консультативні члени із супроводу Болонського процесу: Європейська асоціація забезпечення якості вищої освіти, Європейська асоціація закладів вищої освіти, європейська асоціація університетів, Європейський союз університетів» [187, с. 25].

The Bologna Declaration (1999 p.)

У Болонській декларації від 19 липня 1999 р. було зазначено важливу позицію, яка закріплює за громадськими організаціями статус стейкхолдера освітнього процесу: «Для зміцнення європейської сфери вищої освіти політика міжурядового співробітництва спрямовуються на залучення європейських неурядових організацій, що функціонують у сфері вищої освіти» [489].

Prague Communiqué «Towards the European Higher Education Area. Communiqué of the meeting of European Ministers in charge of Higher Education» (2001 p.)

У Празькому комюніке до кола стейкхолдерів формування політик у сфері вищої освіти було додано представників студентства та зроблено наголос на участі європейських громадських організацій у процесі забезпечення та оцінювання якості вищої освіти: «Міністри взяли на себе зобов'язання продовжити співпрацю, засновану на цілях, викладених у Болонській декларації, і побудовану на схожих і корисних відмінностях культур, мов та національних систем, що залучає всі можливості міжурядової співпраці та діалогу, що продовжуються, з європейськими університетами, іншими вищими навчальними закладами, студентськими організаціями, а також програмами Співтовариства»; «Міністри призвали університети та інші вищі навчальні заклади, національні агентства і Європейську мережу

забезпечення якості у вищій освіті (ENQA), співробітничати у кооперації з відповідними організаціями країн, що не є членами ENQA, у встановленні загальних норм ухвалення рекомендацій і розповсюдження кращої практики» [497];

London Communiqué «Towards the European Higher Education Area: responding to challenges in a globalised world» (2007 р.)

Лондонське комюніке містить положення, згідно з яким забезпечення якості вищої освіти покладається на авторитетні громадські організації, які утворюють Групу Є4 [185, с. 25] (E4 Group), та проводять «щорічні Європейські форуми із забезпечення якості, а також сприяють обміну позитивним досвідом у забезпеченні покращення якості в Європейському просторі вищої освіти і надалі» [449].

Група Є4 – це «група, до якої входять чотири основних консультативних члени із супроводу Болонського процесу:

- Європейська асоціація забезпечення якості вищої освіти [407];
- Європейська асоціація закладів вищої освіти [406];
- Європейська асоціація університетів [414];
- Європейський союз студентів [412] ».

Bucharest Communiqué «Making the Most of Our Potential: Consolidating the European Higher Education Area» (2012)

Бухарестським комюніке у частині «Providing quality higher education for all» [365] підтверджує роль міжнародних громадських організацій у забезпеченні якості вищої освіти: «Забезпечення якості є надзвичайно важливим для побудови довіри та посилення привабливості пропозицій ЄПВО, у тому числі забезпечення закордонної освіти. Ми зобов'язуємося підтримувати відповідальність держави за забезпечення якості, а також активно залучати широке коло стейкхолдерів до цього процесу. Ми визнаємо звіт ENQA, ESU, EUA та EURASHE (групи Е4) із запровадження та застосування «Європейських стандартів та рекомендацій із забезпечення якості» (ESG). Ми переглянемо ESG задля удосконалення їх зрозумілості, придатності та корисності, включаючи їх сферу застосування. Перегляд буде ґрунтуватися на початковій пропозиції, яку має підготувати група Е4 разом з Організацією міжнародної освіти (Education

International [393]), Конфедерацією європейського бізнесу (BUSINESSEUROPE [366]) та Європейським реєстром забезпечення якості у вищій освіті (European Quality Assurance Register for Higher Education [411] (EQAR), що буде представлена для розгляду Групі супроводу Болонського процесу (Bologna Follow-Up Group)» [365].

У Бухарестському комюніке йдеться також про публічне інформування суспільства про розвиток вищої освіти: «Ми докладемо зусиль, щоб зробити системи вищої освіти більш зрозумілими для громадськості, а особливо для студентів і роботодавців. Ми будемо підтримувати покращення існуючих та розроблення нових інструментів прозорості, щоб зробити їх більш керованими користувачами та обґрунтувати їх емпіричними даними. Ми прагнемо досягнути узгодження щодо спільних принципів прозорості до 2015 р.» [365].

Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG) [479].

У Стандартах і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG) в Частині 3, пункт 3.3. легалізовано діяльність громадських організацій у забезпеченні якості вищої освіти: «Організаційна незалежність, засвідчена в офіційних документах (наприклад, урядових нормативних документах, законодавчих актах або статуті організації), що визначають незалежність роботи агентства від третіх сторін, таких як заклади вищої освіти, уряди та інші організації стейкхолдерів» [284, с. 22].

Paris Communiqué [464] (2018)

У Паризькому комюніке у Розділі I «Unlocking the full potential of the EHEA: taking implementation forward» зазначено важливу роль стейкхолдерів освітнього процесу: «Ми визнаємо, що реформи, скеровані Болонським процесом, вимагають як успішної реалізації, так і повної відповідальності за всі наші узгоджені цілі та зобов'язання в усьому ЄПВО. Виконання наших зобов'язань залежить від узгоджених зусиль національних політиків, державної влади, інституцій, працівників, студентів та інших стейкхолдерів, а також координації на рівні ЄПВО» [464].

«Bologna Process Implementation report: the European Higher Education» [408].

У звіті зазначено, що у Європейському просторі вищої освіти природа забезпечення якості заснована на засадах розподіленої відповідальності зі спеціалізованими агентствами та органами держави (on the basis of shared responsibility with specialized agencies and state bodies) [408].

Завершуючи огляд ключових європейських документів, що визначають розвиток вищої освіти та забезпечення її якості у Європейському просторі вищої освіти, констатуємо актуальність дослідження впливу громадських організацій на політику забезпечення якості вищої освіти.

Вплив стейкхолдерів на політику забезпечення якості вищої освіти у Європейському просторі вищої освіти та, зокрема громадських організацій, розглянуто у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених.

Аналізуючи історіографічні матеріали та першоджерела, можна зробити висновок, що зараз проблематика впливу громадських організацій на функціонування системи вищої освіти має фрагментарний характер та стосується детального вивчення впливу окремих організацій на систему вищої освіти. Тому проблема вивчення впливу громадських організацій на забезпечення якості системи вищої освіти, виокремлення тенденцій та перспектив цього процесу є актуальною.

Оцінюючи вітчизняний стан розвитку забезпечення якості вищої освіти, В. Луговий та Ж. Таланова зазначають, що в Україні «культура якості, що базується на збалансованому поєднанні стандартів забезпечення мінімуму і стандартів покращення максимуму якості вищої освіти із тенденцією домінування других, знаходиться на початковій стадії становлення» [5, с. 26]. Для висвітлення того, що означають якість освіти та стандарти якості дослідники аналізують діяльність неурядових організацій: European Association for Quality Assurance in Higher Education [387] (EQAА) та International Network for Quality Assurance Agencies in Higher Education [413] (INQAАНЕ). Вчені пропонують використовувати розроблений організаціями термінологічний мінімум: «NQAАНЕ, по-перше, визнає теоретично і практично складною категорію «якості у вищій освіті», прагне теоретично і практично обґрунтувати «покращення якості» та систему «забезпечення якості»,

сприяти визначенню відповідних «стандартів інститутів» [5, с. 8].

Описуючи функціонування сучасних ЗВО, С. Калашникова зазначає, що університети діють «в умовах відкритості та партнерства на основі нової моделі управління вищою освітою (врядування)», яка «включає – багато рівнів і багато акторів (учасників); правила, процедури і механізми їх взаємодії для досягнення спільних цілей» [269, р. 9].

Дослідники звертають увагу на залучення закладів вищої освіти до соціальних ініціатив. О. Оржель зазначає, що: «університетам належить роль суспільних лідерів, здатних запропонувати рішення для розв'язання економічної кризи, пом'якшення напруги між соціоетнічними або соціокультурними групами, надати рецепти для психологічної реабілітації тощо» [199, с. 6]. Погоджуючись з тим, що університети приймають активну участь у соціальних процесах, зазначимо, що опис конкретних організаційних форм для реалізації ЗВО соціальних зобов'язань можна доповнити громадськими об'єднаннями, які і є конкретними організаційними формами «посилення соціального виміру вищої освіти» [199, с. 7].

О. Панич зауважує, що «коло стейкхолдерів у забезпеченні якості вищої освіти в країні збільшилося, але й досі залишається невизначеною концепція незалежних агентств при Національному агентстві з забезпечення якості» [202]. На нашу думку, важливим критерієм незалежних агентств із забезпечення якості є їх специфічна природа – вони не повинні бути державними, що забезпечить незалежність та неупередженість й зменшить корупційні ризики.

Теоретичні аспекти удосконалення механізмів державно-управлінського впливу на освітню галузь у контексті інтеграції до Європейського простору вищої освіти розглянуто у роботі М. Карпенко, який робить висновок, що природа європейських агенцій уз контроль та оцінювання якості освіти є «способом вияву приватної ініціативи у сфері діяльності на ринку освітніх послуг» [87]. Важливо, що сутність агентств із забезпечення якості вищої освіти узгоджується із визначенням громадських організацій, які і є приватною ініціативою.

У зарубіжній історіографії наявні роботи, в яких проаналізовано вплив громадських організацій у забезпеченні якості вищої освіти. З нашої точки зору початок академічної дискусії з проблеми поклало дослідження І. Блеклі «The University, the State, and Civil Society» [436] (1999 р.), в якій дослідник наголошує на тенденції до демократизації через зростання ролі недержавних акторів у забезпеченні якості навчання у вищій школі (... trends in democracy through increasing the role of non-state actors in education quality assurance) [436].

П. Віллетс у роботі «Non-Governmental Organizations in World Politics: The Construction of Global Governance» [501, с. 193] (2011 р.) розглядає забезпечення якості вищої освіти як один з напрямів взаємодії громадянського суспільства та держави, а вже у наступному дослідженні «NGOs as Insider Participants: Evolution of the role of NGOs at the United Nations» [500, с. 127] (2018 р.) вказує, що саме громадські організації стають критично важливими для забезпечення демократизації освіти, особливо у сфері забезпечення її якості (the role of NGOs as crucial pioneers in the democratization of the education as well in the field of its quality assurance) [500, с. 127].

К. Веббер та Е. Джей у роботі «Calderon Institutional research and planning in higher education. Global contexts and themes» (2015 р.) вказують на збільшення впливу громадських організацій на «доступ, інституційна підзвітність, забезпечення якості, пріоритети освітньої політики та розвиток систем даних про вищу освіту» («impact on key issues such as access, institutional accountability, quality assurance, educational policy priorities, and the development of higher education data systems») [439, с. 134]. У роботі Л. Еванс «Re-shaping the ENEA After the Demise of Neoliberalism: A UK-Informed Perspective Pages» [444, с. 37] (2018) перелік вказаних сфер доповнено підходами європейської академічної спільноти, зокрема, викладчів, на забезпечення якості вищої освіти у Європейському просторі вищої освіти («the European academic workforce and its welfare and consequent capacity to deliver high quality higher education is finally being recognised as a significant issue») [444, с. 37].

Аналіз української та закордонної історіографії з проблеми впливу громадських організацій на забезпечення якості вищої освіти дозволяє зробити висновок, що поставлена проблема є актуальною у сучасному академічному дискурсі.

Метою нашого дослідження є аналіз впливу громадських організацій на забезпечення якості вищої освіти. Для досягнення поставленої мети у розділі використано дослідницьку методологію на основі діючих політико-правових документів, використовуючи розроблені теоретико-методологічних підходи до проблеми.

Виходячи з наявних теоретико-методологічних підходів до вивчення впливу громадських організацій на політику забезпечення якості вищої освіти, ми розглядаємо за організаційно-правовою формою громадські організації, які захищають та сприяють реалізації прав певних категорій населення. За сферою діяльності в нашому дослідженні ми вивчаємо неприбуткові організації, які відносяться до «Категорії II «Освіта та наукові дослідження», підкатегорія 2200 «Вища освіта» [491, с. 31] відповідно до Міжнародної класифікації неприбуткового сектору (The International Classification of Non-profit Organizations (ICNPO), розробленою Університетом Дж. Гопкінса та прийнятою Організацією Об'єднаних Націй в якості стандарту для класифікації неприбуткових організацій задля їх дослідження.

У такій постановці проблеми враховано намір України до інтеграції до Європейського дослідницького простору та необхідність оцінити можливості використання громадських організацій як індикаторів якості вітчизняної вищої освіти.

У результаті реалізації дослідження нами було сформульовано низку понять та тенденцій, які, на нашу думку, можуть доповнити існуючі теоретичні підходи до вивчення впливу громадських організацій на забезпечення якості вищої освіти.

Розглянемо спочатку існуючі «класичні» механізми забезпечення якості освіти. «Зовнішня оцінка» якості вищих навчальних закладів, поширена в тих країнах, де превалює система оцінок державними структурами. Такими структурами є міністерства освіти або спеціалізовані державні

органи, призначені гарантувати високу якість вищої освіти. «Самооцінка» ЗВО в даному випадку є формалізованим індикатором.

«Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти» утворюють систему критеріїв на європейському рівні, за якими оцінюється діяльність агентств забезпечення якості. Завдяки усталеній системі стандартів є можливості до їх використання не лише державними акторами, а й громадськими організаціями, що діють у відповідній сфері в межах Європейського простору вищої освіти, відповідно принципам «Стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти».

Публічна оцінка якості вищої освіти відбувається в межах роботи відповідних громадських організацій. Закордонний досвід співпраці громадських організацій та системи вищої освіти та тих ролей й механізмів, які напрацьовано в даній сфері, є багатообіцяючим до використання в контексті трансформації української системи вищої освіти.

Так, матеріали щодо діяльності громадських організацій в сфері вищої освіти в Великобританії яскраво демонструють незалежність та автономність закладів вищої освіти, так як британські університети вільні у виборі форм контролю. В британських закладах вищої освіти реалізується внутрішня система оцінки якості, яка відбувається з допомогою університетських асоціацій, які є «парасольковими» громадськими організаціями («umbrella organizations»). Так функціонує Association of Commonwealth Universities. Членами даної громадської асоціації є «500 університетів-членів, а її діяльність реалізується за рахунок членських внесків». «Університети 1 рівня сплачують: від 735 до 1836 фунтів на рік, університети 2 рівня: від 1227 до 4283 фунтів на рік; університети 3 рівня роблять внески: від 2447 до 5511 фунтів на рік, повного державного фінансування діяльності організації не перебачено, лише можливості отримувати окремі гранти від британського уряду» [358]. Маючи неприбутковий статус, Асоціація має можливість приймати благодійні внески від приватних та юридичних осіб [302, с. 142].

Асоціація запровадила спеціально розроблений механізм, «еталонний вимірювач ефективності управління університетом «ACU Measures» (ACU Measures benchmarking tool)», за допомогою якого «експертами організації на основі отриманих даних проводиться порівняльний аналіз ефективності роботи ключових сфер управління університетами» [302, с. 142]. Дана оцінка впливає на ранжування університетів в національних рейтингах, які є ключовим показником ефективності та якості діяльності закладів вищої освіти [427].

Наявні певні особливості даної системи оцінювання в залежності в типі членства. Університети-повні члени згідно Статуту організації повинні надати документи щодо реєстрації та розташування на території Співдружності, а також ліцензію на здійснення освітньої діяльності. Асоційовані заклади-члени громадської організації повинні теж бути територіально розташовані та зареєстровані на території Співдружності, але студенти, які в них навчаються, можуть отримати ступені іншої установи за франшизою, ліцензією чи іншою угодою про співпрацю тощо. При цьому кількість студентів денної форми навчання теж повинна бути не меншою за 250 чоловік.

Така британська організація як British quality assurance agency, є незалежним органом, якому доручено здійснювати моніторинг та консультивання стосовно стандартів та якості вищої освіти у Великобританії. Дана організація є гарантом того, що студенти, які навчаються у Великобританії, отримують необхідний досвід та кваліфікацію. Організацію зареєстровано як некомерційну, метою якої є забезпечення академічної якості та стандартів вищої освіти Великобританії [364].

British quality assurance agency проводить перевірку якості, розробляє орієнтири та керівні вказівки для закладів вищої освіти, а також організовує комісії з дослідження питань відповідно до Статуту. Це відбувається шляхом зовнішньої експертної оцінки. Рецензенти перевіряють, чи задовольняються 19 пунктів Кодексу якості, узгоджених та визнаних сектором вищої освіти Великобританії. British quality assurance agency співпрацює з іншими громадськими організаціями, дотичними до забезпечення якості вищої

освіти Великобританії: Академією вищої освіти, університетами Великобританії та GuildHE.

Забезпечення освітянських стандартів та роль громадських організацій в цьому процесі в Америці відбувається в іншому контексті. Важливу роль у США в процесі акредитації програм і спеціальностей вищих учбових закладів грають професійні громадські асоціації (асоціації медиків, юристів, інженерів тощо). Подібні акредитація за американськими правилами, на підставі внутрішньої університетського самооцінювання, сприяють підвищенню якості рівня діяльності навчальних закладів. Сам процес акредитації забезпечується відповідними асоціаціями (громадськими об'єднаннями). Так вперше відбулася акредитацію медичних шкіл та факультетів Асоціацією медиків у 1906 році, а в 1921 р. Асоціація адвокатів розпочала акредитацію юридичних шкіл. Як вважає Г. Келс, система оцінки якості, створена самими університетами – «це найбільш прогресивні форми саморегуляції, а тому, в цілому, - найбільш надійною і зрілою системою саморегуляції вищої освіти є система, прийнята в Америці» [127, с. 22].

Сьогодні суспільна акредитація вузів у США проводиться агентствами регіональних асоціацій навчальних закладів (Асоціації університетів, Асоціації чотирьох та дворічних коледжів), акредитація окремих факультетів і шкіл організовується професійними асоціаціями (Американська медична асоціація, Американська асоціація адвокатів, Рада інженерів з питань професійного розвитку).

Американська громадська організація Council for Higher Education Accreditation була створена у 1996 році. Природа даного об'єднання має приватний та некомерційний характер: це громадське об'єднання коледжів та університетів [381]. Діяльність РАВО зведена до розробки методів вдосконалення процесу акредитації, розробки процедур визнання самих акредитаційних організацій, демонстрації того, що рішення про акредитацію вузів приймаються справедливо. РАВО періодично переглядає роботу акредитаційних організацій та розвиває якість освіти шляхом формального визнання організацій, що надають акредитацію вузам. Це найбільша інституціолізована організація в США, яка об'єднує приблизно 3000 коледжів та

університетів [381]. Керівництво здійснюється Радою, що складається з 20 членів, серед яких: ректори університетів, представники університетів та громадські діячі.

Активним стейкхолдером процесу громадського контролю є Association of Specialized and Professional Accreditors, членами якої є професійні акредитаційні агенції. Асоціація також має природу громадського некомерційного об'єднання, метою якого є покращення системи акредитації. Від своїх членів організація вимагає дотримання розробленого кодексу практики атестації (Code of Good Practice) [359].

На відміну від інституційної акредитації, яка застосовується для оцінки коледжу або університету в цілому, програмна акредитація проводиться поглибленою оцінкою спеціалізованих або професійних програм, які надаються університетом або незалежною установою. Спеціалізована та професійна акредитація уважно оцінює заходи навчання або компетенції, оволодіння якими є основним для вивчення дисципліни або отримання професії.

The National Research Council є частиною Національної Академії і бере участь в розробці національної політики в галузі наукових досліджень. У нього входять представники Національної академії наук, Національної інженерної академії, Інституту медицини. результатом його роботи є високоякісні консультації і прогнози в області науки, техніки та охорони здоров'я. Рада складається з декількох основних підрозділів, серед яких соціальні науки і теорія освіти, науки про життя і Землі, фізичні науки, політика і глобальні проблеми [493].

Діяльність громадських організацій в процесі забезпечення якості вищої освіти в Європейському просторі вищої освіти на відміну від розглянутих вище має власні особливості. Болонський процес, який спрямовано на створення Європейського Простору Вищої Освіти (ЄПВО), серед цілей встановлює гарантію якості вищої освіти європейських країн. У Берлінському Комюніке (2003 р.) вказано, що «національні системи гарантії якості повинні включати: визначення відповідальності всіх органів та інституцій, які залучені до процесу забезпечення гарантії якості освіти; оцінювання програм або діяльності навчальних

закладів, що включає внутрішню оцінку та контроль за якістю, зовнішній огляд та перегляд програм, участь студентів і оприлюднення результатів оцінювання у публічних виданнях; систему акредитації, сертифікації, ліцензування або співвідносних національних процедур; міжнародна участь, співробітництво та робота у мережах» [127, с. 22].

«Агенції із забезпечення якості в межах ЄПВО ...» характеризуються тим, що вони «широко застосовують декілька елементів в процесах зовнішньої перевірки, які не тільки забезпечують валідність, надійність і корисність цих процесів, але й створюють європейський вимір у забезпеченні якості вищої освіти» [284, с. 12]. Це важливо для забезпечення неупередженої та професійної оцінки вищої освіти. Серед громадських організацій, які діють у сфері вищої освіти є такі: European Association for Quality Assurance in Higher Education, European Students' Union, European University Association, European Association of Institutions in Higher Education.

European Association for Quality Assurance in Higher Education є парасольковою організацією, яка представляє агенції із забезпечення якості з країн-членів Європейського простору вищої освіти (ЕНЕА). European Association for Quality Assurance in Higher Education сприяє співпраці європейських агенцій у сфері забезпечення якості у вищій освіті та поширює інформацію та досвід між своїми членами та зацікавленими сторонами з метою розробки та обміну найкращою практикою та заохочення європейського виміру забезпечення якості. У Ст.1 Статуту European Association for Quality Assurance in Higher Education визначено її природу – «міжнародна некомерційна асоціація» [482].

В Статуті визначено основні напрямки роботи European Association for Quality Assurance in Higher Education:

- «сприяти підвищенню якості вищої освіти в Європейському регіоні вищої освіти;
- розробляти процеси та системи забезпечення якості в Європейському регіоні вищої освіти;
- представляти членів на європейському та міжнародному рівнях» (Стаття 3) [482].

Асоціація була заснована в 2000 р. країнами-учасниками Болонської угоди під назвою «European Network for Quality Assurance in Higher Education» через потребу у систематизації зовнішніх процедур із забезпечення якості на національному рівні наприкінці 90-х років ХХ ст. Основна задача організації - систематизувати підходи щодо оцінювання якості освітніх послуг» [302, с. 143].

Результатом залучення Європейської асоціації із забезпечення якості вищої освіти до процесу забезпечення якості стала розробка ефективного інструменту: Європейських стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості на Європейському просторі вищої освіти. У 2005 р. були прийняті стандарти та керівні принципи забезпечення якості в Європейському регіоні вищої освіти згідно пропозицій Європейської асоціації з забезпечення якості вищої освіти у співпраці з Групою Є4 [478]. У 2004 р. відбулися зміни у назві організації: замість слова «Network» почали використовувати «Association» [397]. Членство в асоціації відкрите для всіх агенцій з контролю якості освіти в країнах-членів Болонської декларації.

Згідно Ст.1. Статуту Європейської асоціації із забезпечення якості вищої освіти «Європейська асоціація із забезпечення якості вищої освіти є міжнародною неурядовою організацією». Цілями організації є наступні: «сприяти підвищенню якості вищої освіти в Європейському регіоні вищої освіти; розробляти процеси та системи забезпечення якості в Європейському регіоні вищої освіти; представляти членів на європейському та міжнародному рівнях; впливати на формування політики на європейському рівні з питань, що стосуються якості та гарантії якості у вищих навчальних закладах; заохочувати співпрацю між агентствами з якості в Європі.

Друга організація, European Association of Institutions in Higher Education пропонує професійно орієнтовані програми та займається прикладними дослідженнями в рамках Болонських циклів. European Association of Institutions in Higher Education захищає інтереси університетів прикладних наук та університетських коледжів; інші члени організації - «державні та галузеві асоціації вищих навчальних закладів та інші індивідуальні установи, такі як університети» [407].

Згідно Статуту European Association of Institutions in Higher Education – «міжнародне некомерційне об'єднання, яке зареєстровано відповідно до законодавства Бельгії» (асоціація internationale sans but lucratif – aisbl) [407]. Але відмінність полягає в колі питань, які охоплює діяльність даної структури: «сприяти створенню Європейського простору вищої освіти (ЕНЕА) та європейських досліджень; впливати на формування політики на європейському рівні з питань, пов'язаних із професійною вищою освітою; бути платформою для обміну інформацією та думками з акцентом на питання, що стосуються майбутнього розвитку вищої освіти; досягти співпраці у сфері вищої освіти шляхом встановлення тісних зв'язків з іншими організаціями, що мають подібні цілі» [407].

European Association of Institutions in Higher Education є членською організацією, що «об'єднує університети прикладних наук, університетські коледжі, а також національні і галузеві асоціації та інші вищі навчальні заклади, які пропонують програми з прикладним аспектом та передбачають проведення прикладних досліджень у рамках Болонських циклів». З 2001 р. European Association of Institutions in Higher Education набуває статус консультативного члена Наглядової групи з Болонського процесу (BFUG) [404]. В організацію входять «500 вищих навчальних закладів з 40 країн, які приєдналися до ЄПВО» [403].

European Association of Institutions in Higher Education має статус некомерційної міжнародної асоціації, що належить до законодавства Бельгії: згідно Статуту це – «міжнародне некомерційне об'єднання, яке зареєстровано відповідно до законодавства Бельгії» (Асоціація internationale sans but lucratif - aisbl) [481]. Але відмінність полягає в компетенції даної організації: «сприяти створенню Європейського простору вищої освіти (ЕНЕА) та європейських досліджень; впливати на формування політики на європейському рівні з питань, пов'язаних із професійною вищою освітою; бути платформою для обміну інформацією та думками з акцентом на питання, що стосуються майбутнього розвитку вищої освіти [481].

European Association of Institutions in Higher Education активно співпрацює з іншими представницькими організаціями, що беруть участь у функціонуванні європейській вищій освіті та входять до Групи Є4. Спочатку асоціація створювалася з метою об'єднання викладачів вищих і професійних навчальних закладів. Це дозволило б усім учасникам реалізувати свій потенціал в педагогічній діяльності, обмінюватися вже наявним досвідом в сфері освіти, і сформувати, таким чином, активне міжнародне професійне співтовариство [481].

Серед європейських громадських організацій «парасольковий» характер має European University Association, «міжнародна неурядова організація, яка об'єднує 850 вузів з 47 країн» [414] та фінансується за рахунок членських внесків. Рішення Асоціації мають рекомендаційний характер та спрямовані на розвиток гармонійної системи європейської вищої освіти і науково-дослідної роботи, активну підтримку своїм членам як автономним установам в розвитку якості навчання, викладання і дослідницької роботи. Цілі, які прописані в Статуті European University Association включають в себе:

- «побудову Європейської зони вищої освіти в рамках Болонського процесу;
- дослідження та інновації;
- інтернаціоналізацію вищої освіти і наукових досліджень;
- підвищення якості роботи університетів;
- відповідний менеджмент, автономія і стабільне фінансування» [414].

В Статуті також окреслено обов'язки Асоціації, спрямовані на сприяння участі ЗВО в Болонському процесі, на підтримку академічних свобод та автономію університетів:

- «формування європейського простору вищої освіти в руслі Болонського процесу.
- дослідницька діяльність та інновації.
- інтернаціоналізація вищої освіти та наукових досліджень.
- підвищення якості освіти в європейських університетах.

□ управління, фінансування та автономія» [414].

«European University Association виникла в результаті злиття Асоціації європейських університетів і Конфедерації Конференцій Ректорів Європейського Союзу та є «парасольковим» об'єднанням 800 ЗВО з 48 країн» [402]. Діяльність організації фінансується за рахунок внесків членів організації, а її рішення мають рекомендаційний характер та спрямовані на розвиток гармонійної системи європейської вищої освіти і науково-дослідної роботи. Робота Асоціація сприяє «реалізації узгодженої політики з вищої освіти та участі в Болонському процесі», що зазначено Статуті: «сприяти розвитку гармонійної системи європейської вищої освіти і науково-дослідної роботи, надаючи активну підтримку своїм членам як автономним установам в розвитку якості навчання, викладання і дослідницької роботи» [401].

Членство в Асоціації надає можливість членам «долучитися до участі у двох щорічних європейських конференціях ..., також організація підтримує дослідження в області розвитку вищої школи, проводить тренінги і семінари, організовує програми підвищення кваліфікації вузівського керівництва» [302, с. 142].

European Students' Union є міжнародною неприбутковою організацією, яка об'єднує «47 національних студентських організацій з 39 країн» [400] (ESU, 2018). Національні організації European Students' Union мають «вільний інститут членства для студентів будь-якої форми навчання у відповідних національних країнах, незалежно «від політичних переконань, релігії, етнічної чи культурної приналежності, сексуальної орієнтації чи соціального становища» [400]. Метою European Students' Union є «захист освітніх, соціальних, економічних та культурних прав студентів по відношенню до національних та європейських інституцій, зокрема Європейський Союз, Рада Європи та Група супроводу Болонського процесу».

До функцій European Students' Union союзу відносять:

– об'єднання, навчання та інформування національних представників студентства про розвиток політики у сфері вищої освіти на європейському рівні;

- організація семінарів, тренінгів, кампаній та конференцій, що стосуються студентів;
- проведення європейських досліджень, партнерських проектів та кампаній;
- виготовлення різноманітних публікацій для студентів, політиків та фахівців вищої освіти [400].

European Students' Union був заснований в 1982 році національними спілками студентів Норвегії, Великобританії, Швейцарії, Ісландії, Франції, Данії та Австрії під назвою «Західноєвропейське інформаційне бюро студентів». Політичні зміни в Східній Європі в кінці 1980-х вплинули на розширення організації: національні спілки студентів з СРСР отримали змогу стати її членами.

У програмному документі European Students' Union «2017 Policy paper on quality of higher education (amended)» сформульовано підходи організації до зовнішньої та внутрішньої оцінки якості освіти. З точки зору European Students' Union «системи та процедури забезпечення якості повинні зосереджуватися на інститутах вищої освіти, які підтримують та сприяють досягненню студентами результатів навчання через навчальні методики викладання та оцінювання» [466]. Забезпечення якості повинно включати в себе: «підвищення якості в навчальному процесі, включаючи навчальні програми, можливості навчання, доступні для студентів; створення та просування якісної (корпоративної – прим. авт) культури в вищих навчальних закладах; розвиток персоналу; збільшення взаємної довіри між суб'єктами вищої освіти; забезпечення взаємного визнання; розширення можливостей участі студентів у процесі прийняття рішень, сприяння порівнянності кваліфікації та вирішення аспекту соціального виміру» [466].

Систематизація інформації про основні параметри діяльності громадських організацій, які здійснюють моніторинг та аналіз якості вищої освіти в Європі згідно «Стандартів й рекомендацій для гарантії якості вищої освіти в європейському просторі вищої освіти» т формують Групу Є4 представлено у вигляді таблиці, де зазначено функціональні характеристики відповідних організацій.

Таблиця 2.1

Структурно-функціональні характеристики організацій Групи Є4 [302, с. 142]

Назва організації	ХАРАКТЕРИСТИКИ ОРГАНІЗАЦІЇ									
	Структурні			Функціональні						
	Індивідуальне членство	Колективне членство	Змішане членство	Професійний розвиток	Акредитація програм та ліцензування	Сертифікація спеціалістів	Оцінка якості	Популяризація наукових досліджень	Захист прав освітян, студентів	
Європейська асоціація із забезпечення якості вищої освіти	-	+	+	+	+	+	+	-	-	
Європейська асоціація університетів	-	+	-	+	-	-	+	+	+	
Назва організації	ХАРАКТЕРИСТИКИ ОРГАНІЗАЦІЇ									
	Структурні			Функціональні						
	Індивідуальне членство	Колективне членство	Змішане членство	Професійний розвиток	Акредитація програм та ліцензування	Сертифікація спеціалістів	Оцінка якості	Популяризація наукових досліджень	Захист прав освітян, студентів	
Європейська асоціація вищих навчальних закладів	-	+	-	+	-	-	+	+	+	
Європейський студентський союз	-	+	+	+	-	-	+	-	+	

Аналіз таблиці дозволяє зробити висновки, що серед сфер діяльності організації домінує професійний розвиток та моніторинг якості освіти, впровадження високих етичних стандартів у професійну діяльність. Професійні асоціації забезпечують один з варіантів вирішення критично важливого питання забезпечення якості вищої освіти за рахунок створення постійно діючих форумів, які здатні забезпечити постійний обмін напрацюваннями, знаннями та

практиками. Такі організації стають механізмами для підвищення професіоналізму як викладацького складу, так й адміністраторів ЗВО. Щорічні заходи, регіональні зустрічі та тренінги, збір та аналіз інформації про діяльність університетів, офіційна статистика та постійний моніторинг університетів-членів роблять їх важливим інститутом з забезпечення якості вищої освіти.

Свідченням актуальності проблеми забезпечення якості вищої освіти є субрегіональний досвід використання європейських напрацювань в сфері взаємодії сектору вищої освіти та громадських організацій. В 2004 р. в м. Алмати було створено East African Higher Education Quality Assurance Network, об'єднання практиків із забезпечення якості в країнах-партнерах Східної Африки. Історія громадської організації простежується з 2007 та 2008 рр., коли «між університетською радою Східної Африки, Німецькою службою академічних обмінів (DAAD), Конференцією ректорів Німеччини, країнами-партнерами з країн Східної Африки та національними комісіями та радами було обрано та навчено понад 45 співробітників/координаторів з контролю якості від університетів та національних комісій та рад» [490]. Тренінги із забезпечення якості посилили внутрішню систему контролю якості в університетах Східної Африки. При цьому за організаційно-функціональною формою Євразійська мережа забезпечення якості освіти є типовою неприбутковою організацією, яка фінансується грантодавцями, її рішення мають рекомендаційний характер [490].

Окрім регіональних та національних громадських організацій також працюють специфічні асоціації акредитаційних агентств, які координують зусилля, спрямовані на формування та підтримку загальних вимог до якості освіти. Однією з найбільш впливових є International Network for Quality Assurance Agencies in Higher Education, була утворена в 1991 р. у Гонконзі. Це всесвітня асоціація, яка «об'єднує близько 300 організацій, що працюють у галузі теорії та практики забезпечення якості вищої освіти». Головним завданням та роллю International Network for Quality Assurance Agencies in Higher Education є «заохочення та підвищення кваліфікації у вищій освіті за підтримки

активної міжнародної спільноти установ із забезпечення якості» [2].

Так, у «Стратегічному плані 2018 – 2022 рр.» викладено, що International Network for Quality Assurance Agencies in Higher Education є «парасольковою» та об'єднує зовнішні та внутрішні агенції послуг із забезпечення якості у вищій освіті. Для позначення діяльності організації використовується термін «мережа», щоб позначити «колегіальну взаємодію» [432]. Діяльність організації розвиватиметься «для об'єднання в єдину платформу організацій QA (зовнішні органи QA (EQA), внутрішніх/національних агенцій QA (IQA), навчальних закладів (ВНЗ), формуючи регіональні, тематичні та інші мережі для поширення хороших практик».

Як бачимо закордонний досвід функціонування незалежних громадських організацій для самодіагностики, самооцінювання та обміну досвідом, які не є державними структурами та агенціями є поширеною практикою в різних країнах світу. Функціонування таких організацій у відповідності до чітко розроблених критерії їх роботи сприяє зростанню їх авторитету та підвищує якість освіти.

Організаційно-функціональну специфіку діяльності громадських організацій в сфері вищої освіти викладено у вигляді таблиці:

Таблиця 2.2

Діяльність міжнародних асоціацій у сфері освіти [301, с. 285]

Назва громадської організації	Юридичний статус, тип організації	Повноваження та мета	Процедура набуття членства
Американська асоціація університетів <i>Association of American Universities, AAU</i> В Асоціацію входять 60 університетів США і 2 канадських університета.	Неурядова організація Фінансується за рахунок внесків учасників По суті належить до так званих інвестиційних фондів («endowment funds»), бо інвестори та благодійники можуть робити внески до неї.	Метою Асоціації є надання якісних освітніх послуг та організація академічних досліджень. Члени Асоціації отримують пріоритетний доступ до більшості федеральних програм для академічних досліджень.	За запрошенням не менш як 3/4 університетів-членів. Комітет з прийняття нових членів Асоціації організовує збори декілька разів на рік.

	Рішення мають обов'язковий характер для членів Асоціації. За невиконання рішень передбачено виключення з організації.	Члени Асоціації спільно формують політику щодо вищої освіти, науки та інновацій; розповсюджують ефективні академічні практики.	
Назва громадської організації	Юридичний статус, тип організації	Повноваження та мета	Процедура набуття членства
Європейська асоціація університетів <i>European University Association, EUA</i> Членами є 850 вузів з 47 країн	Міжнародна неурядова організація, Фінансуються за рахунок внесків членів організації (70% у 2017 р.), 30% бюджету Асоціації фінансується за рахунок здійснення досліджень у сфері вищої освіти на замовлення інших міжнародних організацій. Рішення Асоціації мають рекомендаційний характер	Місія Асоціації: сприяти розвитку гармонійної системи європейської вищої освіти і науково-дослідної роботи, надаючи активну підтримку своїм членам як автономним установам в розвитку якості навчання, викладання і дослідницької роботи.	Нааявне індивідуальне і колективне повноправне та асоційоване членство.
Асоціація британських університетів <i>The Association of Commonwealth Universities</i> 500 університетів-членів Асоціації	Громадська організація; Благодійна організація Діяльність здійснюється за рахунок членських внесків	Мета діяльності: поширення досвіду власних учасників щодо впровадження інновацій в освітянській сфері.	Форми участі: повне та асоційоване членство.

Серед останніх інновацій в сфері взаємодії громадськості та вищої освіти слід згадати утворення ще однієї загальноєвропейської громадської організації. Група Є4 у 2008 р. утворила European Quality Assurance Register in Higher Education, метою якого є систематизація інформації про всі державні, приватні та тематичні агенції із забезпечення якості освіти, що працюють чи планують працювати у Європі. Європейський реєстр надає обирати університетам в якості аудиторів різні агенціями забезпечення якості, навіть, що перебувають в іншій країні ЄС [432].

Отже, в окремих країнах Європейського простору вищої освіти органи з акредитації мають статус уповноважених суб'єктів: з одного боку вони не є органами держави, однак держава визнає результати їхньої діяльності. Чи, навпаки, такі інститути можуть мати характер державних органів, отримувати фінансування з боку держави, але бути незалежними в оцінюванні результатів роботи ЗВО. Класичний приклад, це фінський National education evaluation office, який отримує субвенції з боку держави, але проводить оцінку якості послуг в сфері освіти відповідно до внутрішніх вимог організації.

В Європейському просторі вищої освіти громадські організації мають найпотужніші можливості та механізми контролю та моніторингу щодо забезпечення якості вищої освіти. Європейці «широко застосовують декілька елементів в процесах зовнішньої перевірки, які не тільки забезпечують валідність, надійність і корисність цих процесів, але й створюють європейський вимір у забезпеченні якості вищої освіти» [137]. Це важливим для неупередженої та професійної оцінки діяльності закладів вищої освіти.

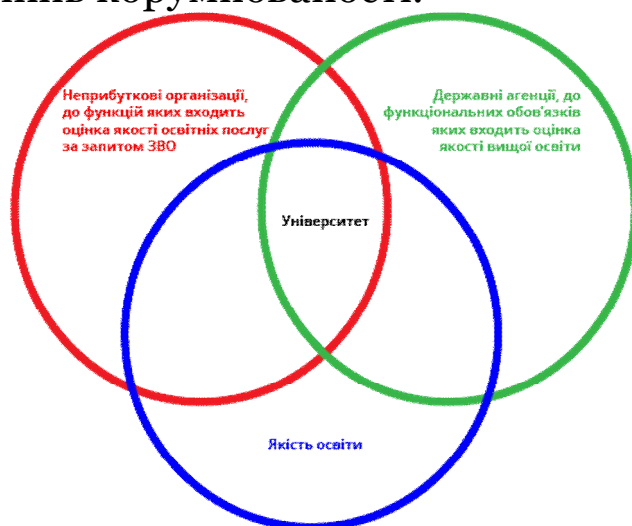
В межах державоцентричного підходу державними органами визнаються акредитаційні рішення, отримані в рамках процедур, які застосовують вповноважені на це державою організації, але, на думку експертів, «ефективний аудит та консалтинг у тому числі й на ринку освітніх послуг, повинен мати ознаки незалежності», що надає можливість здійснювати реалістичну та неупереджену оцінку. Принцип, згідно якого акредитаційні органи залишаються незалежними та надають збалансовану оцінку якості освіти є одним із ключових принципів Болонського процесу.

За результатами вивчення впливу громадських організацій на забезпечення якості у вищій освіті зроблено наступні висновки:

До характерних рис впливу неприбуткових організацій на вищу освіту можна віднести, з одного боку, спрямованість на представлення та захист інтересів академічної спільноти та інших стейкхолдерів освітнього процесу, а з іншого боку, громадські організації стають інструментом для перевірки освітніх послуг, які надаються університетами паралельно з державними агентствами, які виконують функції перевірки якості.

Громадські об'єднання виступають як «зовнішній» інструмент перевірки діяльності закладів вищої освіти, при цьому передбачається високий рівень компетентності експертів організацій. При цьому університети добровільно визнають пріоритет громадських організацій на здійснення перевірки діяльності університетів та ранжування їх у рейтингах. Громадські організації можуть бути розглянуті й як інструмент внутрішньої перевірки, коли за запитом університету, компетентні організації проводять, наприклад, внутрішній аудит навчальних програм (див. Рис.1).

Досвід європейських країн в даній сфері свідчить про те, що використання громадських організацій з метою зовнішньої діагностики діяльності системи вищої освіти є ефективним суспільним інструментом, який з одного боку підвищує якість освітянських послуг, з іншого – зменшує витрати держави на утримання спеціальних агентств з оцінки дотримання якості та зменшає ступінь корумпованості.

Виведено закономірність щодо залежності «між громадськими організаціями, закладами вищої освіти та політикою забезпечення якості вищої освіти. Політика забезпечення якості вищої освіти у Європейському просторі вищої освіти визначається діяльністю загальноєвропейських освітянських громадських організацій, основу яких складає Група Є4».

Для розширення понятійно-категоріального апарату методології вивчення впливу громадських організацій на забезпечення якості вищої освіти запропоновано впровадження у науковий обіг термінів *«громадська освітянська організація»* – «тип громадської організації, яка здійснює діяльність у сфері освіти, спрямовану на захист та реалізацію інтересів членів даної організації та/або загальносуспільних інтересів у сфері освіти»; *«громадська освітянська організація, яка діє у сфері вищої освіти - «якісна характеристика громадської освітянської організації, чия діяльність дотична до вищої освіти та спрямована на захист та реалізацію інтересів членів даної організації та/чи загальносуспільних інтересів у сфері вищої освіти. Сфера діяльності громадських освітянських організацій включає моніторинг, розвиток та аудит якості вищої освіти»*.

2.3. Становлення інституту лобізму: досвід Канади для України

Лобізм у сучасному світі виступає невід'ємним чинником будь-якої політичної системи, який значним чином впливає на політичний процес та соціально-економічне життя держави. Лобізм слугує важливим багатоканальним механізмом комунікації між органами державної влади та суспільством, забезпечує узгодження суспільних інтересів, гласність та прозорість процесу ухвалення політичних рішень, слугує перешкодою на шляху корупції.

Інституціоналізація лобізму в Україні є одним з нагальних питань демократизації політичної системи держави, формування громадянського суспільства та упередження корупційних ризиків у майбутньому. З огляду на це особливу актуальність та значний науковий інтерес представляє закордонний досвід інституціонального

оформлення лобізму, вироблення рекомендацій з відбудови механізмів ухвалення рішень за участі груп інтересів та розроблення правової бази з лобізму.

Особливе місце серед держав, де лобізм виступає формальним самостійним інститутом політичної системи, визнаним на офіційному рівні, посідає Канада, де модель регулювання лобістської діяльності функціонує вже три десятиліття (з 1989 р.) та визнана однією з найбільш ефективних та дієвих (згідно з доповіддю Парламентської асамблеї Ради Європи «Лобіювання у демократичному суспільстві» від 5 червня 2009 року), а процес лобіювання перетворився на невід'ємну частину роботи як фінансово-промислових компаній та груп, так й інститутів громадянського суспільства.

Незважаючи на інтерес науковців до теоретичного осмислення феномену лобізму, аналізу його суспільного значення та моделей регулювання в правовій системі, у сучасних наукових джерелах недостатньо повно розкрито особливості лобізму в Канаді, досвід цієї країни з його інституціоналізації на сьогодні ще не став предметом спеціального комплексного аналізу у вітчизняній науці. Існуючі роботи концентрують увагу на особливостях канадського лобінгового законодавства, залишаючи поза увагою специфіку його функціонування в політичній системі.

З укладанням Конституційного закону 1982 р., що остаточно закріпив суверенітет країни, у Канаді активізувався процес будівництва сучасної правової держави, заснованої на верховенстві закону, гарантуванні прав і свобод людини, взаємній відповідальності держави та громадянина. В умовах оновлення правової системи постало питання забезпечення прозорості політичного процесу, відкритості ухвалення політичних рішень широкій громадськості. У цьому контексті актуалізувалося питання про необхідність розроблення правового регулювання в сфері лобізму. Цьому сприяла низка факторів, зокрема фактично існуюча практика лобіювання як механізму взаємодії зацікавлених осіб та груп інтересів з представниками держави, яка залишалася поза правового поля держави, вдалий досвід США в сфері лобістського законодавства, що налічував півстоліття, а також зростання занепокоєння суспільства через законність

ухвалення політичних рішень під впливом лобістської діяльності, яка на побутовому рівні пов'язувалася з корупцією та «тіньовою» політикою.

Під впливом цих факторів у Канаді розпочався процес формування нормативно-правової бази лобістської діяльності, в якому можна умовно виділити три основні етапи: 1) розроблення та ухвалення Закону Канади про реєстрацію лобістів (1985 – 1989 рр.); 2) розширення правової бази лобізму шляхом внесення змін та доповнень до Закону про реєстрацію лобістів, легітимації лобіювання на місцевому рівні та ухвалення Кодексу поведінки лобістів (1989 – 2006 рр.); 3) реформа лобістського законодавства, ухвалення та набуття чинності Закону про лобіювання (з 2006 р.).

Ключовою особливістю другого етапу стало поширення легітимації лобіювання на рівень провінцій. Першою провінцією, що ухвалила Закон про лобіювання, була Онтаріо, це відбулося в 1999 р. За нею Закон про реєстрацію лобістів (Lobbyist Registration Act) було ухвалено в Новій Шотландії та Британській Колумбії в 2001 р., Квебек прийняв Закон про прозорість та етику лобіювання (Lobbying Transparency and Ethics Act) в 2002 р., у 2005 р. набув чинності закон в Ньюфаундленді і Лабрадорі, у 2009 р. – в Альберті, у 2012 р. – у Манітобі [375]. Зрештою за 30 років з моменту ухвалення першого федерального закону кожна канадська провінція ухвалила власне законодавство про лобіювання. Останньою провінцією став острів Принца Едуарда, що ухвалив закон про реєстрацію лобістів, який набув чинності 1 квітня 2019 року. Деякі муніципалітети охоплені провінційним законодавством про лобіювання, інші прийняли муніципальні підзаконні акти, встановлюючи власні реєстри лобістів [360].

Не зважаючи на ухвалення окремих нормативних актів на рівні суб'єктів федерації Канади, пріоритет між федеральним та провінційним законами надається все ж першому. Хоча такий принцип пріоритету федерального права в Канаді не закріплено конституційно, судова практика установила, що у випадку конфлікту права домініону та права провінції, перевагу має перше.

Третій етап створення лобістського законодавства в Канаді позначився широкою реформою існуючих правових

засад, що розпочалася з 2006 р. Така реформа була наслідком гучного Спонсорського скандалу 2004 – 2006 рр., причиною якого стала Федеральна «спонсорська програма» в провінції Квебек, розроблена ліберальною партією Канади, що була при владі з 1993 по 2006 рр. Метою програми було збільшення інформованості про внески канадського уряду в промисловість Квебеку, а також про іншу діяльність уряду з протидії політиці Квебецької партії, спрямованої на здобуття незалежності Квебеку. Програма діяла з 1996 до 2004 рр., коли були виявлені протизаконні дії керівництва програми, включаючи неналежне використання державних коштів, виділених для реклами дій уряду в Квебеці. У 2004 р. ця справа була передана Генеральному ревізору, була створена Комісія з аналізу спонсорської програми та рекламної діяльності – Комісія Гомері (за ім'ям судді Джона Гомері, що очолив Комісію). У результаті проведеного розслідування, Комісія виявила, що 2 млн. кан. дол. було витрачено на контракти, присуджені без проведення відповідного тендеру, 1,5 млн. кан. дол. – було витрачено на роботи, що не виконувалися взагалі [416].

Цей скандал зіграв ключову роль у ході парламентських виборів 2006 р., у результаті яких ліберали після дванадцяти років правління були переможені консерваторами. Лідер консерваторів Стівен Харпер у своїй передвиборчій кампанії наголошував, що першочерговим завданням його уряду стане розроблення проекту закону про підзвітність, який врахує рекомендації доповіді Комісії Гомері.

Після перемоги на парламентських виборах новостворений консервативний уряд розробив та подав на розгляд парламенту Федеральний закон про підзвітність (Federal Accountability Act), метою якого було «надати чітке визначення конфлікту інтересів та встановити правила для колишніх державних посадовців, мінімізувати можливість виникнення конфліктів між приватними інтересами та державними обов'язками посадовців, встановити положення для вирішення таких конфліктів..., сприяти взаємному обміну між державним та суспільним сектором» [415].

За своєю сутністю Федеральний закон про підзвітність став за обсягом одним з найбільших антикорупційних законів у Канаді. За складом він є збіркою 48 законів, що були

змінені та доповнені в результаті його ухвалення, у тому числі Закон про реєстрацію лобістів.

У результаті цієї реформи у 2008 р. набув чинності Закон про лобіювання (Lobbying Act), з того часу до 2019 року до федерального законодавства не вносилося змін та доповнень. Він має за мету регулювати діяльність лобістів та державних посадовців, а не тільки моніторити їх з допомогою системи реєстрації. Ця редакція закону значно посилила контрольну-наглядову діяльність влади за суб'єктами лобіювання.

Основоположні принципи федерального закону відображені у його преамбулі:

1) вільний та відкритий доступ до державного управління є важливим аспектом відстоювання суспільних інтересів;

2) лобіювання, спрямоване на посадовців державних органів влади з боку осіб, спеціально найнятих і зареєстрованих в установленому законом порядку, є легітимною діяльністю;

3) прозорість лобістської діяльності, за якої члени державних установ та суспільства мають інформацію про осіб, що здійснюють лобіювання;

4) система реєстрації лобістів, що отримують винагороду за свою діяльність, не повинна перешкоджати вільному та відкритому доступу до органів державної влади [446].

З цих принципів виходить й ключова ідея законодавства Канади в сфері лобіювання як на федеральному, так і на провінційному рівні, – це ідея реєстрації лобістів. Головна мета реєстрації – забезпечення прозорості та відкритості демократичного процесу. Тому інформація, представлена під час реєстрації, є доступною громадськості в мережі Інтернет через систему он-лайн Реєстрації лобістів (Lobbyists Registration System), а також може надаватися після дзвінка, листа або відвідування Управління Уповноваженого з питань лобіювання (Office of the Commissioner of Lobbying) [255].

Закон Канади чітко окреслює вимоги до реєстрації, визначаючи при цьому, що вважати лобістською діяльністю, хто повинен реєструватися, контакти з якими особами вважаються лобіюванням, яка інформація повинна подаватися під час реєстрації, період звітності, а також

примусові заходи. Загалом, законодавство визначає лобіста як особу, що намагається вплинути на державного посадовця стосовно зазначених політичних рішень або, згідно із законами провінцій, з метою вплинути на ці рішення. Але не зважаючи на різність підходів до тлумачення, і федеральний, і провінційні закони поділяють лобістів на тих, хто лобіює від ім'я клієнта, і тих, хто лобіює від ім'я роботодавця (корпорації або організації).

У федеральному законі Канади представлена така класифікація лобістів:

1) лобісти-консультанти (consultant lobbyist);

2) «вбудовані» лобісти (in-house lobbyist), які в свою чергу поділяються на:

а. «вбудованих» лобістів корпорації (in-house lobbyist (corporate));

б. «вбудованих» лобістів організації (in-house lobbyist (organizations)), тобто лобістів неприбуткової структури.

Корпоративні «вбудовані» лобісти – це особи, наймані корпорацією, значну частину обов'язків якої складає спілкування з державними службовцями в інтересах роботодавця стосовно зазначених політичних рішень. У свою чергу, «вбудовані» лобісти організації – це особи, що є співробітниками організації, до обов'язків яких входять контакти з посадовцями в інтересах організації-роботодавця.

Закон про лобіювання не встановлює, яким має бути обсяг обов'язків, пов'язаних з лобіюванням, щоб вони становили «значну частину». Це положення обговорено в додаткових документах для роз'яснення закону, таких як Загальне керівництво з реєстрації, бюлетені та виступи Уповноваженого з питань лобіювання тощо. Так, у Загальному керівництві з реєстрації пояснюється, що «найвищий оплачуваний службовець корпорації (реєстрант) повинен надати заяву про діяльність «вбудованих» лобістів корпорації, коли один чи більше з робітників корпорації займаються лобістською діяльністю згідно із законом і коли загальна діяльність усіх таких робітників становить значну частину (20% та більше) обов'язків одного робітника» [352]. Таке ж положення міститься й стосовно «вбудованих» лобістів організації.

Під клієнтом (client) – замовником лобістської діяльності – розуміється фізична особа, організація або корпорація, від ім'я якої лобіст здійснює свою діяльність, хто є бенефіціаром лобіювання [256]. Це «комерційні, торговельні, промислові, професійні або волонтерські організації; профспілки та трудові об'єднання; торговельно-промислова палата або міністерство торгівлі; компанії, трасти, асоціації, благодійні товариства, коаліції чи групи інтересів; державні установи, крім уряду Канади; некомерційні організації... патріотичного, релігійного, філантропічного, благодійного, наукового, художнього, соціального, професійного або іншого подібного характеру» [446].

Об'єктом лобістської діяльності відповідно до канадського законодавства є «державний посадовець» (public office holder). До державного посадовця федеральний закон відносить обраних членів обох палат парламенту або національних зборів провінцій, осіб, що працюють в їх штаті, службовців будь-якого федерального органу, комісії або іншого органу правосуддя, членів військових сил та Королівської кінної поліції [375]. Саме контакти з цими зазначеними особами відповідно до федерального канадського законодавства підлягають реєстрації як лобістська діяльність.

Змінами до федерального закону, що набули чинності 2 липня 2008 р., було створено новий підклас об'єкта лобістської діяльності – «призначеного державного посадовця» (designated public office holder). Визначення призначеного державного посадовця було введено окремим виданням 17 квітня 2008 р. «Положення про призначених державних посадовців» (Designated Public Office Holder Regulations). Ці Правила зарахували до призначених державних посадовців одинадцять категорій посад: голова штабу оборони, його заступник, голова морського штабу, голова сухопутного штабу, голова повітряного штабу, голова військового персоналу, генеральний військовий прокурор, будь-який старший радник у Таємній раді, призначений генерал-губернатором, заступник міністра (з міжурядових справ) в Таємній раді, генеральний контролер з патентів, будь-яка особа, призначена відповідно п. 127,1(1) або Закону

про державну службу [389]. У вересні 2010 р. набули чинності зміни до «Положення про призначених державних посадовців», відповідно до яких до цієї категорії також належали: член Палати громад, член Сенату, будь-яку особа із штату лідера опозиції в Палаті громад або Сенаті [472].

З метою організації належної реєстрації лобістів, а також для збільшення інформованості населення з питань лобіювання, було створено посаду Реєстратора лобістів. Ця посада була змінена редакцією 2008 р. на посаду Уповноваженого з питань лобіювання (далі – Уповноважений). Подібні Реєстратори працюють і на рівні провінцій.

Головний механізм реєстрації лобістів, рекомендований законодавством, – це реєстрація в мережі Інтернет. На федеральному рівні, а також в провінціях Онтаріо та Квебек надання консультації щодо реєстрації, її поновлення або зміна є безкоштовною. Тільки в трьох провінціях існує оплата за інтернет-реєстрацію (Нова Шотландія, Ньюфаундленд та Британська Колумбія), яка варіюється в межах 27 – 150 кан. дол. Вартість реєстрації в офісі Уповноваженого з питань лобіювання більша через додаткову роботу з внесення даних до системи. У результаті практично вся реєстрація в Канаді відбувається он-лайн [375].

Вимоги до реєстрації та надання звітів до Управління Уповноваженого і на федеральному, і на провінційному рівні встановлено за трьома категоріями лобістів. На федеральному рівні правила реєстрації визначає «Положення про реєстрацію лобістів» (Lobbyists Registration Regulations) 2008 р. [448].

Лобісти-консультанти повинні протягом 10 днів після початку своєї лобістської діяльності повідомити про це орган, що реєструє. Згідно з федеральним законом під час реєстрації лобіст-консультант повинен надати великий перелік даних, серед яких: ім'я та адреса лобіста; назва та адреса фірми, в якій він працює, якщо така існує; ім'я та адреса клієнта; ім'я особи чи назва організації, що керує діяльністю клієнта, якщо такі відомі; якщо клієнт корпорація, назва та адреса кожного дочірнього підприємства; якщо клієнт дочірнє підприємство, назва та адреса корпорації; якщо клієнт коаліція, назва та адреса кожного члена; якщо клієнт повністю або частково

фінансується урядом або урядовою установою, назва установи та розмір отриманого фінансування; детальна інформація для визначення предмета контактів з державним службовцем; інформація, чи є лобіст колишнім державним посадовцем, яку посаду займав, коли залишив посаду; назва відділу або урядового інституту, в якому працює державний посадовець, з яким лобіст має або планує налагодити контакти; спосіб контактів, який лобіст застосовує або збирається застосувати в спілкуванні з державним посадовцем, включаючи звернення до громадськості через ЗМІ або прямі контакти з громадськістю з метою здійснити тиск на державного посадовця (grass-roots communication) [446].

Реєстрація лобістської діяльності «вбудованих лобістів» та звітність згідно з федеральним законом лягає на корпорацію чи організацію. Працівник, відповідальний за надання даних, має подати звіт протягом двох місяців після початку лобістської діяльності. Під відповідальним за надання даних розуміється «співробітник, що займає вищу посаду в корпорації або організації та отримує винагороду за виконання своїх обов'язків» [446].

Після реєстрації лобісти-консультанти та особи, відповідальні за надання даних від організації та корпорації, повинні надавати щомісячний звіт не пізніше 15 днів після закінчення кожного місяця. Щомісячний звіт має містити інформацію, що описує контакти, їх дату, ім'я державного посадовця – об'єкта контактів та іншу інформацію. Цей звіт не потрібно надавати, якщо протягом місяця лобіювання не відбувалося. Також лобіст-консультант або співробітник, відповідальний за надання даних, має поновлювати реєстрацію кожні півроку, незважаючи на те, чи мале місце лобіювання, чи ні.

Після надходження заяв та звітів до Управління Уповноваженого, вони перевіряються експертами на відповідність вимогам законодавства, після чого стають доступними для громадськості он-лайн через Систему реєстрації лобістів, яка є відкритою громадськістю цілодобово [477].

Подібна процедура реєстрації лобістів передбачається й законами провінцій, хоча існують певні відмінності.

За порушення лобістами законодавства передбачається використання певних санкцій проти порушників. Порушенням вважається відсутність реєстрації або надання в заявах неправдивої інформації, відсутність звітів, неповідомлення про закінчення лобістської діяльності тощо. Такі порушення передбачають накладення штрафу в розмірі до 25 000 кан. дол. або тюремне ув'язнення терміном до двох років (за умов винесення приговору без участі присяжних засідателів). Редакція закону 2008 р. збільшила термін, протягом якого можуть бути виявлені факти порушення Закону та розпочато судове переслідування, з двох до десяти років. Тільки після закінчення десятирічного терміну з моменту порушення звинувачення не можуть бути висунуті [445].

При проведенні лобістської діяльності канадські лобісти мають дотримуватися не тільки положень законодавства, але й професійних та етичних стандартів, зазначених у Кодексі поведінки лобістів. Кодекс поведінки лобістів (далі – Кодекс) на федеральному рівні набув чинності 1 березня 1997 р., на провінційному рівні Кодекс було розроблено та впроваджено тільки в Ньюфаундленді у 2005 р. та Квебеку в 2004 р.

Кодекс не є статутним документом, тобто його порушення не призводить до кримінального або адміністративного покарання. Розроблення Кодексу, контролю за його дотриманням покладено на Уповноваженого, до функцій якого входить проведення перевірок та розслідувань. Після розслідування Уповноважений має представити звіт у Парламент Канади. Тому, не зважаючи на відсутність заходів покарання, особа, що є порушником Кодексу, стане предметом звіту Уповноваженого перед Парламентом, а відповідно, і предметом повідомлень у засобах масової інформації [423].

Кодекс містить три принципи та вісім окремих правил, яких мають дотримуватися лобісти. До трьох принципів належать: 1) етичність та чесність – етична поведінка та чесність мають бути основою взаємодії лобістів з державними посадовцями, клієнтами, роботодавцями, громадськістю та іншими лобістами; 2) відкритість – діяльність лобістів має завжди залишатися прозорою для суспільства, за умови збереження конфіденційної інформації; 3) професіоналізм –

лобісти повинні дотримуватися професійних та етичних стандартів. Зокрема, лобісти мають діяти не тільки відповідно до букви, але й духу Кодексу поведінки лобістів, як і інших відповідних законів, у тому числі Закону про лобіювання та його положень [447]. Вісім правил представлено у вигляді вимог до поведінки лобістів у певних ситуаціях. Так, під час контактів з державним посадовцем лобіст повинен розкривати інформацію про те, хто є його клієнтом або роботодавцем, а також про причини встановлення контактів. При цьому лобіст має надавати достовірні та точні дані, але не розголошувати отриману ним конфіденційну інформацію і не використовувати інсайдерську інформацію з власного інтересу на шкоду клієнту або роботодавцю. Також лобіст не повинен використовувати недопустимі технології лобіювання, що ставлять посадовця в ситуацію конфлікту інтересів [292].

Згідно з Кодексом лобіст не може одночасно представляти конфліктні або конкурентні інтереси, якщо він не отримав на це дозвіл усіх зацікавлених осіб, а також має повідомити державного посадовця, що він проінформував свого клієнта про наявний або потенційний конфлікт інтересів [477].

Крім Закону про лобіювання, зазначених положень, що доповнюють його, та Кодексу поведінки лобістів, діє низка законодавчих актів, що містять засади лобіювання в Канаді та непрямым чином також регулюють лобістську діяльність, серед них Закон Канади про права людини (Canadian Human Rights Act), Біль про права Канади (Canadian Bill of Rights), Кримінальний кодекс Канади (Criminal Code), Канадський закон про вибори (Canada Elections Act), Закон Канади про неприбуткові корпорації (Canada Not-for-profit Corporations Act), Закон Канади про прибуткові корпорації (Canadian Commercial Corporation Act), Закон про доступ до інформації (Access to Information Act), Закон Канади про мультикультуралізм (Canadian Multiculturalism Act), Закон про конфлікт інтересів (Conflict of Interest Act) тощо.

Слід зазначити, що застосування на практиці законодавства Канади в сфері лобізму порушує низку проблем та породжує критику з боку різних представників суспільства та суб'єктів лобіювання. З метою обміну думками

та обговорення пропозицій щодо вдосконалення лобінгового законодавства створено низку механізмів, з допомогою яких кожен має змогу донести своє бачення стосовно того чи іншого положення Закону про лобіювання або Кодексу поведінки лобістів. Так, на веб-сайтах «Консалтинг Канадіанс» (The Consulting Canadians), Управління з реєстрації лобістів (The Office of the Registrar of Lobbyists) та Секретаріату Ради Казначейства (The Treasury Board Secretariat) були створені спеціальні рубрики для висловлювання своїх коментарів та пропозицій з питань чинного законодавства [192]. Таке широке залучення громадськості до обговорення положень нормативних актів стало однією з сутнісних рис вдосконалення законодавства Канади в сфері лобіювання.

Але, не зважаючи на регулярний перегляд та оновлення законодавства з урахуванням коментарів представників громадськості, на сьогодні все ж залишається низка положень, які зазнають критики як з боку неурядових структур та представників юридичних кіл Канади, так і з боку Управління Уповноваженого з питань лобіювання. Так, лобістське законодавство в Канаді стає предметом критики в суспільстві через надмірну ліберальність, неоднозначну оцінку також здобули положення про поріг у 20%, який має бути досягнутий, щоб корпорація чи організація підпадали під дію закону, п'ятирічна заборона колишнім державним посадовцям проводити лобі-діяльність, вимога Кодексу поведінки про недопущення «неналежного впливу» на посадовця з боку лобіста тощо.

Функції контрольно-наглядового органу за лобістською діяльністю в Канаді покладено на Уповноваженого з питань лобіювання та його Управління, яке є незалежним органом влади, підзвітним парламенту. До обов'язків Управління входить підтримка та контроль за реєстрацією, розробка нормативних актів, проведення інформаційно-освітніх програм в суспільстві, проведення перевірок та розслідувань, обмін досвідом з Реєстраторами провінцій, а також міжнародна діяльність з метою популяризації канадської моделі регулювання лобізму.

З грудня 2017 року посаду Уповноваженого з питань лобіювання займає Ненсі Белангер, що була обрана двома

палатами канадського парламенту на 7-річний термін. Як незалежний агент парламенту Уповноважений відповідає за підтримку реєстру лобістів, спрямовує діяльність на підвищення прозорості лобіювання, сприяння більшій обізнаності із вимогами закону через систему освіти та просвітницьку діяльність, а також забезпечення дотримання закону та Кодексу поведінки лобістів [461].

Ухвалення законодавства в сфері лобіювання, введення лобізму в правове поле перетворило його на невід'ємну частину політичної системи Канади. Сьогодні інститут лобізму в Канаді відіграє важливу роль у розвитку демократії, змушуючи керівництво держави враховувати великий спектр інтересів як великих корпорацій, так і невеликих суспільних груп. Лобіювання для канадців слугує загальноприйнятим шляхом вираження та донесення своєї стурбованості з певних питань державного управління, а також механізмом впливу на них.

До лобіювання в Канаді вдаються і приватні особи, й окремі підприємства та їх об'єднання, і організації різноманітного спрямування, які обстоюють власні інтереси як самостійно, так і з допомогою професійних посередників, що взаємодіють з органами влади.

Становлення лобізму в Канаді як політичного інституту відбувалося в контексті формування та трансформації її політичної системи під впливом низки унікальних чинників, які детермінували ті особливості, що притаманні сучасному канадському лобізму, таких як ліберально-демократична конституційна еволюція, стабільність, ефективність, масова законослухняність, адекватна система стримування та противаг відносно трьох гілок влади, впливовість громадянського суспільства тощо. Канадський лобізм має досить виразні історичні корені. Увійшовши до політичної системи ще в колоніальний період, з плином часу він набув цивілізованої форми, здебільшого завдяки його офіційному визнанню та законодавчому врегулюванню.

Введення лобізму в правове коло канадського законодавства упорядкувало, але й водночас ускладнило контакти представників суспільства з державними посадовцями. Але, не зважаючи на це, кількість лобістів після ухвалення закону не тільки не зменшилася, а збільшилася

майже вдвічі з 2 828 активних лобістів у 1990 р. до 6 819 – у 2018 р. Відстеживши динаміку зміни кількості лобістів з активними реєстраціями з 1990 р., бачимо, що різке збільшення кількості реєстрацій відбулося у період з березня 2005 р. по березень 2006 р. – з 1 522 до 4 847 лобістів (на 219 %). Таке збільшення стало наслідком набуття чинності Додатку до федерального Закону про реєстрацію лобістів у 2005 р., відповідно до якого було змінено визначення лобіювання з «контактів з метою впливу» на «контакти стосовно» політичного рішення, що значно розширило коло лобістів, які згідно із законом повинні проходити процедуру реєстрації та надавати звіти стосовно своєї діяльності. Різке збільшення кількості зареєстрованих лобістів відбулося у 2006 р., зокрема, з 457 осіб у 2005 р. до 4115 осіб у 2006 р., що в процентному вираженні становить збільшення на 800 %. Щодо лобістів-консультантів, то їх кількість у 2006 р., навпаки, зменшилася з 1065 чол. (2005 р.) до 732 осіб (2006 р.).

Згідно з щорічним звітом Уповноваженого з питань лобіювання за 2018 р., згідно канадського законодавства як лобісти зареєстровано 6,8 тисяч осіб, з них 1,4 тис. зареєструвалися як лобісти-консультанти, 5,4 тис. – як вбудовані лобісти (3,2 тис. – вбудовані лобісти організацій та 2,2 тис. – вбудовані лобісти корпорацій) [355].

Протягом 90-х рр. ХХ ст. лобіювання поступово перетворювалося на обов'язкову частину діяльності організацій та корпорацій Канади. Їх лобі-діяльність спрямована на великий перелік політичних рішень, що згідно із Системою реєстрації стосуються близько 50 різних сфер життєдіяльності суспільства. Найбільш активно лобіюють у Канаді з приводу питань промисловості, далі йдуть питання в сфері оподаткування та фінансів, міжнародної торгівлі, міжнародних відносин, оборонної політики. Традиційно активно лобіюють інтереси і в таких соціально значущих сферах, як охорона навколишнього середовища, охорона здоров'я, наука та технології, трудове законодавство, освіта тощо.

Залежно від питання, стосовно якого відбувається лобіювання, обирається й об'єкт лобі-діяльності. У Системі реєстрації лобістів станом на 2019 рік нараховується біля 120

державних структур, на які лобісти намагаються здійснити вплив. У цілому, лобіювання в Канаді спрямоване на урядові органи трьох рівнів:

– федерального (Federal government), що відповідає за загальнонаціональну політику, до компетенції якого входять питання імміграції та громадянства, податкова політика, міжнародні відносини, оборона тощо;

– провінційного (Provincial government), відповідальний за стан справ у провінції, включаючи питання освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги, розвитку економіки та інфраструктури в провінції та багато інших напрямків діяльності;

– муніципального (Municipal або Local government), що відповідає за систему місцевого суспільного транспорту, місцевих доріг, енерго- та водопостачання у своєму регіоні тощо.

Здійснюючи лобіювання, лобіст може спрямовувати свою діяльність як на законодавчі, так і на виконавчі органи влади, вплив на структури судової влади заборонений національним законодавством і передбачає юридичну відповідальність.

Суб'єктами лобістської діяльності в Канаді, тобто кінцевими замовниками, беніфіціарами лобіювання, виступає широке коло різних корпорацій та неурядових організацій, які ми поділили на групи бізнес-інтересів та суспільних інтересів.

Досліджуючи основних неурядових акторів, що здійснюють вплив на політичний процес у Канаді, виділимо дві основні категорії, це групи бізнес-інтересів (business interest groups) і групи суспільних інтересів (public interest groups).

До груп бізнес-інтересів входять представники бізнес спільноти, як окремі корпорації, так і промислові асоціації, що об'єднують компанії певної галузі. Їх метою є вплив на урядові структури для просування власних інтересів та отримання прямої економічної вигоди. Найбільш впливовими організаціями великого канадського бізнесу, що просувають у коридорах влади інтереси промисловців та представників бізнес кіл, сьогодні є Канадська рада головних

керівників (до 2004 р. – Ділова Рада з національних питань), що об'єднує вище керівництво 140 найбільших корпорацій, Канадська торговельна палата, що нараховує близько 200 тис. індивідуальних та колективних членів, Союз промисловців та експортерів, яка представляє інтереси 50 тис. своїх членів. Ці організації лобіюють політичні зміни, що позитивно впливають на розвиток економіки країни в цілому та окремих галузей зокрема.

Їх діяльність не обмежується внутрішньополітичними питаннями, характеризується значною ефективністю в сфері зовнішньої політики. Серед інших груп інтересів бізнес лобі-групи виявляються найбільш зацікавленими у впливі на політичні рішення щодо зовнішньополітичної стратегії держави, адже вони мають інтерес у сфері міжнародної торгівлі та тарифів, включаючи двосторонню торгівлю, міжнародну допомогу, діяльність багатонаціональних корпорацій тощо. Найбільш помітний такий вплив бізнес структур у питаннях, що стосуються підписання широкомасштабних міжнародних угод, зокрема щодо створення регіональних зон вільної торгівлі. Так, значну роль у цьому відіграли канадські великі корпорації під час укладання Північноамериканської зони вільної торгівлі (NAFTA) у 1993 р., яка сьогодні являє собою найбільшу у світі регіональну зону вільної торгівлі, що містить комплекс домовленостей у сфері торгівлі, послуг та інвестицій. Іншим прикладом такого впливу слугує процес узгодження вже згадуваної у попередньому розділі угоди про Всебічну зону вільної торгівлі між Канадою та Європейським союзом (Comprehensive Economic and Trade Agreement, CETA).

Для більш детального вивчення лобіювання корпоративних та галузевих інтересів у Канаді, дослідивши перелік активних реєстрацій лобістів у федеральній системі реєстрації, ми класифікували за галузевим принципом компанії, що проводять найбільш активну лобістську діяльність, і виділили такі їх категорії: нафтогазові компанії, гірничі підприємства, транспортні корпорації, підприємства автопромисловості, компанії телерадіомовлення, банки, фармацевтичні компанії, сільськогосподарські підприємства. Лобістська діяльність цих корпорацій спрямована на великий спектр урядових рішень, законопроектів, політичних програм

і включає контакти з представниками різних державних інститутів з використанням низки лобістських технологій. Об'єми коштів, витрачених компаніями на лобіювання в Канаді, встановити практично неможливо, адже на відміну від Закону США про розкриття лобістської діяльності, канадський Закон про лобіювання не вимагає від лобістів розкривати інформацію про витрачені кошти на лобістську діяльність під час реєстрації.

Високий рівень розвитку громадянського суспільства є унікальним чинником впливу на роботу урядових структур. Співробітництво у процесі вироблення та втілення політики з представниками громадськості реально стало розвиватися на початку 90-х рр. Проте, на відміну від канадських корпорацій, які щорічно витрачають понад 25 млрд. дол. на свою лобістську діяльність та рекламні компанії, наймаючи для цього близько 10 тисяч лобістів по всій країні, соціальні групи Канади, що представляють суспільні інтереси, долучають до своєї діяльності тільки 500 лобістів, витрачаючи на лобіювання близько 50 млн. дол. Щорічно [388].

Сьогодні в Канаді нараховується понад 20 тис. суспільних груп, усі вони відрізняються за своєю організаційною структурою, цілями та завданнями, фінансуванням, сферами та напрямками діяльності тощо [418].

Групи суспільних інтересів як і групи бізнес-інтересів також зацікавлені у впливі на законодавство, лобіюючи власні інтереси, але їх члени, на відміну від інших, не переслідують економічної вигоди, а виступають за політичні зміни, що потенційно вплинуть на суспільство країни в цілому. Ці суспільні групи грають в Канаді важливу та необхідну роль, дозволяючи представникам суспільства брати участь у політичних процесах з метою створення сприятливих умов життя. До таких груп належать: професійні об'єднання, групи із захисту навколишнього середовища, етнічні та релігійні групи, організації представників сексуальних меншин, спортивні організації, об'єднання жінок, молоді, інвалідів, ветеранів та інших категорій суспільства, благодійні організації, мозкові центри.

Суперечність між групами бізнес-інтересів та групами суспільних інтересів знаходить своє відображення і у внутрішній, і зовнішній політиці Канади, коли діяльність бізнес-груп в нафтогазовій, машинобудівній, транспортній та інших промислових сферах наштовхується на протистояння екологічних рухів, профспілок, правозахисних організацій, етнічних меншин тощо.

У такому протистоянні між корпораціями та громадськими організаціями спостерігається дисбаланс впливу груп бізнес-інтересів і груп суспільних інтересів. Так, на відміну від канадських корпорацій, які щорічно витрачають понад 25 млрд. дол. на свою лобістську діяльність та промоушн (рекламні компанії), наймаючи для цього близько 10 тис. лобістів по всій країні, соціальні групи Канади, що представляють суспільні інтереси, долучають до своєї діяльності тільки 500 лобістів, витрачаючи на лобіювання біля 50 млн. дол. щорічно [388].

Асиметрія ресурсів, які можуть залучати великі компанії та неурядові організації під час лобі-діяльності, позначається на активності їх взаємодії з владними структурами. Прикладом цього може слугувати протидія нафтогазових корпорацій та екологічних рухів. Так, згідно із дослідженням, проведеним канадським «мозковим центром» Polaris Institute, у період з липня 2008 по листопад 2012 рр. 27 нафтових компаній та 8 промислових асоціацій Канади, членство в яких має більшість підприємств, які спеціалізуються на видобутку, виробництві та транспортуванні канадського викопного палива, мали 2 733 контакти з призначеними державними посадовцями канадського уряду. У той же час екологічні неурядові організації практично непомітні в реєстрі лобістів порівняно із зазначеними компаніями. За той же період було зареєстровано 11 екологічних організацій, що надали 485 звітів про контакти з представниками влади, 116 з яких мали місце в 2012 році, і тільки одна організація доповіла про зустріч з міністром протягом 2012 р. [370].

Для розуміння такого великого розриву між масштабами діяльності нафтогазового лобі та неурядових екологічних організацій можна порівняти звіти про лобіювання однієї з найбільших екологічних об'єднань Канади «Мережі

кліматичних дій» (Climate Action Network – CAN) з Канадською асоціацією нафтопромисловців (Canadian Association of Petroleum Producers – CAPP). У період з 2008 по 2012 рр. CAN представила тільки 6 звітів про контакти з державними посадовцями, у той час коли CAPP – 536. Фінансове становище цих двох організацій пов'язане з різними лігами, враховуючи, що членами CAPP є найбагатші компанії світу. З інформацій щодо контактів у Системі реєстрації також зрозуміло, що рівень впливу та доступу до політиків та законодавців також дуже асиметричний на користь нафтопромисловців.

Лобістська діяльність і груп бізнес інтересів, і груп суспільних інтересів може відбуватися декількома шляхами: по-перше, з допомогою власних співробітників, яких Закон про лобіювання визначає як «вбудованих» лобістів; по-друге, через найнятого фахівця, що надає професійні послуги, якого Закон визначає як «лобіста-консультанта», при цьому ним може бути як співробітник лобі-фірми, так і приватний підприємець.

Для просування певного рішення в органах державної влади і групи бізнес-інтересів, і групи, що відстоюють суспільні інтереси, згідно з даними Системи реєстрації лобістів, перевагу надають власним співробітникам, ніж найнятим лобістам. У 2018 – 2019 звітному році кількість «вбудованих» лобістів, що обстоюють інтереси своїх компаній та організацій у політичному процесі, склала 5411 чол., кількість лобістів-консультантів, що представляють інтереси своїх клієнтів, сягає тільки 1408 чол. [355] Проте, слід враховувати, що кількість зареєстрованих лобістів не дорівнює кількості проведених ними лобістських кампаній. Вибір того, чи залучати лобіста-консультанта, чи лобіювати з допомогою власних співробітників, залежить від багатьох факторів: від специфіки діяльності компанії (організації), частоти контактів із представниками державних органів влади до ступеня конфіденційності інформації, яка є предметом лобіювання. Великий вплив має можливість фінансових витрат на замовлення лобістських послуг в лобі-фірмах.

За час чинності законодавства Канади в сфері лобізму було створено велику кількість компаній, що спеціалізуються

на наданні лобістських послуг, легально взаємодіючи з представниками законодавчих та виконавчих органів влади для просування інтересів свого клієнта. Найбільшими з таких фірм у Канаді сьогодні є Capital Hill Group, Hill and Knowlton Strategies Canada, Global Public Affairs, Prospectus Associates, Temple Scott Associates Inc., Sussex Strategy Group Inc., Fleishman-Hillard Canada Inc., Earncliffe Strategy Group, Impact Public Affairs тощо.

Ці фірми надають послуги в сфері адвокати, GR, PA, урядової діяльності та моніторингу, презентацій та звернень до уряду тощо. Крім лобіювання, вони також надають низку інших послуг в сфері стратегічного консультивання та позиціонування, можливості підвищення ділового розвитку, можливості фінансування, планування заходів, управління проблемами, політичного дослідження та аналізу, проведення тренінгів, копірайтингу тощо. Досвід роботи в урядових структурах є одним з найбільш сильних мотивів для корпорацій у зверненні за послугами лобістів-консультантів. Наприклад, згідно із системою реєстрації, у період з 2008 по 2012 рр. найбільші нафтогазові компанії країни найняли 45 консультантів, що мали видатну кар'єру у федеральному керівництві.

Не зважаючи на встановлений «охолоджуючий період», відповідно до якого колишнім державним посадовцям забороняється займатися лобістською діяльністю протягом п'яти років, ці особи можуть працювати на лобістські фірми як консультанти чи волонтери. Колишні посадовці, що мають тісні зв'язки у владних структурах, регулярно наймаються лобі-фірмами для надання порад лобістам-консультантам з певних питань, проте це не підлягає обов'язковій реєстрації, не мають реєструватися і колишні посадовці, що працюють лобістами як волонтери.

І «вбудовані» лобісти, і лобісти-консультанти при проведенні лобістської діяльності використовують широкий спектр методів лобіювання, включаючи як прямі (безпосередня робота з суб'єктом ухвалення рішення), так і непрямі форми впливу. До прямих методів лобіювання належать особисті зустрічі, ділові обіди, неформальні консультації, надання доповідей та досліджень, листування, телефонні розмови, участь у публічних слуханнях, експертних

радах. Для підвищення ефективності лобістської діяльності лобісти прагнуть створити певне враження в суб'єкта з приводу того чи іншого питання, у цьому допомагають непрямі методи впливу, у багато чому пов'язані з PR. Це рекламні кампанії, широкомасштабні кампанії в засобах масової інформації та мережі Інтернет, що інформують про певні події під потрібним кутом, проведення соціологічних опитувань та рейтингів, організація PR-акцій, страйків, здійснення масових дзвінків та листів громадян. Особливостями непрямих методів впливу є відсутність конкретного адресата, а також те, що ці акції проходять за межами державних органів [295].

Здебільшого і прямі, і непрямі методи лобіювання використовуються лобістами в комплексі, що підвищує ефективність лобістської кампанії. Крім цих публічних методів лобіювання, історії Канади відомі і випадки використання непублічних методів впливу, таких як підкуп, погрози, тиск. Проте, після введення лобізму в правове поле та встановлення контролю за лобі-діяльністю з боку Управління Уповноваженого з питань лобіювання, використання такої діяльності може призвести не тільки до гучних скандалів і псування репутації в суспільстві, а й до порушення кримінальної справи проти порушників. Тому напряду хабарі в Канаді не використовуються, адже є вже злочином, а не лобізмом. Проте, існують і непрямі методи підкупу – спонсорство, фінансування проектів, особиста підтримка. Найбільш очевидним є внесок у виборчу кампанію політика, який, прийшовши до влади, буде враховувати інтереси спонсора. Хоча в Канаді існують обмеження і щодо цього – розмір такого спонсорського внеску з боку корпорації, профспілки та асоціації обмежується сумою в 1 тис. кан. дол. згідно із Законом Канади про вибори, проте існують шляхи обходу і такої правової норми [375].

Є й інші методи непрямого підкупу, який важко потім встановити. Класичним методом є вечеря в ресторані, який є неформальним спілкуванням, і все ж підкупом. Хабарі можуть маскуватися і під оплатою телефонних рахунків, поїздок, готелів тощо. Звичайно, такі методи лобіювання відсутні у звітах канадських лобістів у Системі реєстрації.

Згідно зі звітами, представленими у Системі реєстрації, більшість канадських лобістів надає перевагу прямим методам впливу – усним та письмовим контактам, телефонним розмовам, неформальним зустрічам тощо. Серед непрямих методів найбільш поширеною є «grass roots lobbying», тобто «лобізм широких мас» чи «стихійний лобізм» [460].

З огляду на те, що соціальна підтримка слугує найбільш значущим ресурсом для влади, вектор громадських інтересів завжди був основоположним для лобістів, і сучасні канадські лобісти успішно користуються цим ресурсом впливу. Технологія лобіювання «grass roots» (у перекладі з англійської мови – коріння трави) передбачає використання ініціатив значної кількості людей відносно політичного суб'єкта з вимогою підтримати певну пропозицію, вигідну лобісту. Метою цієї технології є створення масової підтримки ініціатив, що висуває лобіст, це дозволяє видавати корпоративні чи групові інтереси за суспільно важливі ідеї, що публічно підтримуються. Процес реалізації «grass roots» полягає в масовому та організованому тиску на осіб, від яких залежить ухвалення політичного рішення, що зацікавить лобіста, цей тиск як правило реалізується шляхом: реалізації масових акцій: страйк, демонстрації з вимогою підтримати потрібну ініціативу; організації постійних телефонних дзвінків посадовцям та депутатам, у комітет, комісію чи робочу групу, де розглядається питання, іноді аж до зриву комунікацій із зовнішнім світом; надсилання численних листів, телеграм від значної маси населення з вимогою підтримати певну пропозицію лобіста, включаючи величезну кількість листів (спама) на електронну пошту з метою блокування її роботи [295].

У Канаді як країні з розвинутою культурою громадянського суспільства ця технологія працює найбільш ефективно, адже публічний політик, що несе пряму відповідальність перед своїми виборцями, ризикує втратити голоси на наступних виборах у випадку протидії масовим групам підтримки. Багато лобістських кампаній у Канаді, що використовують «grass roots», комбінуючи його з іншими методами лобізму, зв'язків з громадськістю та реклами, сьогодні все важче відрізнити від неспровокованих

громадських акцій. Такі риси лобізму нового типу, як масовість, створення коаліцій із зацікавленими групами громадськості дозволяють ототожнюватися з волевиявленням суспільства, що є завданням та перевагою таких кампаній.

Організація та проведення лобістських кампаній із використанням технології «grass roots» характерні як для канадських бізнес-груп, так і для діяльності груп суспільних інтересів, що виступають за політичні зміни, які вплинуть на суспільство в цілому. Масові акції слугують однією з основних моделей дій канадських екологічних рухів та профспілок, об'єднань, що виступають за рівність прав етнічних, сексуальних, релігійних меншин, інвалідів тощо.

Таким чином, канадський лобізм має чітко виражену структуру. Об'єктом лобіювання в Канаді виступають законодавчі та виконавчі органи влади федерального та провінційного рівнів, при цьому останнім часом спостерігається перенесення значних обсягів лобістської діяльності на рівень провінцій. Суб'єктами лобіювання виступають представники комерційних та суспільних об'єднань, з якими пов'язана ключова особливість лобіювання Канади – протистояння груп бізнес-інтересів та груп суспільних інтересів, яке знаходить своє відображення і у внутрішній, і зовнішній політиці Канади, коли діяльність бізнес-груп в нафтогазовій, машинобудівній, транспортній та інших промислових сферах наштовхуються на протистояння екологічних рухів, профспілок, правозахисних організацій, етнічних меншин тощо. У такому протистоянні між корпораціями та громадськими організаціями спостерігається асиметрія ресурсів, які можуть залучати великі компанії та неурядові організації для лобі-діяльності, що позначається на активності їх взаємодії з владними структурами.

Лобістська діяльність зазначених груп інтересів може проводитися декількома шляхами: з допомогою власних співробітників («вбудованих» лобістів), або через найнятого фахівця, що на замовлення надає професійні послуги (лобіста-консультанта), при цьому лобістом-консультантом може виступати представник лобі-фірми чи приватний підприємець (self-employed consultants). Проведений аналіз

свідчить, що канадські групи інтересів більшу перевагу надають власним співробітникам, ніж лобістам-консультантам, що пояснюється не стільки ефективністю їх діяльності, скільки фінансовими витратами.

У проведенні лобістських кампаній використовується широкий спектр методів впливу, які умовно можна поділити на традиційні (прямі) методи (особисті зустрічі, ділові обіди, неформальні консультації, надання доповідей та досліджень, листування, телефонні розмови, участь в публічних слуханнях, експертних радах тощо) та «непрямий» лобізм нового типу, який полягає не тільки в організації масових кампаній, що відображають думку більшості населення, але й у формуванні суспільної думки шляхом комбінування методів лобіювання, технологій зв'язків з громадськістю та реклами.

Проаналізувавши досвід інституціоналізації лобізму в Канаді, стверджуємо, що він має багато особливостей, що можуть бути використані Україною на її шляху до легалізації лобі-діяльності та перетворення такого дискредитованого явища як «квазілобіювання» на легальний повноправний інститут політичної системи держави.

Сьогодні в Україні склалася ситуація, за якої лобізм, існуючи де-факто, залишається відокремленим від законодавства, у цьому контексті, проблема інституціоналізації лобіювання постає в українському суспільстві все гостріше в силу низки факторів. По-перше, у суспільній свідомості склалося здебільшого негативне ставлення до лобіювання, його ототожнення з протекціонізмом, корупцією, «тіньовою» політикою і навіть «клановістю». По-друге, трансформації, що останнім часом спостерігаються в українському суспільстві, зумовлюють активізацію формування нових організованих інтересів, зростання зацікавленості практикою лобізму, як з боку підприємницьких структур, так і різних неурядових акторів, число яких зростає в умовах становлення громадянського суспільства. По-третє, бізнес-групи, які зацікавлені у лобіюванні власних інтересів, змушені вдаватися або до корупційних схем лобіювання, або до особистої участі в органах влади, що, у свою чергу, призводить до зрощення бізнесу і влади. Подекуди, вплив таких груп монополізується, практично унеможливаючи захист інтересів цілими

суспільними прошарками, що веде до подальшої олігархізації держави [167, с. 180]. Так, в Україні поряд з прямим (безпосередня взаємодія з представниками влади) та непрямим (організація різнопланових акцій для забезпечення підтримки суспільної думки) лобізмом сформувався «внутрішній» лобізм, пов'язаний з просуванням інтересів у владних органах тими особами, які працюють в них. Практично стерлася межа між суб'єктом і об'єктом лобіювання.

Вплив цих факторів перешкоджає перетворенню лобізму на ефективний механізм узгодження політичних інтересів. До того ж, відсутність його правової регламентації сприяє монополізації впливу на ухвалення владних рішень окремими суб'єктами, призводить до тісного переплетіння лобізму з корупцією, унеможлиблює забезпечення контролю над цим явищем з боку держави та суспільства.

Процес формування громадянського суспільства та перехід значної частини вітчизняного бізнесу на загальноприйняті легальні цивілізовані форми ведення підприємства вже сформували суспільний запит на законодавчу легалізацію лобізму [167, с. 180]. Більш того, для введення українського лобізму в рамки закону існує досить правових підстав, що містяться як у Конституції України, так і в інших нормативно-правових актах.

Щодо конституційних засад лобізму, то це явище прямо не передбачене Конституцією, проте Основний закон містить низку положень, що надають можливість для визначення і регулювання лобізму в Україні, і з яких випливає право громадян на лобістську діяльність. До таких положень належать такі:

– «єдиним джерелом влади в Україні є народ, народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» (ст. 5);

– «кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» (ст. 34);

– «громадяни України мають право на свободу об'єднання в політичні партії і громадські організації для здійснення та захисту своїх прав і свобод» (ст. 36);

– «громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами» (ст. 38);

– «усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звертання або особисто звертатися в органи державної влади, органи місцевого самоврядування і до посадових і службових осіб цих органів» (ст. 40) [139].

Отже, лобіювання виступає одним з механізмів реалізації прав, що гарантуються Конституцією України. Основний закон допускає лобістські форми захисту інтересів громадян та їх участі в управлінні державними справами.

На додаток до положень Конституції правові засади лобістської діяльності означені і в Законах України «Про об'єднання громадян» та «Про звернення громадян». Так, у преамбулі до Закону України «Про об'єднання громадян» встановлюється «право громадян на свободу об'єднання є невід'ємним правом людини... Держава сприяє розвиткові політичної та громадської активності, творчої ініціативи громадян і створює рівні умови для діяльності їх об'єднань» [99]. Стаття 1 Закону України «Про звернення громадян» містить право громадян «звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами і пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів і скаргою про їх порушення» [98].

Крім зазначених актів визначальні засади лобістських відносин також окреслюють закони про громадські об'єднання, про боротьбу з корупцією, про державну службу, про політичні партії, про інформацію, про професійні спілки, про підприємництво, про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини тощо [40, с. 57].

Усі зазначені законодавчі норми можуть бути посередніми підставами щодо здійснення лобістської діяльності в Україні. Проте, як свідчить практика представництва інтересів, чинні нормативно-правові акти не в змозі забезпечити прозорість лобістської діяльності та

комунікативні канали доступу різних об'єднань до влади, адже вони не регламентують цю діяльність.

В українських політичних та наукових колах розповсюдженою є думка про необхідність ухвалення окремого спеціального закону про лобіювання, який встановить юридичні засоби, що упорядкують лобістські процеси. Питання вироблення відповідного законодавства вже не перший рік перебуває на порядку денному. Перші спроби вироблення національного законодавства належать ще до 1992 р., коли група спеціалістів на чолі з головою Союзу юристів В. Суміним розпочала розроблення першого законопроекту про лобізм, яка не отримала свого логічного завершення. У 1999 р. на розгляд до Верховної Ради України було подано два законопроекти стосовно лобістської діяльності. Перший законопроект «Про лобіювання в Україні» був запропонований народним депутатом І. Шаровим, колишнім президентом корпорації «Інтергаз», другий – «Про правовий статус груп об'єднаних спільними інтересами (лобістських груп) у Верховній Раді України» – запропонований Ю. Сахно. У 1999 р. директором Інституту громадянського суспільства А. Ткачуком було розроблено ще один проект Закону України «Про регулювання лобістської діяльності в органах державної влади», але його так і не було представлено на розгляд Верховній Раді.

У 2005 р. Лабораторією законодавчих ініціатив було розроблено проект закону «Про діяльність лобістів у Верховній Раді України», внесений на розгляд народним депутатом IV скликання І. Гринівим.

Новий етап у врегулюванні вітчизняного лобіювання розпочався 31 жовтня 2008 р., коли було прийнято Рішення Ради національної безпеки та оборони «Про стан протидії корупції в Україні». Так, підпунктом 3 пункту 1 цього Рішення доручено Кабінету Міністрів України внести на розгляд Верховної Ради України проект закону України про лобіювання [245, с. 75]. На виконання цього доручення було сформовано робочу групу під керівництвом директора Департаменту конституційного та адміністративного права В. Федоренка. За результатами роботи, у 2009 р. у рамках круглого столу «Лобіювання в Україні та за кордоном: досвід, проблеми і перспективи» було представлено на громадське

обговорення проект Закону України «Про лобіювання» [11, с. 12].

У рамках проведення у м. Лондон Міжнародного правового форуму «Eurolower – 2009», 2 – 3 квітня 2009 р. було презентовано проект Концепції проекту Закону України «Про лобіювання». А 22 квітня 2009 р. на засіданні Кабінету Міністрів України її було схвалено, а Міністерству юстиції України було доручено розробити проект Закону України «Про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів» («Про лобіювання») з наступним його внесенням Кабінетом Міністрів до Верховної Ради України [245, с. 75].

Ще один законопроект було представлено у жовтні 2010 р. народним депутатом Верховної Ради VI скликання Коновалюком В.І. – «Про регулювання лобістської діяльності в Україні». Але і його було знято з розгляду в 2012 р.

Протягом роботи Верховної Ради VIII скликання також було подано декілька законопроектів на розгляд, які як і попередні були зрештою зняті з розгляду. Серед них, проект закону про лобіювання, зареєстрований 5 жовтня 2016 р. [248], що передбачав створення електронної реєстрації лобістів, обмежуючи лобістів особами, які намагаються здійснити вплив тільки на роботу Верховної Ради, виключаючи лобістів виконавчої гілки. У січні 2017 р. було представлено законопроект про публічну адвокацію. Цей законопроект передбачав створення Єдиного державного реєстру суб'єктів адвокаційної діяльності – реєстру, що ведеться Міністерством юстиції України, до якого вносяться відомості щодо організацій та фізичних осіб, які здійснюють адвокаційну діяльність, у тому числі лобіювання. Останній законопроект щодо лобіювання було зареєстровано у вересні 2017 р. та відкликано у серпні 2019 р., він мав назву проект закону про забезпечення прозорості та законності комунікації з суб'єктами владних повноважень [231].

Жодний із запропонованих законопроектів не пройшов навіть першого читання в Верховній Раді. Невдалі спроби законодавчого оформлення лобізму зумовлені не тільки недосконалістю положень законопроектів та неготовністю до цього політичної системи, а й відсутністю політичної волі в боротьбі з корупцією. Проте слід зауважити, що на сучасному

етапі політичного процесу в Україні, коли боротьба з корупцією та створення антикорупційних установ виступають найбільш актуальними питаннями політичного життя, збільшується усвідомлення необхідності введення лобіювання у правове поле. Про це свідчить кількість і законопроектів і їх ініціаторів, що продовжує збільшуватися з кожним роком. Так, ініціаторами останнього законопроекту 2017 року стали 20 депутатів з різних фракцій.

У нашому випадку досвід Канади не може бути повністю перенесеним на українське підґрунтя, що обумовлено низкою відмінностей між канадською та українською політичними системами, основними з яких виступають різниця в рівні політичної культури і розвиненості традицій демократії, рівні розвитку громадянського суспільства, рівні свободи та незалежності засобів масової інформації, формі державного устрою та формі державного управління, рівні розвитку правової держави тощо.

Необхідно також враховувати низку специфічних рис лобізму в Україні, що впливають із суспільно-політичних реалій нашої держави, серед яких можна виокремити такі:

1) тіньовий характер лобізму, який реалізується в формі корупційних схем та взаємовигідних угод, перевага лобістських стратегій, заснованих на дружніх відносинах, особистих зв'язках лобіста та владного суб'єкта;

2) нерозвиненість громадянського суспільства, дефіцит впливових інститутів, що просувають інтереси соціальних груп; хоча сьогодні українські суспільні організації достатньо консолідовані і здатні до об'єднання в коаліції і проведення непрямого лобіювання інтересів (організація різних публічних заходів, мобілізація громадськості для підтримки чи спротиву органам державної влади), їх лобістський потенціал залишається слабким;

3) вузькосоціальний характер лобізму, єдиним його діяльним суб'єктом в Україні виступає бізнес у особі фінансово-промислових груп, інтереси яких досить глибоко інтегровані з процесом прийняття нормативно-правових актів [245];

4) відсутність розуміння сутності лобізму як в суспільстві в цілому, так і у політичній еліті зокрема;

5) загальноновживана практика використання для тиску на владу низки недозволених методів (підкуп чиновників, погрози, шантаж, залякування, інформаційна ізоляція тощо), що перешкоджає подальшому розвитку економіки та демократичним перетворенням у країні;

6) процес структурування лобістської діяльності в Україні проходить переважно за регіональним (донецька, запорізька, одеська, кримська групи тощо) та галузевим принципом (газове, аграрне, промислове, банківське лобі тощо);

7) відсутність чіткого поділу між бізнесом та політикою, свої інтереси бізнесмени захищають найчастіше безпосередньо з кабінетів парламенту чи інших галузевих міністерств;

8) відсутність характерної для демократичних країн триланкової схеми лобіювання: група тиску – професійні лобісти – центри ухвалення рішень, адже в Україні лобіст і політик фактично поєднані в одній особі;

9) наявність двох принципово різних комунікативних каналів у системі лобізму: відносно цивілізоване лобіювання, що здійснюється суспільними організаціями, і використання неформальних контактів з боку галузевих та регіональних лобі, фінансово-промислових груп, які практично не доступні більшості соціальних груп [45, с. 180];

10) переважання лобіювання через виконавчі органи влади (Кабінет Міністрів, Адміністрація Президента), аніж законодавчі (Верховна Рада), оскільки постанови Кабміну є більш ефективним засобом, ніж закони, оскільки вступають у силу з моменту підписання і не потребують проходження трьох читань у Верховній Раді [167, с. 75];

11) малоефективність «білого» лобізму (через відділи із зв'язків з владою у великих українських компаніях, професійні асоціації різних галузей, що існують за рахунок членських внесків) порівняно з «тіньовим»;

12) розповсюдження таких форм лобіювання, як одноосібний (індивідуальний) лобізм, характерний для найпотужніших підприємств чи компаній, клановий лобізм, пов'язаний з просуванням інтересів підприємств чи компаній, які належать кланам (бізнес-політичним групам),

самопротегування, механізм якого ґрунтується на можливості певної державної структури, відомства брати безпосередню участь в економічній діяльності, «завойовування» політичних партій національним бізнесом [156];

13) наявність потужного іноземного та етнічного лобі.

Проте, не зважаючи на зазначені відмінності в політичних системах, а також з огляду на специфічні риси українського лобізму, урахування досвіду саме Канади з регулювання лобі-діяльності може стати найбільш ефективним на шляху України до становлення цивілізованих форм участі суспільства в державному управлінні. Англосаксонська модель регулювання лобізму, що характерна для Канади, на відміну від континентальної моделі, передбачає регламентацію лобі-діяльності шляхом ухвалення окремого закону, який чітко встановлює правові рамки цього інституту та вимоги до лобістів, зокрема в частині їх реєстрації, звітності та розкриття інформації про діяльність. Цей закон доповнюється й низкою інших нормативних актів, що регулюють різні аспекти лобіювання. Саме така модель є найбільш прийнятною для України з огляду на високий рівень корупції, тіньовий характер взаємодії бізнесу та влади, нерозвиненість громадянського суспільства, а також багатонаціональний склад українського суспільства, що передбачає розвиненість етнічного лобізму.

На основі дослідженого досвіду Канади, а також специфічних рис, притаманних українському лобізму, ми виокремили низку кроків, які допоможуть Україні на шляху до інституціоналізації лобізму в його цивілізованій формі.

Першим кроком на шляху до встановлення цивілізованого лобізму в Україні, на наш погляд, повинно стати проведення інформаційно-просвітницької діяльності. Сталі традиції лобістських відносин у політичній системі Канади та прозорість впливу груп суспільства на державні органи визначає позитивне сприйняття канадцями зазначених процесів. Діаметрально протилежне ставлення до лобізму спостерігається в Україні. Через підміну понять лобізм асоціюється в українців з корупцією, нелегітимним впливом на процес прийняття урядових рішень в інтересах вузько соціальних груп. Тому, для започаткування та ефективного втілення акції щодо легалізації лобізму

насамперед необхідно реабілітувати його в очах громадськості.

Спроби сформувати в українському суспільстві позитивне ставлення до лобістської діяльності вже мали місце та продовжуються і сьогодні. Про це свідчить проведення конференцій, круглих столів, оприлюднення наукових досліджень та публікація статей у засобах масової інформації з цієї проблематики.

Одним з перших масштабних заходів, присвячених проблемі становлення цивілізованих форм українського лобізму став круглий стіл «Крок до цивілізованого лобізму в Україні», що відбувся 29 листопада 2000 р. за участі представників влади, політологів, юристів та представників громадськості. Ще один круглий стіл було проведено 23 листопада 2005 р. на тему «Легалізація лобізму: світовий досвід та українська перспектива», присвячений шляхам легалізації інституту лобізму, сприйняттю поняття «лобізму» у суспільній свідомості та створенню єдиного реєстру лобістів та лобістських організацій.

У рамках розроблення проекту закону «Про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів» було також проведено низку заходів для обговорення необхідності легалізації лобістської діяльності та можливих шляхів її регламентації. Так, у м. Хмельницькому 9 червня 2009 р. та м. Луганську 24 червня 2009 р. були проведені круглі столи на тему «Інституціоналізація лобіювання в Україні: проблеми, перспективи». Результати цих круглих столів свідчать про увагу регіональних еліт до потенціалу інституту лобізму та перспектив його застосування для обстоювання власних законних інтересів на загальнодержавному рівні [245].

Проте, зазначені заходи не знайшли достатнього висвітлення в засобах масової інформації, публікація порядку денного та результатів обговорення круглих столів обмежилася невеликими повідомленнями та розміщенням новин у мережі Інтернет.

Зважаючи на вищенаведене, можна стверджувати про важливість розширення заходів із доведення до громадян необхідності законодавчого регулювання лобізму як найбільшого та найефективнішого кроку із викорінювання

корупції у владних структурах. При цьому не слід обмежуватися інформаційно-просвітницькою діяльністю виключно серед громадських організацій та пересічних громадян, окрему увагу необхідно зосередити на політичних діячах та посадовцях як об'єктах лобіювання, і на ділових колах як суб'єктах лобі-діяльності. У цьому випадку найбільш ефективним може бути проведення презентацій та тренінгів, розсилка інформаційних бюлетенів тощо.

Розуміння суспільством позитивних наслідків регульованого лобізму уможливить залучення громадськості до обговорення законопроекту про лобіювання. Громадська участь є одним з принципів функціонування громадянського суспільства, побудованого на засадах конституційної демократії. Сучасний період суспільно-політичного розвитку України характеризується значною лібералізацією з боку держави щодо пошуку діалогу з суспільством, особливо стосовно нових методів залучення громадськості до участі у творенні державної політики [10, с. 51–52].

Як вже зазначалося, практика залучення громадськості до обговорення законопроектів у сфері лобіювання в Україні вже мала місце. Так, у період з 3 вересня 2009 р. по 5 жовтня 2009 р. відбулося громадське обговорення проекту Закону України «Про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів». З метою вивчення думки громадськості щодо унормування інституту лобіювання в Україні використовувалися новітні технологічні інструменти дослідження цього явища. Проміжний варіант законопроекту було розміщено на веб-порталі «Lobbying.in.ua». Протягом зазначеного періоду для участі в обговоренні проекту закону на сайті зареєструвалося 103 користувачі, які висловили своє ставлення до тих чи інших структурних блоків (розділів, статей, пунктів) законопроекту. Загалом було отримано понад 160 коментарів [245].

Такий досвід свідчить про ефективність використання громадського обговорення як способу залучення широких верств населення до процесу розробки закону про лобіювання, а отримані результати зазначеної ініціативи говорять про високий рівень підтримки такої форми публічного обговорення законопроектів і з боку широкої громадськості та фахівців.

Канадський досвід засвідчує про необхідність залучення до обговорення законопроекту також потенційних суб'єктів лобіювання – професійні галузеві асоціації, великі українські корпорації, неурядові організації, що об'єднують різні верстви населення, фірми з надання послуг в сфері GR. Також необхідно забезпечити більшу популяризацію створених веб-порталів, включаючи повідомлення в ЗМІ, адресну розсилку, посилення з офіційних сайтів органів влади тощо.

Добре організована просвітницька робота серед суспільства, публічне обговорення можливого законодавства в сфері лобізму в ЗМІ закладуть підґрунтя для розроблення проекту закону про лобіювання та сприятимуть встановленню контролю за його дотриманням з боку представників громадськості.

Реабілітації лобізму в очах громадськості у довгостроковій перспективі сприятиме підготовка кваліфікованих фахівців з проведення лобістської діяльності. З огляду на швидкий розвиток індустрії GR в Україні, у вітчизняних провідних вищих навчальних закладах вже викладаються дисципліни, пов'язані з лобізмом, GR та лобістськими технологіями в рамках підготовки фахівців з політології, міжнародних відносин, менеджменту, державного управління тощо. Створення окремих спеціальностей з підготовки професійних лобістів із залученням лекторів, що мають досвід роботи в цій сфері, та організацією обміну досвідом через різноманітні міждержавні студентські програми стажування, у довгостроковій перспективі приведе до створення ринку професійних лобістських послуг в Україні, формуванню кола кваліфікованих спеціалістів, що сприятиме виходу лобізму «з тіні», набуттю ним прозорого характеру.

Врешті, наступним ключовим кроком на шляху до введення лобізму в правове поле має стати власне ухвалення закону про лобіювання. При розробці законодавства з лобізму перш за все необхідно визначити модель його правового регулювання. Як вже наголошувалося, у вітчизняних запропонованих проектах законів враховується відповідний зарубіжний досвід та стандарти, і їх автори в основу закладають англосаксонську модель (закони США та

Канади), що передбачає обов'язкову державну реєстрацію лобістів та їх організацій.

На наш погляд, надання переваги англосаксонській моделі правового регулювання лобізму за прикладом США та Канади не є безпідставним, адже реєстрація суб'єктів лобіювання уможлиблює більш жорсткий контроль за лобі-діяльністю в країні як з боку держави, так і з боку суспільства. Більш того, необхідність розкриття інформації щодо предмета лобіювання, його об'єкта та способів впливу на ухвалення певного політичного рішення забезпечує чесність та прозорість лобіювання, унеможливорюючи нелегальну діяльність та протиправний тиск на посадовців.

Як показує досвід Канади, для ефективного правозастосування лобінгового законодавства та уникнення протиріч у трактуванні правових вимог до лобістів у рамках нормативно-правової бази з лобіювання, у першу чергу, мають бути визначені такі моменти: встановлення поняття лобіювання; визначення лобіста, його класифікація; закріплення переліку політичних рішень, які вважаються предметом лобістської діяльності; визначення обставин, коли контакти не підпадають під дію лобістського законодавства; наведення переліку державних посадовців, що належать до об'єкта лобіювання (представники як законодавчої, так і виконавчої гілок влади); визначення вимог до реєстрації та звітності лобістів: спосіб реєстрації, державний орган, що реєструє, зміст реєстраційної заяви, період звітності, зміст звітів; встановлення санкцій за порушення закону (штраф, скасування реєстрації, позбавлення свободи).

Змістовне наповнення зазначених розділів закону, на нашу думку, не має копіювати інші закони англосаксонської моделі правового регулювання лобізму, зокрема Закон Канади, а повинно бути визначено з урахуванням особливостей національної політичної системи та політичної культури, після проведення консультацій, експертиз, круглих столів, конференцій, громадських слухань за участі як експертів та законодавців, так і потенційних лобістів та представників громадськості.

Також слід зауважити, що як федеративна держава, Канада у своєму законі окремо не містить вимог до лобіювання на місцевому рівні, ці вимоги визначені в законах

про лобіювання окремих суб'єктів федерації (провінцій). Така практика не може бути застосована для України як країни з унітарною формою державного устрою, тому український закон про лобіювання має охоплювати як лобіювання у вищих та центральних органах державної влади, так і лобіювання у місцевих органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування, адже лобіювання інтересів на територіально-регіональному рівні здійснюється не в меншому масштабі, ніж на рівні вищих органів влади й управління.

Проте, слід підкреслити, що ухвалення окремого нормативного акту з лобіювання не вирішить усі питання, пов'язані з корупційною та іншою протиправною діяльністю під час ухвалення політичних рішень. Для цього необхідне комплексне вдосконалення законодавства в сфері державної служби, включаючи нормативно-правові акти, що визначають порядок функціонування органів державної влади, установлюють принципи поведінки державних службовців, необхідне також вдосконалення нормативно-правової бази виборчої системи, політичних партій, суспільних організацій тощо. Тільки за такого комплексного підходу до формування цивілізованого типу лобізму в Україні закон про лобіювання слугуватиме одним з найбільш дієвих інструментів подолання нелегальних форм впливу на посадовців та ефективним шляхом відділення влади та бізнесу.

Канадський досвід демонструє, що реєстрація лобістів є найбільш ефективним шляхом контролю за лобістською діяльністю. Тому разом з ухваленням закону про лобіювання необхідно створити Реєстр лобістів. Цей Реєстр повинен містити всі відомості про лобіста та його діяльність (предмет та об'єкт лобіювання, клієнт, використані методи та технології лобі-діяльності тощо), що були надані під час реєстрації. Створення такої бази даних зробить процес лобіювання інтересів більш прозорим, а відкритість реєстру широкій громадськості з допомогою спеціально створеного веб-сайту підвищить можливість громадського контролю за роботою владних органів. Уведення Реєстру суб'єктів лобіювання є необхідним для збору, зберігання, обліку та оприлюднення інформації про лобістів та їх об'єднання.

Засади його ведення мають визначатися законом про лобіювання та можуть доповнюватися окремим Положенням про Реєстр суб'єктів лобіювання, затвердженим Кабінетом Міністрів України.

Головним механізмом реєстрації лобістів у Канаді є спрощена безкоштовна реєстрація в мережі Інтернет, інформація, надана під час реєстрації, ретельно перевіряється відповідними співробітниками. Для реєстрації канадським лобістам достатньо заповнити анкету, вказуючи інформацію про власне лобіста, клієнта (корпорацію/ організацію), об'єкта лобіювання, предмета контактів, способу взаємодії. Такий спосіб реєстрації є найменш бюрократизованим та простим, не створює додаткові перешкоди на шляху до відкритості лобі-діяльності.

Впровадження комп'ютерної програми для ведення реєстру, он-лайн системи реєстрації та подальше її оновлення вимагає значних коштів. Одним з шляхів вирішення проблеми залучення коштів може бути введення збору під час реєстрації. Проте, необхідно враховувати, що встановлений розмір збору не повинен перешкоджати виведенню лобістів «з тіні» та заохоченню до реєстрації. Наприклад, варте критики положення законопроекту І. Гриніва, відповідно до якого цей збір має складати «п'ятдесят розмірів мінімальної заробітної плати, помножених на кількість вказаних у заяві комітетів» [247].

Такий спосіб забезпечення принципу відкритості процесу лобіювання, наявність безперешкодного доступу до неї сприяє подоланню негативних стереотипних уявлень про інститут лобізму, а також збільшує відкритість процесу ухвалення політичних рішень органами влади.

Як показує досвід Канади, в упорядкуванні лобіювання як професійної діяльності, а також підвищенні суспільної довіри до лобістів, одну з ключових ролей відповідає етика ділової поведінки лобістів. Тому ще одним засобом регулювання лобістської діяльності є ухвалення Кодексу поведінки лобістів – нестатутного документа, що представляє перелік професійних та етичних стандартів, яких повинні дотримуватися суб'єкти лобіювання у своїй діяльності. Ухвалення Кодексу поведінки доповнює закон про

лобіювання в частині встановлення норм професійної та етичної поведінки лобістів.

На основі досвіду Канади можна запропонувати внести до українського проекту Кодексу такі вимоги до лобістів: повідомлення державного посадовця про замовника лобіювання (клієнта) та причину контактів; інформування клієнта про його обов'язки згідно із законом про лобіювання та Кодексом; надання достовірної інформації, що передбачає нерозголошення конфіденційної або інсайдерської інформації у власних інтересах на шкоду клієнта; неможливість представляти конфліктні або конкурентні інтереси без дозволу усіх зацікавлених сторін; заборона використання неприпустимих технологій лобіювання, що ставлять посадовця в ситуацію конфлікту інтересів.

Українські суспільно-політичні реалії, ухвалити закон у сфері лобіювання і його доповнити Кодексом поведінки лобістів недостатньо, необхідно створити спеціальний жорсткий контроль за дотриманням положень законодавства. Здійснювати такий контроль може контрольо-наглядний орган влади за лобі-діяльністю за прикладом Управління Уповноваженого з питань лобіювання Канади, до функцій якого буде входити підтримка та контроль реєстру лобістів; розроблення нормативних актів та проведення інформаційно-освітніх програм у суспільстві з метою кращої інформованості щодо вимог закону; проведення перевірок та розслідувань з метою забезпечення дотримання вимог законодавства.

Вітчизняні законопроекти пропонують створити подібний орган у структурі Верховної Ради України (проект Ю. Сахна, проект І. Гриніва), чи покласти контроль за лобіюванням на Міністерство юстиції України (проект В. Коновалюка, проект Міністерства юстиції), чи контроль з боку органу державної влади або місцевого самоврядування, який є об'єктом лобіювання (законопроект І. Шарова). За цією логікою, хто зареєстрував лобіста і на кого буде спрямоване лобіювання, на того й буде покладений контроль, це означає повну безконтрольність взаємодії по каналу «лобіст – об'єкт лобіювання». Більш того, зважаючи на те, що легітимоване лобіювання у багатьох аспектах стане принципово новим конституційно-правовим інститутом для

України, це може призвести до різної правозастосовної практики тих самих положень майбутнього законодавства про лобіювання, що є неприпустимим [192].

Враховуючи викладене, щоб мінімізувати фактор відомчого втручання у роботу новоствореного контрольно-наглядового органу за лобіюванням, для України привабливою видається канадська модель органу, незалежного від інших органів влади, які визначаються як об'єкти лобістської діяльності, адже це дозволить уникнути конфлікту інтересів та забезпечить більшу об'єктивність роботи цього органу.

Таким чином, на основі позитивного досвіду Канади, з урахуванням українського політичного середовища, ми виокремили такі важливі умови утвердження та дієвості цивілізованого лобіювання: проведення інформаційно-просвітницької діяльності (реабілітація лобізму в очах громадськості), залучення громадськості до обговорення законопроекту (зокрема потенційних лобістів та об'єктів їх можливого впливу), підготовка кваліфікованих спеціалістів із лобі-діяльності у ЗВО, ухвалення закону про лобіювання за принципом канадської моделі, створення Реєстру лобістів на інформаційних засадах з небюрократизованою процедурою реєстрації, ухвалення Кодексу поведінки лобістів, що доповнить закон в частині норм професійної та етичної поведінки, створення незалежного контрольно-наглядового органу влади за лобі-діяльністю. Ці заходи сприятимуть забезпеченню рівноправної можливості всіх зацікавлених осіб здійснювати лобістську діяльність з метою захисту своїх інтересів, упередженню зловживань у цій сфері, створенню передумов для формування цивілізованих форм лобіювання в Україні.

Становлення лобізму в Канаді як політичного інституту відбувалося в контексті формування і трансформації політичної та правової системи держави під впливом низки унікальних чинників, що детермінували особливості канадського лобізму, а саме: ліберально-демократична конституційна еволюція, стабільність, ефективність, масова законослухняність, адекватна система стримування та противаг відносно трьох гілок влади, розвиненість громадянського суспільства тощо. Правові засади

канадського лобізму ґрунтуються на англосаксонській моделі його регулювання, запозиченій в США, яка передбачає обов'язкове розкриття інформації щодо лобіювання через реєстрацію лобістів. Проведений аналіз дозволив виділити такі риси правового регулювання лобі-діяльності в Канаді, як публічна звітність, поділ лобістів за категоріями, обов'язкова реєстрація, принцип упередження потенційних конфліктів інтересів, відкритість лобістської діяльності суспільству, широке залучення громадськості до обговорення положень лобістського законодавства, впровадження моделі регулювання лобізму на інформаційних засадах. Законодавство також передбачає п'ятирічне обмеження для вищих посадовців на лобі-діяльність після залишення посади і не містить вимог до розкриття інформації щодо джерел та обсягів фінансування лобістських кампаній, через що стає предметом критики громадськості.

На основі аналізу канадських законів, що регулюють лобі-діяльність, було встановлено, що законодавче регулювання лобізму здійснюється на двох рівнях – федеральному (Закон Канади про лобіювання) та провінційному (закони окремих провінцій). Вимоги до лобістів на рівні провінцій здебільшого повторюють вимоги федерального закону, хоча існують певні відмінності в класифікації лобістів, тлумаченні термінів, обмеженні лобістської діяльності, процедури реєстрації. Ще однією особливістю канадської законодавчої бази з лобізму стало доповнення правових вимог нормами професійної та етичної поведінки лобістів, що містяться в Кодексі поведінки, який представляє перелік морально-етичних стандартів, яких повинні дотримуватися лобісти під час своєї діяльності.

Аналіз історії інституціоналізації лобізму в Канаді свідчить про те, що лобіювання було атрибутом політичного процесу держави ще з колоніального періоду, проте до ухвалення лобістського законодавства він здебільшого носив «тіньовий» характер, набував нелегальних форм, був невіддільним від корупції. Низка корупційних скандалів, досвід США з легалізації лобіювання, зростання занепокоєння суспільства через законність ухвалення політичних рішень актуалізували питання про необхідність регламентації лобістської діяльності в Канаді в 60 – 70-х рр.

XX ст. У процесі становлення лобізму в Канаді ми виділили три основні етапи: перший етап належить до колоніального періоду, коли об'єктами лобіювання слугували британські та французькі органи влади; другий етап пов'язаний з виникненням та становленням Канади як незалежної держави і переорієнтацією лобістів на канадську федеральну та провінційну владу; третій етап характеризується законодавчим закріпленням та розробленням правових механізмів функціонування інституту лобізму.

Однією зі специфічних рис канадського лобізму виступає його чітко виражена суб'єктно-об'єктна детермінація. Об'єктом лобіювання в Канаді є органи державної влади законодавчої та виконавчої гілок на федеральному, провінційному та муніципальному рівні. Набагато складнішою є стратифікаційна система суб'єктів лобіювання, що включає групи бізнес-інтересів (комерційні корпорації та їх об'єднання) та групи суспільних інтересів (неприбуткові громадські організації). Для Канади, як країни з високим рівнем розвитку громадянського суспільства, характерне протистояння та дисбаланс сил груп бізнес-інтересів та груп суспільних інтересів. Проте, саме воно дозволяє забезпечити оптимальний баланс суперечливих інтересів у суспільстві, відображуючи в нормах закону компромісне узгоджене рішення, що відповідає національним інтересам держави.

На шляху України до інституціоналізації лобізму в його цивілізованій формі доцільно використовувати закордонний досвід. У зв'язку з цим канадська модель регулювання лобізму, що передбачає регламентацію лобі-діяльності шляхом ухвалення окремого закону, є на нашу думку, найбільш прийнятною для України. Проте, під час адаптації канадського досвіду до українського політичного середовища необхідно враховувати відмінності між канадською та українською політичними системами, власний історичний досвід, національні традиції, політичну культуру та політичні реалії, що склалися в Україні.

На основі канадського досвіду було виокремлено різні спеціальні заходи. Перша група з-поміж них спрямована на формування громадської думки з метою відходу суспільства від сучасного розуміння лобізму як корупційної технології. Для цього необхідно розгорнути широкомасштабну

інформаційно-просвітницьку діяльність, основною метою якої стане роз'яснення сутності цивілізованого лобізму, ознайомлення із закордонним досвідом шляхом організації та проведення презентацій, круглих столів. Ефективною формою такої діяльності є проведення спеціальних науково-практичних конференцій на базах українських ЗВО із залученням світових провідних фахівців у цій сфері та міжнародних правозахисних організацій. Окрему увагу необхідно зосередити на політичних діячах та посадовцях як об'єктах лобіювання, а також на ділових колах та представниках неурядових організацій як потенційних суб'єктах лобі-діяльності. У цьому випадку найбільш дієвими формами може бути розсилка інформаційних бюлетенів, проведення презентацій та тренінгів, спрямованих на посилення компетенції в сфері лобізму, ознайомлення з ефективними легальними методами впливу на владні структури. Особлива роль в реалізації інформаційно-просвітницької діяльності належить засобам масової інформації, на які покладено оприлюднення наукових досліджень та публікація тематичних статей, проведення громадських слухань та ток-шоу на телебаченні, присвячених цій проблематиці, що допоможе залучити представників української громадськості до обговорення можливих шляхів легалізації лобіювання.

Формуванню цивілізованого лобізму в довгостроковій перспективі сприятиме підготовка кваліфікованих спеціалістів із лобі-діяльності у вищих закладах освіти із залученням лекторів, що мають досвід роботи в цій сфері, та організацією обміну досвідом через різноманітні міждержавні студентські програми стажування. Це забезпечило створення ринку професійних лобістських послуг в Україні, формування кола кваліфікованих фахівців, що спеціалізуються на наданні легальних послуг із захисту інтересів у владних структурах.

Друга група заходів повинна бути реалізована у сфері українського законодавства, їх метою має стати створення правової бази лобізму, визначення його конкретних меж у правовому полі держави. Це передбачає ухвалення окремого закону про лобіювання за зразком канадської моделі, а також трансформацію у зв'язку з цим законодавчих вимог тих

розділів українського права, що створюють умови для реалізації лобіювання. Забезпеченню ефективного функціонування інституту лобізму сприятиме незалежний контрольно-наглядний орган влади за дотриманням лобістського законодавства, формування Реєстру лобістів на інформаційних засадах з небюрократизованою процедурою реєстрації, а також ухвалення Кодексу поведінки лобістів.

Формування правової бази з регламентації лобізму не може відбуватися без паралельного проведення необхідних антикорупційних заходів, боротьби з позаправним лобіюванням, для чого в Україні вже відбувається формування належних механізмів, зокрема забезпечити цю діяльність покликана новостворена Національна рада з питань антикорупційної політики як консультативно-дорадчий орган при Президентові України. Більш того, виведення лобізму з тіньового сектору має відбуватися на основі здійснення комплексу політичних, економічних та правових заходів із всебічної перебудови сучасної політичної та правової системи, формування політичної культури за зразком західних демократій, а також із трансформації законодавства і в інших сферах життєдіяльності українського суспільства.

Комплексний підхід у реалізації зазначених заходів сприятиме забезпеченню прозорості політичного процесу, попередженню зловживань з боку посадовців, створенню передумов для формування цивілізованого лобізму в Україні. Вирішення цієї проблеми стане одним з ключових кроків до подальшої демократизації нашої держави, розвитку політичної культури та формування громадянського суспільства.

РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ У СУЧАСНИХ ДЕРЖАВАХ

3.1. Еволюція партійної системи Греції у 1974 – 2011 рр.

Передумови формування сучасної партійної системи Греції почали складатися ще до встановлення диктатури «чорних полковників» і пов'язані з подіями Другої світової війни, Громадянської війни (1943 – 1949 рр.) та періоду 50 – І половини 60-х рр. ХХ ст., який отримав назву «Реконструкції та модернізації» або «Нестабільної демократії». Ця тривалість у часі пов'язана, насамперед, з тим, що створення нових партій у постдиктатурний період не призвело до зміни правлячої політичної еліти. Відносини, що склалися між провідними політичними діячами країни та їх прибічниками протягом 1940 – 1960-х рр., впливали на міжпартійні відносини в ІІ половині 70 – 90-і рр. ХХ ст. Водночас характерною особливістю політичного процесу Греції, що розвивався після повалення військової диктатури стала відповідність загальноєвропейським тенденціям, зокрема, чіткому поділу провідних партій за ідеологічною складовою. Відповідно, правоцентристський в Греції ототожнюється з Новою Демократією (НД), лівоцентристський – з Всегрецьким соціалістичним рухом (ПАСОК). Крім того, характерною рисою політичного процесу в країні є доволі високий і загалом стабільний рівень підтримки грецьких радикальних лівих з Комуністичної партії Греції. Слід зазначити, що політичний спектр Греції надзвичайно строкатий – від праворадикальних, навіть неонацистських груп, до крайніх лівих – маоїстів, троцькістів, непримиренних марксистів та анархістів. Однак реально на політичний розвиток Греції впливають партії, що представлені у парламенті і мають можливість реалізації своїх програмних завдань. При цьому рівень політичного співробітництва в Греції достатній для врахування інтересів цих партій, не зважаючи на знаходження в опозиції. Прикладом можуть слугувати грецькі комуністи, які з 1974 р.

представлені в парламенті, при цьому практично весь час перебували в опозиції, однак досить дієво захищали власні інтереси, змушуючи уряд йти на компроміси. Розгляд засад діяльності та електоральної підтримки політичних партій чи блоків, представлених в парламенті протягом 3 останніх каденцій, на думку автора, дасть реальне уявлення про характер політичного процесу в Греції на сучасному етапі.

Нині правлячою партією в Греції є Всегрецький соціалістичний рух (Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα, Panhellenic Socialist Movement, Панеллінський соціалістичний рух, ПАСОК, ВСП, ВГСП), який було створено 3 вересня 1974 р., одразу ж після відміни надзвичайного стану у Греції, запровадженого «чорними полковниками», та дозволу на політичну діяльність, що був наданий тимчасовим урядом, який змінив військових. Засновником ПАСОК став представник відомої династії грецьких політиків Андреас Папандреу. Як і у випадку з Новою Демократією, певні передумови утворення ПАСОК виникли ще до перевороту «чорних полковників» в квітні 1967 р. Зокрема, А. Папандреу до 1967 р. був членом партії «Союз Центру» (ЕК, СЦ), створеної в 1961 р. його батьком Георгіасом.

Її поява стала відповіддю на посилення популярності лівих ідей у суспільстві, що виявилось в результатах парламентських виборів 1958 р., коли прокомуністична коаліція ЕДА вийшла на друге місце та отримала 24,4% голосів електорату [319, с. 235]. Тенденції посилення популярності лівих ідей у грецькому суспільстві проявилися у програмних засадах діяльності Союзу Центру. Висувалася вимоги розширення демократичних свобод, відміни перевірок на благонадійність, звільнення політичних в'язнів, запровадження центрального планування, зменшення диспропорції в розподілі національного доходу, реформ в освітній галузі, суверенізації зовнішньої політики Греції щодо союзників у НАТО.

Під час правління військової диктатури А. Папандреу очолював створену влітку 1967 р. у Стокгольмі організацію – Всегрецький визвольний рух (ПАК), до якого увійшла більшість його прибічників в лавах Союзу Центру. Водночас до ПАК приєдналася «Демократична оборона», яка об'єднувала представників ліволіберальної інтелігенції,

зокрема, К Сімітіса, Н. Костантопулоса, В. Фільяса. Члени руху мали різні політичні уподобання, але об'єдналися навколо ідеї опору хунті. На шляху до створення ПАСОК ПАК став наступним важливим етапом після Союзу Центру. Фактично вже в 1967 р. А. Папандреу вважав за потрібне створити нову організацію, яка б не несла на собі негативу, пов'язаного з політичними кризами першої половини 1960-х рр., і в якій не було б впливової внутрішньої опозиції до нього [319, с. 278-279].

Повернення А. Папандреу до країни відбулося вже після повалення режиму «чорних полковників» 16 серпня 1974 р. Того ж дня він заявив про необхідність створення нової політичної партії, відмовляючись від участі в Партії Центру. На той час політик остаточно перейшов на позиції європейської соціал-демократії, вважаючи ЕК партією ліберально-центристського спрямування. Отже, А. Папандреу розраховував на те, що його нова партія зможе зайняти нішу лівоцентризму в Греції, витіснивши з відповідної електоральної ніші і ЕК, і інші соціалістичні угруповання. З вересня 1974 р. відбувся установчий з'їзд нової партії, що отримала назву «Всегрецький соціалістичний рух» (ПАСОК). До її складу увійшли лівоцентристські налаштовані члени ПАК; представники Демократичної оборони, невелика група «Студенти навколо Папандреу», прибічники якої стояли на ліберально-націоналістичних позиціях і критики ленінського трактування соціалізму; а також ті політики з ЕК, що підтримували позицію А. Папандреу щодо необхідності націоналізації окремих стратегічно важливих галузей промисловості Греції. Виступаючи з програмною промовою, А. Папандреу виголосив чотири пріоритети, навколо яких повинна була зосередитися нова партія: «Боротьба Всегрецького соціалістичного руху за національне відродження, соціалістичну та демократичну Грецію, що базується на принципах нашої національної незалежності, є передумовою для реалізації народного суверенітету; народний суверенітет є передумовою національного визволення й національне визволення є передумовою реалізації демократії» [319, с. 28].

Основною метою ПАСОК було проголошено створення нової держави, вільної від іноземного втручання і такої, що слугувала б інтересам нації. Пріоритетом у розвитку держави повинні були стати питання соціального захисту, децентралізації державного управління, ліквідації диспропорції в соціально-економічному розвитку окремих регіонів. Водночас як короткотермінове завдання було висунено вимоги суворого покарання членів військової хунти, керівників спецслужб, повної реабілітації всіх жертв військової диктатури, забезпечення безперешкодного повернення всіх політичних біженців до країни, проведення люстрації в органах державної влади, відмови від реставрації монархії, встановлення громадського контролю над армією та спецслужбами. У сфері зовнішньої політики ПАСОК виступав за відмову від інтеграції в структури Європейських Співтовариств, вихід не лише з військових, але й цивільних структур НАТО, повну ліквідацію на території країни американських військових баз та надання статусу нейтрального Середземноморському регіону [538].

В економічній сфері ПАСОК наголошував на необхідності з боку держави жорстко контролювати розподілення національного продукту та на проведенні націоналізації окремих стратегічних галузей грецької промисловості, зокрема, банківсько-фінансової сфери. Важливе місце надавалося розвитку сільського господарства, його інтеграції з підприємствами переробної промисловості.

Уже в 1974 р. ПАСОК висунув вимогу впровадження безкоштовної освіти, участі студентів у плануванні діяльності вищих навчальних закладів. Крім того, беручи до уваги підтримку, що надавала Грецька православна церква консервативним політичним силам та військовій диктатурі, ПАСОК вимагав повного відокремлення церкви від держави та секуляризації церковних володінь [538].

Наприкінці 1970-х рр. ПАСОК перетворилася на провідну опозиційну партію Греції. А. Папандреу запропонував стратегію так званої «національної народної єдності», яка була викладена в документі під назвою «Договір з народом». Головна увага в ньому, і, відповідно, передвиборчій кампанії соціалістів була звернута на середні верстви, чий відсоток в загальній структурі населення країни

збільшувався. Зокрема, було заявлено про посилення соціальних гарантій для середнього класу, необхідність активізації його участі в управлінні державою. У цій програмі, що нараховувала понад 100 сторінок, детально розглядалися питання внутрішньої, зовнішньої політики, подальшого економічного розвитку, умов діяльності іноземних компаній, кроків із захисту навколишнього середовища. Слід зауважити на зміні ставлення ПАСОК до процесу європейської інтеграції. Грецькі соціалісти фактично підтримали подальшу інтеграцію країни до ЄС, водночас наголошуючи на необхідності всенародного референдуму з цього питання.

ПАСОК отримав на парламентських виборах 1981 р. 48,1 % голосів, або 172 депутатські місця, і зміг самостійно сформувати уряд, доручивши його очолити А. Папандреу [319, с. 198]. Цей факт, на думку автора, став визначальним в процесі формування сучасної політичної системи Греції, що характеризується попереми́нним знаходженням при владі двох основних партій, ПАСОК та НД, у країні. Протягом 1981 – 2004 рр. ПАСОК лише з 1989 до 1993 рр. знаходився в опозиції, але при цьому партію час від часу спіткали внутрішні протиріччя та публічні скандали, пов'язані, насамперед, з особою А. Папандреу.

Напередодні парламентських виборів 2004 р. у ПАСОК відбулася зміна лідера. К. Сімітіс, який очолював партію з липня 1996 р., поступився міслом Георгіасу Папандреу-молодшому. Причини зміни полягали у необхідності відновлення довіри до партії з боку робітників та представників середніх міських верств. Політика уряду Сімітіса, спрямована на реформу пенсійної, освітньої систем, скорочення дефіциту бюджету за рахунок зменшення державних видатків, надто м'яка, на думку радикально налаштованих груп населення, політика щодо Туреччини, недостатньо критична позиція відносно США призвели до відтоку електорату. Обрання ж Г. Папандреу повинно було привернути увагу тих виборців, які мали теплі почуття до сім'ї Папандреу, та символізувати повернення ПАСОК до своїх коренів. Дійсно, завдяки приходу до влади партії Г. Папандреу ПАСОК вдалося дещо покращити свої електоральні результати порівняно з більш ранніми

соціологічними опитуваннями, але загалом парламентські вибори 2004 р. соціалістами були програні. Партія отримала на них 40,55% голосів і відповідно до виборчого закону провела до парламенту 117 депутатів, опинившись в опозиції. Позачергові парламентські вибори 2007 р. не стали для ПАСОК часом повернення до влади. Водночас на них проявилася нова тенденція для грецької політичної системи країни: відтік певної частини голосів автоматично не призвів до підвищення популярності іншої основної партії. Більш того, на даних виборах обидві провідні партії Греції втратили виборців, які підтримали невеликі парламентські партії. Зокрема, колишні прихильники ПАСОК надали перевагу ККЕ та СИРІЗА. Таким чином, можна говорити про невдоволення традиційною системою розподілу влади в Греції з боку досить значної частини населення. ПАСОК підтримали 2727837 виборців, що становило 38,1% від їх загальної кількості [453; 454]. Це дозволило соціалістам створити в парламенті фракцію з 102 депутатів. У регіональному плані ПАСОК зберіг контроль над номами Західної Греції, Криту і поділив з НД вплив в Центральній Греції, Східній Македонії та Фракії, на Південних Егейських островах [453; 454].

У таких умовах ПАСОК був змушений зосередитися на критиці панівної Нової Демократії, зокрема, за нездатність попередити негативні наслідки світової економічної кризи для Греції та заходах, що були покликані посилити внутрішньопартійну дисципліну. Ідеологічна база була забезпечена за рахунок «Загальної стратегії розвитку партії», прийнятої на VIII конгресі ПАСОК у листопаді 2008 р.; рішень, ухвалених на засіданні Політичної ради 12 лютого 2009 р. та декларації «П'ять національних цілей. Наш план для країни» від 22 лютого 2009 р.

Відповідно до них ПАСОК запропонував зосередити діяльність грецького суспільства на 5 програмних пунктах: активізація міжнародної політики Греції; впровадження програми «Зелений розвиток» Греції; реформа національної системи освіти та науки; покращення системи соціального захисту населення Греції; демократизація держави, децентралізація управління, повернення довіри до влади [558].

У міжнародній сфері ПАСОК наголосила на транснаціональному характері проблем, з якими стикаються сучасні держави. Відповідно, ключ до їх вирішення, на думку грецьких соціалістів, лежить в активізації ролі Греції у світі. Передбачалося посилити вплив Греції в рамках ЄС, збільшити її присутність у загальноєвропейських управлінських структурах. Окреме місце посіла теза про надання державам-членам ЄС більшої самостійності у сфері фінансової політики на період економічної кризи.

Новим елементом у стратегії ПАСОК став акцент на пріоритетності захисту навколишнього середовища в Греції та регіоні. Причинами цього є зростання стурбованості греків екологічною ситуацією в країні, відсутність у Греції впливової «зеленої» політичної партії, яка б мала представництво в національному парламенті, а також досвід інших країн-членів ЄС, де подібні структури відіграють досить вагомую роль. Водночас ПАСОК відмовився від німецької практики, де соціал-демократи утворюють парламентські союзи з «зеленими» на користь власної трансформації в політичну силу, яка б увібрала в себе ідеологію європейського соціалізму та боротьби за чисте довкілля. Програма «Зелений розвиток» стала спробою перегляду основних засад розвитку Греції, намаганням перейти до активного використання тих ресурсів, яким, на думку ПАСОК, досі не надавали значної уваги [567]. Відповідно до цього було запропоновано створити Міністерство у справах навколишнього середовища, землеустрою та житлового будівництва, яке б координувало всі роботи, пов'язані з антропогенними змінами в ландшафті, раціональним використанням лісів та морського узбережжя.

У програмі були детально розглянуті можливі заходи зі зменшення забрудненості повітря, морських вод, стимулювання до використання екологічного громадського транспорту. У разі прийняття програми «Зелений розвиток» ПАСОК брав на себе зобов'язання до 2020 р. скоротити викиди парникового газу та кількість відходів, що відправляються на звалище, збільшити відрахування на нове житлове будівництво; зменшити рівень неефективного використання води та земельних ресурсів. В енергетичній сфері було запропоновано зосередити зусилля на зменшенні залежності країни від імпорту нафти та нафтопродуктів за

рахунок переходу на використання вугілля, газу, гідроенергетики.

Стратегічною метою ПАСОК вважає реформу системи освіти згідно з сучасними вимогами. Освітня система, на думку соціалістів, на сучасному етапі не забезпечує якісного знання іноземних мов, навичок роботи з ЕОМ та Інтернетом [552].

З метою вирішення цих проблем ПАСОК наголосив на необхідності збереження безперервної безкоштовної державної освіти для всіх, починаючи з 3 років; забезпеченні загального доступу до дванадцятирічної середньої освіти; збільшення обсягів державного фінансування до 2013 р. на рівні 5% ВВП країни; зменшення витрат на навчання з боку грецьких сімей [554].

Відповідно до стратегії покращення сфери соціального забезпечення було запропоновано протягом чотирьох років збільшити фінансову допомогу безробітним до 70 % базової заробітної платні; запровадити 4-річну програму адаптації молоді та випускників ЗВО до умов праці на приватних підприємствах. При цьому держава мала б надавати спеціальні страхові гарантії роботи молодого спеціаліста. У сфері соціального страхування запропоновано підвищити базову пенсію до 550 євро, яка буде виплачуватися всім, хто не брав участі в програмах державних та приватних страхових фондів. Ще однією формою боротьби з бідністю мають стати індивідуальні картки з охорони здоров'я та соціального забезпечення.

У галузі державного управління запропоновано до 2012 р. закінчити процес створення «електронного уряду», який дозволив би налагодити прямий зв'язок між окремим громадянином та владою; створити систему цифрових підписів окремих чиновників. Серед конкретних вимог партія висунула вимогу про відміну так званого «коефіцієнту 42», який передбачає, що для отримання перемоги на виборах партії блоку достатньо набрати 41,1% голосів електорату, після чого вона автоматично стане переможцем і отримає 40 додаткових депутатських мандатів [558].

ПАСОК запропонував посилити роль місцевих органів влади, залишивши у сфері центрального уряду питання національної безпеки і оборони, фінансової політики,

культурної спадщини. Усі інші аспекти управління мають перейти на рівень регіонів та окремих громад. У сфері регіональної політики соціалісти заплановано зменшення кількості регіонів за рахунок їх укрупнення, а також запровадження принципу виборності всієї ланки місцевої влади на чолі з губернатором. Традиційно ПАСОК виступив за повне відокремлення держави від церкви, припинення державної допомоги ГПЦ за умови створення юридичних та фінансових механізмів надання їй приватних фінансових пожертв.

Одним з пріоритетів соціалістів є підтримка іммігрантів, зокрема, представників грецької діаспори, що переїхали до країни. Зокрема, ПАСОК пропонує надавати грецьке громадянство дітям іммігрантів, які народилися в Греції, а також студентам, що навчаються в університетах країни; запровадити в навчальних закладах викладання мов національних меншин; надати право голосу іноземцям, що понад п'ять років легально проживають на території держави; посилити кримінальну відповідальність роботодавців, які наймають нелегалів.

Аналіз програми ПАСОК дозволяє говорити про поступову відмову партії від традиційних лівоцентристських гасел. Натомість соціалісти пропонують об'єднатися навколо ідей пріоритетної уваги до екологічного становища Греції, розвитку нових галузей економіки з масовим впровадженням нових технологій, поступової децентралізації управління з наданням широких повноважень місцевим органам влади. Електоральні переваги такої трансформації очевидні – не втрачаючи електорат, що базується в Західній Греції, Східній Македонії, Фракії та на острові Крит і переважно зайнятий у сільському господарстві, ПАСОК намагається перехопити ініціативу в регіонах, де важливу роль відіграють промисловість і сфера обслуговування. Намагання повернути до себе технократів і прибічників чистої екології є свідченням посилення ролі даних функціональних груп в загальній структурі населення Греції. Водночас відзначається прагнення зробити ставку на широкі верстви молоді, на підтвердження чого можна навести програмні пункти ПАСОК щодо подальшої реформи системи освіти, активна протидія планам уряду НД щодо створення приватних навчальних

закладів, пропаганда ідей широкомасштабного впровадження Internet-технологій.

Можливість ПАСОК оперативно реагувати на потреби часу була забезпечена за рахунок передачі значної частини повноважень від Конгресу партії, який відбувається один раз в чотири роки, до Національної Ради, яка налічує понад 300 членів та збирається чотири рази на рік. Повноваження Національної Ради включають в себе управління партією між Конгресами ПАСОК, прийняття конкретних управлінських рішень у рамках загальної стратегії. У свою чергу, Національна Рада ПАСОК обирає з числа своїх членів Політичну Раду, яка налічує 17 чоловік і контролюється Президентом партії. Саме він формулює повістку засідань Національної Ради, строки їх проведення, список доповідей. При цьому Президент партії має широкі можливості в плані формування стратегії партії, визначення її ідеології. Розширення повноважень Президента партії відбулося після приходу до влади Г. Папандреу, який зумів витіснити прибічників К. Сімітіса з виконавчих органів управління ПАСОК.

Погіршення соціально-економічного становища греків в умовах економічної кризи, непопулярність політики прем'єр-міністра К. Караманліса, спрямованої на обмеження фінансових витрат та посилення контролю за соціальною сферою створили для ПАСОК сприятливі умови для перемоги на позачергових парламентських виборах, що відбулися 4 жовтня 2009 р. За їх результатами ПАСОК набрала 43,92% голосів виборців, випередивши НД на понад 10% [425]. Відповідно до виборчого законодавства Греції це дало змогу грецьким соціалістам сформуванати однопартійний уряд на чолі з Г. Папандреу. Разом з тим, прийшовши до влади, уряд ПАСОК був змушений продовжити та навіть посилити заходи зі зменшення дефіциту державного бюджету за рахунок скорочення видатків на соціальну сферу та збільшення податкового навантаження. В обмін на допомогу з боку Міжнародного валютного фонду, що була обіцяна у розмірі 110 млрд. дол., влада країни була змушена зобов'язатися зменшити дефіцит бюджету до 8% ВВП Греції [426]. Водночас несприятлива економічна ситуація, зростання податків та каральні заходи проти підприємців, що

мінімізують прибутки, стимулюють збільшення кількості безробітних. На кінець 2010 р. згідно з даними МВФ рівень безробіття в Греції становив 14,3% працездатного населення, водночас деякі грецькі аналітики наголошували на тому, що він сягнув 20%, чого не траплялося, починаючи з 1960 р. [84].

Негативні наслідки економічної кризи, непопулярність кроків уряду з подолання цих процесів призвели до того, що в листопаді 2011 р. Г. Папандреу був змушений подати у відставку. Уряд національної єдності, сформований з представників ПАСОК, Нової Демократії та Народного православного собору, своєю чергою фактично, змушений продовжити політику попередників щодо зменшення соціальних видатків, скорочення державного апарату та реформування фінансового сектору.

З моменту створення у вересні 1974 р. ПАСОК відіграє провідну роль в політичній системі сучасної Греції. У внутрішній політиці Греції партія здійснила докорінні зміни, запровадивши у 80-і рр. ХХ ст. безкоштовну державну освіту, загальне пенсійне забезпечення та допомогу з безробіття. Попри те, що на початковому етапі ПАСОК виступала проти європейської інтеграції Греції, у подальшому саме соціалісти сприяли включенню Греції до зони євро. На сьогодні відбувається поступовий відхід ПАСОК від класичної європейської соціалістичної партійної моделі, зокрема через запровадження жорстких економічних кроків з метою зменшення соціального навантаження на державний бюджет, а також посилення екологічного компонента в своїй діяльності.

Провідною партією правоцентристського толку є «Нова Демократія» (New Democracy, Νέα Δημοκρατία, НД), що була створена 4 жовтня 1974 р. Біля витоків партії стояв Константінос Караманліс, один з провідних політиків 50 – 60-х рр. ХХ ст. у Греції свого часу був активним діячем Грецького Собору, партії, що була створена колишнім головнокомандувачем грецької армії, маршалом А. Папагосом, та стояла на правих монархічних позиціях. Пізніше, на базі неї Караманліс створив нову силу – Національно-радикальний союз (ΕΡΕ, НРС), завданням якої бачив недопущення приходу до влади соціалістів та комуністів. Цікаво, що Караманліс поступово еволюціонував

від монархіста та прихильника збереження привілейованої ролі армії до прибічника створення в Греції громадянського суспільства. Під час військової диктатури ЕРЕ, як і інші партії, був заборонений, при цьому кілька її провідних діячів були заарештовані. У цих умовах постать К. Караманліса стає одним з символів повернення до громадянського ладу. Зокрема, 20 квітня 1971 р. була оголошена заява кількох колишніх міністрів, в якій вони вимагали проведення вільних виборів в країні, повернення короля та створення ним нового уряду на чолі з Караманлісом [146, с. 41].

Після повалення диктатури «чорних полковників» президент Греції Ф. Гізікіс доручив саме К. Караманлісу очолити «уряд національної єдності», який повинен був якнайшвидше вирішити питання мирного врегулювання відносин з Туреччиною, розслідування фактів корупції та політичних репресій, визначення основних засад подальших політичних, економічних реформ в державі. Знаходження у влади одразу ж після повалення диктатури дало можливість Караманлісу згуртувати навколо себе колишніх соратників з правоцентристської партії «Національно-радикальний союз» (ЕРЕ), а також інших представників консервативних та центристських сил, які в період 1967 – 1974 рр. знаходилися в опозиції до уряду. Водночас він отримав підтримку великих фінансових груп, які не бажали приходу до влади лівих політиків, зокрема з ККЕ [318, с. 290].

4 жовтня 1974 р. була створена партія «Нова Демократія», яка заявила про себе як про політичну силу правоцентристського спрямування, що сповідує радикальний лібералізм та християнсько-демократичні цінності. У своїй програмній промові Караманліс заявив про необхідність утворення нової партії, яка б взяла до уваги помилки минулого [319, с. 27]. В установчій декларації НД про прагнення до впровадження юридичної рівності греків перед законом, захисту реальних національних інтересів Греції, а не політичних стереотипів. Партія виступала за широке впровадження ринкової економіки, одночасно з розширенням секторів, які б контролювалися державою. НД обіцяла провести реформу збройних сил, перетворивши їх на сучасну армію та забезпечити захист інтересів Греції поза межами будь-яких міжнародних об'єднань. Разом з тим,

партія К. Караманліса декларувала необхідність повноцінної інтеграції до Європейських Спільнот, як запоруку подальшого процвітання країни [539].

При формуванні передвиборчої програми Нової Демократії Караманліс насамперед скористався досвідом французьких голлістів. Загалом дослідники відзначають, що К. Караманліс і до 1967 р. був прихильником політичних ідей Ш. де Голля, але саме в період військової диктатури, перебуваючи в Парижі, колишній лідер ЕРЕ остаточно перейшов на позиції голлістів. Загалом передвиборча програма Нової Демократії була оформлена у вигляді інтерв'ю К. Караманліса, мала шестисторінковий обсяг та назву «12 запитань та 12 відповідей» [496, р. 26]. Її головним гаслом було: «Або Караманліс, або танки», яке відображало страх суспільства перед можливим військовим реваншем у разі програшу правоцентристів. На користь партії грав також той факт, що Караманліс прибув до Греції фактично одразу ж після повалення диктатури вранці 24 липня 1974 р. на відміну від інших опозиційних діячів, зокрема А. Папандреу. Тим самим він показував, хто є справжнім лідером країни, здатним об'єднати її.

НД виступала за створення демократичної держави з сильним урядом, відновлення переговорів про вступ Греції до ЄС, продовження співпраці з НАТО. В економічному блоці програми заявлялося про пріоритетний розвиток вільної конкурентної економіки за умови збереження активного контролю держави над стратегічними галузями: телекомунікаційною, транспортною, ВПК. Суттєве значення мала теза про встановлення цивільного контролю над грецькою армією. В умовах страху суспільства перед відновленням військової диктатури або розв'язання громадянської війни в країні Нова Демократія виграла парламентські вибори 1974 р., отримавши 54,4% голосів виборців, або 216 з 300 депутатських місць і сформувала однопартійний уряд [452]. У подальшому партія спромоглася втримати владу після парламентських виборів 1977 р., але втратила її в 1981 р. і знов прийшла до влади лише в 1989 р. внаслідок розчарування значної частини грецького суспільства в діях уряду ПАСОК та укладення тактичного союзу з Комуністичною партією Греції (ККЕ). Уряд Нової

Демократії на чолі з К. Міцотакісом проіснував до парламентських виборів 1993 р., після чого НД знов перейшла в опозицію і знаходилася в ній до березня 2004 р.

Чергова виборча кампанія до парламенту, що відбулася в 2004 р., призвела до зміни влади в країні. Костас Караманліс, племінник К. Караманліса-старшого, який прийшов до влади в партії 21 березня 1997 р., висунув гасло змін в країні, звинувативши ПАСОК в надто довгому, на його думку, перебуванні при владі, корупції та нездатності відповідати на виклики часу. Результати виборів показали перемогу НД, яка отримала 45,36% голосів виборців; своєю чергою, ПАСОК отримала 40,55% голосів [453; 454].

Перемога НД дозволила їй знов очолити країну після 11 років опозиційної діяльності. На посту прем'єр-міністра К. Караманліс зосередився на питаннях реформи державного апарату, зниження безробіття, модернізації аграрної та освітньої галузей, впровадженні сучасних інформаційних технологій. Досягненнями уряду НД в 2004 – 2007 рр. експерти вважають зниження рівня безробіття в країні, зростання економіки на рівні 4 – 4,5% на рік, зменшенні інфляції до 3% на рік, проведення на високому рівні Олімпійських ігор 2004 р., розвиток комунікаційної системи, зокрема, будівництво мережі широкопasmового доступу до мережі Internet у віддалених провінціях країни [275]. Водночас критиці з боку опозиції були піддані плани щодо створення приватних навчальних закладів, нездатність уряду швидко реагувати на серію пожеж, які відбувалися в Греції влітку 2007 р., неналежна увага до питань національної безпеки, жорстка протидія профспілкам в її боротьбі за підвищення середньої заробітної плати. Наслідком кампанії критики стало оголошення позачергових парламентських виборів, призначених на вересень 2007 р. Вони показали зменшення підтримки НД, але дозволили їй зберегти владу. Партія отримала 2995494 голоси, або 41,83% від загальної кількості тих, хто прийняв участь у виборах, що на 3,53% менше, ніж у 2004 р. [453; 454]. Аналізуючи динаміку електоральної підтримки НД за окремими регіонами протягом 2004 – 2007 рр., можна стверджувати, що базовими регіонами для партії К. Караманліса залишаються,

насамперед, промислово розвинені Афіни, Пірей та Салоніки [453; 454].

В основі сучасної ідеологічної платформи Нової Демократії лежать кілька основних ключових принципів. Насамперед, збереження культурної та цивілізаційної ідентичності греків, принцип пріоритетності окремих націй як основної структурної одиниці сучасної людської цивілізації. Виходячи з цього, НД вважає своєю метою збереження повноти суверенітету та незалежності Греції. Цікаво, що у виборі між незалежністю та демократичним ладом, НД надає перевагу першому. Так, зокрема, зазначається: «Досі існують нації, які є незалежними, але не демократичними, але немає націй, які є демократичними, але не незалежними» [492]. Важливою складовою ідеології НД є захист надбань всесвітнього еллінізму, який виступає як запорука збереження національної ідентичності греків в світі. Тим самим партія закликає до підтримки країни з боку діаспори, що повинно певним чином компенсувати обмеженість людських та матеріальних ресурсів, а також забезпечити захист інтересів Греції в тих країнах, де існують такі діаспори. Цікавим наочним підтвердженням даної тези може бути візит, що був здійснений делегацією Нової Демократії на чолі К. Караманлісом (племінником) до Маріуполя, зокрема, Маріупольського гуманітарного інституту (сьогодні – Маріупольського державного університету) у вересні 2003 р. Цей візит відбувся під час підготовки до чергових парламентських виборів, що повинні були відбутися в березні 2004 р. У своїй публічній лекції, прочитаній для студентів МГІ, К. Караманліс наголошував на необхідності подальшого розвитку руху еллінізму, його важливій ролі в розвитку Греції, українсько-грецьких зв'язках.

Крім того, партія наголошує на пріоритеті непорушності невід'ємних прав та свобод громадян, забороні цензури, дотриманні прав на громадську діяльність. В економічній сфері НД виступає за пріоритет приватної ініціативи, водночас заперечуючи так званий «необмежений капіталізм» [492]. Втручання держави в економічні процеси повинні обмежуватися сферою захисту принципів вільної конкуренції та певного якісного та кількісного коректування

випуску окремих видів продукції. Водночас НД виступає за повне відокремлення приватного капіталу від політичної сфери.

Нова Демократія розглядає Грецію як невід'ємну частину об'єднаної Європи, пов'язаної між собою політично, економічно та в контексті континентальної системи безпеки. Ефективна та органічна реалізація Греції в Європейському Союзі, на думку партії, є прагненням всієї нації та особистою заслугою Костаса Караманліса-старшого. НД виступає проти утворення єдиного політичного утворення, яке б не враховувало волі та ролі окремих суб'єктів. Саме в збереженні європейським суспільством національного розмаїття НД бачить майбутнє Європи [492].

Отримавши перемогу на позачергових парламентських виборах 2007 р., перебуваючи в статусі правлячої політичної сили, Караманліс сприйняв це як підтвердження правильності обраної його урядом політики. Нарешті вона не зазнала докорінних змін, але була скоригована у зв'язку з економічною кризою. 20 січня 2009 р. уряд презентував «Програму стабільності та розвитку 2008 – 2011 рр.», в якій розглянуті заходи з покращення становища країни [526]. У документі констатувався вплив економічної кризи на національну економіку та суспільство, і, у зв'язку з цим, необхідність змін в стратегії розвитку Греції. Цікаво, що сама НД у цій ситуації виступала лише в якості інструменту законодавчого та інформаційного забезпечення діяльності уряду.

Основну увагу уряд запропонував зосередити на укріпленні економіки країни за рахунок її тіснішої інтеграції в рамках ЄС. При цьому планувалося зменшити бюрократичне втручання, посилити потенціал та конкурентоздатність державного сектору економіки, провести широкомасштабну реформу середньої спеціальної освіти з метою її пристосування до сучасних вимог.

У центрі уваги уряду залишалася реформа державного сектору. Зокрема, з метою економії та оптимізації видатків було заплановано скорочення частини службовців та обмеження прийому на роботу нових працівників за винятком сфери охорони здоров'я та освіти, де навпаки

планувалося збільшити кількість працюючих. За рахунок скорочення кількості держслужбовців повинно було відбутися планове підвищення заробітної плати тих, хто залишився працювати. Службовці, щомісячний прибуток яких не перевищував 1500 євро, мали отримати від уряду одноразову неоподатковану допомогу в розмірі 500 євро.

У галузі бюджетної політики було заплановано зменшення дефіциту бюджету з 3,7% національного ВВП в 2009 р. до 3,2% в 2010 р. і 2,6% в 2011 р. відповідно [526]. Також було запропоновано збільшити мінімальний поріг оподаткування з 10000 до 12000 євро щорічного доходу та зменшити податкові ставки для інших категорій працюючих. Уряд НД фактично пропонував відмовитися від прогресивного податку на прибуток, зокрема, для зменшення кількості випадків ухиляння від оподаткування і штучного применшення власних доходів. Але перед цим зниженням уряд зобов'язав би заможних громадян взяти на себе частину відповідальності за покращення економічної ситуації в країні і сплатити одноразовий внесок до державної скарбниці у розмірі від 1000 до 5000 євро [521]. Караманліс виступив за координацію фіскальної політики всього ЄС з огляду на високий рівень інтеграції фінансових систем держав-членів даної організації. В таких умовах уряд НД наголошував на посиленні ролі загальноєвропейських інститутів на противагу представникам провідних держав ЄС. Караманліс прямо зауважив, що в умовах кризи посилюється політика протекціонізму, обмеження доступу іноземних компаній на національні ринки, що є не вигідним для Греції через високий рівень залежності від експорту в рамках ЄС та зацікавленість у посиленні інтеграції [572].

Зважаючи на поступове старіння нації, збільшення кількості пенсіонерів і, відповідно, видатків на їх забезпечення, Караманліс запропонував нову пенсійну реформу, відповідно до якої у 2007 – 2060 рр. пенсійні видатки мали зрости з 11,7 ВВП Греції до 24,1% відповідно. У рамках цього в 2008 р. грецький парламент за ініціативи НД прийняв новий закон про соціальне страхування, у відповідності до якого планується запровадити центральний механізм координування. Був створений Страховий фонд солідарності поколінь, який повинен почати фінансування

пенсійних виплат після 1 січня 2019 р. Джерела фінансування фонду визначені за рахунок 10% щорічного прибутку від приватизації, 4% від прибутку на додану вартість, 10% щорічного прибутку, що отримується від діяльності агенцій, установ у сфері соціального забезпечення.

Аналіз політичної програми Нової Демократії дає змогу говорити про певний синтез консервативних, ліберальних та соціал-демократичних ідей, що обумовлено специфікою самої Греції. Цей феномен знаходить своє відображення в необхідності надання певних соціальних преференцій суспільству в умовах гострої конкуренції з ПАСОК та ККЕ, які, як і НД, мають широку електоральну базу та висувають, зокрема, певні популістські гасла. Таким чином, розуміючи неспроможність партій з класичною ідеологією зберегти свою електоральну нішу, НД висувають концепцію радикального лібералізму, який звільнений від догм та упереджень. Водночас Нова Демократія змушена акцентувати увагу на таких вагомих та актуальних для грецького суспільства моментах, як система освіти, екологія, система медичного страхування. Саме ці аспекти викликають значний інтерес греків і саме в площині вирішення цих проблем полягають шляхи отримання влади в країні.

Вищеперераховані пункти лягли в основу програми НД на позачергових виборах, що відбулися 4 жовтня 2009 р. На той час партія внаслідок глибокої економічної кризи, що охопила Грецію, погіршення соціального становища наслення, непопулярності окремих кроків уряду на чолі з К. Караманлісом у сфері пенсійного забезпечення та освіти втратила значну частину електоральної підтримки, що відобразилося і в результатах виборів. Нова Демократія отримала 33,48% голосів, сформувавши депутатську фракцію в парламенті кількістю 91 чоловік [425]. Таким чином, правоцентристи були змушені перейти в опозицію нового уряду, що був сформований ПАСОК, на чолі з Г. Папандреу. Після поразки на виборах К. Караманліс був змушений піти у відставку, йому ж на зміну прийшов Антонис Самарас, колишній міністр культури в уряді К. Караманліса, відомий своєю жорсткою позицією щодо підтримання партійної дисципліни та викорінення корупції в країні.

Якщо проаналізувати витoki та розвиток партії після 1974 р., можна стверджувати, що вона пройшла шлях від правої партії, орієнтованої на класичний консерватизм, до сучасної політичної сили, яка змушена модернізувати власну ідеологію у відповідності до потреб сьогодення, але при цьому безумовно підтримує республіканський демократичний лад, необхідність національного суверенітету, соціально орієнтовану економіку.

Наступна за популярністю у грецькому суспільстві є Комуністична партія Греції (Communist Party of Greece, Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, ККЕ, КПГ), створена (4) 17 листопада 1918 р. за ініціативи профспілкового діяча Авраама Бенаройа. Її попередниками були невеликі соціалістичні, комуністичні та анархістські угруповання, що склалися переважно з грецьких робітників та концентрувалися в районах країни, де існували промислові підприємства. За результатами установчого з'їзду організації був прийнятий програмний документ «Принципи та платформи СЕКЕ», який засвідчив перевагу в партії прибічників марксизму, ідей класової боротьби та пролетарської революції. Серед короткотермінових завдань СЕКЕ наголошувала на важливості створення загальнонаціональних профспілкових об'єднань, запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення зарплатні. Чинником, що безпосередньо вплинув на створення СЕКЕ, на думку сучасних грецьких комуністів, стали події жовтня 1917 р. в Росії і подальше створення Радянської держави. Фактично, з самого початку існування партії вона знаходилася під впливом російських, пізніше, радянських комуністів. Зокрема, першочерговою ціллю ККЕ було проголошено пролетарську революцію та побудову радянської держави за типом Росії [246].

У партії об'єдналися як прихильники Бенаройї, так і ідей В. Ульянова-Леніна та Л.Троцького, що призвело до ідеологічних зіткнень всередині партії, в яких перемогли прибічники більшовизму.

У листопаді 1924 р. відбувся III, позачерговий, з'їзд партії, на якому вона була перейменована на Комуністичну партію Греції (ККЕ, КПГ). Генеральним секретарем ККЕ був обраний Панделіс Пуліопулос, якому на той час виповнилося

24 роки. З партії були виключені всі, хто не підтримував ідеї більшовиків, але внутрішньополітична боротьба на цьому не закінчилася. В основі нових протиріч лежали події, пов'язані з політичними процесами в самому СРСР, а саме – протистоянням між Л. Троцьким та Й. Сталіним. Період партійних чвар в ККЕ продовжувався до 1931 р., коли Генеральним секретарем ККЕ був обраний Нікос Захаріадіс, підтриманий Комінтерном та особисто Й. Сталіним. Фактично, з 1931 р. ККЕ знаходиться на позиціях радянського варіанту комунізму, виступаючи союзником КПРС та СРСР в цілому.

Протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст. ККЕ перетворилася на одну з провідних опозиційних партій Греції, що мала потужне парламентське представництво та тісні зв'язки з впливовими профспілковими та громадськими організаціями. Під час Другої світової війни саме ККЕ сформувала найбільш потужну антифашистську організацію в Греції – Національно-визвольний фронт Греції (ЕАМ), до якого увійшли не лише комуністи, але й прихильники інших політичних сил, що виступали за національне звільнення країни. У рамках ЕАМ були створені окремі організації, що відповідали за роботу з профспілками, молоддю, пенсіонерами та інвалідами. Вершиною цієї структури стала Національна народно-визвольна армія (ЕЛАС), яка контролювалася грецькою компартією і в 1944 р. налічувала понад 140 тис. осіб. Але в подальшому, внаслідок програшу у громадянській війні 1943 – 1949 рр., ККЕ була виключена з політичного життя Греції на понад чверть століття, до 1974 р. В юридичних документах Греції того часу членів ККЕ та ДСЕ називали «комуністичними бандитами», а громадянську війну – «війною проти комуністичних банд та злодіїв» [318, с. 213]. Лише в 1989 р. внаслідок участі ККЕ в коаліції з НД були остаточно відмінені репресивні акти по відношенню до комуністів.

Однак, не зважаючи на заборону діяльності ККЕ в період до середини 70-х рр. ХХ ст., не слід вважати, що комуністи не впливали на політичні події в країні. У 1950 р. з'явився «Демократичний табір», до якого увійшли Союз демократичних лівих на чолі з І Софьянопулосом, Соціалістична партія – Союз народної демократії А. Сволоса,

Партія лівих демократів, яку очолював генерал Н. Грігоріадіс. Усі керівники цих партій так чи інакше були пов'язані з діяльністю ЕАМ та ЕЛАС, деякі з них підтримували контакти з емігрантськими колами ККЕ. На парламентських виборах 5 березня 1951 р. Демократичний табір отримав 9,7% голосів, провівши до вищого законодавчого органу 18 депутатів. Таким чином, було доведено, що ліві ідеї не втратили популярності, більш того, в умовах перманентної політичної кризи, посилення ролі військових, економічних негараздів кількість їх прихильників збільшувалася. Загалом, на думку автора, політична система Греції в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. характеризувалася не стільки антилівими або навіть антимарксистськими тенденціями, скільки неприйняттям саме ККЕ, яка сприймалася як загроза національній цілісності країни та винуватець загибелі понад 100 тис. чоловік під час громадянської війни. Підтвердженням цього може слугувати участь різноманітних лівих партій і блоків у парламентських та місцевих виборах протягом цього часу. Більш того, за твердженням колишнього грецького короля Константіноса II він пропонував прем'єр-міністру Греції Г. Папандреу легалізувати ККЕ, але останній відмовився від пропозиції, не бажаючи втратити лівий електорат. Прямого підтвердження цьому не існує, оскільки король сказав про цей факт вже після смерті Г. Папандреу, але комуністи активно застосовують це твердження під час сучасних виборчих кампаній.

Водночас, сама ККЕ протягом 1950 – 1960-х рр. не спромоглася зберегти єдність. Зростали відцентрові процеси між тими комуністами, що перебували на нелегальному становищі в Греції та емігрантами. Після початку періоду «відлиги» в СРСР від влади в ККЕ був відсторонений Н. Захаріадіс. Частина членів ККЕ в самій Греції не змиралася з відмовою ЦК партії від спадщини сталінізму, і вже в 1956 р. з'являються перші групи, що виступали з позицій підтримки ідей маоїзму та критики «радянського ревізіонізму». У 1964 р. вони об'єдналися в Організацію марксистів-ленінців Греції. Це був перший, але не останній розкол ККЕ. Але прибічники маоїзму в Греції також не створили єдиної організації, розбившись на кілька

угруповань. Єдність партії була порушена також в лютому 1968 р. під час XII пленуму ККЕ в Будапешті. Приводом до цього стало вторгнення військ ОВД до Чехословаччини, хоча протиріччя всередині партії назрівали давно. Помірковано налаштовані члени бюро ЦК ККЕ Д. Парцалідіс, П. Дімітріу, Х. Дракопулос разом з прибічниками вимагали незалежності партії щодо керівництва КПРС, перегляду програмних положень організації та періоду позиції, близькі до єврокомунізму. Наслідком цього стала поява Комуністичної партії Греції (внутрішньої) (Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας Εσωτερικού, ККЕ Εσωτερικού, ККЕ (внутрішня), КПГ (внутрішня)). Така назва повинна була підкреслювати виключно грецький характер походження, незалежність щодо інших країн. У свою чергу, прорадянська частина компартії отримала від своїх опонентів назву ККЕ (зовнішня), така, що орієнтується на СРСР. Однак ця назва не отримала широкого вжитку, залишивши стару назву – ККЕ.

Події липня 1974 р., що призвели до падіння диктатури, вплинули і на становище компартії Греції. Після створення цивільного уряду К. Караманліс, посиляючись на роль ККЕ в боротьбі проти «чорних полковників», 28 вересня 1974 р. скасував дію закону про заборону ККЕ від 27 грудня 1947 р. [378, р. 186] Таким чином, було вирішено питання про легалізацію компартії, яке загострювало політичну ситуацію в Греції протягом 1949 – 1967 рр. З іншого боку, Караманліс намагався послабити позиції ПАСОК, який тепер не міг претендувати на весь лівий електорат країни. На виборах 17 листопада 1974 р. ККЕ виступила в союзі з іншими силами лівого спрямування: ККЕ (внутрішньою) та окремими діячами ЕДА, сформувавши блок «Об'єднані ліві». На чолі блоку став Х. Флоракіс, який був обраний Генеральним секретарем ККЕ. Передвиборча програма блоку передбачала повну дехунтизацію та демократизацію країни, визнання руху Опору, повернення політичних емігрантів, ліквідацію місцевих та транснаціональних монополій у Греції, врегулювання кіпрської проблеми на основі рішень ООН, закриття іноземних військових баз, повний вихід з НАТО, обмеження участі в процесі європейської інтеграції та посилення зв'язків з соціалістичними країнами. Внаслідок виборів «Об'єднані ліві» отримали 9,5% голосів, посівши

четверте місце та провівши до парламенту 8 депутатів, серед яких 5 були від ККЕ [451].

Напередодні дострокових парламентських виборів 1977 р. внутрішні протиріччя в блоці «Об'єднані ліві» призвели до його розпаду. ККЕ (внутрішня), ЕДА, «Соціалістична ініціатива», християнські демократи об'єдналися в «Союз лівих та прогресивних сил». ККЕ довелося виступити самостійно на виборах. Таким чином, перед лівим електоратом було поставлено питання вибору між двома курсами: один, на єврокомунізм, інший – на радянський варіант комуністичного руху. Результати виборів довели більшу популярність ККЕ, за яку проголосували 480272 особи, або 9,4% електорату. Завдяки цьому до парламенту потрапили 11 депутатів-комуністів. Водночас «Союз лівих та прогресивних сил» отримав лише 2 депутатські місця і в подальшому припинив своє існування.

Ще одним результатом виборів 1977 р. стало перетворення ККЕ на один з основних елементів грецької політики. Партія отримала стабільну електоральну базу, свого виборця. Сутність такого становища полягає в тому, що ККЕ в сучасній Греції не має практичних шансів перемогти на виборах та сформуванню уряду самостійно, з іншого боку, як вже зазначалося раніше у грецькій парламентській традиції випадки блокування партій, що окремо пройшли до парламенту, доволі рідкі. Але, не зважаючи на це, ККЕ відіграє важливу роль якраз як парламентська опозиція, слідкуючи за всіма кроками уряду та даючи їм альтернативну оцінку. Партія відзначається міцними позиціями в профспілковому русі, зв'язки з яким беруть свій початок ще з часів СЕКЕ і бере активну участь у страйковому русі. Підтвердженням нового статусу ККЕ стали вибори до парламенту в 1981 р., за результатами яких комуністи отримали 10,9 %, або 13 депутатських місць, підтвердивши свій статус третьої за впливовістю політичної сили Греції. Загалом 1980-ті рр. можна вважати періодом розквіту ККЕ. На парламентських виборах 1985 р. комуністи отримали 9,9% голосів, зберігши за собою 12 депутатських місць, а під час політичної кризи 1989 – 1990 р. спромоглися навіть створити технічний уряд з НД в якості учасника блоку «Коаліція лівих та прогресу» (Συνασπισμός της Αριστεράς και της Προόδου,

Συνασπισμός, Synaspismos, ΣΥΝ, SYN, СИН, КЛП). Це сталося завдяки отриманню на виборах у червні 1989 р. 13,1% голосів виборців та обранню до парламенту 28 депутатів, серед яких частка комуністів склала понад 78% [451].

Однак у 1990-ті рр. ККЕ поступово втрачає популярність серед населення Греції. Пов'язано це, на думку грецьких політологів, з низкою причин. Насамперед, вплинула ліквідація СРСР та соціалістичних режимів у країнах Центральної та Південної Європи, що зумовило кризу комуністичного руху загалом. Крім того, на виборця вплинули чвари в самій ККЕ, пов'язані з прагненням частини керівництва партії перейти на позиції єврокомунізму, або навіть соціал-демократії, відмовившись від марксистської ідеології. Протягом 1991 р. відбулися два позачергові з'їзди ККЕ, на яких розгорнулася боротьба між прихильниками модернізації партії та консерваторами. Останні перемогли на XIV з'їзді ККЕ в грудні 1991 р., внаслідок чого 45 членів ЦК компартії Греції вийшли з її складу, об'єднавшись у рамках СИН. У свою чергу, Генеральним секретарем ККЕ була обрана Алека Папаріга, яка зберегла традиційну ідеологію компартії, орієнтовану на марксизм. У 90-ті рр. ХХ – на початку ХХІ ст. популярність ККЕ в країні істотно знизилася, не перевищуючи 6% голосів виборців. Однак навіть у цих умовах комуністи зберегли представництво в грецькому національному та Європейському парламентах, не втративши базовий електорат, який в основному складається з робітників столичного регіону та селян віддалених островів.

На парламентських виборах 2004 р. ККЕ отримала 5,89% голосів, створивши в парламенті власну фракцію з 12 депутатів (див. Додаток 3.1). У 2007 р. на позачергових виборах їм вдалося значно покращити свої позиції, збільшивши рівень електоральної підтримки до 8,15% або 22 депутатів у парламенті. Причини такого успіху, на думку автора, полягають не лише у вдалій передвиборчій агітації комуністів, які зосередилися на критиці уряду К. Караманліса за неспроможність ефективно боротися з масовими підпалами лісів, а також політику, спрямовану на приватизацію земельних ресурсів, зокрема, лісів, перетворення їх на об'єкт продажу. При цьому ККЕ наголошувала на тому, що між НД та ПАСОК не має

принципової різниці, оскільки обидві партії виступають за розвиток приватної власності на землю. Цікаво, що риторика ККЕ опосередковано працювала на інтереси Нової Демократії, оскільки її основним об'єктом був електорат, що хитався в своїх симпатіях між ПАСОК, СИРІЗА та ККЕ. Ще однією причиною успіху комуністів стали обопільні звинувачення двох провідних партій Греції в корупції та нездатності керувати країною, що також негативно діяло на політично нестабільний електорат. У регіональному плані основна частина прибічників ККЕ зосереджена навколо Афін, Пірея та Салонік, на Іонічних та Північних Егейських островах [453; 454]. Найвищі показники підтримки компартії Греції були зафіксовані на островах Самос – 18,1%, Керкіра – 14,89%, Лесбос – 13,99% та II територіальному окрузі Пірея – 14,55% відповідно. Таким чином, підтверджується теза про те, що базовий електорат комуністи мають серед робітників, зокрема, докерів і острівних селян, що досі, переважно, займаються натуральним господарством.

На сьогодні ККЕ керується програмою, прийнятою на XV з'їзді ККЕ в травні 1996 р. Відповідно до неї сучасна ситуація в світі та, зокрема, в Греції оцінюється як криза капіталізму, його історичний кінець. Такий висновок робиться на основі того, що сучасний економічний розвиток характеризується стадією державно-монополістичного капіталізму, який веде боротьбу за перерозподіл світу, утворення «нового світового порядку». Проявами кризи є експлуатація невеликою групою капіталістично-розвинених держав усіх інших країн світу; створенням міжнародних організацій, які служать інтересам монополій, серед таких, зокрема, називають ООН, СОТ, МВФ, ОЕСР та інші; збільшення кількості бідняків, безробітних, криза традиційних цінностей, торгівля знаннями, культурними надбаннями; зростання ролі сфери обслуговування на противагу зменшенню частки промисловості в національній економіці Греції. Власній країні ККЕ надає не надто почесне місце нижньої, залежної ланки в сучасній імперіалістичній системі. На думку комуністів, Греція цілком залежить від іноземного капіталу через більш пізню, ніж в провідних західних країнах, економічну модернізацію. Проявом цього на думку ККЕ є пріоритетний розвиток сфери обслуговування

за одночасного звуження промислової бази та занепаду сільського господарства [246].

Виходячи з вищеперерахованого, ККЕ пропонує власний шлях розвитку Греції – перетворення її на соціалістичну державу як етап на шляху до комунізму. На першому місці серед вимог стоїть звільнення країни від пут Європейського Союзу, що розглядається як основна передумова ефективного розвитку Греції, реалізації її потенціалу. Цікаво, що при цьому на відміну від вимоги негайного виходу з НАТО формулювання розриву відносин з ЄС менш чітке. Критика ЄС базується на негативному ставленні до ідей утворення наднаціональних органів влади, можливості втручання організації у внутрішні справи своїх членів не лише політичними та військовими методами. ККЕ звинувачує структури ЄС у намаганні поділити робочий час працівників на активний та пасивний з, відповідно, переходом на неоплату останнього; подальшому звуженні системи соціального страхування, пенсійного забезпечення; активному використанні міграційних потоків до країн ЄС з метою найму дешевої робочої сили. Особливій критиці піддаються плани ЄК щодо перегляду єдиної аграрної політики, зниженні видатків бюджету ЄС на сільське господарство, відмові під підтримки середніх та дрібних господарств, підтримці використання генно-модифікованих культур. Відкидаючи принципи, на яких існує ЄС, ККЕ не відмовляється від ідеї союзу європейських народів, який бачить на засадах соціалізму марксистського спрямування, інтеграції народного господарства країн континенту, відмови від диктату найбільших його держав.

Наряду з Півночноатлантичним альянсом ККЕ вимагає припинити членство в Західноєвропейському союзі (ЗЄС), повного виведення американських військових баз та ядерної зброї з країни. Цікавим доповненням до даних пунктів є пропозиція розпустити і інші військово-політичні організації, назви яких не деталізуються. Доповненням до програмних положень ККЕ стали тези, оприлюднені в листопаді 2008 р., вже після серпневих подій в Грузії. Так, зокрема, цей конфлікт ККЕ розглядає в рамках класової боротьби, вважаючи головним винуватцем війни США, які підштовхували Грузію до вторгнення у Південну Осетію.

Водночас, Росію ККЕ розглядає як державу капіталістичну, справжньою метою якої був не захист «беззбройних», а лише інтереси власних монополій, витіснення інших імперіалістичних держав з регіону, експлуатація місцевого населення [4]. Саме імперіалістичний характер сучасної Росії заважає їй перетворитися на стримуючу відносно Заходу силу, якою виступав СРСР. У своїх програмних документах ККЕ намагається уникати детальної оцінки ролі КНР в сучасному світі та сутності правлячого режиму цієї країни, але опосередковано дана країна піддається критиці. Зокрема, пояснюючи особливості кризи сучасного капіталістичного світу, ККЕ наголошує на посиленні КНР як одного з полюсів імперіалізму.

Традиційною для комуністів є особлива увага до соціальної сфери. ККЕ пропонує посилити боротьбу з безробіттям, запровадити автоматичну індексацію заробітної платні, пенсій, допомоги з безробіття у відповідності до рівня інфляції. Важливим пунктом програми партії є ліквідація різниці в оплаті праці у відповідності до статевої, вікової ознак, а також вирівнювання зарплатні греків та робочих-мігрантів.

Наступною вимогою ККЕ є посилення державного сектору економіки, насамперед, у стратегічно важливих галузях економіки: енергетиці, банківській сфері, добуванні корисних копалин, транспорті та сфері впровадження нових технологій. На думку комуністів, необхідно передати під контроль держави всі основні служби соціальної політики, а в перспективі повністю ліквідувати приватні медичні заклади та компанії соціального страхування.

У державному управлінні комуністи вимагають продовжити політику демократизації збройних сил та спецслужб, зокрема, запровадити профспілки; посилити самостійність місцевих органів самоврядування, основною загрозою яким комуністи бачать директиви Європейської Комісії та національного уряду. Традиційно ККЕ виступає за повне відокремлення церкви від держави, а також за посилення ролі держаних ЗМІ, які повинні формувати інформаційну політику в країні. У програмі ККЕ знайшли своє відображення також питання охорони та розвитку культури; відторгнення процесу комерціалізації спорту,

припинення його використання як засобу маніпуляції свідомістю молоді, запровадження державної програми оздоровлення нації; захисту навколишнього середовища.

Економічна криза, що охопила Грецію в 2008 р., активізація протестного руху не призвели до значного збільшення електоральної підтримки ККЕ. Навпаки, результати позачергових парламентських виборів 2009 р. показали зменшення рівня підтримки комуністів. Якщо на виборах 2007 р. за ККЕ проголосувало 8,15% виборців, то в 2009 р. – 7,54% [425]. Такі результати з одного боку свідчать про досить стабільну підтримку з боку базового електорату, а з іншого – невідповідність гасел ККЕ прагненням радикально налаштованої частини суспільства, зокрема, молоді, яка надає перевагу позапарламентським силам, зокрема, антиглобалістам та анархістам.

Серед правих політичних сил до парламенту входить Народний православний собор (Λαϊκός Ορθόδοξος Συνάεργός, ΛΑ.Ο.Σ, ΛΑΟΣ), створений журналістом Георгіосом Каратзаферісом 14 вересня 2000 р. через кілька місяців після того, як він був виключений з НД. Офіційною причиною цього стали неодноразові антисемітські висловлювання Каратзаферіса, які дискредитували одну з провідних політичних партій сучасної Греції. Ідеологія нової партії сформувалася на принципах націоналізму та антиглобалізму. Партія виступає з позицій відмови від традиційного поділу на лівих, центристів та правих. Замість цього ΛΑΟΣ пропонує гуртуватися навколо себе тим, хто належить до непривілейованих верст населення Греції, тих, хто виступає проти глобалізації, а також за збереження повноти національного суверенітету.

У своїй політичній програмі ΛΑΟΣ запропонував свій варіант реформи державного сектора, який полягає в запровадженні прямих всенародних виборів президента республіки і наділенні його широкими повноваженнями. Водночас праві виступають за пряме обрання прем'єр-міністра та членів уряду і обмеження терміну їх перебування при владі. Крім того, ΛΑΟΣ пропонує обмежити депутатську недоторканість та надати право ініціювати судові переслідування парламентарів Конституційному суду республіки [508]. Підтримуючи свою назву, ΛΑΟΣ виступає за

збереження особливої ролі Грецької православної церкви в державі за умови рівного та неупередженого ставлення до будь-яких інших конфесій.

У сфері зовнішньої політики ЛАОС вважає за необхідне посилити контроль над кордонами Греції та обмежити імміграцію. ЛАОС займає жорстку позицію щодо врегулювання Кіпрської проблеми, наголошуючи на принципі єдності острова; виступає за політку стримування щодо Туреччини та Македонії. У питанні європейської інтеграції праві посідають дещо двоїсту позицію. З одного боку, вони заявляють про незворотність європейського шляху розвитку Греції та її членства в ЄС на засадах конфедерації. З іншого боку, ЛАОС вимагає збереження пріоритету національних інтересів, обов'язкового консенсусу з усіх зовнішньополітичних питань, захисту культурних традицій грецької цивілізації. Особливу увагу ЛАОС приділяє проблемі глобалізації. Праві не відкидають позитивних наслідків глобалізаційних процесів, але основну загрозу вбачають в тенденціях до поглиблення нерівності між різними народами, зникненні культурних та національних особливостей народів світу [527].

В економічній сфері ЛАОС вважає за необхідне проводити комплексну політику, яка базувалася б на визнанні приватної власності, вільній конкуренції та підприємництва і збереженні при цьому за державою ролі регулятора ринку. Праві виступають проти присутності на національному ринку Греції великих транснаціональних компаній, звинувачуючи їх у діях, що не відповідають інтересам суспільства. ЛАОС вимагає законодавчого забезпечення надання пріоритету громадянам Греції при наймі на роботу, запровадження податкових пільг для тих компаній, які не використовують нелегальної праці іммігрантів.

Значну увагу ЛАОС у своїй програмі приділяє питанню соціального захисту. Зокрема, він запропонував запровадити єдину національну пенсію для громадян Греції, які мають річні прибутки менше 7500 євро; надавати фінансову допомогу безробітним протягом терміну понад один рік; надавати постійну матеріальну допомогу всім грецьким сім'ям, що перебувають за межею бідності; створити Центри

психологічної підтримки для пенсіонерів, самотніх людей, та тих, хто потребує такої допомоги. У сфері охорони здоров'я пропонується запровадити єдину національну політику медичного страхування з метою уніфікації діяльності відповідних кампаній і фондів. Також ЛАОС пропонує створити єдину установу – «Агенцію з охорони здоров'я», яка займалася б координацією політики в цій галузі. Крім того, ЛАОС виступає за запровадження електронної медичної карти, надання податкових привілеїв лікарям, які працюють у віддалених районах країни, запровадження програм безкоштовної освіти для медичних робітників протягом всього життя. При цьому ЛАОС не виступає за ліквідацію приватних медичних закладів, але вимагає запровадження єдиних критеріїв діяльності з державними лікарнями [527].

У сфері освіти праві пропонують збільшити видатки до 5% бюджету країни, запровадити 12-річну базову середню освіту, посилити національні акценти та наголос на патріотизмі під час викладення історії в школах. У галузі вищої освіти пропонується посилити контроль над діяльністю адміністрації, модернізацію навчальних програм у відповідності до європейських стандартів. Крім того, ЛАОС виступає за створення спеціальних корпусів охорони університетів, які взяли на себе питання охорони правопорядку та недопущення використання території ЗВО для дій, спрямованих проти суспільства. Праві не наголошують прямо на ліквідації положень про недопущення на територію університетів працівників поліції та прокуратури, але завжди підтримують у парламенті заходи, спрямовані проти радикально налаштованих елементів серед студентства. Головною особливістю в підходах до вищої освіти ЛАОС є пряма підтримка ідеї про необхідність відновлення діяльності приватних навчальних закладів. Праві мотивують це застарілістю норм Конституції, які забороняють приватні ЗВО, недостатністю фінансування з боку держави та відтоком студентів до іноземних університетів.

Аналіз програми ЛАОС дозволяє говорити про те, що ця політична сила дійсно відійшла від традиційної ультраконсервативної ідеології. Підтримуючи з одного боку пріоритет національних інтересів та підкреслюючи негативні

наслідки глобалізаційних процесів, ЛАОС, з іншого боку висуває докладну програму соціальних реформ, які зорієнтовані на найбільш бідні групи населення Греції. Водночас ЛАОС намагається знайти підтримку серед представників малого та середнього бізнесу, а також державних службовців, пропонуючи їм реформи, пов'язані з податковими пільгами, новими соціальними гарантіями і збільшенням доходів. Крім того, ЛАОС намагається залучити до себе ту частину грецького суспільства, яка виступає з позицій антикомунізму, антисемітизму та гомофобії. Зокрема, сам Г. Каратзаферіс неодноразово висловлювався про негативну роль євреїв у діловому житті Греції, а також семітські корені керівників ПАСОК. Ці позиції не відображені в програмі ЛАОС, однак добре відомі як прихильникам, так і противникам партії в країні.

Дебютувавши на парламентських виборах 2004 р., ЛАОС не зміг потрапити до парламенту, отримавши 162494 голоси, або 2,19% від загальності кількості тих, хто проголосував [453; 454]. Водночас тенденцію до зростання популярності ЛАОС продемонстрували вже вибори до Європейського парламенту, що відбулися 13 червня 2004 р., на яких ЛАОС отримав 4,12%, провівши до парламенту одного депутата – Г. Каратзаферіса. Парламентські вибори в 2007 р. підтвердили зростання популярності правих у Греції. Партія набрала 271763 голоси (3,8%), що дозволили їй створити в парламенті власну фракцію у кількості 10 депутатів [553; 454]. Регіональний зріз електоральної підтримки ЛАОС свідчить про відносну популярність партії серед населення Афінівського регіону та Салонік [453; 454]. У свою чергу, більш віддалені регіони, зокрема, острівна частина Греції, відмовили ЛАОС у підтримці. Слід відзначити, що передвиборча стратегія ЛАОС якраз і була спрямована на великі промислово розвинені регіони з високим рівнем щільності населення. За відносно невеликих фінансових затратах ЛАОС вдалося охопити значну частину потенційного електорату. Стабільність електоральної бази ЛАОС була підтверджена в 2009 р., коли на позачергових парламентських виборах партія отримала 5,63% голосів виборців, що дозволило їй провести до парламенту 15 депутатів [425].

Успіх ЛАОС є свідченням актуалізації питання щодо впливу сучасних глобальних процесів на життя греків. Інтенсивні міграційні потоки, переважно нелегальні; зростання рівня злочинності; активна діяльність ТНК в Греції, певне стирання національних рис, загроза самотності культури призводять до підтримки таких партій, як ЛАОС. Причому дана тенденція характерна не лише для Греції, але й інших держав Європейського Союзу. Водночас слід зазначити, що з приходом до парламенту радикальність деяких гасел ЛАОС зменшилася, зокрема, партія тепер виступає за активну участь країни в ЄС.

Серед лівих сил Греції в парламенті представлений також блок «Коаліція радикальної лівої» (Συνασπισμός Ριζοσλαστικής Αριστεράς, Coalition of the Radical Left, ΣΥΡΙΖΑ, SYRIZA, СИΡΙЗА, КРЛ), який утворився в січні 2004 р. СИΡΙЗА об'єднала широкий спектр політичних рухів від соціал-демократів та прибічників єврокомунізму до троцькістських та маоїстських угруповань, від радикальних екологів до феміністських організацій. Своєрідним підтвердженням цього є коаліційна символіка, що об'єднала червоний, зелений та пурпуровий, які, відповідно, символізують союз лівого, екологічного та феміністичного рухів.

Основним учасником блоку є «Коаліція лівих рухів та екологів» (Συνασπισμός της Αριστεράς των Κινήματων και της Οικολογίας, ΣΥΝ, СИН), яка трансформувалася в 2003 р. з «Коаліції лівих та прогресу». При цьому з метою збереження партійної єдності в ній дозволене існування різних ідеологічних течій. Зокрема, на V конгресі, що відбувся в лютому 2008 р., було сформовано 4 основних платформи: «Крило оновлення» (радикальні соціал-демократи, які в партії посідають правий фланг), «Лівий потік» (прибічники єврокомунізму, що посідають центристські позиції в партії), «Червоно-зелена мережа» (еко-марксистки, у партії знаходяться на лівих позиціях), «Ініціатива» (євроскептики з числа марксистів, що виступають з радикально-лівих позицій). Під час конгресу була сформована ліва більшість, яка і координує на сьогодні діяльність партії [535]. Крім СИН до СИΡΙΖΑ входять: «Демократичний соціальний рух» (Δημοκρατικό Κοινωνικό Κίνημα, ΔΗΚΚΙ), який був створений в

1995 р. групою колишніх членів ПАСОК на чолі з Д. Цоволасом і перед виборами 2007 р. вступив до СИРІЗА; «Ρυx за єдність дій лівих» (Κίνηση για την Ενότητα Δράσης της Αριστεράς, ΚΕΔΑ), який був створений у 2000 р. двома колишніми депутатами від ККЕ І. Цеонасом та М. Костопулосом.

Зацікавленість учасників в єдності коаліції пояснюється кількома причинами: по-перше, необхідністю боротьби за парламентське представництво власних партій в умовах фактичного розподілу електорату між трьома основними гравцями; по-друге, можливістю залучення під об'єднану політичну силу як державних коштів, що виділяються на утримання партій, так і приватних пожертв; по-третє, наявністю в суспільстві попиту на політичну силу, яка б виступала з більш радикально лівих позицій, ніж ПАСОК, але б не мала такого одіозного іміджу, як ККЕ.

Основну увагу СИРІЗА зосереджує на соціальних реформах. Зокрема, пропонується значно збільшити пенсії за рахунок запровадження нових податків на капітал, ввести обов'язкове страхування від безробіття, нещасних випадків на виробництві, зменшити до 35 років стаж, необхідний для отримання пенсії жінками та робітниками, що працюють на шкідливому виробництві, скоротити робочий тиждень до 35 годин за умови п'ятиденки, ліквідувати будь-яку дискримінацію між старими та молодими робітниками, чоловіками та жінками, посилити роль колективних договорів під час найму на роботу. По відношенню до жінок, що працюють, СИРІЗА вимагає скорочення робочого часу без втрати зарплатні, виступає проти запровадження неповного робочого дня та гнучкого графіку під приводом боротьби з економічною кризою.

У сфері охорони здоров'я пропонується перейти на засади повного державного утримання медичної галузі, створити комплексну національну систему первинної медико-санітарної допомоги, посилення контролю над приватним медичним сектором.

Коаліція надає значну увагу питанням захисту осіб з обмеженими можливостями. Серед вимог СИРІЗА слід виокремити: доступ інвалідів до всіх областей соціально-економічного та політичного життя; надання їм

безкоштовного соціального забезпечення; створення закладів соціальної реабілітації інвалідів в кожному регіоні країни; створення єдиного національного реєстру осіб з обмеженими можливостями задля ефективного задоволення їх потреб. Ліві пропонують посилити заходи з інтеграції дітей-інвалідів до суспільства, зробити обов'язковим їх шкільне навчання [568].

У сфері освіти СИРІЗА вимагає радикального збільшення фінансування галузі, яке повинно становити не менш 8% від ВВП Греції, надання активної підтримки вчителям та викладачам, безкоштовної 2-річної дошкільної та 12-річної середньої державної освіти, перегляд навчальних планів, підтримка полікультурного підходу до системи освіти, надання значних грантів на фундаментальні дослідження, перетворення грецьких університетів на науково-дослідні центри світового значення [516].

Радикальнішими та чіткішими на відміну від інших партій є вимоги СИРІЗА у сфері боротьби за гендерну рівність. Причини полягають у тому, що феміністичні організації є одним з ключових елементів коаліції. Фактично, саме вони і сформували гендерний блок політичної програми СИРІЗА. Серед вимог «радикальна ліва» вимагає запровадження системи статевої освіти на всіх рівнях освіти, проведення пропагандистської кампанії на державному рівні на користь використання протизаплідних засобів, підтвердження права жінок на власний вибір часу та місця народження дітей, ліквідації патріархального характеру грецьких сімей [540].

В галузі економіки об'єктом критики СИРІЗА виступає сільськогосподарська політика грецького уряду, насамперед, за відмову від радикальних перетворень галузі в інтересах фермерів та чітке виконання вимог Європейської Комісії в цій сфері. Зокрема, блок вважає згубною для грецьких фермерів «Єдину сільськогосподарську політику ЄС» (ЄСП) через їх збіднення протягом 2000 – 2008 рр. на 13%. Проявами кризи в сільському господарстві, на думку СИРІЗА, є зменшення обсягів виробництва, і, відповідно, збільшення продовольчого імпорту; зростання безробіття серед селян; зниження державних видатків на модернізацію галузі, зокрема, розвиток іригаційної системи. Крім того, в провину

державі ставиться використання кооперативного руху задля тиску на селян. З метою виправлення ситуації СИРІЗА пропонує, насамперед, провести реформу ЄСПП через переорієнтацію її на підтримку дрібних фермерів; збільшити видатки ЄС на утримання сільського господарства з посиленням саме середземноморського вектору субсидування [542].

Завдяки входженню до коаліції представників екологічних організацій, СИРІЗА одним з ключових елементів своєї програми бачить активний захист навколишнього середовища. При цьому основну увагу приділено розгляду питань, пов'язаних з масовими пожежами, неефективним використанням водних ресурсів та приватизацією морського узбережжя у районі великих грецьких міст. СИРІЗА вимагає збереження дії статті 23 Конституції Греції, в якій говориться про природоохоронну діяльність держави; введення заборони на вирощення та вживання генно-модифікованих продуктів, надання пільг тим господарствам, які вирощують органічну сільськогосподарську продукцію; ефективного впровадження дії Кіотського протоколу; зниження рівня видобутку корисних копалин та будівництва електростанцій, що вживають подібні види палива, за рахунок більш активного використання відновлюваних видів енергії [582].

Електоральний потенціал СИРІЗА був визначений вже під час парламентських виборів 2004 р., коли блок отримав 241722 (3,26%) голоси, зайнявши четверте місце серед 15 учасників [353; 454]. Цей результат дозволив СИРІЗА провести до парламенту 6 депутатів. Не випадковість потрапляння СИРІЗА до грецького парламенту була підтверджена на позачергових виборах 2007 р., за результатами яких вона отримала 361213 (5,04 %) голосів виборців. Внаслідок цього «радикальні ліві» збільшили свою парламентську присутність до 14 депутатів. Позачергові вибори до парламенту в жовтні 2009 р. засвідчили незначне зменшення присутності СИРІЗА в вищому законодавчому органі, блок отримав 4,6% голосів виборців або 13 депутатських місць. У регіональному плані електоральною базою СИРІЗА є, насамперед, Афіни, Пірей та Салоніки [453; 454]. у свою чергу, сільськогосподарські провінційні регіони Греції підтримали СИРІЗА значно

менше, що пояснюється з одного боку невідповідністю гасел коаліції політичним та соціальним поглядам більшості місцевого населення, а з іншого – обмеженості інформаційних та фінансових ресурсів блоку.

3.2. Еволюція партійної системи Італії у період Другої Республіки (1993 – 2013 рр.)

Суспільно-політична ситуація сучасного світу характеризується активізацією суспільних трансформацій у країнах різного рівня розвитку й можливостей. У зв'язку з цим, в умовах модернізації суспільства, виникають глобальні зрушення в характері функціонування політичних систем. У ході цього процесу відбувається еволюція партійних систем і політичних партій. Партійна система є одним із найважливіших інститутів, що впливає на тип політичного режиму та політичну систему суспільства в цілому.

Особливістю дослідження італійської партійної системи є те, що її трансформація відбувалася поетапно (країна пройшла від монархії через фашизм, двопартійність до багатопартійної системи Другої Республіки). Сучасна Італія має яскраво сформовану багатопартійність, втім, частіше за все має коаліційний характер. Окрім цього, на сучасному етапі внутрішнього становища Італії спостерігається процес прагнення до консолідації наявних партійно-політичних сил з метою створення дієздатної партійної системи.

Протягом своєї історії становлення як держави Італія переживала значні зміни. Після краху політичної системи Першої Республіки італійська партійна система пройшла через травматичний процес деструктуризації. На політичну арену країни вийшли нові політичні сили, які й сьогодні визначають політичний курс Італійської Республіки. Процес становлення та еволюції нових політичних об'єднань мав певні особливості, характер яких визначався низкою факторів. По-перше, це були регіональні особливості, по-друге, підтримка та визнання їх електоратом, по-третє, фінансові можливості.

Перші вибори, на яких виступили новостворені політичні партії, відбулися в 1993 р. Втім, до цього на місцевих виборах 1993 р. з успіхом пройшли відсотковий

бар'єр посткомуністичні ліві партії, що стало одним із мотивів С. Берлусконі до прямої участі в політиці. Праві партії, які безпосередньо утворилися на роздрібненій партійній системі країни, беруться до активних дій. Уже влітку 1993 р. почалася робота над проектом нової політичної партії «Вперед, Італіє». Зазначимо, що при створенні політичного об'єднання була гарантована фінансова та організаційна підтримка з боку компаній С. Берлусконі, яких він створив понад 300 в сімох областях. Це були компанії у сфері телебачення та кіно, реклами та видавничої справи, нерухомості. Політик мав монополію також на ринку приватного телебачення. Багато дослідників вважали партію С. Берлусконі (яка була створена майже за кілька місяців) «віртуальною партією» [503]. Порівняно з іншими традиційними партіями, «Вперед, Італіє» мала досить простий устрій, основний центр тяжіння якого будувався на самій особистості С. Берлусконі, який завдяки успішному веденню бізнесу користувався симпатіями певної частини електорату.

«Вперед, Італіє» (VI) активно почала давати про себе знати за рахунок ефірного часу на телебаченні, використовуючи свою мережу контактів по всій країні для того, щоб привернути увагу населення перед майбутніми виборами в парламент. У результаті партія домоглася свого визнання та впродовж кількох місяців отримала найбільшу підтримку виборців [463, р. 142].

Від самого початку свого існування «Вперед, Італіє» позиціонувала себе як якісно нова партія, як партія-відповідь партійним кризам, але водночас і як спадкоємиця найкращих політичних традицій Італії, поєднуючи в собі елементи правого центру з явною орієнтацією в бік лівого реформізму та ліберального соціалізму [450, р. 253]. Упродовж 15 років свого існування вона не тільки посідала ключову позицію в уряді, але й стала важливим фактором перетворення італійської політичної системи в цілому. Основними пунктами визначення правоцентристської орієнтації партії були: роль об'єднувальної, а не роз'єднувальної Європи; будівництво нового глобального балансу; підтримка західних цінностей, у яких не виникало поєднання фундаменталізму та тероризму [468].

Основною метою руху нової формації була повага принципів та норм конституційного права, забезпечення принципів свободи та демократії, економічного лібералізму, дотримання проєвропейського та прозахідного напрямків. Це проявлялося в зверненні лідера С. Берлусконі до народу, яке починалося зі слів подяки своїй країні та наголошенні на активній участі громадян в політичному житті Італії [469]. Для того, щоб сама Італія та уряд робили певні дії, які зможуть задовольнити будь-які потреби суспільства, навколо політичного руху повинна була вибудуватися команда виборців, яка буде його підтримувати.

Поворотним моментом в історії Італійської Республіки завдяки ВІ стала реалізація єдиної мети – йти та розвиватися як окрема ланка як в Європі, так і світі. Тому основні ідейні цінності політичного об'єднання «Вперед, Італіє» полягали в збереженні ліберально-демократичних та європейських традицій. У своїх політичних поглядах вони сповідували на цінності свободи, справедливості, солідарності. Європейські цінності посідали одну з головних позицій ідеології партії, тому прагненню до застосування принципу субсидіарності було відведено особливу роль [470].

Документально політичне об'єднання було сформоване повноцінно. Основні ідеї та заклики партії були закладені в основоположних документах Хартії цінностей та Статуті. У Статуті були закладені основні правові положення діяльності політичної партії. Так, заявку на членство в партії могли подавати як всі бажаючі приєднатися та стати членом партії, зокрема громадяни віком старші, ніж 14 років, так і ті, хто підтримував принципи та програму політичного об'єднання, а також могли б сприяти досягненню цілей асоціації. Заявка на членство мала бути подана та підписана у відповідній формі, а також відразу обговорювалася виплата постійного членського внеску, відповідно до правил, зазначених у документі [484]. Втім, хоч державне фінансування політичного руху «Вперед, Італіє» і здійснювалося, партія заохочувала й інші внески, які сплачувалися самими членами, членськими внесками клубів та інших асоціацій, добровольчими внесками.

Документ «Хартія цінностей» партії «Вперед, Італіє» стала прикладом продовження історичних цінностей, на яких

було засновано італійське суспільство, які зберігалися значний час та стали здобутком багатьох поколінь. Основоположні завдання прописані в Хартії, були покликані сприяти задоволенню основних потреб італійського суспільства для здійснення його природної життєдіяльності, повній відмові від будь-якого нагадування тоталітарного режиму, створенні так званого «закона моралі», для того щоб побудувати сприятливі умови між індивідом та суспільством [369].

Третім документом, що був важливим не тільки для членів самої партії, а й виборчого контингенту Італії, стала передвиборча програма. Такий документ, звісно, мав тенденцію до змін у зв'язку, наприклад, з проведенням виборів. Втім, основні положення програми були визначеними і незмінними, а деякі пункти змінювалися залежно від ситуації, яка мала місце в певний час. Незважаючи на те, що всередині самої партії існували деякі протиріччя та розбіжності, основні положення передвиборчої програми партії «Вперед, Італіє» були більш-менш узгодженими та полягали в наступному:

- реалізація плану реформування та модернізації країни;
- ведення курсу зовнішньої політики на закріплення ролі країни на міжнародній арені; підтвердження наближеності до Європи, у тому числі підтримання зв'язку зі Сполученими Штатами;
- модернізація державної адміністрації;
- продовження роботи над створенням робочих місць для молоді та жінок;
- надання послуг у реалізації більш якісної освіти та медицини;
- підтримка мікропідприємств, які є незмінним двигуном розвитку економіки; продовження політики підтримки італійських товарів у світі;
- зниження податків для громадян [431].

Основні ідейні засади та політична програма партії здебільшого задовольняли потреби суспільства, тому «Вперед, Італіє» досить тривалий час вдало трималася на політичній ниві Італії. Відомо, що тривалість функціонування партії залежить від її лідера, у зв'язку з чим роль

харизматичного лідера С. Берлусконі виявилася ключовою. С. Берлусконі здобув широку популярність не тільки в самій Італії, але й далеко за її межами завдяки своїм популістським висловлюванням та активному веденню бізнесу. На думку політика, успішний розвиток держави полягав в існуванні сучасної дієздатної політичної партії та харизматичного лідера, який стояв би на чолі цієї партії. Ці моменти стали поштовхом для розповсюдження терміна «берлусконізм», який заповонив не тільки саму Італію, а й Європу. Водночас політика «берлусконізму» має досить багато суперечливих моментів, тому що в ній поєдналися декілька негативних тенденцій розвитку сучасної політики. По-перше, політична діяльність С. Берлусконі стала наслідком не дуже вдалого в державному сенсі переходу Італії від Першої до другої Республіки; по-друге, весь політичний спектр здебільшого формувався навколо самого Берлусконі. Через це напрошувався висновок, що «берлусконізм» – це пуста ідеологія, яка існує в Італії і майже постійно отримує право формувати уряд [453].

Отже, протягом усього періоду 1990-х – 2008 рр. партія була на перших позиціях італійського парламенту, що характеризувало незмінність правої орієнтації суспільства. Загалом вихід С. Берлусконі на політичну арену з рухом «Вперед, Італіє» кардинально змінив партійно-політичну картину Італії. Представники правоцентристської коаліції у 1994 р. зуміли увійти в парламент та зробити прорив у плані легітимізації руху. Першими позиції партії стали завдяки відсутності в Європі цілісної ідентичності, що стало запорукою успіху для правих партій, оскільки вони сміливо заявляли у своїх програмах про те, про що мовчали традиційні партії (проблеми великих європейських міст, корупція, імміграція, зростання екстремізму, злочинність), через що останні втрачали свою популярність [85].

Незважаючи на авторитетність партії Ві, вона була складовою правоцентристської коаліції, члени якої постійно змінювалися. Втім, основні партії, на яких вона базувалася, були присутніми. У партійній системі Італії від самого початку Другої Республіки були сформовані два основних політичних блоки, які постійно боролися між собою за владу: це правий блок «Полюс Свобод» (діяв до 2000 р.) та лівий

«Оливкове дерево» (діяв до 2007 р.). Такий поділ на два табори, які конфронтують, був для європейських країн досить звичним.

Об'єднання правої коаліції сталося ще на парламентських виборах 1994 р., коли вона поєднала в собі дві великі партії – «Лігу Півночі» та «Вперед, Італіє», також до складу коаліції входили й інші праві політичні сили. Втім, уже в грудні 1995 р. у зв'язку з виходом «Ліги Півночі» з коаліції, Берлусконі подав у відставку. З цього часу «Вперед, Італіє» стала опозиційною партією та на наступних парламентських виборах 1996 р. здобула поразку. У 2000 р. до коаліції знову повернулася «Ліга Півночі» і С. Берлусконі відновив свій правий блок, згодом у 2009 р. партія заявила про свій розпуск і тільки в 2013 р. знову заявила про участь у виборах.

У 2008 р. відбувається трансформація «Вперед, Італіє» у велику праву коаліцію під назвою «Народ Свободи», до якої увійшли: сама «Вперед, Італіє» («Forza Italia»), «Національний Альянс» («Alleanza Nazionale»), очолюваний Дж. Фіні та «Ліга Півночі» («Lega Nord») У. Боссі [450, р. 275]. У результаті цього на виборах 2008 р. вона здобула перемогу над лівим блоком. Для правоцентристської коаліції кампанія 2008 р. стала новою фазою політичного розвитку. Народження коаліції «Народ Свободи» стало продовженням революції під назвою «берлусконізм», що почався ще в 1994 р., мета якого полягала в політкоректному прогресизмі, а також успішному будівництві нової інституціональної архітектури [453].

Таким чином, ми бачимо, що з самого початку своєї роботи партія «Вперед, Італіє» була прихильником європейських цінностей, хоча сама коаліція «Народ Свободи» поєднувала в собі і прихильників євроскептичних напрямів, таких, як партія «Ліга Півночі». Втім, вагомий вплив на формування політичної системи Італії мав і загальний факт безперечного лідерства, що добре проявився в особі С. Берлусконі, якого безумовно можна зарахувати до політиків, що активно використовували популістську риторіку.

Як показує практика, останнім часом у житті багатьох європейських держав активізувалася тенденція до політичних рухів лідерського типу з активним

використанням популістських програм. Харизматичний лідер ставав головним акцентом передвиборчої програми, на якого звикли орієнтуватися італійці, завдяки особистості С. Берлусконі. Це підтверджувалося тим, що коли італійська партійна система зазнавала чергової поразки, суспільна думка починала активно цікавитися популістськими політиками. Якщо ми розглянемо Італію з початку її об'єднання як країни у 1871 р., то побачимо, що в цілому злам політичної системи в цій країні відбувався досить часто. Почавшись як монархія, Італія після Першої світової війни стає фашистською державою, а після Другої світової – Першою Республікою, а на початку 1990-х рр. – Другою. Отже, на початку 1920-х рр. популістським лідером виступав Мусоліні, у середині 1990-х рр. – Берлусконі, і нарешті, у 2013 р. з'явився Дж. Грілло.

На думку експертів, причиною активності поширення популістських рухів в Європі став політичний глухий кут та світова економічна криза 2008 р., що зумовило до оновлення партійної системи не тільки в Італії, а в інших європейських країнах. На політичну арену виходять партії так званої третьої сили, які проголошують крах традиційної партійної системи та відхід від старих політиків [270]. Сподіваючись на покращення рівня добробуту країни, громадяни, які вбачали в таких політичних об'єднаннях надію на зміни, віддавали саме їм свої голоси.

Особливо сприятливим періодом для активізації популістських рухів виступає виборча кампанія. Розуміючи всю складність ситуації, яка проходила в умовах політичних перегонів, прихильники популістів знали, що успіх виборчої кампанії значною мірою залежить від самого політичного лідера, тому, насамперед, потрібно бути добре ознайомленим з вимогами та політичними настроями електорату. Основним документом, що потребував особливої уваги, була передвиборча програма, яку популісти зробили досить зрозумілою та доступною для більшості населення, а також за допомогою використання активних гасел змусили суспільство повірити в свої плани. На думку політичного лідера, ці елементи могли б забезпечити високий відсоток явки на виборчі дільниці, а також підвищити політичну активність італійців.

Нове політичне об'єднання, створене у 2009 р. під назвою «Рух п'яти зірок» («Movimento 5 Stelle»), для якого характерні саме популізм, елементи євроскептицизму та підтримка нової демократії, виходить на політичну арену та відразу викликає інтерес у громадян Італії. Політична партія була заснована не досвідченим політиком, а простим блогером Дж. Грілло, який не мав жодного політичного досвіду. Втім, основною темою своєї передвиборчої кампанії він зробив відмову від старих корумпованих політиків та відхід від традиційних політичних таборів Італійської Республіки (правих та лівих) [430].

У 2012 р. тенденція популізму набирає усе більшої потужності. Ця активно зростаюча сила ставила країну, з одного боку, у зону ризику та небезпеки, з іншого – надавала нові перспективи політичного бачення Італії. Історично так склалося, що наштотхнувшись на необхідність вирішення проблем та невпевненість у своїх силах, багато рухів, які не були активними, зникали, наприклад, подібне вже було в Італійській Республіці (ідеологія популізму в Італійській Республіці була заснована ще в 1990-і рр., коли лідер «Північної Ліги» У. Боссі виступив за відокремлення Півночі від Півдня). Однак, існували й випадки, коли такі рухи не тільки закріплювали свої позиції на політичному ландшафті, а навіть ставали більшістю в країні. Загалом сьогодні європейська політична арена може бути визначеною різними формами популізму, які надалі будуть об'єднуватися в різні інстанції, що в перспективі стане не дуже втішним для Євросоюзу в цілому.

«Рух п'яти зірок» став проривом на парламентських виборах 2013 р., що викликало великий резонанс навколо його політичної програми та самих постулатів партійного лідера. Ситуація виявилася подвійною, адже з одного боку, можна було вважати, що політичний уклад життя Італії стабілізується, з іншого, навпаки, важко було відмовитися від старих політиків і відправити їх у відставку, тим самим погоджуючись майже з утопічними обіцянками нового об'єднання, створеного на хвилі розчарувань італійського суспільства [361].

Втім, приєднання до політичного процесу популістів всеодно похитнуло усталене двоблокове життя Італії, що

негативно позначилося на формуванні партійної системи країни. Проблема полягала в тому, що парламентські вибори 2013 р., на яких вперше заявили про себе популісти, призвели до чергової партійної кризи в Італії. За даними результатів парламентських виборів, політичний лідер отримав третє місце в парламенті та відразу виключив свій вступ до будь-яких із двох коаліцій (правоцентристської або лівоцентристської), бо, як зазначалося вище, першочерговим завданням Дж. Грілло було зруйнувати традиційний політичний фундамент [115]. Отримавши на виборах 108 місць у Палаті депутатів та 54 в Сенаті, комік та блогер не мав наміру об'єднуватися з жодною коаліцією, насамперед із «Демократичною партією», яка здобула перемогу на виборах [455]. Лідер «Руху п'яти зірок» оголосив, що навіть якщо лівоцентристи та правоцентристи об'єднуються, він не приєднається до жодної з коаліцій. Зазначимо, що всупереч своїм політичним амбіціям, члени партії «Рух п'яти зірок» політичного досвіду не мали, що ще раз підтверджувало факт, що характерною рисою популізму є здатність впливати на розум людей без посередництва політичних інститутів.

Однак, вибори 2013 р. вплинули не тільки на партійний устрій Італії, а й на політичну свідомість італійців. Це полягало в тому, що, з одного боку, їм треба було обирати між програмою жорсткої економії та збереженням євро, а з іншого, – відмовитися від євро, з подальшим упровадженням нових реформ. Як показала практика, склалося так, що вони обрали, в першу чергу, хаос та анархію. Водночас політиків не цікавив той факт, що італійці вже втомлені від безробіття та зниження рівня життя, і їх аполітичність залишалася незмінною. Здебільшого така безвихідна ситуація склалася через явну несхожість передвиборчих програм популістів та їх опонентів.

Передвиборча програма «Руху п'яти зірок» являла собою досить вагомий документ, у якому здебільшого всі пункти були спрямовані на ізоляцію від Євросоюзу. По-перше, популісти були впевнені, що всі економічні проблеми країни виходили з Євросоюзу, тому вони наполягали на поверненні до національної валюти (ліри), але не брали до уваги той факт, що повноцінна система життєзабезпечення країни потребує не євро, а опору на саму економіку Європи [455].

Цікавим моментом є те, що у зв'язку із ситуацією, яка склалася на політичній ниві щодо Європейського Союзу, 58% виборців справді вважали, що євро є реальною причиною економічних та соціальних проблем у країні, тоді як 27% вважали, якщо країна вийде із зони євро та повернеться до ліри, то Італія стане сильнішою [430].

По-друге, на відміну від традиційних політиків, які намагалися врятувати економіку за рахунок суспільства, «Рух п'яти зірок» був проти використання в процесі управління засобів так званої «прямої демократії» і вимагав змін у самій керівній еліті. Традиційні політики не мали намірів до оновлення країни в соціальній сфері, а їх основні дії були спрямовані на жорсткі економічні заходи за рахунок громадян шляхом підвищення податків. Отже, наступним пунктом передвиборчих обіцянок партійного лідера стало скорочення вдвічі депутатської заробітної платні, завдяки якому депутати підтверджували свою стійку позицію щодо реалізації економічних заходів не за рахунок громадян, а залучаючи безпосередньо і сам уряд [455].

По-третє, «Рух п'яти зірок» свідчив про нову фазу політичного розвитку Італійської Республіки, заснованого на повній інформатизації суспільства та відкритого доступу до Інтернету. На відміну від традиційних політиків лівого та правого блоків, які не мали намірів висвітлювати свої програми та надавати їх до загального обговорення, основним інструментом роботи з електоратом Дж. Грілло була саме активна участь в Інтернеті, за допомогою якого він здійснював залучення виборців, у першу чергу, молоді. Сила інформації є актуальною завжди, особливо коли вона має ще і вплив на процеси, які відбуваються в країні. Завдяки активній інформаційній політиці Дж. Грілло за короткий час набув популярності, що стало складовою його успішного прориву. Його передвиборча кампанія під назвою «Цунамі-тур» була підтримана головним електоратом політика – молодими блогерами, екологами та представниками різноманітних гуманітарних асоціацій [136]. Отже, слід зазначити, що в політичного лідера є найвпливовіший голос, і це та частина суспільства, яка поділяє в соціальних мережах разом з ним ідеї проти традиційних партій і політиків. Таким чином, популісти та їх однодумці ставлять традиційність на

другий план і висувають радикально новий спосіб політичного життя країни.

Четвертий пункт програми був спрямований на повну інформатизацію в освітній сфері, яка полягала в обов'язковому розповсюдженні Інтернету в школах та університетах, з доступом для студентів та учнів, а також поступовому відході у школах від книжок і доступ до них в Інтернеті у цифровому форматі. Така певна інформатизація, яку лідер популістів Дж. Грілло намагався закласти і в політичній, і в освітній сфері, була чітким шляхом до електронної демократії [455].

Окремими пунктами програми стали і нагальні проблеми Італії: охорона навколишнього середовища, боротьба з традиційними партіями, податкове питання, питання імміграції, система соціального забезпечення громадян. Податкове питання було дуже болісним для італійського суспільства. Через підвищення податків та політику жорсткої економії, яку використовували провідні коаліції, почали ширитися податкові повстання, як в самій Італії, так і серед інших країн Європи. Таким чином, коли керівний уряд Італії починав здійснювати заходи економії, він не уявляв, що скорочення бюджетних витрат і підвищення податків може поглибити в країні депресію. Навпаки, вищі посадові особи наполягали, що саме така політика приведе до економічної стабільності [144]. Це ще раз підтверджувало той факт, що традиційні політики були біля влади досить довго, а країна роками перебувала в стагнації, як в політичному, так і в економічному плані.

Відповідно до ситуації, що склалася в Італії, завдяки тривалому перебуванню в уряді провладних партій у країні стало зароджуватися нове поняття «антиполітики» («antipolitica»), яке набуло популярності саме з появою популістського «Руху п'яти зірок» й оголосило його своїм головним ідеалом [46]. Суперечлива діяльність «Руху п'яти зірок» започаткувала хвилю обурення та опозиції, ці сили щодня набирали обертів, що становило загрозу здорового розвитку Європейського Союзу. Опозиційний характер, який мають подібні рухи, є дуже небезпечним, і полягає в прямому звинуваченні ЄС в проблемах, які існують у країні. Наприклад, вони звинувачують ЄС в небажанні збереження

державного суверенітету, свобод та громадянських прав, а також несприятливі забезпечення добробуту країни та її громадян. Отже, популісти, які вважають, що демократичні інститути, де цінності ліберальної демократії сьогодні загальні для всіх, є потенційною загрозою для інститутів Європейського Союзу [361].

Популізм є політичною реакцією мас на дії уряду, який постійно не задовольняє їх інтереси та не виправдовує обіцянок. Тому саме у сфері політичної боротьби популізм найчастіше визначається як знак протесту проти існуючої політичної системи. Зазначимо, що успіх партії Дж. Грілло, на думку італійських дослідників, є суперечливим, бо голосування за нього здебільшого мало протестний характер. За даними аналітиків, якщо б його кандидатура не була зазначена у виборчих бюлетенях, то частина суспільства, яка проігнорувала вибори, перевищила б нинішні 25 % [430]. Водночас популізм у будь-якій формі являє собою загальну небезпеку. Стосовно популістського об'єднання в Італійській Республіці небезпека полягає в тому, що політик-популіст може обрати радикальні методи, які поставлять суспільство на грань соціального ризику, застосовуючи при цьому активну популістську риторику, але не приведе його до значних змін [344]. Тому, аби запобігти поширенню подібних рухів та уникнути ризиків, уряд повинен діяти зважено та грамотно. Насамперед, він повинен спрямувати свої дії на соціальну сферу, яка є контрольною для суспільства, зокрема створити нові робочі місця та нові підприємства, вкласти кошти в економіку, активізувати використання державних ресурсів, інвестувати нові проекти фінансового розвитку та екологічної стійкості. Такі першочергові заходи можуть стати порятунком проти поширення серед населення популістських рухів. Звісно, що реалізація всіх цих складових не буде достатньою для того, щоб повністю знищити популістські настрої [356].

Таким чином, результат парламентських виборів 2013 р. показав, що популістські рухи, які використовують «концепцію суспільства проти системи», отримують певні успіхи та популярність. Загалом представники політичного популізму розглядають більш актуальні для Італійської Республіки аспекти суспільного життя країни, акцентуючи

увагу на декларативних гаслах, що виходять за межі традиційної практики в Італії. Ці гасла знаходять відгук у частині італійського електорату, розчарованого провідними політичними партіями країни. У першу чергу, популістські рухи – це протест громадськості проти влади та керівного класу, невдоволення існуючою системою влади. Протестні хвилі виникають у результаті розчарувань суспільства у владі, яка стоїть на чолі країни, а також, для того, щоб керівний клас чітко усвідомлював невдоволення суспільства політикою, яку вони проводять. Втім, якщо керівний клас позитивно буде реагувати на проблеми, висунуті суспільством, та зможе запропонувати ефективні шляхи їх вирішення, тим самим уникне зростання популістських рухів. Зазначимо, що основним інструментом діяльності популістів у випадку С. Берлусконі був контроль над телебаченням, а щодо Дж. Грілло – популярність серед користувачів Інтернету.

Як зазначалося вище, популізм зародився ще задовго до створення «Руху п'яти зірок». Початок 1990-х рр. характеризувався не тільки створенням партій, які вбачали основні цінності в ідеях, закладених Європейським Союзом, а й інших великих регіональних партій, які мали протилежну думку стосовно цих ідей. Криза інституту держави існувала давно, і саме вона дала змогу вийти назовні всім слабким місцям італійського суспільства. Спочатку це стало проявлятися в процесах дезінтеграції, за якими йшло зростання регіональних рухів. Одним з них є так званий рух лігізму, який знайшов своє відображення в партії «Ліга Півночі». Втім, офіційне оголошення про створення «Ліги Півночі» відбулося ще задовго до початку періоду Другої Республіки, а саме в грудні 1989 р., у результаті об'єднання перших регіональних організацій Ліги Венето та Ломбардської Ліги. Головною метою «Ліги Півночі» було втілення ідеї створення Паданії – окремого регіону, який поєднував би П'ємонт, Ломбардію та інші північні області Італії, на яких були поширені північноіталійські мови. Такі політичні настрої партії можна віднести до нового періоду політичної історії Італії, де саме і проявився характер євроскептицизму [132].

Від самого початку заснування партії її очолював видатний італійський політичний діяч Умберто Боссі. Історично склалося так, що Італія була державою, де існувала сильна націоналістична напруженість, тому, використовуючи антипівденні гасла, а також звинувачуючи великі партії Італії в корумпованості, «Ліга Півночі» швидко стала популярною партією серед італійського суспільства. Відзначимо, що така успішність була вигідною для С. Берлусконі, до правоцентристської коаліції якого «Ліга Півночі» згодом увійшла. У свою чергу, партія є головним критиком ЄС з націоналістичних та консервативних позицій, вона не раз піддавала жорсткій критиці структуру єдиної Європи. Одним із головних завдань Ліги було реформування інституціонального устрою країни та його федералізація, а зовнішньополітичні проблеми країни були далеко не на першому місці. Перш за все, представники партії наполягали на прийнятті закону про фіскальний федералізм, а також посиленні заходів щодо нелегальних іммігрантів [132]. Визначаючи повну залежність «Ліги Півночі» від євроскептицизму, наголосимо, що дослідники проаналізували еволюцію поглядів Ліги на європейську інтеграцію впродовж 1990 рр. й обґрунтували, що причини різкого переходу від «європозитивізму» до «євроскептицизму» слід шукати у внутрішньополітичних процесах країни [503].

Основоположним документом партії, у якому були викладені всі норми та права партії є Статут. У ньому йшлося, що об'єднання є федеральним та складається з усіх регіонів країни. За рішенням міжнародної ради рух може приєднуватися до міжнародних організацій, які теж мали ідею досягнення незалежності окремих народів. До руху можуть приєднуватися всі громадяни, які зобов'язуються дотримуватися всіх правил згідно із Статутом, а також сприяти гендерній рівності в керівних органах [485]. Незважаючи на скептичне ставлення до Євросоюзу, «Ліга Півночі» викладала свої основні ідеї та положення, безпосередньо спираючись на те, що Італія перебувала в Євросоні. Одним з основних положень було те, що «Ліга Півночі» ніколи не висувала ідею бути проти самої Європи, вона, насамперед, направляла свої сили на потреби

суспільства. З появою світової кризи було дуже важливо, щоб партія як політична сила, стала близькою до свого електорату та задовольняла його потреби. Єдність є провідною силою Європейського Союзу, і саме з її допомогою можна зміцнити дух загальноєвропейського інтересу, – саме так вважали в партії, окремо висувуючи ідею створення «нової Європи» з автономією територій. Загалом «Ліга Півночі» твердо вірить у демократію та бачить безпосередню участь суспільства у створенні тієї державної політики, в якій вона хотіли б жити [420].

За своєю структурою «Ліга Півночі» складалася з офіційних органів. Головним органом був Національний конгрес, представницький орган всіх членів національних секцій Ліги, який мав право вносити зміни до Конституції. Він встановлював політику та програму руху, розглядав діяльність, яку використовують національні секції. Іншими складовими виступали: федеральна рада; лідер організації; федеральний секретаріат; федеральний законодавчий орган; молодіжний рух Паданії [485].

Зростання сепаратистських настроїв та їх успіх в електоральному плані стає все більш стійкою тенденцією розвитку сучасної Європи. Про це свідчать об'єктивні процеси, які супроводжуються насамперед поглибленням регіонального дисонансу, який виходить назовні не тільки в Італії, а й в інших країнах Європи. З часом інтерес до активності таких партій починав зростати, оскільки їх орієнтири в основному були направлені на потреби громадян, що було більш детально викладено у програмах.

Програма партії представлялася на кожні парламентські вибори, і кожен раз сутність її була незмінною. Вона наголошувала на тому, що зупинить свою діяльність (яка приносила проблеми італійському уряду своїми провокаційними гаслами) тоді, коли буде досягнута її основна мета – федералізація Італії. Щодо інтересів партії, то відразу важко визначити, до якого політичного спектру вона належить. З одного боку, партія дотримувалася консервативних, центристських або лівих позицій, з іншого – була прихильна до ліберальних ідей [353]. Втім, незважаючи на всі ці моменти, завжди входила до правоцентристської коаліції.

Ключовим аспектом програми «Ліги Півночі» була максимальна передача повноважень центрального уряду в регіони. Партія входить до італійського парламенту, тому завдяки їй окремі заходи, зокрема питання охорони здоров'я, освіти і правопорядку, втілювалися в життя. Водночас партія виступала проти активного втручання держави в економіку країни, за зниження податків, а також підтримку малого та середнього бізнесу на Півночі Італії. Партія залишила поза увагою й екологічну політику, яка полягала у створенні парків та заповідників, передбачала захист традиційних продуктів харчування та виступала за перетворення італійських збройних сил у регіональні [166, с. 89]. Таким чином було доведено, що Північні регіони можуть спокійно існувати автономно, без втручання центрального апарату.

Окремим пунктом програми була боротьба з нелегальною імміграцією, особливо з мусульманських та африканських країн. З метою її уникнення партія вимагала посилення італійської берегової охорони. При цьому, зазначимо, «Ліга Півночі» була зовсім не проти іммігрантів з європейських країн, що виражалося в її ліберальності в економічному плані та консервативністю в громадському [353].

Консервативна в суспільному плані та ліберальна в економічних питаннях партія «Ліга Півночі» була розрахована, перш за все, на середній клас. За даними опитувань, представники, які голосували за Лігу Півночі, керувалися насамперед прагматизмом, а не ідеологією. І, як показує практика, партія «Ліга Півночі» була не в змозі стати силою суспільно-національного масштабу, але її популярність зростала, і головне, що її лідер У. Боссі не відступав від своїх позицій, не відмовляючись від ідеї відокремлення півночі Італії. Втім, у 2012 р. засновник «Ліги Півночі» У. Боссі змушений був залишити пост голови партії, через звинувачення його у причетності до фінансового скандалу. Ця ситуація стала визначальною для авторитету політика, який завжди боровся проти корупції [132].

Водночас «Ліга Півночі» належить до євроскептичного кола європейських країн. Фракція Європарламенту «Європа за свободу та демократію», яка була заснована у 2009 р., об'єднала всі євроскептичні партії. Одним із лідерів фракції

став Ф. Спероні, представник партії «Ліга Півночі» [85]. У зв'язку з цим можна помітити тенденцію до об'єднання суспільних зусиль, – як партій, так і політичних лідерів, до розповсюдження євроскептичних настроїв по всій зоні Євросоюзу. Це пов'язано не лише з фінансовою кризою 2008 р., але й з багатьма іншими чинниками (проблеми у сфері зайнятості, демографічні проблеми, проблеми іммігрантів).

Таким чином, ідеологія євроскептицизму є недосконало оформленою та сформованою, але прихильників цього напрямку в Західній Європі стає все більше. Серед політичних партій Європейського Союзу чітко простежується євроскептична лінія, однак цей фактор не дає можливості визначити єдину систему опозиції щодо ідеї євроінтеграції.

Як зазначалося вище, на 1990-ті рр. припав етап нового політичного життя Італії. Стали з'являтися нові партії та політичні об'єднання, які тривалий час були на провідних позиціях італійського парламенту. Так, у 1993 р. з ініціативи італійського суспільного руху почалося будівництво нової партії – «Національний Альянс» (НА). Початок створення партії було покладено в 1994 р. разом із розколом провідних політичних партій Першої Республіки, зокрема, коли почала трансформуватися неофашистська партія «Італійський соціальний рух» (далі «НА»). Партія «Італійський соціальний рух» була створена колишніми фашистами і з початку існування Першої Республіки була в опозиції чинному уряду [367]. Втім, процес політичного перетворення колишніх неофашистів тривав доволі довго. Перехід від радикальних, антисистемних, які сягають ще революційних ідей, до поміркованих позицій був дуже складним та довготривалим процесом. Партія виступала в рамках нового електорального об'єднання правих партій та згодом переросла в нову політичну організацію «Національний Альянс», здобувши відразу панівну позицію в партійній системі Італії. При цьому не останню роль у переході від старого формату до нового «Національного Альянсу» зіграв і С. Берлусконі, який сприяв зміцненню балансу сил на правому фланзі. Перший коаліційний уряд С. Берлусконі і був створений на основі нових політичних об'єднань та партій-союзників «Вперед, Італіє».

Після проведення референдуму в 1993 р., головною темою якого була зміна виборчої системи, лідер «Національного Альянсу» Дж. Фіні усвідомлював, що саме зараз потрібно об'єднуватися з іншими близькими за духом силами та виступати на парламентських виборах вже як нове електоральне об'єднання. Зробивши цей крок, Дж. Фіні не прогадав, і в березні 1994 р. «НА» досяг чималих успіхів на парламентських виборах та отримав 13,5% голосів [367]. Для партії нового формату, хоча і старої ідеології, це був колосальний успіх та прорив.

За всю історію свого існування партія пережила ряд партійних розколів. Перший з них стався у 1995 р., який потім отримав назву «поворот у Ф'юджі», коли частина ідейно налаштованих однопартійців фактично створили нову організацію під назвою «Соціальний рух – Триколірне полум'я». На цьому ж з'їзді Дж. Фіні прийняв курс на перетворення неофашистської партії в національно-консервативний «Національний Альянс», таким чином підтверджуючи відмову від колишньої ідеології й політики, а саме ідеології фашизму [459]. Це стало причиною до виходу з партії Алессандри Муссоліні у 2003 р., яка різко засудила Дж. Фіні за повне відторгнення від їх започаткованого фашистського режиму. Згодом з партії вийшов Ф. Стораче у 2007 р., який теж звинуватив Фіні в тому, що він втратив справу великої ваги, тобто партію. Цього ж року Ф. Стораче заснував нову партію «Праві» («La destra»), головою якої і став, але особливої значущості партія самостійно не набула, тому вже у 2011 р. Ф. Стораче був змушений примиритися зі старими союзниками та вступити до правоцентристської коаліції [459]. Таким чином, у результаті розколів на політичній арені Італійської Республіки сформувалося своєрідне коло правих об'єднань. Дж. Фіні як гарному керівнику вдавалося зберегти єдність всередині самої партії та популярність серед виборців на достатньому рівні.

Партія «Національний Альянс» була заснована в Римі, отже цілі та завдання, визначені в Статуті партії, добре зарекомендували себе саме в Римі. Основним завданням партії було збереження та захист політичної та культурної спадщини. Основними цінностями партія вважала єдність, національну ідентичність, солідарність, принципи демократії.

Головними положеннями Статуту виступили: надання допомоги та сприяння в проведенні необхідних наукових заходів, тим паче максимально сприяти сфері освіти; приймати різні необхідні засоби для фінансування своїх операцій, не виключаючи також інші запозичення; укладення договорів з державними та приватними організаціями [308, с. 15]. Робота «Національного Альянсу» контролюється компетентним органом згідно із громадянським кодексом та іншими положеннями закону. Активи фонду складаються з фінансових вкладів його засновників, а також благодійних внесків установ та окремих осіб. Основні керівні органи партії: рада директорів, президент, віце-президент, секретар ради директорів, виконавчий комітет. Учасники найчастіше збираються двічі на рік, для того щоб обговорити план подальших дій та результати проведеної діяльності [367].

Отже, партія правого спрямування «Національний Альянс» протягом тривалого часу була складовою правоцентристської коаліції, очолюваної С. Берлусконі. Втім, прийшов час, коли прихильники правих поглядів починають дистанціюватися від свого лідера та створювати окремі політичні сили. Це підтвердили дострокові парламентські вибори 2008 р., на яких стійка правоцентристська коаліція С. Берлусконі здобула перемогу, але не принесла жодних змін у політичне життя країни та не змогла вжити потрібних заходів для вирішення великих економічних проблем.

У зв'язку з цим уже в 2010 р. розгорілася перша криза уряду С. Берлусконі. Першим про свій вихід із партії «Національний Альянс» заявив колишній її лідер Джанфранко Фіні, також це зробив і А. Альфано. Згодом, засуджений за махінації та інші злочини, С. Берлусконі втратив право на парламентський мандат терміном на 4 роки, через що він закликав своїх однопартійців залишити керівну коаліцію у зв'язку із втратою цього права і, таким чином, привести уряд Е. Летти до відставки. Втім, сам А. Альфано та його прихильники не підтримували таку позицію колишнього лідера. Навпаки, колишній секретар партії «Вперед, Італіє» А. Альфано заявив про створення нової окремої правої партії «Новий правий центр» [391, р. 94].

Як політичне об'єднання «Новий правий центр» («Nuovo Centrodestra») був створений на базі коаліції «Народ Свободи», з якої вийшов, як вважалося, наступник С. Берлусконі А. Альфано та став її лідером. Партія, створена наприкінці 2013 р., є офіційно зареєстрованою, вільною демократичною партією [458].

Завдяки А. Альфано та його наміру підтримати союз з чинним урядом Е. Летти Італія не потрапила в чергову політичну кризу. Після виходу з партії «Вперед, Італіє» А. Альфано обійняв посаду міністра внутрішніх справ у «великій коаліції» уряду Е. Летта [422, р. 37]. У чинному уряді з партії «Новий правий центр» було 5 міністрів, 1 заступник міністра та 7 віце-міністрів. Вступивши до керівної коаліції, «Новий правий центр» відразу запропонував розробити такі пропозиції:

- реформування виборчого закону (проведення реформи виборчого законодавства парламенту за рахунок відмови від поділу на дві палати, а також ввести прямі вибори президента республіки та прем'єр-міністра);

- уживання заходів щодо підвищення економіки;

- створення нових робочих місць для громадян;

- зниження податків;

- обмеження на в'їзд іммігрантів (Італія не може розмістити та надати робочі місця всім, у першу чергу, вона повинна думати про забезпечення своїх громадян).

- скасування держфінансування політичних партій.

Окремим напрямком роботи уряду було прагнення рухати молодіжне підприємництво в сільському господарстві. Були висловлені пропозиції щодо фінансування та створення нових підприємств у сільському господарстві, інвестування в молодих людей, які під час кризи в країні, опинилися в несприятливих умовах на ринку праці [391, р. 95]. Головним акцентом у програмі партії є молодь, оскільки її участь в політиці є не тільки запорукою вдалого розвитку країни, а й сприяє політичній активності не лише на період виборчих кампаній. Іншою суттєвою проблемою є приплив іммігрантів: «Італія є пріоритетною країною для іммігрантів, але не країною їх призначення», – заявляв А. Альфано [458].

Робочим документом партії був Статут, у якому було визначено, що до партії можуть приєднуватися всі охочі,

віком старше, ніж 16 років, незалежно від національності. Усі члени мають право на визначення політичного курсу партії; реалізації свого права та голосу бути кандидатами на виборах; брати активну участь у політичній діяльності. Усі учасники повинні: зробити свій унесок в обговорення та перегляд всіх пропозицій (політичну ініціативу, сприяти фінансовій підтримці партії, дотримуватися Статуту). Окремий пункт наголошував на повазі до культурних традицій у політиці та сприянні їх відновлення та втіленні в життя [391, р. 95].

Після відставки 24 лютого 2014 р. уряду Е. Летти відбулося обрання нової кандидатури на пост прем'єр-міністра – М. Ренці, якому Сенат Італії висловив довіру, і його також підтримав «Новий правий центр». Зміна керівництва дала змогу партії більше розкрити свої політичні амбіції. Так, лідер правоцентристської партії А. Альфано в березні 2014 р. на з'їзді в Сицилії зачепив питання безпеки та проблем боротьби з організованою злочинністю, яка особливо поширена саме в цьому регіоні. Однак, деякі політики стверджували, що А. Альфано перебільшував у боротьбі проти мафії [422, р. 37]. Водночас сам лідер партії досить скептично поставився до перших заходів, ужитих урядом М. Ренці, які полягали в скороченні державних витрат. Відповідно, А. Альфано наголошував на таких проблемах, як питання сім'ї, питання відносин з Європою, підкреслюючи її жорсткі заходи економії, питання імміграції [392].

Відзначимо, що коли партія підтримувала уряд Е. Летти, їй довелося відмовитися від участі в парламентських виборах та йти з цим лідером. У той же час партія змогла об'єднати навколо себе лише за 4 місяці понад 100 тис. членів. Такий успіх А. Альфано прокоментував так: «Все тільки тому, що існують ті, хто вірить у те, що ми робимо».

Змінивши за короткий час два керівних уряди – Е. Летти та М. Ренці та попрацювавши з ними, А. Альфано визначив відмінності між ними, хоча пройшло ще зовсім мало часу і робити якісь фундаментальні висновки досить важко. Політик зауважив, що уряд М. Ренці було спрощено за допомогою посередництва всередині самої «Демократичної партії». Основними аспектами, які порівнювалися, стали нагальні проблеми Італії, а саме: реформа ринку праці;

інституціональна реформа, внесення змін до закону про вибори, що зможе надати громадянам свободу вибору своїх власних депутатів, зниження податків на працю, підвищення заробітної платні, створення робочих місць [380, р. 86].

«Новий правий центр» став четвертою політичною силою в країні лише за чотири місяці і закріпився на всій національній території. Завдання Європи, визначені перед Італійською Республікою, втілити досить важко, але є мета розв'язати їх з найкращими результатами. Щодо відносин з Європою, то в цей період вони є особливими. У програмі йшлося про те, що Італія не повинна чекати рішення Європи з будь-якого питання, вона мусить іти далі, для того щоб відстоювати свої національні інтереси [422, р. 38]. «Новий правий центр» – правоцентристська партія, яка займається тим, щоб відновити економічне зростання країни та закінчити політику жорсткої економії самостійно.

Отже, створення нового політичного об'єднання під назвою «Новий правий центр» вплинуло на політичне життя Італії і стало політичною силою нової формації. Зазначимо, що партія не ввела країну в чергову політичну кризу, а навпаки, підтримала чинний уряд та внесла свої пропозиції. Сьогодні партія займається вирішенням актуальних питань як європейського, так і місцевого характеру.

Нині у світі, який характеризується нестабільністю та протиріччями, кризами в соціально-економічній та політичній сферах, ширяться рухи, які намагаються щось змінити в суспільному житті. Нестабільні політичні умови, які склалися в деяких європейських країнах, стали причиною загального невдоволення громадськості політичними діями. Розчароване суспільство більше не бачило серед традиційних політиків тих, які змогли б знайти дієві заходи з вирішення проблем, перед якими постала Італія. На фоні цього позитивно виглядають політики, які рішуче та впевнено доводять до виборців свої ідеї та програми. Водночас, незважаючи на популярність та електоральну підтримку окремих партій, чого вже стало бракувати, для того щоб отримувати більшість голосів на парламентських виборах, партії почали об'єднуватися в коаліції. Це пов'язано з тим, що в самих партіях починалися суперечки та чвари, або партія просто зникла з політичної арени як не визнана, тому

маленькі партії приєднувалися до більших за кількістю та популярністю політичних партій Італії.

Лівоцентристський спектр італійської партійної системи.

Становлення лівоцентристського блоку в Італії почалося ще в повоєнний період. Значний вплив на політичне життя Першої Республіки країни справила Християнсько-демократична партія (ХДП). Водночас в Італії існували й інші дрібні партії, яким основні політичні сили (окрім ХДП, другою та третьою силою в партійній системі країни виступали ще Італійська соціалістична та Комуністична партії) не давали увійти до парламенту [158, с. 84].

До незначних партій належали і партії лівого спрямування, які почали відчувати певний інтерес до своєї діяльності від суспільства. Зростання лівих партій та увага до них виборців підштовхнули як ХДП, так і інші партії переглянути свої політичні курси з урахуванням наростання лівої партійної ідеології. Це зумовило той факт, що лівоцентристський напрямок набирив популярності серед електорату, формуючи таким чином окремі партії.

Після корупційного скандалу в Італії, який отримав назву «Тангентополі», на політичну авансцену вийшли якісно нові партії, які повністю знищили панівні партії Першої Республіки. Так, у 1994 р. на парламентських виборах праві партії об'єдналися навколо блоку «Полюс Свобод», а прихильники лівого блоку створили Альянс прогресивних сил. Втім, у 1994 р. уряд сформував правий центр на чолі з С. Берлусконі, який був біля влади досить недовго. У 1996 р. у країні стартували дострокові парламентські вибори, на яких вже на перше місце вийшли лівоцентристи. Перемога коаліції лівих сил знаменувала собою початок розвитку нової фази партійно-політичної системи Італії.

Найбільша в Італії лівоцентристська коаліція була створена у 1995 р. та мала назву «Оливкове дерево», її основу склали колишні комуністи з Демократичної партії лівих сил. Засновником та ідеологом лівої коаліції був політик Р. Проді. Водночас у блоці було не все так добре, через постійні розходження у вирішенні соціальних питань точилися чвари та зростало невдоволення членів коаліції, у зв'язку з чим у 1998 р. блок втратив парламентську більшість, а згодом і зовсім пішов у відставку. На виборах 2001 р.

лівоцентристська коаліція відродилася під назвою «Олива» на чолі з Ф. Рутеллі, однак вона не відзначилася особливим успіхом та з незначним розривом програла правому блоку [164].

Напередодні парламентських виборів 2006 р. була створена коаліція «Великий демократичний альянс» («Grande alleanza democratica»), що згодом перетворилася на лівоцентристський блок «Союз», який знову взявся очолювати Р. Проді. Прибічниками «Союзу» були: «Ліві демократи» - партія, яка сповідувала принципи демократичного соціалізму на чолі з П. Фасіно; «Маргаритка» з президентом Ф. Рутеллі; «Партія комуністичного відродження», основною ідеєю якої був євро комунізм, та партія «Італія цінностей» [396]. Уперше коаліція заявила про себе на регіональних виборах у 2005 р., які закінчилися для неї великим успіхом, а далі відзначилася на парламентських виборах 2006 р., які привели до створення другого уряду після 1996 р. До виборів 2006 р. ліві сили поставилися досить серйозно та почали розробку своєї передвиборчої програми заздалегідь.

По-перше, прикметною рисою програми лівого блоку «Союз» з назвою «На благо Італії» на виборах 2006 р. було те, що вона була у відкритому доступі для будь-кого, хто мав бажання з нею ознайомитися. Цей факт був вигідним лівоцентристам, бо відкритий діалог із суспільством виступив важливим фактором отримання успішного результату. Програма складалася з 13 основних пунктів, які були ключовими для суспільно-політичного, економічного життя та розвитку Італії [465]. Основні положення програми були такими: реформування державного управління, створення умов для безпеки громадян, альтернативна економічна політика, соціальна політика, вирішення проблем Півдня, захист італійських громадян за кордоном, реформування міграційної системи, боротьба з ухиленням від сплати податків, відродження культурних цінностей, підвищення рівня інформованості суспільства [459].

В одному з розділів програми Р. Проді виклав основні принципи щодо європейської інтеграції, а також лідер був упевнений, що Італія є країною з могутнім ресурсним потенціалом та може зробити позитивний внесок у розвиток

сучасного світового порядку. У зв'язку з цим програма «Союзу» була також націлена, а точніше, не втрачала надії на повернення Італії ролі впливового актора світової політики [465].

Р. Проді та його союзники детально висвітлили актуальні питання сучасної Італії в представлений на виборах програмі. Проблеми Півдня та Півночі Італії, які постійно загострювались, тягнули за собою проблеми міграції населення, які виливалися згодом у масові страйки. Іншими проблемами, не менш нагальними не тільки для Італії, а й для інших європейських країн, були міжнародний тероризм та незаконна міграція [454]. У зв'язку з цим успішно протистояти цим загрозам могли б спільні рішення та дії не тільки всередині самої країни, а й на європейському рівні.

Як відомо, прихильники лівих сил мали більше суто проєвропейських позицій, ніж їх опоненти з правого блоку. Їх ідеологія заґрунтована на європейських цінностях. Втім, незважаючи на таку однорідність поглядів лівого спектру, тенденція до формування блоків стала для лівого флангу партійної системи Італії актуальною, починаючи з 1996 р. – блок «Оливкове дерево», в 2001 р. – «Олива» і в 2006 р. – «Союз» [476, р. 114]. Така традиційність змін засвідчувала, що на періоди тих виборчих кампаній, не існувало такої сильної партії лівого спрямування, яка могла б утримувати навколо себе парламентську більшість. І тільки в 2007 р. ця тенденція дає збій, висуваючи на політичну ниву окрему політичну одиницю – «Демократичну партію».

«Демократична партія» Італії стала спадкоємицею існуючої до 2007 р. коаліції «Оливкове дерево», яка вже в останні роки свого існування остаточно втратила підтримку свого електорату. Майже одразу після проведення парламентських виборів 2006 р. партії, які входили до вже втраченої на політичній арені коаліції, заявили про створення нової політичної сили, і в 2007 р. у результаті проведених виборів було висунуто ім'я голови майбутньої партії – Вальтера Вельтроні. Втім, протягом усього періоду свого існування партія змінила трьох секретарів: В. Вельтроні, П. Берсані та з 2013 р. її очолив нинішній прем'єр-міністр Італії М. Ренці.

Створення «Демократичної партії» за рахунок розпуску «Партії лівих Демократів» стало чи не найголовнішою подією в політичному житті Італії. «Демократична партія» стала реальним відтворенням сильної буржуазної партії за останнє десятиріччя [158, с. 84]. Партія повинна була стати головним інструментом для проведення політики керівного класу. Сьогодні лівоцентристська партія може розраховувати щонайменше на підтримку всіх головних секторів італійського великого капіталу, зокрема банків. Отже, «Демократична партія» – це не партія одного дня, як це часто практикувалося в Італії, яка зникла через рік або два, а сильне фундаментальне формування.

Від 2008 р. триває важкий процес будівництва та завоювання довіри «Демократичної партії», засновниками якої була партія старого лівого спрямування «Партія лівих демократів». Партія чітко структурувалася за організаційною структурою. Її основні компоненти складалася з вищого органу, яким виступали Національні збори, національної дирекції, виконавчими органами виступали президіум та національний секретаріат, вищою посадовою особою виступав секретар [395]. Отже, головна роль у діяльності партії відведена національному секретареві, який висловлював політичні переконання партії на момент його обрання, а також його ж кандидатура могла пропонуватись на пост Голови Ради Міністрів. Втім, окремо були прописані й інші умови, наприклад, якщо секретар за якихось причин захоче залишити свою посаду до закінчення мандату, то Асамблея може обрати нового секретаря на ту частину терміну, яка лишилась. Національні збори та керівні органи були обрані для того, щоб нести відповідальність за національну політику партії. Національний секретаріат виступав органом, який працює безпосередньо з самим секретарем та володіє виконавчими функціями, складається не більш ніж з п'ятнадцяти членів, які призначаються Генеральним секретарем [394, р. 47].

Документаційно «Демократична партія» створена за всіма вимогами, потрібними для створення політичних організацій. Головним документом є Статут партії, який складено згідно з усіма положеннями Конституції. Передусім у Статуті йдеться, що «Демократична партія» є федеральною

організацією. По-друге, історично так склалося, що політичні сили лівого спрямування були ідеологічно налаштовані на повагу та прагнення до загальних європейських цінностей, що було визначено окремим пунктом у Статуті партії [484]. Це виявлялося в тому, що «Демократична партія» допомагала всім громадянам як жителям європейських країн, так і самої Італії в рівноправному наданні можливостей на всіх необхідних рівнях, відновленні культурних цінностей, а також лояльному ставленні до всіх соціальних та релігійних настроїв громадян.

По-третє, окремий пункт Статуту стосувався гендерної рівності, а саме полягав у прагненні партії до знищення всіх бар'єрів, які слугували перешкодою для участі жінок у політичній діяльності. При цьому питання гендерної рівності було детально висвітлено в окремому документі під назвою «Кодекс етики Демократичної партії». Слід відзначити, що інші політичні структури подібного офіційного документа не мали. Кодекс етики Демократичної партії було запроваджено на Установчих зборах 16 лютого 2008 р. Насамперед у документі значилося, що всі жінки та чоловіки, які вступають до «Демократичної партії», повинні визнавати італійську Конституцію як основне джерело правил політичного суспільства [379]. Кодекс етики партії був документом, який не тільки сприяв уникненню гендерної нерівності, а й надихав суспільні верстви до політичної активності. У документі зазначалося:

- особистий внесок кожного члена в діяльність партії є необхідним елементом;
- повага до плюралізму всіх політичних позицій та культурних зв'язків;
- сприяння обміну інформації, що відбувається в політичному житті партії між членами, а також їх активна участь у житті партії;
- забезпечення рівного доступу до загальних послуг та ресурсів, які надаються партією;
- нерозголошення інформації стосовно внутрішніх документів партії [379].

Наступним основоположним документом, який був побудований на положеннях Статуту, є передвиборча програма. Основоположними принципами, на які спиралася

програма, були гідність особи та повага до основних прав людини. Основні елементи передвиборчої програми представники лівоцентристів зазначили у внеску позитивних змін в Італії, а саме відновленні її інститутів з твердою спрямованістю країни до федеральних та демократичних цінностей [391, р. 94]. По-перше, задля розвитку здорової успішної країни повинна бути присутня певна довіра між політикою та суспільством. Водночас сьогодні, в умовах кризи, що існує у світі, зближення відносин між політикою, яку проводить держава, та суспільством призводить до аполітичності італійців. Через це лівоцентристи наголошують, що долаючи розкол між громадянами та політикою, країна зможе вийти на новий рівень свого політичного розвитку, який зможе попередити наростання масових невдоволень та не провокувати кризи уряду.

Соціальна сфера в програмі була спрямована здебільшого на боротьбу з безробіттям. Сьогодні пошук робочих місць в Італії постає одним з актуальних питань, причиною якого є не тільки розрив між Північчю та Півднем. Намагаючись вирішити цю проблему, «Демократична партія» наполягала на проведенні реформи соціального забезпечення, задля того щоб розірвати коло низької продуктивності праці та низький рівень заробітної плати, а також підтримати жінок та молодь на ринку праці. У рамках економічної та фінансової реформи лівоцентристська партія акцентувала увагу на єднанні всіх європейських країн саме в період економічної кризи у сфері спільного використання державних фінансових програм [435]. Цими діями «Демократична партія» намагалася зберегти єдність на європейському просторі, який через економічну кризу став поволі руйнуватись.

Спільні та узгоджені суспільні дії могли б перешкоджати та зупиняти негативні тенденції, які стали розповсюджуватися на європейському просторі. З-поміж таких негативних тенденцій наголошуємо на активізації популістських рухів, які почали просуватися у внутрішнє життя країн, а також і в Італію. Боротьба з популізмом знайшла не останнє місце в програмі партії [392]. Реальну відповідь на виклики популізму лівоцентристи вбачали в демократичній участі.

Окремий пункт програми було відведено освітній сфері, яка переживала важкі часи. «Демократична партія» пропонувала заходи її реконструкції, шляхом встановлення робочих відносин з широким колом інститутів, наукових центрів та університетів. Нормальне функціонування освітньої сфери зможе стати таким заходом, який дозволить уникнути розриву між зарплатнею та соціальною нерівністю, що має місце у сфері політики та освіти, а також наукових досліджень [435].

Попит на освіту є запорокою успішного майбутнього Італії, яке неможливе без висококваліфікованого кадрового потенціалу. Втім, останнім часом попит на освіту в Італії різко впав. Це проявилось в зменшенні в школах кількості учнів та студентів в університетах, наслідком чого стало розчарування дослідників та недовіра вчителів, яким недоплачують заробітну платню. Повернути інтерес до сфери освіти партія пропонувала шляхом заохочення наукових та фундаментальних досліджень у сфері гуманітарних наук, а також розробці нових освітніх проектів. Застосування нових проектів повинно використовуватися у сфері професій, шкіл та університетів, державних та приватних підприємств (за роки влади С. Берлусконі ці структури використовувалися у власних цілях), тому доцільним було визволення цих структур з корпоративної залежності та виведення їх на державний рівень [429, р. 26]. Отже, однією з причин кризи в освітній сфері стали застійні процеси в економіці.

В умовах кризи прихильники лівого флангу приділяли чималу увагу економічному питанню. Заходи, які лівоцентристи могли застосувати в боротьбі з викликами кризи, майже нічим не відрізнялися від дій партій іншого спрямування. У першу чергу, вони полягали в перегляді податкової системи, а саме боротьбі з ухиленням від сплати податків [465]. Отже, у партійних програмах майже всіх політичних сил зазначалося, що тільки глибока реконструкція податкової системи та протистояння нестабільності конкурентоспроможності у виробничій сфері могли стати порятунком для економіки Італії.

Інші складові програми партії стосувалися охорони навколишнього середовища, закріплення законодавства з боротьби проти корупції, охорони здоров'я, культури та

мистецтва, надання перспектив для малих та середніх виробництв, боротьби зі злочинністю, питань Півночі та Півдня, боротьби з мафією. Останній пункт, у якому йшлося про присутність мафії в період кризи, ставав руйнівним елементом для будь-якої перспективи відновлення країни, а соціальна та економічна нерівність, яка існувала в регіонах Італії, теж гальмували економічне зростання країни [465]. Тому партія наголошувала, що окрема політика держави повинна бути спрямована на захист слабких областей та досягнення в них рівних можливостей.

Будь-яка передвиборча програма не може існувати без добре спланованої інформаційної політики. Для того щоб електорат був у курсі всіх запропонованих ідей, обіцянок, гасел, потрібно все це висвітлювати щонайменше в просторах Інтернету. Гарний приклад «Демократична партія» взяла у Р. Проді, який полягав у вільному викладенні назовні всіх політичних змін та подій, які відбувалися всередині партії. Партія намагалася більш прозоро та докладно висвітлювати всі інституційні та політичні зміни, які відбувалися всередині неї. Це стало не останнім інструментом завоювання довіри електорату та максимального наближення його до роботи партії. «Демократична партія» поставилася до цього серйозно та забезпечила інформаційну систему на основі останніх високоякісних технологій. Усі внутрішні дебати партії та її політичне життя було висвітлено в Інтернеті, що давало змогу всім зареєстрованим на сайті партії громадянам отримати для себе необхідну інформацію, а також взяти участь у живій внутрішньопартійній дискусії та навіть внести свої пропозиції [435].

Таким чином, прийняття та приділення уваги тим актуальним питанням, які були зазначені в програмному документі «Демократичної партії», не примусили на себе довго чекати, і вже у 2013 р. результати виборів були прогнозовані і партія отримала перемогу з результатом у 29,5 %. Отже, у 2013 р. країна обрала лівоцентристів на чолі вже з новим лідером П. Берсані. Такий результат здебільшого мав місце завдяки чіткій програмі «Демократичної партії», яка пропонувала, перш за все, заходи, які були спрямовані на виведення країни з рецесії, до якої завів минулий уряд. Водночас чітко простежувався факт гри в лідери на

політичній сцені країни, і це передбачало активну популістську риторичку, яку використовували лідери провідних партій. Зокрема, усі сподівалися, що в Італії стався перехід в бік конструктивної альтернативи, надію на яку подали ліві сили.

Втім, до успішного представлення на виборах 2013 р. у «Демократичній партії» відбувалися певні трансформації, які, як ми зазначали вище, були характерними для лівого спектру італійської партійної системи. У 2012 р. «Демократична партія» Італії трансформувалася в коаліцію «Італія. Загальне благо» (Italia.Vene.Comune) [420]. Ця коаліція лівоцентристського спрямування була створена спеціально напередодні парламентських виборів 2013 р., для того щоб остаточно визначити кандидата на посаду прем'єр-міністра. Для цього були проведені попередні вибори в листопаді 2012 р., у них взяли участь п'ять кандидатів, серед яких був П. Берсані, який здобув перемогу. За допомогою створеної коаліції лівий фланг хотів посилити свої позиції на майбутніх виборах шляхом приєднання до коаліції нещодавно створених партій. Саме такою і стала партія екологічного спрямування «Ліві. Екологія. Свобода».

Після розпаду окремого ряду дрібних лівих політичних партій та у зв'язку з виходом з політичної арени «Соціалістичної партії» почалося будівництво нової партії «Ліві. Екологія. Свобода». Новостворена партія відстоювала принципи цивільної держави, підтримувала необхідність соціальної справедливості та проявляла активний інтерес до нагальних проблем екології. Італійська політична партія «Ліві. Екологія. Свобода» («Sinistra. Ecologia. Libertà»), лідером якої став Нікі Вендола, була створена у 2009 р., незважаючи на те, що в 2012 р. партія була приєднана до лівоцентристської коаліції «Італія. Загальне благо», на парламентських виборах 2013 р. вона виступила окремо та увійшла до парламенту (Палата депутатів – 25 місць, Сенат – 7 місць) [421, р. 1101]. Втім, незабаром після проведення виборів екологісти вийшли з парламентської більшості, бо були проти вступу її союзника «Демократичної партії» до коаліції з правоцентристами.

Офіційний документ партії «Ліві. Екологія. Свобода», у ролі якого виступав Статут, здебільшого не дуже відрізнявся

від Статуту головної партії лівого спрямування – «Демократичної партії». Його основні положення ґрунтувалися на принципах свободи, солідарності та рівності, а фундамент складала принципи Конституції. Відкрита та демократична політика партії закликала до участі в партії чоловіків та жінок, забезпечуючи таким чином їх повну політичну участь у керівних органах та виконавчій владі, а також сприяла залученню молодого покоління до політики. Політичні позиції всередині самої партії визнавали рівність статей, віку, релігійних переконань, гендерну ідентичність, національність. Ці елементи стали прототипом «Демократичної партії», яка детально виклала це в Кодексі етики партії. Основними органами партії виступали Національний президент, національний конгрес та національна президія [483].

Занепад авторитету Італії як країни на політичній арені, зумовлений економічною кризою яка призвела надалі до соціальної нерівності та бідності населення; ненормованого робочого графіку статистичного робітника та відокремлення соціальних та індивідуальних прав громадян. Тому одним із завдань партії була спроба подолання та вихід з довгострокової кризи в якісно новому форматі. По-перше, партія екологів ставила практику перетворення як альтернативний засіб виробництва та споживання.

Отже, свою роботу, відповідно до представленої програми перетворення, партія планувала розпочати зі створення робочих місць та встановлення мінімальної заробітної платні, охорони навколишнього середовища, реформи інститутів конституційного та виборчого законодавства, а також політики щодо іммігрантів. По-друге, окремим фактом було те, що пережито окремий процес народження партії, і це створювало проблеми, пов'язані з узгодженням загального розуміння її місії в нестабільній політичній ситуації [454]. Відправною точкою в цьому стало представлення партії без першого парламентського представництва на італійському та європейському рівнях, а починаючи з 2010 р. проходить її визнання на місцевому рівні, у регіонах та муніципалітетах [483].

У 2013 р. партія приєдналася до групи європейських соціалістів, сподіваючись, що вони можуть зробити свій

внесок у європейські переконання та вплинути на їх згубну політику стосовно кризи. Зазначимо, що партія хоч і була заснована на лівоцентристській ідеології, але належала до лівого спектру партійної системи. У 2014 р. між партіями «Ліві. Екологія. Свобода» та «Демократичною партією» виникли непорозуміння. «Ліві. Екологія. Свобода» досить різко поставилася до політики, яку почав проводити уряд прем'єра М. Ренці та фракція «Демократичної партії» з приводу реформи трудового законодавства. Ця реформа більше відома під назвою Jobs Act. Її проведення викликало масові акції протесту, причиною яких стало негативне ставлення суспільства до цієї реформи [421, р. 1098]. Втім, ще раніше, у червні 2011 р. більшість італійців шляхом референдуму висловили своє невдоволення державною політикою з питань електроенергії та водяного балансу, де партія «Ліві. Екологія. Свобода» якраз виступила як альтернатива цих прав. Отже, свої парламентські дії партія екологічного спрямування намагалася здійснювати усупереч політиці жорсткої економії М. Монті та чинного уряду М. Ренці.

Таким чином, створення в 2009 р. партії «Ліві. Екологія. Свобода» було вдалою спробою об'єднати традиційний лівий спектр італійської політики. Це була змішана партія, до якої увійшли й колишні ліві демократи, і соціалісти, й екологи, що дало змогу об'єднати навколо себе понад сто тисяч членів. Ця партія мала жорстку соціал-демократичну традицію, тому ставилася дуже жорстко до політики соціальних скорочень. Водночас ліві екологи потребували нових громадянських свобод для іммігрантів, що викликало невдоволення центристів М. Монті, а також партія мала чітку «зелену» стратегію розвитку суспільства, на відміну від «Демократичної партії».

Розглядаючи партійну систему Італії в цілому, можна зробити висновок, що соціально-політичні умови, у яких опинилася сучасна Італія протягом аналізованого дисертантом періоду, були не зовсім сприятливі. По-перше, це регіональна диспропорція, яка переростала в масову міграцію з Півдня на Північ, що викликала невдоволення жителів північних регіонів, а згодом перетворювалася в масові страйки. По-друге, економічна криза, яка вибухнула у

2008 р. та зачепила майже всі європейські країни. Зазначимо, що в умовах світової економічної кризи Італійська Республіка виявилася однією з держав, що значно постраждали в економічному та соціальному плані. Однак, передумови цього почали формуватися ще раніше, оскільки на початку кризи економіка Італії і так перебувала в стадії стагнації. У зв'язку з цим, керівний уряд намагався знайти заходи, які могли б стримувати економіку Італії на плаву, у першу чергу, це проявлялося в підвищенні податків. Водночас така політика уряду викликала масові невдоволення населення Італії, яке і без цього переживало не кращі часи.

Таким чином, соціально-політичні умови, у яких опинилася сучасна Італія, стали відштовхуючим моментом для провідних партій Італії та формування їх передвиборчих програм. У першу чергу, це були соціальні проблеми, які завжди відкладалися політиками на другий план, у зв'язку з чим рівень зайнятості населення, безробіття та соціального захисту був катастрофічно низьким.

Аналіз сучасної партійної системи Італії дозволяє говорити про тенденцію до почергового прибування при владі двох провідних блоків. Це засвідчує сформовану класичну блокову систему в Італії. Автором було проаналізовано формування, становлення та установчі документи, зокрема, передвиборчі програми тих партій, які мали вагу в парламенті.

Поділяючи партії за їх ідейними уподобаннями, ми відзначили правоцентристський напрямок, до якого увійшли такі партії, як: «Вперед, Італія», «Ліга Півночі», «Новий правий центр», «Рух п'яти зірок», «Національний Альянс». Ліберальний напрямок партійної системи, який представили «Союз Центру» та Громадянський рух «З Монті за Італію», партії лівого спрямування, зокрема «Демократичну партію», «Ліві. Екологія. Свобода».

Дослідивши політичні програми провідних партій Італії, визначено, що в центрі уваги суспільства країни перебувають питання реформи галузей державного управління; освіти, соціального та пенсійного забезпечення; охорони навколишнього середовища; шляхів подальшого розвитку

економіки; зовнішньої політики, зокрема, європейської інтеграції.

Окрема увага приділена популістському об'єднанню «Рух п'яти зірок», який був створений, по-перше, для того, щоб завдати удару по традиційних партіях Італії, які були у влади вже досить довго, а по-друге, як партія-протест, яка дуже вдало здобула симпатії електорату. Досліджуючи популізм, зроблено висновок про те, що він несумісний з функціями управління і прийняття рішень. Арена, на якій популізм має успіх, та на якій відчутна недостатність легітимності і наявні кризи: економічна напруга, модернізація, політичні застої тощо. Такі партії функціонують як акумулятор популістської мобілізації населення. Відповідно до цього ці партії не зацікавлені в подоланні суспільних криз. На першому місці в їх діяльності стоїть, переважно, делегітимізація традиційної парламентської системи.

3.3. Трансформація партійної системи Республіки Кіпр у рамках ЄС

Вступ Республіки Кіпр до ЄС в 2004 р. ознаменував якісно новий етап в історії країни, коли змін зазнало політичне життя, економічні орієнтири, з'явилися нові перспективи, нові виклики та проблеми. Вплив на партійну систему країни позначається загальноновизнаними тенденціями, пов'язаними з соціально-економічними змінами (послаблення соціальної бази лівих сил), зі змінами національної політичної культури, з трансформацією структур політичної комунікації, зі змінами політичного порядку денного, з економічними проблемами обумовленими зростом взаємозалежності між європейськими державами [451]. Але для Кіпру важливим фактором став також новий соціальний розкол, який виник в 2004 р. між прихильниками плану Аннана та його критиками. Тобто, починаючи з 2004 р. головним фактором впливу на партійну систему Республіки Кіпр стає фактор Європейського Союзу. Особливістю однак постає те, що цей фактор був пов'язаний не з характерним для багатьох країн Європи соціально-політичним розколом щодо ставлення до членства країни в союзі, а зі специфічним для Кіпру новим розколом щодо

перспективи возз'єднання острова. Зокрема план Аннана розділив суспільство і став предметом широких дискусій в партіях, виявивши в них розкол, що створювало передумови для створення нових партій.

Таким чином, першими змінами в кіпрській партійній системі в перші роки членства в ЄС стало створення невеликих партій або виборчих груп здебільшого колишніми членами ДІСІ, незгодними з позицією партії щодо кіпрської проблеми, а саме прийняттям партією плану Аннана. Так в 2004 р. колишнім членом Демократичного збору Я. Матцісом було створено партію «За Європу». Метою її стало отримання голосів на виборах тих прихильників ДІСІ які не погодилися з підтримкою партії плану Аннана [376]. Партія Європейська демократія/ЄВРОДІ (Ευρωπαϊκή Δημοκρατία/ΕΥΡΩΔΗ) була створена П. Продрому також в 2004 р. ЄВРОДІ прийняла позиції право-центристських сил [511]. В 2005 р. деякі члени ЄВРОДІ відділилися щоб у співробітництві з партією Нові горизонти створити Європейську партію/ЄВРОКО (Ευρωπαϊκό Κόμμα/ΕΥΡΩ.ΚΟ.), яку очолив Д. Сулуріс. Курс партії характеризувала теза про те, що єдиним життєздатним варіантом рішенням кіпрського питання є європейське рішення, яке може гарантувати демократичний характер і принципи, на яких заснований ЄС. З цієї причини партія виступала проти будь-якої спроби відновлення плану Аннана [532]. Тобто головним наслідком стає фрагментація партійної системи Республіки Кіпр. В подальшому така фрагментація також мала прояви і знову була пов'язана з ДІСІ. В листопаді 2015 р. відділилася від партії євродепутат Е. Феохарус виражаючи розчарування щодо курсу партії, а саме позиції лідера і на той час президента Н. Анастасіадіса у переговорах щодо кіпрської проблеми. В січні 2016 р. Е. Феохарус створила партію Рух Солідарність (Κίνηση Αλληλεγγύη). Першочерговою метою партії стало повне звільнення Кіпру шляхом досягнення демократичної угоди, яка буде ґрунтуватися на правах людини, принципах і цінностях ЄС і ООН [543]. Перед парламентськими виборами 2016 р. ЄВРОКО приєдналася до Руху Солідарність [578]. Отже, непримиренність позицій серед правих сил стала причиною фрагментації. І хоча загалом ці позиції стосуються

кіпрської проблеми, слід зазначити, що саме референдум з плану Анна став відправною точкою змін в партійній системі.

Забезпечення 76% голосів проти плану Аннана і зміна партійного поля на Кіпрі позначило партійну деідентифікацію кіпрських громадян. Громадяни в своїй більшості перетворилися з прихильників партій у виборців, які не вагалися в залежності від політичних позицій партії, за яку вони голосували на попередніх виборах. Така позиція громадян робила більш важкою роботу політичних партій [583]. До того ж ситуація, що виникла після 2004 р. показувала, що влада політичних партій стрімко зменшується. За даними Євробарометру 2005 р. 72% опитаних не довіряли політичним партіям [528]. В 2008 р. вже 75% не довіряли політичним партіям, а 37% опитаних кіпріотів відповіли, що вони не відчувають належності до будь-якої партії [405]. В 2010 р. 76% респондентів не довіряли партіям і 51% відповіли, що не відчувають близькості до партії, за яку вони голосували на попередніх парламентських виборах [529]. В такому політичному середовищі політичним партіям необхідно було відповідати потребам часу, адже громадяни в цих умовах стають схильними не до партій, а до конкретних політичних позицій. Це багато в чому пояснює нову сторону партійного життя на Кіпрі – дискусії щодо реформування виборчого законодавства, що в першу чергу торкається запровадження горизонтального голосування, що надає виборцю права вільно голосувати за того кандидата, якого він вважає гідним, незалежно від партійного походження.

Слід зазначити, що пропозиції щодо переходу до нової системи голосування почали з'являтися ще в середині 1990-х р. Обговорення ініціювалися КОП, а також ДІСІ. Але актуальною ця тема стала вже після вступу до ЄС і в 2005 р. була вперше винесена на обговорення в парламенті партією зелених. В останні роки, дійсно, було представлено комплексну пропозицію щодо модернізації виборчого законодавства. За цим напрямом працює Платформа груп громадян «Прозорість зараз!». Так в листопаді 2013 р. організацією за підтримки вищезазначених партій було проведено дослідження з реформування виборчої системи Республіки Кіпр. В ньому, зокрема, серед недоліків

пропорційної системи виділяться неможливість обирати окремих кандидатів, а тільки партії, що призводить до неявки на вибори чи до великої кількості недійсних або незаповнених бюлетенів [547].

З того часу питання горизонтального голосування активно обговорюються політичними партіями Кіпру. Найбільш активно цим займається ДІСІ. Голова партії А. Неофіту говорить, що горизонтальне голосування надасть громадянам можливість обирати найбільш кваліфікованих кандидатів з кожної партії, створюючи сильну, ефективну і представницьку законодавчу владу [534]. Позиція зелених полягає в тому, що запровадження системи горизонтального голосування надасть можливість виразити свою думку на виборах громадянам, які не належать до певної партії [548]. Протилежну позицію займає АКЕЛ. Генеральний секретар партії А. Кіпріану стверджує, що горизонтальне голосування підвищить популізм політиків. Інтерес в цьому контексті представляє стаття в газеті «Харавгі», яка є однією з найбільших на Кіпрі та є видавничим органом АКЕЛ. Автор доходить висновку що система горизонтального голосування призведе до політичного «хамелеонізму», коли кожний кандидат буде намагатися задовольнити виборців всіх партій. Це призведе переходу депутатів з одної партії до іншої коли їм це буде вигідно [564]. ДІКО проти запровадження горизонтального голосування як окремої реформи, а погоджується обговорювати цю пропозицію в рамках цілого пакету реформ. ЕДЕК висловлює побоювання і виділяє проблемні питання стосовно горизонтального голосування: можливість деполітизації, виникнення дефіциту демократії через складність системи і т.д. [561]. Представник партії ЄВРОКО М. Йоргалас, визначив, що «Європейська партія виступає за зміни в виборчому законодавстві з метою встановлення виборчого процесу, який буде більш демократичним, та демократії, яка буде більш представницькою [584].

В березні 2015 р. Робоча група за горизонтальне голосування з представників ДІСІ, КОП та Альянсу громадян за підтримки групи «Прозорість зараз!» представила проект закону, який дозволяє громадянину голосувати по горизонталі, або в рамках партії чи коаліції партій, або за

незалежних кандидатів. В опублікованому документі також детально пояснена процедура підрахунку позначок вибору і розподілу місць [560].

Важливою пропозицією, яка обговорюється і досі партіями паралельно з питаннями горизонтального голосування, є підвищення прохідного порогу в парламент. Підвищення порогу на виборах до 5% запропонувала ДІСІ в 2014 р., спираючись на необхідність недопущення можливого проходу крайніх політичних сил. Вже в червні 2014 р. А. Неофіту розпочав консультації з іншими партіями щодо реформування виборчого процесу і представив остаточні пропозиції: одночасне проведення парламентських та місцевих виборів; збільшення прохідного порогу до 4%; введення горизонтального голосування. Стосовно введення горизонтального голосування, то воно буде поширене лише на обмежену кількість місць. Для цього ДІСІ пропонує створення додаткових місць в парламенті, на які будуть обиратися депутати не за округами, а за єдиним державним округом [562].

Більше за все протиріч викликає питання підвищення порогу. Позиції партій активно обговорюються в рамках інтерв'ю з громадськими діячами та представниками політичних сил. АКЕЛ підтримує цю ідею, ґрунтуючись на тому, що з такий поріг не дозволить випадковим утворення без свого бачення та політичних позицій увійти до «храму демократії» [574]. Менші партії, такі як ДІКО, ЕДЕК, Рух зелених, висловлюються проти такої зміни. Вони вбачають в цьому цілеспрямовану політику найбільших партій виключення з парламенту маленьких [584]. Тим не менш, в листопаді 2015 р. голосуванням в парламенті було прийнято зміни до виборчого законодавства і підвищено прохідний поріг до 3,6%. Крім того було змінено прохідний поріг до третього розподілу місць до 7,2%. За проголосували ДІСІ та АКЕЛ, проти – всі інші партії. Таким чином, цей закон стає важливим фактором змін на кіпрській партійній карті, яка існувала протягом останніх 25 років з використанням порогу 1,8%. За пів року до парламентських виборів 2016 р. партії повинні були пристосуватися до нового виборчого середовища. Прийняття цього закону може розглядатися

останньою спробою великих партій обмежити можливості нових політичних сил щодо впливу на існуючу систему.

Поправки до закону про вибори 2015 р. крім того встановили вперше в Республіці Кіпр правові рамки виборчої кампанії. Було визначено конкретні терміни: виборча кампанія починається за три місяці до дня виборів і закінчується за 55 годин до початку голосування, коли всі агітаційні матеріали повинні бути видалені [473].

Відзначимо, що після вступу в ЄС на Кіпрі продовжувалося також вдосконалення законодавчої бази щодо виборчих прав. Так, в 2006 р. в Республіці Кіпр було надане право голосу на виборах ув'язненим. Крім того, відповідно до рішення Європейського суду з прав людини 2006 р. було прийнято закон, який дозволив туркам-кіпріотам, які проживають на територіях контрольованих Республікою Кіпр право обирати та бути обраними.

Важливим аспектом, що впливав на функціонування кіпрської партійної системи вже за часів членства в ЄС стало врегулювання питань фінансування партій та їхньої діяльності. Слід нагадати, що на момент вступу вся система партійного фінансування Республіки Кіпр засновувалася лише на виплатах з держбюджету тільки парламентським партіям. В 2004 р. вперше та невдало був представлений до розгляду законопроект з цього питання. Далі така спроба була зроблена в 2007 р. Ці законопроекти були предметом численних дискусій у парламенті протягом 2005-2010 рр. Помітимо, що така активізація обговорень вищезазначеної теми була обумовлена вимогами наближення до європейських стандартів не тільки стосовно діяльності партій, але і стосовно актуального для Кіпру питання боротьби з корупцією. Так, в 1999 р. Республіка Кіпр приєдналася до Групи держав проти корупції/GRECO. В 2001 р. ПАРЕ опублікувала Рекомендації щодо системи фінансування партій. Серед них зазначалося, що необхідно, з одного боку, розподіляти фінансові внески відповідно до політичної підтримки партій, яка оцінюється на основі кількості голосів на виборах, а з іншого боку, необхідно дозволити новим партіям увійти на політичну арену і конкурувати на справедливих умовах з усталеними партіями. В 2003 р. на Кіпрі був створений Координаційний орган проти корупції. В

тому ж році Республіка Кіпр прийняла рекомендації GRECO щодо прозорості в фінансуванні партій зобов'язуючись їх реалізувати.

В результаті в 2010 р. Комітет з діяльності інститутів мав справу з «приватним законопроектом 2009», названим Закон «Про реєстрацію, фінансування політичних партій та інші подібні питання». Важливим фактором стало прибуття на Кіпр в жовтні 2010 р. робочої оцінюючої групи GRECO в рамках оцінюючого раунду. Протягом цього візиту група оцінювала саме прозорість партійного фінансування і надала рекомендації. Всі матеріали і звіт був опублікований в квітні 2011 р. А ще в лютому 2011 р. парламент Республіки Кіпр прийняв Закон про реєстрацію, фінансування політичних партій та інші подібні питання [518].

Переходячи до аналізу закону, в першу чергу помітимо, що в ньому надається нове тлумачення політичних партій. Поняття «політична партія» означає союз або групу осіб, яка бере участь у формуванні політичної волі народу і бере участь в президентських, парламентських, муніципальних виборах і виборах до Європарламенту з метою реалізації своєї політичної програми, яка функціонує в правових рамках, встановлених Конституцією та законами держави, і включає як парламентські так і непарламентські партії». Правила створення та реєстрації партій залишилися незмінними, але дуже чітко підкреслювалося, що «внутрішня структура і діяльність партій повинні слугувати вільному функціонуванню демократичної держави» [551]. Введення тез стосовно Європарламенту, демократії дають змогу знову говорити про вплив євроінтеграційних процесів на рівні законодавства.

Основні положення Закону про реєстрацію, фінансування політичних партій та інші подібні питання полягають в наступному. В першу чергу, фінансування всіх зареєстрованих політичних партій. Розміри державного фінансування визначаються Радою Міністрів. Парламентські партії рівномірно розподіляють 22%, а другу частку отримують інші партії відповідно до кількості голосів на останніх виборах. Закон також передбачає фінансування партій на виборах. Таке фінансування залежить від мінімальної кількості висунутих кандидатів і кількості

виборчих округів. Непряме державне фінансування надається політичним партіям підчас парламентських виборів і кандидатам на президентських виборах в формі безкоштовного ефірного часу.

Приватне фінансування політичних партій та виборчих кампаній до приїзду робочої оцінюючої групи GRECO в 2010 р. не регулювалося. Воно було дозволене без будь-яких обмежень. Тобто, в 2011 р. на Кіпрі були вперше представлені норми, регулюючі фінансування політичних партій з приватного сектору. Відповідно до статті 5 закону, партії мають право отримувати законні приватні грошові внески, або від названої особи або анонімно. Однак, кожен такий внесок на рік не може перевищувати 8000 євро від фізичних осіб, 20000 євро від компаній з обмеженою відповідальністю і 30000 євро від компаній, перерахованих в фондовій біржі. Крім того, політична партія не має права приймати приватні внески від будь-яких державних органів, осіб або компаній, приймаючих участь в роботі казино або тоталізаторів, незаконних підприємств або державних компаній, від компаній, які контролюються іншими державами. Тим не менш, передбачається, що внески можуть бути отримані без обмежень від державних органів якщо вони виступають в якості спонсорів у заходах, організованих партіями. Не передбачається оподаткування ані державного ані приватного фінансування. Політичні партії не обмежені стосовно їхніх витрат. Однак принаймні 80% повинні бути передані виключно через банківські установи [551].

Окремою статтею розглядається не менш важливе питання контролю за фінансуванням та витратами партій. До прийняття Закону партії мали зобов'язання загальної звітності, що відносяться до будь-якої юридичної особи. Крім того, політичні партії, які отримували державне фінансування, зобов'язувалися надавати звіти про витрачання цих коштів Голові парламенту протягом трьох місяців після закінчення фінансового року. Не було ніякого зобов'язання надавати звіти про фінансування з приватних джерел. Законом 2011 р. передбачається, що фінансове управління політичних партій, у тому числі їх доходів і витрат, підлягає щорічному аудиту Генерального аудитора. Всі зареєстровані на Кіпрі політичні партії зобов'язані вести

книги звітності. Політичні партії мають оприлюднювати резюме своєї фінансової звітності, а Генеральний аудитор публікувати звіт з аудиту. Закон про політичні партії передбачається штраф (до 8000 євро) за його порушення. У випадках повторення порушення може бути накладено санкції у вигляді часткового або повного позбавлення регулярного фінансування партії [551].

Таким чином, прийняття Закону про реєстрацію, фінансування політичних партій та інші подібні питання стало важливим кроком до прозорості та регулювання одного з найважливіших аспектів функціонування партій. Такий крок обумовлений процесами євроінтеграції Республіки Кіпр та необхідністю в результаті цього наближення до міжнародних стандартів. До того ж у зв'язку з відсутністю єдиного закону про партії, він став головним в цій сфері законодавчим актом Республіки Кіпр. Тим не менш, цей закон охоплює лише деякі сторони діяльності політичних партій, а представлені в законі положення загалом носять загальний характер. Наприклад, документ містить деякі загальні правила і критерії щодо виділення державного фінансування, але не має детального регулювання як і на що ці гроші повинні витратитися і т.д.

Закону 2011 р. була надана негативна оцінка Групою держав проти корупції/GRECO. В своєму звіті про оцінку третього раунду (квітень 2011 р.) організація надала ряд рекомендацій щодо вдосконалення документу. З метою відповідності рекомендаціям у вересні 2011 р. почалося обговорення змін до закону, а в грудні того ж року був поставлений на голосування новий закон. В результаті було прийнято Закон про реєстрацію та фінансування політичних партій 175(I)/2012. Аналіз змісту закону дає нам змогу виділити нововведення та зміни. Партії повинні представляти комплексні річні звіти для незалежного аудиту. Виборчі доходи і витрати повинні міститися в цих щорічних звітах. Змінені обмеження на приватне фінансування: 50000 євро на рік для названої особи та 1000 євро для анонімної особи. Також введені обмеження щодо внесків від державних органів у вигляді спонсорства для проведення заходів, організованих партіями до суми 20000 євро на рік. Змінені також розміри штрафу за адміністративні порушення

до 20000 євро. До того ж стаття 6 закону 2012 р. зобов'язує партії надавати повну інформацію в бухгалтерських книгах, які ведуться на кожен рік окремо та поєднують в собі данні і партійних організацій. Новою вимогою стала відповідність цих книг діючим Міжнародним стандартам фінансової звітності [549].

Таким чином, можемо дійти висновку, що закон 2012 р. відповідає на ряд пропозицій, піднятих GRECO. Закон спрямований на забезпечення більшої підзвітності та забезпечення єдиних стандартів бухгалтерського обліку політичних партій та перевірки їхніх рахунків. Закон охоплює політичні партії та пов'язані з ними організації.

Тим не менш, закон 2012 р. викликає багато дискусій, які призвели сьогодні до обговорення можливості прийняття іншого закону про політичні партії. Як зазначається у звіті ЄС про боротьбу з корупцією, цього закону не достатньо, щоб досягти необхідної прозорості та підзвітності партій. Неохопленими залишаються деякі аспекти; закон не містить окремих положень щодо моніторингу фінансів виборчих кампаній або окремими пожертвуваннями вище певного порогу, законом не передбачено своєчасне і комплексне видання партійних рахунків. В 2013 р. GRECO опублікувала Звіт про відповідність третього раунду. Було зазначено, що задовільно здійснено два з восьми пунктів рекомендацій [479].

Організація «Громадянський фронт» («Πολίτης μπροστά») висунула свої пропозиції щодо фінансування партій, які були запропоновані до розгляду в парламенті, але відхилені партіями АКЕЛ, ДІКО, ДІСІ, ЄВРОКО та частково ЕДЕК. Серед таких пропозицій наприклад: покарання за затримки подання фінансової звітності у вигляді штрафу; публікація партіями фінансової звітності, а не тільки звіту Генерального аудитора; переміщення доходів, витрат партій лише через банківські установи країни; полегшення умов для фінансування непарламентських партій. В червні 2014 р. було проведено нараду за темою «Закон про політичні партії та політичні рухи (модифікований) 2013-2014 рр.» за участю організації Міжнародна прозорість – Кіпр, яка внесла свої пропозиції щодо реформування Закону про політичні партії 2012 р. [520].

В 2014 р. вибухнув скандал щодо отримання партіями ДІСІ та АКЕЛ 2 млн. євро від фірми одного з грецьких бізнесменів Focus Maritime Corporation. Він викликав резонанс у суспільстві. Ця подія стала причиною внесення на обговорення проблем прозорості фінансування політичних партій Палатою Представників. На засіданні Комітету з діяльності інститутів в квітні 2015 р. було обговорено новий законопроект разом із зауваженнями Генерального аудитора та пропозиціями до закону від політичних партій [553].

В жовтні 2015 р. було прийнято Закон 171(1) 2015 про політичні партії (змінений). Положення закону змінили умови державного фінансування. Відтепер серед парламентських партій рівномірно розподілялося 15% від загальної суми. Чітко визначалося, що державне спонсорство партії отримують лише для участі у виборах і визначалися умови, за яких непарламентська партія може його отримати. Приватне фінансування не може надаватися анонімно і не повинно перевищувати 50000 євро на рік від тієї ж фізичної або юридичної особи. Більш жорстким став контроль за фінансами: партії повинні вести повний облік в бухгалтерських книгах фінансової звітності за кожний календарний рік, які можуть бути надані на незалежний аудит. Вся звітність повинна бути викладена на сайті партії. Тепер рух щонайменше 90% фінансів повинен здійснюватися через банківські установи. А рамки штрафу за порушення закону збільшено з 8000 євро до 20000 євро. Закон 171(1) р. включав і нові положення. Перші торкалися контролю за доходами і витратами передвиборчих кампаній, аналітичний звіт за якими повинен бути наданий не пізніше 3 місяців після виборів. Інші вказували на те, що всі положення закону щодо приватного фінансування і звітності стосуються і молодіжних, жіночих і сільськогосподарських партійних організацій [550].

Таким чином, питання фінансування партій стає одним із нагальних питань функціонування партійної системи в умовах членства Республіки Кіпр в ЄС. В цьому контексті залучені міжнародні організації та інститути по боротьбі з корупцією, кіпрські партії, громадянські організації. Головною метою стає набуття прозорості системи. Тим не менш, великі партії, що мають налагоджені канали та схеми

отримання фінансування не дають змоги дійти консенсусу в парламенті для прийняття всеохоплюючого регулюючого закону.

Іншою особливістю функціонування партійної системи Республіки Кіпр в рамках ЄС вимірюється як за якісним параметром змін, а саме поширення радикалізму і популізму, так і за кількісним параметром – поява право-радикальних та популістських партій і політичних рухів. Так в 2008 р. було створено партію Національний народний фронт/ЕЛАМ (Εθνικό Λαϊκό Μέτωπο/ΕΛΑΜ), яка зайняла позиції крайніх правих сил. Напередодні парламентських виборів 2011 р. було створено Зігос – Рух незалежних громадян (ΖΥΓΟΣ – Κίνηση Ανεξαρτήτων Πολιτών), Кіпрське прогресивне співробітництво (Κυπριακή Προοδευτική Συνεργασία/ΚΥΠΡΟΣ), об'єднаний рух Офіс прав громадянина – ЛАСОК (Γραφείο Δικαιωμάτων Πολίτη – ΛΑΣΟΚ). Перед виборами до Європарламенту 2014 р. було створено Альянс громадян (Συμμαχία πολιτών), об'єднання незалежних кандидатів «Послання надії» (Μήνυμα Ελπίδας). А в 2015 р. було створено партію «Дихання народу» («Πνοή Λαού»).

ЕЛАМ було створено як продовження грецької ультраправої партії Золота зоря або Хрісі Авгі (Χρυσή Αυγή), з якою кіпрська партія пов'язана ідеологічно і організаційно. Лише ближче до 2011 р. ЕЛАМ набрала характерних ознак сучасної політичної партії, коли з нагоди виборів публічно з'явилося керівництво партії, а в травні Генеральний прокурор Кіпру затвердив її в якості законної політичної партії [434]. Офіційною метою Національного народного фронту є робота для розвитку кіпрського еллінізму, зберігаючи його свободу і національну гідність. Серед позицій ЕЛАМ особливий інтерес викликають наступні: рішення кіпрської проблеми повинно засновуватися на інтересах еллінізму; ЕЛАМ виступає проти федеративного рішення; необхідність сприяння кіпрській і грецькій продукції та ініціативи створення виняткової економічної зони з Грецією; відміна державного фінансування для партій, скорочення заробітної плати політиків і держслужбовців; політика в сфері оборони засновується на ефективній співпраці з грецькими збройними силами. ЕЛАМ займає антимиграційну позицію, виступаючи за видворення всіх

нелегальних іммігрантів, визначення максимального числа іноземних іммігрантів, яким можна знаходитися на Кіпрі відповідно до потреб економіки, мінімізацію пільг політичних біженців і осіб, які шукають притулку. ЕЛАМ висловлює скептицизм по відношенню до ЄС, та виступає категорично проти євроінтеграції Туреччини [519].

Причинами створення Національного народного фронту саме в 2008 р. могли стати різні аспекти. З одного боку це можна пояснювати початком активних переговорів з турецько-кіпрською стороною щодо вирішення кіпрської проблеми після приходу до влади президента Хрістофіаса. З іншого боку це можна пояснювати ситуацією з мігрантами на Кіпрі і міграційною політикою уряду Хрістофіаса. З 1990 р. Кіпр вирішив відкрити свої кордони для трудових мігрантів для зменшення дефіциту робочої сили. 1999-2001 рр. були періодом «внутрішньої міграції» кіпрських циган з окупованих північних територій. Відкриття кордонів по лінії розмежування острову в 2003 р. сприяло масовому переходу турків-кіпріотів на південь і розширило масштаби націоналізму. На додаток до цього уряд Д. Хрістофіаса запровадив цілу систему грошових допомог мігрантам. До жовтня 2010 р. іноземцям загалом було надано 25 млн. євро державної допомоги. Розміри допомоги в Республіці Кіпр тоді були найбільшими серед країн Європи. Крім того зі вступом в ЄС відбувався прямий «імпорт» Європи в щоденні політичні дискусії, зокрема стосовно расизму, прав меншин, міграційного контролю і т.д. Тому міграція стала політизованою темою. Багато політиків навіть закликали ЄС допомогти Кіпру в управлінні мігрантами [481].

Отже, така ситуація була вагомою підставою для появи радикальної партії правого спрямування, якою став Національний народний фронт. Тим не менш, ЕЛАМ не є типовою крайньою правою, ксенофобською популістською партією, що зосередила би увагу на антимігрантському популізмі. Партія насправді має широку антиміграційну риторику, вважаючи іммігрантів реальною загрозою для соціально-демографічної, релігійної та культурної самобутності греків-кіпріотів, загрозою збільшення безробіття. Але антиміграційна риторика не стала центральним елементом політичної програми партії.

Популістські партії і політичні рухи почали виникати в Республіці Кіпр в 2011 р. Це був перехідний період, який поєднував економічну кризу і довгострокові тенденції політичної недовіри, що і забезпечило родючий ґрунт для поширення популізму. Серед населення Республіки Кіпр ближче до 2011 р. також посилювалися антиєвропейські тенденції, що були пов'язані як із кризою, так і з незмогою ЄС вирішити кіпрську проблему. Згідно даних Євробарометру в 2005 р. 56% громадян мали позитивний імідж ЄС [528], в 2010 р. – 47% [529], а в 2014 р. – лише 25% [581]. Аналіз головних засад новостворених рухів та партій дає змогу зрозуміти причини створення та цілі кіпрських популістів.

Зігос – Рух незалежних громадян був представлений як платформа за горизонтальне голосування. На організаційному з'їзді партії було проголошено, що Зігос створено для того, щоб було почуто голос безкорисливих технократів, а до парламенту обрано справжніх представників народу [559]. Кіпрське прогресивне співробітництво/КІПРОС закликала до об'єднання всіх розчарованих в формі функціонування політики Кіпру, щоб показати їм, що їхня участь в іншому і нетрадиційному русі, може забезпечити вирішення хронічних проблем Кіпру. Офіс прав громадянина – ЛАСОК головним вектором своєї діяльності визначив контроль за виконанням прав громадянина. Альянс громадян було створено з центральною метою звільнення від умов Меморандуму з «трійкою». Засновник руху Й. Лілікас критикує і уряд Хрістофіаса, і уряд Анастасіадіса, і європейських кредиторів у зруйнуванні економіки Кіпру. Він закликає до об'єднання усіх громадян незалежно від ідеологічної ідентифікації, він займатиметься усіма проблемами, які стоять перед суспільством з метою служити інтересам країни, а не ідеології [545]. Об'єднання незалежних кандидатів «Послання надії» було створено для участі в виборах до Європарламенту 2014 р. В основу було закладено принципи демократії як способу управління, горизонтального голосування як засобу для досягнення меритократії в партіях і управлінні державою, повної прозорості в економіці, прийнятті рішень і контролі інститутів та партій. Проголошеною статутном метою створення партії «Дихання народу» є очищення політичної

системи, відродження демократії, відновлення цінностей кіпрського народу, боротьба з корупцією і непрозорістю. Партією було проголошено декілька принципів, які мали привернути увагу електорату: термін дії в 7 років, протягом яких повинні бути досягнуті цілі; заборона членства в партії людей, які займали в минулому високу державну або партійну посаду [487].

Отже, ми можемо констатувати, що жодне з новостворених об'єднань не має конкретної програми, ідеології. По суті не представляючи інтереси жодної з груп населення, всі вони лише намагаються підстроїтися під потреби народу, переслідуючи лише виборчі цілі. Їхні розмиті гасла спрямовані проти існуючої системи, партій, або ж загалом на підтримку громадян Республіки Кіпр. Цікавим є той факт, що деякі утворення, незважаючи на їхні гасла, насправді, не є агентами оскарження системи. Адже вони складаються з політичних агентів, які раніше були пов'язані з основними партіями. Так, Й. Лілікас (Альянс громадян) пов'язаний з АКЕЛ, ДІКО і з ЕДЕК. С. Платіс (Послання надії) був кандидатом від ДІСІ на парламентських виборах 2011 р. Тобто вони використовують псевдопротестну риторіку виступаючи за зміни державної еліти, а не охоплюють послідовну антисистемну позицію. Це свідчить про поширення популізму, який мав специфічний кіпрський характер.

В цьому контексті цікавою є теза Й. Хараламбуса, який вказував на те, що всі новостворені кіпрські політичні організації демонструють змішану картину різних видів радикалізму, в тому числі і популізму з акцентом на вдосконалення управління. Чим далі нова формація від партійної системи, тим більше вона використовує популізм. ЕЛАМ також використовує популізм, але більше як метод маркетингу. В той же час, він визначає, що заради максимізації підтримки на виборах популізм також став тактикою, яку використовують і основні політичні сили, їхні окремі представники [373]. Тобто такі форми радикалізму як популізм та правий радикалізм, заснований на антимигрантській риторичі, стали головними на Кіпрі. Вони використовувалися як головна лінія новими партіями і окремими політиками, представниками великих партій.

Окремим пластом у функціонуванні партійної системи ми виділимо особливості, що стосувалися європеїзації кіпрських партій. Цей процес набув нових характерних рис, серед яких: участь в партійних групах Європейського парламенту, зміни моделей партійної конкуренції в рамках виборчих кампаній і боротьби за виборців, набуття європейськості партійної риторики.

Зі вступом в ЄС новим аспектом діяльності національних політичних партій стає участь в Європарламенті. Це стає поштовхом до кооперації національних партій з європейськими партіями та партійними групами. Як зазначають європейські дослідники Г. Маркс і К. Вілсон, національні партії мають значно більше спільного з партіями в тій же партійній сім'ї, ніж з іншими партіями в тій же країні. Партійні групи стали точкою контактів між національними партіями різних країн, сприяючи притоку інформації до національних партій. До того ж приєднання до великих партійних груп збільшує шанси впливати на політику ЄС зсередини. Це було можливістю для кіпрських партій у просуванні курсу країни в ЄС і досягнення прогресу у кіпрській проблемі. Таким чином в умовах євроінтеграції Республіки Кіпр в документах партій стали явними посилення на співпрацю з партійними федераціями і інститутами європейського рівня.

АКЕЛ є членом лівої політичної групи Європарламенту Європейські об'єднані ліві/Ліво-зелені Півночі/GUE/NGL (European United Left/Nordic Green Left). GUE/NGL є конфедеративною групою лівих сил, кінцевою метою процесу європейської інтеграції для яких визнаються більш якісні робочі місця і можливості для отримання освіти, соціальне забезпечення та соціальна солідарність, шанобливе ставлення до планети і її ресурсів, культурний обмін і різноманітність, стійкий економічний розвиток, а також послідовна мирна політика. Як зазначається самою АКЕЛ, вирішення кіпрської проблеми є головним спрямуванням діяльності і всіх контактів та ініціатив, які взяла на себе партія в рамках GUE/NGL [531].

Рух соціал-демократів ЕДЕК є членом Європейської соціалістичної партії/PES (Party of European Socialists). PES об'єднує соціалістичні, соціал-демократичні і робітничі

партії. Партія націлена на зміцнення соціалістичного і соціал-демократичного руху; вплив на рішення європейських інститутів і т.д. В Європарламенті партія формує фракцію Прогресивний альянс соціалістів та демократів/S&D (Progressive Alliance of Socialists and Democrats) та займає друге місце за численністю депутатів в ЄП.

ДІСІ ще в 1994 р. стала членом Європейської народної партії/ЕРР (European People's Party). ЕРР відноситься до правоцентристів, регулюється ідеологічними принципами християнської демократії, консерватизму і соціального лібералізму. Прагне до сильної Європи на основі федеративної моделі. Європейська народна партія є найбільшою політичною організацією в Європі, а також найбільшою групою в Європейському парламенті.

Рух за екологію та охорону навколишнього середовища став одним із членів-засновників Європейської партії зелених/ЕГР (European Green Party) в 2004 р. ЕГР прагне до сталого розвитку, де використання поновлюваних джерел енергії, стале сільське господарство та зелені робочі місця складають основу економічного зростання.

Демократична партія через кризу ідентичності довгий час була нездатна приєднатися до будь-якої партійної сім'ї. Зараз ДІКО належить до Прогресивного альянсу соціалістів та демократів/S&D. Ця група виступає за інклюзивне європейське суспільство, засноване на принципах свободи, рівності, солідарності, різноманітності і справедливості.

ЕДІ є членом європейської партії Альянс лібералів та демократів за Європу/ЕЛДР (European Liberal Democrat and Reform), яка є третьою найбільшою політичною силою в Європі. Цінностями ЕЛДР визначаються демократія, верховенство закону, права людини, толерантність і солідарність; справедливе суспільство; сталий розвиток і мир у всьому світі; розширення ЄС, прозора, демократична і підзвітна Європа, Європейська конституція.

ЄВРОКО і Альянс громадян є членами Європейської демократичної партії/ЕДП (European Democratic Party), що представляє собою коаліцію транснаціональний політичний рух, який має намір побудувати європейську демократію, засновану на загальних цінностях миру, свободи, солідарності

та освіти. EDP в Європарламенті належить до Альянсу лібералів та демократів за Європу.

Таким чином, зі вступом до ЄС всі основні кіпрські партії стали повноправними членами європейських партій і партійних груп відповідно до їхніх ідеологічних орієнтирів. Це вивело кіпрські партії за рамки національної партійної системи. Розвиток таких зв'язків діє як фактор легітимізації на європейському рівні для всіх партій. До того ж робота в Європарламенті надала можливість приймати участь в законодавчому процесі, бюджетних процедурах, здійсненні зовнішньополітичних повноважень та контролю за діяльністю органів управління на рівні ЄС.

Аналізуючи моделі партійної конкуренції в Республіці Кіпр, слід зазначити, що кіпрські партії продовжують використовувати всі традиційні шляхи комунікації з електоратом: масові мітинги в містах та селах, дзвінки додому, поширення брошур та друкованих рекламних матеріалів, інтерв'ю та прес-конференції за актуальними темами. Однак і ці традиційні шляхи мали свою специфіку, характерну для Кіпру. Так, особистий індивідуальний підхід членів партії до виборців був головною рисою тактики телефонних дзвінків та стратегії «від дверей до дверей». Підхід «від дверей до дверей» застосовувався ДІКО, АКЕЛ та ДІСІ як партійна тактика. ЕДЕК та ЕДІ дотримувалися традиційних методів. А от Демократичний рух боротьби з іншого боку вдавався до спілкування телефоном з виборцями, яким розкривалися основні напрями партійної політики. Масові мітинги в деяких випадках були завуальовані. Партії проводили великі зібрання на відкритих ділянках, на площах, стадіонах. Але вони проходили як культурні заходи, в основному концерти. В рамках таких заходів в тому числі мали місце виступи передвиборчого характеру.

Європеїзація кіпрських партій в цій сфері найбільш явно проявилася в професіоналізації організації передвиборчої кампанії. Професіоналізація торкнулася технічних аспектів, тематики, що використовувалася, та мобілізаційних ресурсів. Головним прикладом може слугувати використання послуг професійних консультантів, що працювали на партійне керівництво і допомагали в проведенні кампанії. Цим

користувалися всі партії. Крім того було розширено участь європейських парламентарів в кампаніях. ЕДЕК залучала їх до проведення лекцій та семінарів протягом кампанії. Кіпрські партії до того ж використовували логотипи та символи європейських партій на підтвердження своєї європейської ідентичності. Наприклад, ЕДЕК використовувала червону розу, що є символом європейських соціалістів. На відміну від професіоналізації кампанії інші аспекти були не такими явними, але не менш важливими. Отже, зі вступом Республіки Кіпр до ЄС всі партії проводили кампанії під впливом та за допомоги європейських партнерів. Деякі з них формували спеціальні органи для проведення передвиборчих кампаній, збільшували витрати бюджету. На зрушення в моделях конкуренції також вплинуло загальне розповсюдження інтернету та використання телебачення. Так, в 2006 р. парламентом було прийнято Закон (змінений) про Радіомовну корпорацію Кіпру 83 (I) 2006. Цей закон стосувався політичної реклами. Він вперше офіційно дозволив політичну рекламу в електронних ЗМІ (радіо і телебачення), а також визначав умови трансляції платної реклами та забезпечував надання рівного ефірного часу політичним силам. У зв'язку зі зниженням членства в партіях та політичної деідентифікації громадян для завоювання виборців партії винаходили нові організаційні моделі, виборчі моделі звернення до виборця. Їхньою метою було встановлення зв'язків із сегментами суспільства і групами інтересів, які раніше не були ними досягнуті. До того ж в таких умовах з'являлися нові утворення, що претендували запропонувати більш ефективне управління. Серед них «Свобода», заснована колишнім деканом Університету Кіпру С. Зеніосом, та «Ми залишаємося в Європі». Ці організації залучалися партіями до приєднання в рамках виборчої кампанії («Ми залишаємося в Європі» підтримала ДІСІ). Це відобразило партійну реакцію на появу нових лідерів громадської думки. Так партії включали до своїх виборчих бюлетенів цих новостворених лідерів, а ці нові лідери громадської думки бачили переваги в перебуванні у впливових колах та співпраці з партіями [373].

Тобто, європейська інтеграція Кіпру, вплинувши на моделі партійної конкуренції, не ліквідувала традиційні

форми боротьби за виборців, а лише сприяла їхньому доповненню новими методами. Однак, на нашу думку, деякі нові аспекти були не тільки продуктом європеїзації, але і результатом розвитку виборчих технологій загалом.

Питання змін у партійній риторичі кіпрських партій є ще одним проявом їхньої європеїзації. Зміни в партійних програмах, які мали місце ще з 1990-х рр., після вступу Республіки Кіпр до ЄС були розширені. Кіпрські партії почали широко використовувати теми функціонування ЄС та майбутнього євроінтеграційних процесів. Особливо це торкалося парламентських партій. Найпершим таким питанням, що надавало європейськості партійній риторичі стало обговорення Європейського конституційного договору. В 2005 р. Палата представників повинна була проголосувати з питання ратифікації документа. Тоді рішення про ратифікацію не було одностайним. АКЕЛ від початку зайняла негативну позицію стосовно конституції і не зважаючи на перебування в рядах коаліції разом із ДІКО та ЕДЕК, які були за, проголосувала проти. Подібна ситуація відбувалася і навколо Лісабонського договору. На відміну від інших партій АКЕЛ розпочала негативну риторичу. Партія проголосувала проти договору ґрунтуючись на тому, що він не в інтересах Європи та особливо робітників. Тим не менш голосами правих сил разом із партіями лівого уряду ДІКО та ЕДЕК Кіпр ратифікував угоду [533].

Приєднання Кіпру до Європейського валютного союзу також стало одним з питань партійної риторичи. На 2008 р. планувався перехід на євро. Комуністи ж пропонувала розпочати цей процес пізніше, в 2009 р. Але інші партії не пішли на компроміс з АКЕЛ, та вступ до Єврозони відбувся в 2008 р. До цього ж блоку ми додаємо і питання приєднання до програми НАТО «Партнерство заради миру». Більшість кіпрських політичних діячів і дипломатів спиралися на тезу про те, що ще в 2002 р. Європейська Рада вирішила, що тільки країни-члени, які є також членами НАТО або учасниками ПЗМ, мали право на операції Європейської політики безпеки та оборони. Але з іншого боку кіпріоти без ентузіазму сприймали ряд сфер діяльності НАТО. До того ж, саме турецька армія, друга найбільша армія НАТО, окупувала 37% території Кіпру. З 2009 р. це питання офіційно

підіймалося на урядовому рівні. Тоді уряд, який очолював представник АКЕЛ Д. Хрістофіас, висловлювався негативно щодо приєднання, в основному, на тій підставі, що це дискредитує зусилля уряду для створення єдиної демілітаризованої зони на острові, а також через ідеологічні причини. Хоча, всі інші партії, у тому числі і ДІКО та ЕДЕК висловлювалися на користь такого кроку [385].

Боргова криза Єврозони не могла оминати риторичку кіпрських партій, особливо заважаючи на те, що вона безпосередньо торкнулася і Республіки Кіпр в 2012 р. З 2010 р. з'являються заяви та посилання в документах та програмах партій на необхідність відновлення економіки та протистояння негативним наслідкам кризи. Вже в 2012 р. Єврокомісія, Європейський центральний банк і Міжнародний валютний фонд розглядали питання про виділення фінансової допомоги Кіпру в розмірі 17 млрд євро. Однак переговори з «трійкою», зайшли в глухий кут. В першу чергу через незгоду уряду Хрістофіаса (АКЕЛ, ДІКО та ЕДЕК) прийняти умови виконання трирічної програми жорсткої економії, яка включала вимоги 15-відсоткового скорочення заробітної плати в державному секторі і продаж державних підприємств приватному капіталу, відмови від індексації заробітної плати і норми тринадцятої заробітної плати. Питання кризи активно використовувалися партіями протягом президентської кампанії виборів 2013 р. Тим не менш, з приходом до влади Н. Анастасіадіса та в умовах безвихідності і необхідності прийняти умови Меморандуму з «трійкою» головна полеміка розгорталася між АКЕЛ та ЕДЕК з одного боку, які голосували проти, та ДІСІ і ДІКО, що голосували за. Результати парламентського голосування (29 за меморандум, 27 - проти) підкреслили принциповість питань кризи для політичних партій та загалом стали ще одним проявом розмежування партій за лінією ліві-праві.

Проблема міграційної кризи ЄС також зайняла своє місце в обговореннях на Кіпрі. Республіка Кіпр, в обличчі президента Анастасіадіса, що керує урядом, для зупинення неконтрольованого потоку біженців вважає необхідним усунути першопричини такого становища, звернути більш пильну увагу на ситуацію на Близькому Сході [225]. Вирішення кризи для Кіпру набуває ще більшої актуальності

в умовах, коли ЄС домовляється з Туреччиною про прискорення процесу вступу країни до ЄС в обмін на її допомогу в боротьбі з потоком мігрантів, які прямують до Європи. В свою чергу Кіпр має намір блокувати євроінтеграцію Туреччини, посилаючись на необхідність вирішення кіпрської проблеми. Ці позиції загалом висловлюють всі партії. Однак АКЕЛ в своїй риториці засуджує ЄС стосовно біженців та мігрантів. Комуністи пов'язують існуючу ситуацію із західним капіталізмом та імперіалізмом. АКЕЛ виступає за проведення політики заснованої на правах людини і міжнародного та європейського права.

Таким чином, в результаті того, що Республіка Кіпр стала повноправним членом ЄС, усі питання функціонування і розвитку союзу тепер стали частиною національної політики. Риторика політичних партій в цьому контексті набувала рис європейськості. Питання, що виникали стосовно майбутнього ЄС та нагальних проблем його розвитку, показали деякі розбіжності серед партій. Риторика АКЕЛ характеризувалася м'яким євроскептицизмом. З усіх питань ліві сили мали відмінну позицію, яка обумовлюється їхньою ідеологією.

Отже, розглянувши особливості функціонування партійної системи Республіки Кіпр в рамках ЄС ми можемо зробити наступні висновки. По-перше, з набуттям членства в ЄС з'явилися нові фактори впливу, які призвели до загальних змін в умовах функціонування партійної системи і до змін в політичних партіях, що мало прояв в подальшій їхній європеїзації. Всі ці фактори можна умовно поділити на внутрішні і зовнішні. По-друге, самі зміни в партійній системі мали як кількісний так і якісний характер. До якісних змін віднесемо фрагментацію партійної системи, засновану на позиціях з плану Аннана і кіпрської проблеми загалом; врегулювання питань фінансування партій; обговорення реформування і вдосконалення виборчого законодавства, що проявилися в дискусії щодо запровадження горизонтального голосування; зміну прохідного порогу до парламенту, розширення виборчих прав; поширення радикалізму і популізму; європеїзація кіпрських партій. Кількісні зміни проявилися в зміні структури партійної системи: створенні

після відколу від ДІСІ в правому фланзі партійної системи невеликих партій, появі право-радикальних та популістських партій. По-третє, європеїзація кіпрських політичних партій в рамках ЄС відобразилася в участі в партійних групах Європейського парламенту, змінах моделей партійної конкуренції в рамках виборчих кампаній і боротьби за виборців, набуття європейськості партійної риторики.

Боротьба за державну владу і участь в політичному управлінні є найважливішою функцією політичних партій. В умовах демократії боротьба за владу проводиться в ході виборів. Вибори дають партіям доступ до важелів влади, в першу чергу до формування парламенту, який є основним полем їхньої діяльності, або органів виконавчої влади. В кіпрській політиці через президентську форму правління виборами першого порядку є президентські вибори, які мають потенціал стати точкою повороту в політичній конкуренції. Система проведення у два раунди дозволяє змінювати тактику в рамках виборчої кампанії, а також початкові міжпартійні угоди. Парламентські вибори на Кіпрі залишаються тим не менш також важливими, навіть незважаючи на те, що загалом в умовах президентської форми правління парламент є достатньо слабким, а президент може працювати без більшості в парламенті. В цьому контексті важливо підкреслити також, що природа політичної системи Республіки Кіпр є такою що кожний уряд після смерті архієпископа Макаріоса обов'язково мав пряму підтримку однієї з двох головних партій АКЕЛ або ДІСІ, кожна з яких традиційно мала 30-35% голосів виборців у парламентських виборах. У зв'язку з цим розстановку сил в кіпрській партійній системі можливо прослідкувати лише комплексно, в контексті національних виборів, парламентських і президентських.

Першими національними виборами після вступу Республіки Кіпр до Європейського союзу були парламентські вибори 2006 р. Головним визначним фактором стає, те, що це були перші національні вибори після референдуму 2004 р. Вони повинні були показати як вплинуло негативне голосування щодо плану Аннана на розстановку сил. До того ж вибори 2006 р. проходили за президентства Т. Пападопулоса, який зайняв цю посаду в 2003 р. Тоді

кандидат від Демократичної партії був підтриманий АКЕЛ та ЕДЕК, які і увійшли до коаліційного уряду. Таким чином, ДІСІ була офіційною опозицією. Наступним важливим чинником стало те, що наприкінці 2005 р. Туреччина розпочала переговори щодо приєднання до ЄС. Уряд Республіки Кіпр бачив в цьому можливість отримати від Анкари ключові поступки в ході переговорів [467]

Отже, у виборах до Палати представників приймали участь АКЕЛ, ДІСІ, ЕДЕК, ДІКО, КОП, ЕДІ, ЄВРОДІ, ЄВРОКО, Рух вільних громадян (Κίνημα Ελευθέρων Πολιτών), який був утворений одним з депутатів ДІСІ, а також невеликі об'єднання Політичний рух мисливців (Πολιτικό Κίνημα Κυνηγών) та Народний соціалістичний рух (Λαϊκό Σοσιαλιστικό Κίνημα) [511]. Така велика кількість політичних партій і рухів, що загалом дорівнює одинадцяти, стає визначною, адже це відбувалося вперше в політичній історії Республіки Кіпр.

Головною темою виборчої кампанії для основних партій фронту проти плану Аннана стала кіпрська проблема. АКЕЛ особливу увагу приділила підтримці зближення з турецько-кіпрською общиною [565]. Особливе наголошення своєї позиції використовувалося партією для реабілітації після референдуму та підтвердження дотримання традиційної лінії партії. ДІКО представила кампанію, засновану на обіцянках і досягненнях діючого президента [580]. Першочерговим стало вирішення кіпрської проблеми і для ЕДЕК. Як і ДІКО, Рух соціал-демократів виступав за «європейське рішення» кіпрської проблеми, яке полягало у відмові від плану Аннана, а також від двозональної двообщинної федерації з політичною рівністю двох общин [579]. Соціал-демократи виступали за необхідність збільшення та поглиблення додаткової допомоги ЄС в кіпрському питанні щодо інтеграції Туреччини [524]. Тобто в програмах ДІКО та ЕДЕК явними були зрушення до націоналізму.

ДІСІ як офіційна опозиція будувала програму на критиці правлячої урядової коаліції. Основна увага приділялася питанням економіки та реформам, зокрема йшлося про податкову реформу, нову житлову політику та політику боротьби з дорожнечею [556]. Демократичний збір рекламував себе як соціально спрямовану політичну партію і

значну частину своєї програми присвятив політиці соціального забезпечення, було запропоновано дев'ять стовпів в сфері охорони здоров'я для створення сучасної європейської державної системи [525].

Питанням ЄС особливої уваги приділено не було. Загалом незмінною залишилася підтримка ДІСІ європейської інтеграції, в тому числі ефективне членство в Європейському валютному союзі [579]. Окремо слід виділити ЕДЕК, який офіційно агітував як представник європейської соціал-демократії на Кіпрі. А Партія європейських соціалістів у Європарламенті виступила з офіційною заявою на підтримку соціал-демократів на виборах і закликала до її підтримки на виборах [372]. Тим не менш питання європейської тематики лише частково та зверхньо розглядалися партією. Наприклад, партія запропонувала додаткові кроки, щоб здійснити приєднання Кіпру до Європейського валютного союзу. Також ЕДЕК висловлювалася за сувору бюджетну та інфляційну політику.

До того ж цікава ситуація прослідковувалася навколо партій центру протягом передвиборчої кампанії, ЕДЕК та ДІКО. Представляючи декларацію на вибори заступник голови ДІКО Н. Клеанфус визначив необхідність зміцнення регулюючої ролі партії, щоб ДІКО стала головною партією влади. Демократична партія збиралася демонструвати помірність на відміну від категоричності основних полюсів, АКЕЛ і ДІСІ. ДІКО закликала забезпечити сильний центр [578]. ЕДЕК також позиціонував себе як важливу силу центру в умовах поляризації. Заступник голови партії М. Сізопулос зазначав що ЕДЕК є партією, яка може стати частиною урядової коаліції [579]. Тобто на відміну від ДІКО соціал-демократи представляла себе не як можлива сила влади, а як регулюючий фактор в рамках коаліції.

Невеликі молоді партії свої передвиборчі кампанії загалом присвятили питанням економіки. Так ЄВРОКО закликала до стратегії розвитку, яка ґрунтувалася б на соціальному аспекті економіки і ринку, зі зростом зайнятості та соціальної справедливості [372]. ЄВРОДІ пропонувала європейську модернізацію держави і суспільства в інтересах громадянина [530]. Виключенням став Рух об'єднаних громадян, який особливу увагу приділив кіпрській проблемі,

виступаючи за європейське рішення, яке гарантувало би всім грекам-кіпріотам і туркам-кіпріотам рівні права і можливості.

Явка на вибори склала 89%. АКЕЛ отримала 31,13% голосів і 18 місць в парламенті, ДІСІ – 30,38% голосів і 18 місць, ДІКО – 17,92% і 11 місць, ЕДЕК – 8,91% і 5 місць, ЄВРОКО – 5,75% і 3 місця, Рух за екологію та охорону навколишнього середовища – 1,95% і 1 місце [523]. Таким чином, загалом електоральні позиції партій залишилися колишніми, за винятком додавання нової Європейської партії. Зелені знову отримали 1 місце. Невеликі молоді партії продовжували грати роль аутсайдерів. Новий парламент лише трохи відрізнявся від попереднього. Адже більшість у парламенті, представлена коаліцією між АКЕЛ, ДІКО та ЕДЕК пройшла на другий термін повноважень Палати представників. Лідер АКЕЛ Д. Хрістофіас був обраний на другий строк головою Палати представників.

Стабільність основних політичних сил і самої партійної системи була ще раз підтверджена. АКЕЛ і ДІСІ втратили по 3% голосів і по 1 місцю. В обох випадках виборчі втрати, в основному, впливали з дебатів щодо плану Аннана. Тим не менш, хоча АКЕЛ і отримала найбільшу кількість голосів, ліві сили потерпіли історичної поразки, яка пояснюється відходом партії від своїх принципів та засад в рамках діяльності уряду. Двома великими переможцями були ДІКО та ЕДЕК, однак, центр не отримав перевагу в цих виборах. Вибори 2006 р. зробили центр просто більш сильним, що багато в чому пояснюється лідерами партій. Таке зміцнення цих партій пов'язане зі зрушенням в громадській думці греко-кіпрської общини, більшість з якої обирала на той час поділ, а не спільне проживання з турками-кіпріотами.

Вже в лютому 2008 р. проходили в Республіці Кіпр вибори президента країни. Було висунуто 9 кандидатур, серед яких І. Касулідес від ДІСІ, підтриманий Рухом вільних громадян, ЛАСОК та ЄВРОДІ, депутат Європарламенту; Д. Хрістофіас від АКЕЛ, підтриманий ЕДІ, Головний секретар АКЕЛ, голова парламенту; Т. Пападопулос від ДІКО, підтриманий ЕДЕК, ЄВРОКО та КОП, діючий президент; та ще шість незалежних кандидатів. Одразу ж явною стає важлива деталь – вперше висунення свого кандидата Прогресивною партією трудового народу, голови партії. Цей

крок означав зміну курсу на користь відігривання вирішальної ролі в державному управлінні.

До того ж ці чергові вибори мали специфічний історичний контекст, який не міг не вплинути на передвиборчу кампанію і розстановку сил. Це були перші президентські вибори після відмови від плану Аннана. Тому вони мали шанс як і парламентські вибори 2006 р. опинитися в тіні референдуму. Від кожного з таборів були висунені кандидати, але при цьому ліві і праві, тобто Хрістофіас і Касулідес, мали достатньо гнучкі позиції до цього питання і цілилися на спільний електорат. По-друге, це були перші президентські вибори на Кіпрі в рамках ЄС. Тому вони не тільки викликали більш безпосередній інтерес серед європейських еліт, але і стратегія кожної з партій включала додаткові питання, форма яких залежала від розвитку ЄС. Демократичний збір, який загалом має імідж проєвропейської партії, висунув кандидата, який безумовно був набагато сильнішим в цьому аспекті за інших кандидатів, адже він був депутатом Європарламенту. Це особливо виграно могло використовуватися ним на контрасті з євроскептицизмом АКЕЛ. З іншого боку вступ до ЄС зіграв негативну роль для Пападопулоса, який отримав погану репутацію в європейських колах через «негнучкість» в кіпрській проблемі.

Отже в центрі виборчої кампанії знаходилися І. Касулідіс, Д. Хрістофіас та Т. Пападопулос. Кампанія кожного з кандидатів була збудована навколо одного або двох загальних питань. Відправною точкою кампанії Хрістофіаса стали більш гнучкі і сильні зусилля з вирішення кіпрської проблеми. Курс на антропоцентричну модель держави також став важливим питанням його програми. Загалом тактика Хрістофіаса суттєво не відрізнялася від кампаній АКЕЛ щодо зв'язків за рамками виключно з робітниками і нижчими класами. Вагомими сторонами кампанії Касулідеса були його позиція проти менталітету домінування політичних партій та його проєвропейська орієнтованість і звернення до європейських лідерів, які могли б допомогти в переговорах з кіпрської проблеми. Кампанія Пападопулоса була зосереджена на досягненнях його уряду з кіпрської проблеми, успішному вступі Кіпру до Єврозони, хорошому стані

економіки. Гасло «Ми сказали – ми зробили» слугувало рекламою Пападопулоса як політика, якому можна довіряти [438].

Розглядаючи передвиборчі програми кандидатів, можна дійти висновку, що характерна для парламентських виборів ідеологічна диференціація простежувалася і в цих виборах. Особливо яскраво це відображається якщо порівнювати позиції в соціально-економічній сфері. Наприклад Хрістофіас підтримував індексацію заробітної плати, пропонував широке державне забезпечення і припинення неоліберальної політики, відмову від підвищення пенсійного віку і зниження заробітної плати. В цьому полягала його політика антропоцентризму. Касулідес зосередився на ринковій конкуренції і висококваліфікованих робітниках. Його політика соціального забезпечення була істотно більш обмеженою по відношенню до різних цільових непривілейованих соціальних груп. Пропозиції Пападопулоса, що засновувалися на політиці його ряду 2003 – 2008 рр. загалом були обмеженими в ідеологічному аналізі. Говорячи про збільшення мінімальних пенсій та допомогу молодим сім'ям, інвалідам, більша увага приділялася конкретним сумах і цифрам. Така калькуляція пропозицій повинна була слугувати ознакою відповідального управління Пападопулоса. Стосовно питань ЄС кандидатів також можна розділити за ідеологічною ознакою на євроскептиків і євроентузіастів. Отже, для Д. Хрістофіаса фокусування на ЄС зводилося до пропозиції використання членства в ЄС для вирішення внутрішніх національних проблем. І. Касулідес і Т. Пападопулос в своїх програмах робили посилення на розвиток в політиці ЄС. Тим не менш і для них дискусії по Європі слугували в якості додаткового аспекту кіпрської проблеми. Кіпрська проблема навпаки по іншому розділила політичні сили. Була очевидною збіжність між підходами лівих та правих у звинуваченні чинного президента у його політиці.

Визначним було те, що всі три кандидати мали загалом рівні шанси напередодні виборів. За два тижні до виборів відсоток підтримки кожного з них був більший ніж на 30% [573]. Результати голосування 17 лютого 2008 р. підтвердили такий стан справ і І. Касулідес отримав 33,51%

голосів, Д. Хрістофіас – 33,39%, а Т. Пападопулос – 31,79% [409]. Таким чином кандидат від ДІКО був виключений з подальшої боротьби за посаду президента. А команди Хрістофіаса і Касулідеса мали два тижні для залучення на свій бік виборців ДІКО та ЕДЕК, КОП та ЄВРОКО. ЄВРОКО вирішила офіційно не підтримувати жодного з кандидатів. Соціал-демократи, ДІКО та КОП підтримали Хрістофіаса [568].

Оскільки обидва кандидати підтримували швидке, ефективно і гнучке рішення кіпрської проблеми, це питання не підіймалося у другому турі. Натомість протистояння по ідеологічній лінії ліві-праві загострилося і конкуренція зосередилася на трьох основних питаннях. По-перше, питання про реформу освіти, в якому Хрістофіас запропонував переорієнтуватися від етноцентризму до полікультурної концепції світу і націлювався переоцінити зміст історії. По-друге, питання ролі церкви, в якому Касулідес підривав християнські вірування АКЕЛ і Хрістофіаса і закликав архієпископа підтримати свою кандидатуру. По-третє, європейський аспект, який полягав у дискредитації програми Хрістофіаса, заснованій на членстві АКЕЛ лише в невеликому угрупованні Європарламенту GUE/NGL [374].

За результатами другого раунду переможцем та наступним президентом Республіки Кіпр став Д. Хрістофіас. Різниця між двома кандидатами склала 7% [409]. Перемога кандидата від комуністичної партії Хрістофіаса стала важливою подією як на національному рівні, так і на європейському, адже він став єдиним президентом-комуністом в усьому ЄС і першим на Кіпрі. АКЕЛ опинилася на вершині свого успіху за всю свою історію, адже становила головну політичну силу в рамках законодавчої та виконавчої влади. ДІСІ залишилася в опозиції. В умовах, коли для кіпрського народу головною метою було вирішення кіпрської проблеми, аргументи комуністів переважили аргументи ДІСІ щодо європейського курсу.

Таким чином, на президентських виборах 2008 р. біполярність партійно-політичної системи країни проявилася в повному об'ємі. В цій ситуації водночас в розстановці сил в партійній системі стало явним послаблення центру. З іншого боку політика партій в другому турі підтвердила політичну

культуру корпоративізму, адже всі партії зробили своє рішення з огляду на своє майбутнє та впливовість у процесі прийняття рішень, а не на ідеологічній близькості до одного з кандидатів.

В 2011 р. на Кіпрі проходили вибори до Палати представників в умовах нестабільності як економічної так і політичної. Політична нестабільність була пов'язана з ситуацією в уряді Хрістофіаса. Дотримуючись своїх передвиборчих обіцянок Д. Хрістофіас проводив активні переговори з лідером турків-кіпріотів М. Талатом. Ця політика викликала критику не тільки серед опозиції в обличчі ДІСІ, але і серед партій коаліції. Так на початку 2010 р. Рух соціал-демократів прийняв рішення про вихід з уряду. Голова ЕДЕК зазначив, що партія виступає проти наступних пропозицій Хрістофіаса: президентство по черзі, зважене голосування, коли греки-кіпріоти і турки-кіпріоти разом обирають президента та його заступника, перебування 50000 поселенців на острові [509]. ДІКО також не погоджувалася з курсом переговорів. Ще в квітні 2009 р. заступник голови партії Н. Пападопулос підняв питання виходу з уряду. Основними суперечними пунктами переговорів визначені президентство по черзі, «угода про співробітництво» установчих держав замість єдиного суверенітету, прийняття та визнання всіх законодавчих, виконавчих і судових рішень, актів і дій псевдодержави. Тим не менше партія залишилася в рядах коаліції. Слід також зазначити, що загалом протягом 2006-2011 рр. ЕДЕК і ДІКО критикували АКЕЛ за збільшення рівня безробіття, відмову від подачі заявки на приєднання до програми НАТО «Партнерство заради миру», освітню реформу, пенсійну реформу, різні аспекти економічної та податково-бюджетної політики. Так, до 2011 р. уряд Хрістофіаса працював у дуже агресивному середовищі. В рядах уряду не існувало єдності.

Економічна нестабільність була пов'язана з поширенням фінансової кризи в Європі, що на Кіпрі призвело до збільшення безробіття, стагнації сфери туризму, будівництва, промисловості та експорту. Разом з цим важливу роль відігравала політика Хрістофіаса щодо наступаючих економічних проблем. У виборчій кампанії 2008 р. він пообіцяв надання соціальних пільг розміром до 3 млрд. євро

протягом п'ятирічного терміну. В період 2008-2010 рр. політика уряду. спиралась виключно на безперервне зростання доходів, а не на стримування державних витрат. Тим не менше на початку 2009 р. стали очевидними проблеми з ліквідністю банків. В той час Хрістофіас підкреслював, що уряд має ефективний план для вирішення кризи [541]. Купівля кіпрськими банками грецьких облігацій в 2009 та 2010 рр. та удар кризи по Греції в 2010 р. зробили Кіпр ще більш уразливим. Отже політична криза була загострена економічними проблемами.

В той же час основні партії-претенденти на вхід до парламенту мали конкретні завдання та цілі на ці вибори. Так, наприклад, АКЕЛ опинилася в не виграшному становищі. Метою нового лідера партії А. Кіпріану було збереження лідерства партії або зведення до мінімуму відриву з ДІСІ. Демократичний збір в останні роки залучав до своїх рядів відомих прихильників відмови від плану Аннана та колишніх членів ДІКО. Партія намагалася поліпшити свій імідж серед виборців без будь-яких істотних змін у традиційних позиціях з кіпрської проблеми. В ДІКО виділилася група на чолі з Н. Пападопулосом, яка протистояла голові партії М. Карояну через те, що він допускав продовження політики Хрістофіаса стосовно кіпрської проблеми. Для ЕДЕК вихід з уряду за рік до виборів зміцнив довіру до її політики. Період відділення від правлячої коаліції дав соціал-демократам часову перевагу вираження розбіжностей і критики. Тому перед виборами партія була націлена на збільшення виборчої сили, щоб мати вплив на вибір голови парламенту.

У виборах 2011 р. приймали участь АКЕЛ, ДІСІ, ДІКО, ЕДЕК, ЄВРОКО, КОП, ЕЛАМ, а також Рух незалежних громадян/ЗІГОС, Кіпрське прогресивне співробітництво/КІПРОС та Офіс прав громадянина/ЛАСОК.

У зв'язку з нагальністю для кіпрського суспільства економічних проблем відповідно всі партії протягом передвиборчої кампанії велику увагу приділяли питанням економічного розвитку, протистояння кризі, це в свою чергу пов'язувалося з гнучкою соціальною політикою і боротьбою з безробіттям. Найбільш широкі пропозиції в цій сфері були представлені ДІСІ та ЕДЕК. ДІСІ розробив систему пропозицій політики по виходу з кризи та розвитку, яка була

представлена в формі політичної декларації «Кіпр 2020 – розвиток і солідарність». Головним аспектом декларації стала пропозиція запровадження нової моделі держави, яка буде продуктивною, виконавчою, наглядовою, соціально чутливою [566]. Ця стратегія заклала основу економічної програми партії, що будувалися на трьох стовпах: розвиток, управління державною власністю і обмеження державного марнотратства. Тобто по суті пропонувалося створити нову модель економіки та розвитку, в рамках якої держава виконувала регулюючу і соціальну роль. Для ЕДЕК головним завданням стало зміцнення соціальної ринкової економіки і протистояння кризі шляхом створення умов для сталого розвитку. За формулою «10+1» були представлені конкретні пропозиції з цих напрямів. Конкурентоспроможна і соціально орієнтована економіка стала одним з головних стовпів запропонованого партією народу Кіпру соціального договору [539]. АКЕЛ підтримала антропоцентричну економічну політику яка б ґрунтувалася на безперервному збільшенні економічної продуктивності через технологічну модернізацію, безперервне навчання працівників; модернізацію політики у сфері туризму, перетворення Кіпру в центр консалтингових послуг. Для протистояння та виходу із кризи визначалися вектори політики, спрямовані на бюджетну консолідацію. Досягнення президента в цьому питанні були поставлені на перший план [536]. ЄВРОКО представила пропозиції соціальної ринкової економіки, з метою подальшого розвитку та зростання, при збереженні держави загального добробуту і здорової вільної конкуренції [563].

Кіпрська проблема тим не менш залишилася в центрі уваги. Особливу увагу їй приділила ДІКО. Партія не погоджувалася приймати рішення, яке представлятиме собою щось менше, ніж двозональну двоохобщинну федерацію [555]. Подання заявки на приєднання Кіпру до ПЗМ вважалося основним компонентом, який нерозривно пов'язаний з ходом вирішення кіпрської проблеми. Засновувалася на кіпрській проблемі передвиборча програма АКЕЛ. Партія головним чином спиралася на політику уряду Хрістофіаса та її досягненнях [536]. ЕДЕК представила пропозиції за формулою «6+1», які зокрема включали запит

на призначення спецпредставника ЄС з кіпрської проблеми [537]. ЄВРОКО зробила кіпрську проблему головною темою своєї кампанії, критикуючи уряд і вимагаючи визначення нової стратегії. КОП представила традиційні позиції з кіпрської проблеми [563].

Іншим аспектом стає те, що і ЕДЕК і ДІКО продовжували протистояння як головні центристські партії, але цього разу обидві партії були націлені на створення єдиної центристської сили. Соціал-демократи закликали виборців ДІКО створити єдиний центристський простір, метою якого була співпраця з відкритою перспективою об'єднання. Демократична партія закликала виборців створити «новий центр», який міг бути продуктивним компонентом надійної та ефективної владної коаліції, з вагомою участю у прийнятті рішень [510].

Третьою особливістю виділимо активізацію згадувань ЄС та питань його розвитку, що в більшій мірі стосувалося безпекового аспекту. ДІСІ визначала необхідною активну участь Кіпру в Європейській політиці безпеки і оборони. Участь в ПЗМ пов'язувалася з вирішенням кіпрської проблеми та проблеми у відносинах ЄС-НАТО. ЕДЕК включив в свою риторику питання майбутнього ЄС. Голова партії Я. Оміру визначав, що основною умовою для розвитку в економічному і політичному полі є Європейський Союз федерального характеру, який контролюється демократичним сильним Європейським парламентом. А Прогресивна партія трудового народу питання ЄС широко розглядала в рамках 21-го Всекіпрського з'їзду партії наприкінці 2010 р. Так, визначалося, що уряд Хрістофіаса докладає зусилля для рівної участі Кіпру в європейських установах. Тим не менш в більшій мірі комуністи вдавалися до критики: «Сьогодні ЄС далеко від перетворення у простір, де панує право народів над інтересами монополій, капіталу і сильних держав-членів» [536].

Парламентські вибори пройшли 22 травня 2011 р. За їхніми результатами до Палати представників Республіки Кіпр пройшли шість партій: ДІСІ – 34,27% (21 місце), АКЕЛ – 32,67% (19 місць), ДІКО – 15,77% (9 місць), ЕДЕК – 8,93% (5 місць), ЄВРОКО – 3,88% (1 місце), Рух за екологію та охорону

навколишнього середовища – 2,21% (1 місце). Неявка на вибори склала 21,32% [512].

Таким чином, переможцем виборів став Демократичний збір. Була досягнута вища мета – партія мала достатній відрив від комуністів, майже на 2% більше. ДІСІ вийшов з кризи. АКЕЛ, як не парадоксально для правлячої партії в умовах кризи, збільшила свої відсотки в порівнянні з попередніми виборами. На нашу думку, головною причиною такого результату стала саме соціальна політика президента Хрістофіаса. Тобто дві найбільші партії утримали свій електорат і навіть підвищили свою підтримку. Демократична партія не змогла реабілітуватися перед своїми виборцями за перебування в уряді та нездатність протистояти політиці Д. Хрістофіаса. Хоча зниження підтримки склало 2,2% порівняно з 2006 р., в реальному вираженні втратила з 75458 до 63763 голосів, тобто 15% падіння. В той же час ЕДЕК реально втратила 1420 голосів (3,7%) [512]. Зменшилася підтримка також і ЄВРОКО. Великою несподіванкою стали результати ЕЛАМ. Хоча партія і отримала всього 1,08%, що не дозволило їй пройти до парламенту, але такий результат в порівнянні з отриманими на виборах до Європарламенту 2009 р. 0,22% здається проривом як для молоді неонацистської партії [508]. До того ж з таким результатом і порогом проходження до парламенту 1,79% ЕЛАМ знаходився дуже близько до отримання представництва в парламенті.

На фоні такої розстановки сил, кандидатами на посаду голови парламенту були висунені голова ЕДЕК Я. Оміру та голова ДІКО М. Кароян. Кароян був підтриманий комуністами, як партнером по коаліції. ДІКО також запропонувала підтримати її кандидатуру всім партіям центру. Тим не менш, завдяки підтримці ДІСІ новим головою Палати представників Республіки Кіпр став Я. Оміру.

Тим не менше, найважливішим результатом виборів, на нашу думку, стала неявка майже чверті населення. Такий результат не є характерним для Республіки Кіпр, де голосування є обов'язковим, а на останніх парламентських виборах неявка складала в 2001 р. 8,5%, в 2006 р. 11%. Ще більш невтішною ситуація вбачається за врахування того факту, що тільки третина молодих людей, що мали право

голосу зареєструвалися для голосування, а загалом серед молоді неявка склала аж 50% [512]. Така ситуація виникла, на нашу думку, через розчарування кіпріотів в ефективності політичних партій та політичної системи загалом, через нездатність вирішити кіпрську проблему, навіть після настільки активної фази переговорів. Додатковим фактором для молоді міг стати зріст рівня безробіття.

Таким чином, парламентські вибори в 2011 р., хоча і проходили в умовах економічної кризи, не принесли змін в партійну систему Республіки Кіпр. Як і раніше АКЕЛ та ДІСІ конкурували між собою за лідерство, ДІКО та ЕДЕК прагнули стати головними центристськими силами, регулюючим фактором в рамках коаліції. Єдиною відмінністю стає поява нового елемента партійної системи, представника ідеологічного спрямування не представленого раніше на партійній сцені Кіпру, крайнього правого ЕЛАМ.

Наступні національні вибори проходили на Кіпрі в 2013 р. Вибори президента на цей раз могли не просто вплинути на політичну конкуренцію і змінити розстановку сил в партійній системі, а повинні були визначити майбутнє держави, стали важливою подією і для ЄС. Це пов'язано було в першу чергу з необхідністю виходу з глибокої економічної кризи. Безробіття в країні досягло рекордних 15%, а державний борг склав 14,5% ВВП. Кіпр стояв на межі дефолту. Єврокомісія, Європейський центральний банк і Міжнародний валютний фонд розглядали питання про виділення фінансової допомоги Кіпру в розмірі 17 млрд євро. Однак переговори між урядом і «трійкою», які почалися ще в липні 2012 р., зайшли в глухий кут. Чинний президент Хрістофіас тоді був не згоден прийняти фінансову допомогу ЄС, оскільки від Кіпру вимагалось виконання трирічної програми жорсткої економії. Крім цього новий президент повинен був відновити переговори з турецькою общиною Кіпру. А серед інших питань порядку денного була розробка запасів родовищ нафти і природного газу у виключній економічній зоні Кіпру, відкритих в 2011 р. На той час воно розглядалося як можлива панацея від наслідків кризи.

До того ж більше половини кіпріотів (55%) стверджували, що вони розчаровані тим, як Хрістофіас керував вирішенням територіальної проблеми. На його

популярність також негативно вплинув вибух в липні 2011 р. на складі боєприпасів на військово-морській базі Марі, в результаті чого загинуло 16 осіб, а поранено було 40. Це стало також остаточною причиною для ДІКО для виходу з уряду. Так, Д. Хрістофіас став першим президентом Республіки Кіпр, який не балотувався на другий строк, адже він не виконав свою головну обіцянку возз'єднання острова.

В цих умовах дванадцять кандидатів оголосили про свій намір взяти участь у виборах. Серед них були лідер ДІСІ Н. Анастасіадіс, підтриманий ДІКО; колишній міністр охорони здоров'я (2008 – 2012 рр.) С. Малас, висунений АКЕЛ; колишній міністр закордонних справ (2006 – 2007 рр.) Й. Ліллікас, підтриманий ЕДЕК; кандидат від ЕЛАМ Й. Хараламбос; лідер ЕДІ і колишній міністр торгівлі, промисловості і туризму (2011 – 2012 рр.) П. Антоніаді; лідер ЛАСОК Л. Іоанну та незалежні кандидати. Основними кандидатами, які мали шанси на виборах були Анастасіадіс, Малас та Ліллікас. ЄВРОКО та КОП вирішили не підтримувати жодного з кандидатів на президентських виборах. Таким чином, ці вибори відзначилися найбільшою кількістю кандидатур, серед яких в тому числі вперше були дві жінки. Такий показник може свідчити, на нашу думку, про фактичне наближення Кіпру до європейських гендерних норм. До того ж кандидатура від ЕЛАМ стає показовою. Вона є ознакою того, що партія претендує на владу і привертає до себе увагу. А той факт, що АКЕЛ не обрала кандидата з членів партії, наприклад Генерального секретаря А. Кіпріану, був наперед продуманим кроком. Адже партія чинного президента не очікувала на перемогу в цих виборах, а таким чином вона себе застерігала від прямої поразки.

Однією з найбільш важливих особливостей виборчої кампанії 2013 р. було те, що кіпрська проблема не була головним питанням. Адже ризик неминучого банкрутства у випадку неприйняття фінансової допомоги від Єврозони був достатнім, щоб змістити інтерес кіпріотів з національної проблеми на економічну політику. Анастасіадіс, наприклад, виділяв як головну свою зброю для адекватного реагування на економічну кризу свої зв'язки з Європою. Через гасло «Кіпр не самотній», кандидат передбачав, що кіпріоти можуть розраховувати на підтримку з боку європейських

союзників. Європейська народна партія провела зустріч на вищому рівні в Лімасолі 11 січня 2013 р. та висловила свою підтримку кандидатурі ДІСІ. Анастасіадіс хотів, щоб заохочувалася приватна ініціатива, як єдиний шлях створення багатства і досягнення зростання. Він стверджував, що дії його уряду будуть спрямовані на зростання через інвестиції і створення робочих місць [386]. Курс Маласа в економічній сфері по суті був узгоджений з позицією АКЕЛ, головним підтвердженням чого стало його протистояння приватизації державних підприємств. Економічна діяльність, згідно позицій кандидата, повинна була звернутися до зовнішніх інвесторів, в той час як місцеве підприємництво мало отримувати допомогу з боку держави. А Й. Ліллікас виступав категорично проти будь-яких домовленостей з трійкою. Його рішення для економічної кризи полягало в продажі частини запасів вуглеводневої сировини, щоб заповнити порожню державну казну і «відігнати Трійку» [577].

Крім цього кандидати представили програми з достатньо широкого кола питань. Передвиборча програма Н. Анастасіадіса складалася з докладних пропозицій з усіх основних питань порядку денного. Основні її положення повинні були сприяти співпраці всіх сил з формуванням уряду національного порятунку. Демократичний збір представлявся як об'єднуюча сила. Програма управління Анастасіадіса, окрім економіки, ґрунтувалася на питаннях енергетики (створення Державної нафтової компанії, створення незалежного Національного фонду), кіпрської проблеми (колективне управління, переформатування Національної ради, активна участь ЄС), нової моделі держави (відновлення суспільної довіри, егалітаризм і меритократія, модернізація державної служби). Кандидат представив пропозиції також щодо молоді, освіти, міграції, охорони здоров'я, безпеки громадян [546].

С. Малас дотримувався концепції «новизни», нових пропозицій нової людини в новій ері. Протягом кампанії він головним чином підкреслював необхідність вирішення національного питання. Питання суспільства, економіки і ролі держави були поєднані Маласом з акцентом на наукові дослідження і розробки, соціальне забезпечення та охорону

трудових прав, енергетичної самодостатності та зростання з соціальною відповідальністю. Намагання Маласа представити себе в якості незалежного кандидата мали мало успіху. У нього не було своєї команди і його позиції не відрізнялися від уряду і АКЕЛ.

Й. Ліллікас відрізняв себе від своїх опонентів. Він представляв себе як «кандидата від народу». Ліллікас представив дуже широку програму, у багатьох випадках заснованих на антитезі. Він виступав проти двозональності в федеральному рішенні, сучасного розвитку банківської системи, британських суверенних баз на Кіпрі, заходів жорсткої економії. З кіпрської проблеми Ліллікас зазначав, що «узгоджені двохобщинні федеральні рамки рішення не враховують реалії сьогодення і повинні бути обговорені з нуля» [376].

Характерна особливість кампанії полягала в тому, що кожен з основних кандидатів робив акцент на своїх особистих якостях. Так, Анастасіадіс вказував на свої лідерські навички. Навіть гасло «Криза потребує лідера» став центральним в його кампанії. Малас представляв себе як надійного кандидата, який не змінює своїм ідеологічним переконанням. А Ліллікас охарактеризував себе як цієї кандидата, що має навички, які повинен мати кожен президент. Така особливість стала новим аспектом та позначала, на нашу думку, важливість, яку надавали цим виборам кандидати.

Після голосування 17 лютого Н. Анастасіадіс отримав 45,46% голосів, С. Малас – 26,91%, Й. Ліллікас – 24,93% [409].

Такі результати зробили необхідним другий тур голосування. Протягом двох тижнів перед голосуванням другого туру Н. Анастасіадіс здебільшого підкреслював, що буде виправляти становище національної економіки і буде вести переговори з ЄС про найкращі можливі умови майбутнього меморандуму. АКЕЛ закликала до підтримки С. Маласа виборців Ліллікаса і лівих партій загалом. Перед другим туром ліві також вирішили зіграти на відмінностях, а тому особливо підкреслювалася ідеологічна стабільність Маласа. Тобто перед другим раундом виборів, коли конкуренція знову перейшла в рамки розколу між лівими та правими, була посилена критика опонентів.

Перегрупування партій та їхня остаточна підтримка зіграли на користь лідера ДІСІ. ДІКО та ЄВРОКО підтримали Анастасіадіса. А КОП закликала виборців голосувати на власний розсуд [569]. В такій ситуації Маласа та АКЕЛ могла врятувати тільки підтримка електорату ЕДЕК та виборців Ліллікаса. Однак Й. Ліллікас і ЕДЕК не вибрали жодну з двох сторін. Тим не менш, С. Малас отримав підтримку в другому турі європейських лівих в обличчі GUE/NGL. Цей факт, як і підтримка Анастасіадіса ЕРР, може свідчити про те, що в умовах євроінтеграції зв'язки з партійними групами Європарламенту активно використовувалися кіпрськими партіями в рамках виборчих кампаній на національному рівні.

За результатами голосування 24 лютого переміг Н. Анастасіадіс 57,48% проти 42,52% Маласа. Неявка на вибори склала 18,42% в порівнянні з 16,86% в першому турі [410].

Таким чином, результати обох раундів виборів 2013 р. в котрий раз закріпили біполярність партійної системи в Республіці Кіпр. Тим не менш, незважаючи на проблемне президентство Хрістофіаса та обрання Анастасіадіса наступним президентом, С. Малас та АКЕЛ не можна вважати програвшими. Малас виявився значною опозицією по відношенню до Анастасіадіса в період виборів. Адже йому, кандидату, який по суті з'явився перед виборами нізвідки, і в дуже складній політичній обстановці для АКЕЛ, вдалося забезпечити більше 40% голосів. З іншого боку, програли вибори ЕДЕК та Й. Ліллікас. Натомість Анастасіадіс отримав найвищий відсоток в історії кіпрських президентських виборів. Тепер, коли він домігся перемоги на національному політичному рівні, настав час йому та його уряду показати свою майстерність на міжнародному рівні у вирішенні нагальних для країни питань. А це є набагато більш складним завданням аніж перемогти а виборах.

В травні 2016 р. пройшли чергові парламентські вибори в Республіці Кіпр. На хід і результати виборів мали вплив багато факторів, пов'язаних із подіями на національній і міжнародній арені. Серед найголовніших – завершення програми підтримки «трійки» кредиторів та активізація переговорів з вирішення кіпрської проблеми. По суті обидва

ці досягнення стали результатом політики президента Н. Анастасіадіса. Отже в березні 2016 р. уряд Кіпру офіційно повідомив МВФ про вихід з Меморандуму. Було позначено позитивне зростання в економіці та зміцнення банківської системи країни, Республіка Кіпр достроково виконала умови програми підтримки, яка мала термін дії до 14 травня. Такий поспіх можна пояснити цілеспрямованим курсом ДІСІ для того, щоб заручитися більшою підтримкою населення перед парламентськими виборами. Вирішення кіпрської проблеми стало також одним з ключових напрямів Анастасіадіса. Активізація переговорного процесу стала можливою після обрання лідером турецько-кіпрської сторони в квітні 2015 р. М. Акінджи, націленого на об'єднання Кіпру. Лідери обох общин виразили намір здолати всі питання протягом 2016 року. За рік інтенсивних консультацій сторони погодили базові позиції і опрацювали більш детально чотири ключові сфери: управління, власність, європейські справи і економіку. Країну планують об'єднати в федерацію, де будуть гарантовані права турецької меншини. Підсумковий варіант угоди планується винести на референдум в обох частинах острова. Унікальними ці вибори зробило також збільшення прохідного порогу до розділу місць в парламенті в два рази до 3,6%. Ще одним важливим елементом в цих виборах стало рекордне число нових виборців (23000), які досягли віку вісімнадцяти років [570]. Великий обсяг руху електорату до нових політичних сил став одним з визначних аспектів. Загальна кількість виборців, які долучилися до нових партій протягом останніх років, становила 25%, в той час як на попередніх виборах, відповідний рух виборці був на позначці 15%.

У виборах взяли участь наступні партії: ДІСІ, АКЕЛ, ДІКО, ЕДЕК, КОП, Альянс громадян, ЕЛАМ, Рух Солідарність, «Дихання народу». Серед учасників також були Партія за захист тварин, Соціальних рух Сімеа, незалежне об'єднання «Всі на боротьбу», Організація борців за правосуддя. Рух за екологію та охорону навколишнього середовища напередодні виборів було перейменовано в Рух екологів – Співробітництво громадян (Κίνημα Οικολόγων – Συνεργασία Πολιτών).

Передвиборча кампанія була сконцентрована довкола двох ключових питань: економічний розвиток після кризи 2012 – 2013 рр., перспективи і шляхи вирішення кіпрської проблеми. На відміну від багатьох інших країн ЄС, партійна риторика на Кіпрі не містила теми мігрантів. Така ситуація може пояснюватися тим, що Кіпру потік мігрантів не торкнувся, адже як острівна країна він не є зручним транзитним пунктом для мігрантів.

З одного боку всі партії можна було розділити на дві групи за критерієм головної теми передвиборчої кампанії. До першої групи віднесемо АКЕЛ і ДІСІ, які зосередилися на питаннях економіки. Щодо кіпрської проблеми обидві партії підтримували переговорний процес лідерів греків-кіпріотів і турків-кіпріотів і об'єднання Кіпру за моделлю двохобщинної двозональної федерації. Так, ДІСІ було відзначено, що таке рішення проблеми є єдиним можливим для забезпечення національного виживання кіпрського народу [517]. АКЕЛ в цьому контексті особливий акцент робить на зближенні греко-кіпрської та турецько-кіпрської общин, політичній рівності [565]. В той же час позиції партій з питань економіки і подолання кризи є кардинально різними. Саме на цих відмінностях сконцентрували свою увагу АКЕЛ і ДІСІ перед обличчям звинувачень з боку маленьких партій про змову. Тому в рамках своєї передвиборчої кампанії Демократичний збір звинувачував АКЕЛ в особі уряду колишнього президента Хрістофіаса за небажання прийняти необхідні своєчасні рішення. ДІСІ підкреслював успішний достроковий вихід з Меморандуму, як головну заслугу чинного уряду. АКЕЛ звинувачував ДІСІ в особі Н. Анастасіадіса і його уряду кажучи про катастрофічні наслідки жорсткої економії.

До другої групи віднесемо всі інші партії, які негативно ставилися до ходу переговорного процесу з кіпрської проблеми, обґрунтовуючи це сумнівною перспективою досягнення згоди або поразкою греків-кіпріотів, прирівнюючи досягнуті домовленості з планом Аннана і взагалі відмовляючись від об'єднання за федеративною моделлю. Соціал-демократи ЕДЕК, наприклад, називали двохобщинну двозональну федерацію гіршою формою поділу, адже така форма держави заснована на расовій сегрегації і є формою расистського режиму. ДІКО виступила

зі звинуваченнями президента Анастасіадіса в проведенні таємної дипломатії, переговорів щодо повернення до плану Аннана. Але найбільш радикальні позиції займає у партія ЕЛАМ, що є прихильником створення на острові унітарної держави. ЕЛАМ пропонує негайне закриття контрольних пропускних пунктів, які відкривають шлях для підтримки окупаційної армії і псевдо-держави; зміцнення Національної гвардії та інших сил безпеки на Кіпрі, активізацію доктрини Об'єднаного оборонного простору і ефективної співпраці з грецькими збройними силами.

Загалом всі партії критикували ДІСІ в обличчі президента Анастасіадіса за економічну політику обмеження витрат і залучення коштів від міжнародних кредиторів для подолання кризи. Лише ДІКО була близька до ДІСІ щодо курсу економічної політики. Спільними для обох партій стали питання боротьби з безробіттям і питання проблемних кредитів.

За результатами виборів до парламенту увійшли вісім партій: ДІСІ (30,68% – 18 місць), АКЕЛ (25,27% – 16 місць), ДІКО (14,49% – 9 місць), ЕДЕК (6,18% – 3 місця), Альянс громадян (6,01% – 3 місця), Рух Солідарність (5,24% – 3 місця), Рух екологів – Співробітництво громадян (4,81% – 2 місця), ЕЛАМ (3,71% – 2 місця). Неявка склала 33,26% [514]. Отже великий рівень неявки, проходження до парламенту нових партій та зменшення підтримки традиційних партій стали головними характерними рисами виборів 2016 р.

Перш за все слід відзначити, що загалом третина виборців відмовилася від голосування. Простежуючи показники неявки виборців на парламентські вибори в Республіці Кіпр, можна зробити висновок про те, що починаючи з 2006 р. кожні п'ять років неявка збільшувалася більш ніж на 10% (у 2011 р. – на 10,32%, в 2016 р. – на 11,94%), що говорить також і про високі темпи збільшення. Тобто неучасть у голосуванні стає системною особливістю кіпрської політики. Така ситуація пов'язана, на нашу думку, з економічною кризою та розчаруванням населення в існуючій політичній системі і партіях, зневірою в основах представницької демократії. По суті на Кіпрі спостерігаються тенденції, які раніше з'явилися в інших європейських країнах.

Інша сторона проблеми – криза традиційних партій. Маються на увазі найбільші чотири партії, які з 1980-х рр. мають стабільне представництво в парламенті ДІСІ, АКЕЛ, ДІКО та ЕДЕК. В той період ці партії разом отримували приблизно 90% голосів, а тепер це тільки 77%. Окремо аналізуючи ДІСІ та АКЕЛ, помітимо що традиційно вони отримували приблизно 70% місць в парламенті, а після виборів 2016 р. ця цифра зменшилася до 60%. Але серед цих ведучих партій найбільшим програвши стала саме АКЕЛ. Порівняно з результатами 2011 р. АКЕЛ втратила 7,1% голосів і 3 місця в парламенті. Ці втрати стали наслідком політики уряду Хрістофіаса, якого громадяни вважають відповідальним за крах економіки. В той же час партія уряду ДІСІ отримала на 3,7% менше голосів незважаючи на непопулярну економічну політику.

Все це говорить про зміни моделей електоральної поведінки, що викликало дискусії серед дослідників кіпрської політики. Я. Мавріс говорить про прояви кризи представницької демократії, ослаблення партійної ідентичності на Кіпрі і збільшенні електоральної мобільності [515]. Я. Кацурідес підтверджує тенденцію вступу Кіпру в еру підвищеної плинності, адже 25% виборців за даними екзит-полів змінили партійну приналежність [420]. Й. Хараламбос кажучи про кризу представницької системи, стверджує, що вона призвела в більшій мірі до політичної апатії [371].

Детального розгляду вимагає питання кількісного складу парламенту. Вперше за останні 15 років Палата представників Республіки Кіпр включає депутатів з 8 партій. Збільшення кількості партій в кіпрському парламенті може мати серйозні наслідки, як для внутрішньої роботи парламенту, так і для відносин між законодавчим органом і президентом. У зв'язку з цим, співпраця і альянси між партіями будуть ставати все більш складним ніж будь-коли раніше. Говорячи про якісний склад слід зазначити, що новими партіями в парламенті стали ЕЛАМ, Рух Солідарність та Альянс громадян. Особливість ситуації полягає в тому, що їм не завадило навіть двократне підвищення прохідного порогу. Найбільший резонанс отримало проходження націоналістів ЕЛАМ, що забезпечив 2 місця. Це стало

підтвердженням загальноєвропейської тенденції результатів крайніх правих сил на виборах. На Кіпрі це стало результатом прийняття Меморандуму і політики жорсткої економії та загальної кризи партій. Важливим є той факт, що ЕЛАМ виступає проти об'єднання Кіпру в формі двоохбщинної двозональної федерації, яка є основою нинішніх переговорів. Це може стати значною перешкодою, у зв'язку з тим, що як парламентська партія тепер стає членом Національної Ради з вирішення кіпрської проблеми. Загалом можна говорити про посилення в рамках кіпрського парламенту фронту противників об'єднання Кіпру за моделлю двоохбщинної двозональної федерації, які отримали близько 40% місць.

Ще однією зміною в партійній системі Республіки Кіпр за результатами виборів 2016 р. стала зміна ідеологічного балансу між правими (право-центристськими) і лівими (ліво-центристськими) силами. Так, АКЕЛ, ЕДЕК і Зелені в 2011 р. мали підтримку близько 44% населення, а в 2016 р. ця частка зменшилася до 37%. А сили правого спрямування (праві, право-центристи, ультраправі), представлені ДІСІ, ДІКО, Альянсом громадян, Рухом «Солідарність», ЕЛАМ підвищили свою підтримку з 51% до 60% [420]. Таке збільшення частки голосів правих сил, незважаючи на посилення фрагментації серед них, може бути пов'язано, як стверджують дослідники, з нездатністю лівих (ліво-центристських) сил запропонувати можливі альтернативи в умовах небувалої економічної кризи, що і послужило посиленню консервативних поглядів серед електорату.

Таким чином, вибори 2016 р. принесли багато значних змін, які однозначно матимуть великий вплив на розвиток партійної системи. Високий рівень неявки і зміна моделей електоральної поведінки, зменшення підтримки традиційних партій, проходження до парламенту восьми партій, в тому числі і ультраправого Національного народного фронту стали головними особливостями виборів і окреслили нові умови і тенденції розвитку партійної системи. В цьому контексті можна погодитися з дослідником Я. Мавросом, який позначає, що цикл розвитку кіпрської партійної системи, що була сформована після турецького вторгнення 1974 р., таким чином завершується. Партійна система вступає в перехідний

період, адже для стабілізації в новій точці рівноваги знадобиться більше часу ніж одні вибори [515].

Отже, проаналізувавши розстановку сил в рамках партійної системи Республіки Кіпр в контексті національних виборів, ми можемо зробити наступні висновки. По-перше, лідируючі позиції двох основних партій ДІСІ та АКЕЛ зберігалися протягом всього цього періоду і за результатами президентських і за результатами парламентських виборів. Таким чином розкол між лівим та правими силами та існуюча з 1980-х рр. біполярність партійної системи підтвердилася і вкоренилася. По-друге, центристські партії, в основному представлені ДІКО та ЕДЕК, продовжували переходити до табору або лівого або правого уряду або коаліції в залежності від ситуації, обираючи найбільш вигідний варіант з огляду на можливості впливу на процес прийняття рішень та доступ до влади. По-третє, невеликі партії, створені вже протягом 1990-2000-х рр., так і не отримали достатньої виборчої сили в порівнянні з основними чотирма партіями. В результаті парламентських виборів лише деякі з них спроміглися отримати депутатський мандат. В рамках президентських виборів все більше молодих партій висували своїх кандидатів, а не підтримували кандидатів від більш сильних партій. Це простежується і у порівнянні кандидатур на вибори 2008 р. і 2013 р. І хоча цих кандидатів не враховували як загрозу і не приділяли їхнім програмам достатньої уваги, а головними опонентами були 2-3 кандидати від сильних партій, сам факт їхньої участі і присутності в бюлетенях вже був важливим кроком для Кіпру до змін в балансі сил. По-четверте, в рамках передвиборчих кампаній програми партій протягом досліджуваного періоду дещо змінювали акценти. Перші парламентські і президентські вибори після 2004 р. загалом проходили в тіні референдуму з плану Аннана, тому саме питання вирішення кіпрської проблеми ставилося в центрі. Питанням ЄС особливої уваги приділено не було. Партії або висловлювали в підтримку європейської інтеграції, або поєднували питання членства в ЄС з перспективами вирішення кіпрської проблеми. Парламентські вибори 2011 р. і президентські вибори 2013 р. проходили в період економічної кризи. Тому програми партій в першу чергу торкалися економічних

питань. Прослідковувалася також активізація згадувань Європейського Союзу, здебільшого щодо залучення до вирішення кіпрської проблеми та протистояння економічній кризі, та питань його розвитку та поглиблення інтеграційних процесів. На виборах 2016 р. програми сконцентрувалися навколо двох питань: економічний розвиток після кризи 2012 – 2013 рр. і шляхи вирішення кіпрської проблеми. Отже тематика ЄС хоча і використовувалася політичними партіями після приєднання до Союзу, але не отримувала належної ваги серед актуальних питань кіпрської політики. По-п'яте, членство ЄС загалом не мало безпосереднього впливу на розстановку сил в кіпрській партійній системі. Воно загалом не змінило вподобання електорату, залишивши при владі чотири найбільші партії, які ще на початку 1990-х рр. закріпили свій статус ядра партійної системи. По-шосте, парламентські вибори 2016 р. позначили початок перехідного етапу розвитку партійної системи, який позначається тенденціями до зменшення сили традиційних партій на користь новостворених і збільшення байдужості населення до політичного життя, що проявляється у великій неявці на вибори. Так, ці вибори наблизили Кіпр до загальноєвропейських тенденцій.

3.4. Особливості розвитку партійної системи Японії на сучасному етапі: досвід для України

Сьогодні характерною рисою розвитку світової спільноти є трансформація всіх сфер життя сучасного соціуму. Це відбувається на фоні висхідної взаємозалежності акторів міжнародних відносин на різних рівнях. Набувають актуальності питання забезпечення сталого розвитку суспільства в глобальному, регіональному та державному вимірах, і одним з визначальних факторів стабільності країни являється стійка політична система. Трансформаційні процеси в партійній системі, яка є підсистемою політичної, впливають на особливості розвитку суспільства загалом та виступають одним з факторів можливої дестабілізації.

Треба зауважити, що сучасний розвиток глобальної світової системи характеризується неухильним зростанням ролі азійського регіону. Останнім часом азійські країни

демонструють значний економічний, фінансовий, демографічний потенціал та надзвичайно швидкі темпи розвитку. Особливістю цього регіону також є наявність держав з радикальними політичними режимами, які становлять загрозу не лише в регіональному, але й світовому вимірі. Це доводить важливість вивчення особливостей політичного розвитку та трансформації політичних режимів в азійських країнах.

Однією з провідних країн регіону є Японія, яка сьогодні виступає важливим актором міжнародних відносин. Тому її сталий розвиток є значущим для забезпечення безпеки. Трансформаційні процеси впливають на її внутрішній розвиток, і це може стати як стабілізуючим, так і дестабілізуючим фактором в регіоні та світі. Розвиток Японії, починаючи з 1990-х років, характеризувався наростанням кризових явищ у всіх сферах життя. Колапс, який охопив провідну політичну силу країни – Ліберально-демократичну партію Японії (ЛДПЯ), з одного боку став проявом цих явищ, з іншого – дестабілізуючим фактором подальшого розвитку країни. Спроби ліберал-демократів зберегти чинну конфігурацію партійної системи в Японії за допомогою обмежених іміджевих та соціально-економічних кроків у XXI ст. потерпіли крах. Світова фінансова криза 2008 р. сприяла загостренню проблем у суспільстві та розчаруванню населення в політичному устрої. Це призвело до стрімкого зростання рейтингу опозиційних сил. Вибори до Палати представників 2009 р. відзначилися значним зростанням електоральної активності виборців та катастрофічно низьким рейтингом ЛДПЯ. В результаті за підсумками голосування вперше, починаючи з 1955 р., опозиційна партія – Демократична партія Японії (ДПЯ) отримала конституційну більшість у нижній палаті Парламенту та сформувала уряд. Ці вибори стали початком трансформації партійної системи Японії у напрямку поступового переходу до багатопартійності. Її ключовими ознаками були поява нехарактерних раніше для Японії політичних феноменів (поширення правого популізму, виникнення якісно нових політичних партій, формування двох полюсів парламентської опозиції) та нетрадиційна для японського суспільства швидка динаміка змін в партійній системі.

Характерною рисою партійної системи Японії впродовж тривалого часу була ідеологічна схожість політичних програм різних японських партій. Однією з причин цього можна назвати відсутність політичного досвіду у партій в умовах гегемонії ЛДПЯ, іншою – той факт, що більшість партій створювалися колишніми членами ЛДПЯ, які привносили в нові структури свій досвід роботи. Крім того, кожна партія традиційно підтримувалася певною часткою електорату, яка була її «твердими голосами» та не вимагала від партії фокусуватися на розробці ідеології.

Прихід до влади ДПЯ в 2009 р. став першим кроком у процесі переходу партійної системи Японії від, по суті, однопартійної до потенційно двопартійної чи багатопартійної. І хоча опозиція отримала реальний досвід перебування при владі, однак це не стало рушійною силою для ідеологічного оформлення партій. Навпаки, поштовхом для подальшого розвитку партійної системи стало повернення до влади ЛДПЯ та початок реалізації С. Абе свого агресивного політичного курсу, який передбачав спочатку реалізацію неоднозначно сприйнятою суспільством економічної політики «абеноміки», а потім у липні 2015 р. прийняття закону про розширення функцій Сил Самооборони, що зробив можливим їх використання за кордоном. Цей закон приймався в умовах бойкоту з боку опозиції та мав наслідком падіння рейтингу уряду з 47,4% до 36,7% [29].

До того ж знову активізувалися дискусії навколо внесення змін до Конституції та скасування пацифістського статусу Японії. Усе це посилилося внесенням 5 березня 2016 р. змін до статуту ЛДПЯ, які передбачали збільшення терміну перебування Голови партії на своєму посту (а в умовах, коли партія має більшість в Парламенті, то і на посту Прем'єр-міністра) з 6 років до 9 років, що давало С. Абе більше часу для реалізації своєї політичної стратегії [24]. У результаті саме все вищезазначене стало каталізатором для консолідації опозиції та ідеологічного поділу японських парламентських партій на ліві та праві, хоча і з японською специфікою.

Першим проявом консолідації лівої опозиції, яка виступала проти політики ЛДПЯ, стали вибори до Палати

радників у липні 2016 р. Це були перші вибори, коли опозиція об'єдналася, щоб виступити єдиним блоком проти ЛДПЯ. Демократична прогресивна партія (утворена в березні 2016 р. шляхом об'єднання ДПЯ та Партії інновацій), Партія життя (перейменована згодом у Ліберальну партію), Соціал-демократична партія та Комуністична партія відмовилися від боротьби один з одним в префектурних округах та виставили одного спільного кандидата проти ЛДПЯ.

Це було новим явищем в японській політичній та партійній системах, особливо враховуючи той факт, що Комуністична партія принципово ніколи не вступала в коаліції. Основою передвиборчої програми опозиційної коаліції стало протистояння спробам ЛДПЯ переглянути Конституцію Японії та скасувати пацифістську 9 статтю, яка забороняє країні мати армію.

ЛДПЯ, для якої ці вибори були стратегічними, бо для перегляду Конституції необхідна була підтримка двох третин депутатів у обох палатах Парламенту, у своїй передвиборчій програмі намагалася оминати всі найбільш гострі моменти. Були виключені пункти, які торкалися політичної, військової сфер, необхідності внесення змін до Конституції, тобто все, що могло б негативно вплинути на рейтинг партії. Основних пунктів у програмі було чотири: досягнення ВВП у 600 трильйонів ієн; розвиток соціальної сфери, а саме: підтримка жінок, молоді, людей похилого віку; розвиток сільськогосподарської сфери, збільшення її престижності; реалізація заходів для створення держави, яка б могла ефективно протистояти наслідкам стихійних лих. Також відстрочувалося до 2019 р. збільшення споживчого податку [607].

Вибори, не дивлячись на об'єднання лівої опозиції, видалися вдалим для Ліберально-демократичної партії та її союзника Нової Комейто, які разом отримали майже половину всіх голосів. Опозиційна коаліція за результатами виборів у префектурах мала лише 22 мандати (майже всі у представників Демократичної прогресивної партії). І хоча це було вдвічі більше, ніж за результатами попередніх виборів, однак назвати успіхом такий результат не можна. У сукупності опозиційна коаліція мала у верхній палаті Парламенту 67 представників з 242 [437].

Треба зазначити, що саме за результатами цих виборів у верхній палаті Парламенту сформувався і правий полюс, який був представлений з одного боку, провладною коаліцією ЛДПЯ – Нова Комейто (146 представників), а з іншого – правою опозицією, яка включала Партією реформації Осака (яку восени 2016 р. перейменували у Партію відродження Японії) та Партію сонця – разом 15 депутатських мандатів. Таким чином, праві мали в Палаті радників майже конституційну більшість – 161 депутат при необхідних 162 [437]. При цьому, аналізуючи ідеологічну платформу правих опозиційних партій, треба зазначити, що вони обидві вийшли з Партії Реставрації Японії та являли собою сили, близькі у своїх позиціях до ЛДПЯ (хоча і з регіональним ухилом), що створювало в майбутньому можливість формування широкої коаліції з метою прийняття стратегічних рішень.

Для нашого дослідження важливо було проаналізувати процеси, які відбувалися у правому та лівому полюсах японської політики напередодні дострокових виборів до Палати представників 2017 р., бо саме вони були проявом нового рівня трансформації японської партійної системи. Якщо розглядати правий полюс, то в ньому, окрім посилення одноособової влади С. Абе, спостерігалися, з одного боку, відцентрові тенденції у відносинах всередині коаліції ЛДПЯ та Нової Комейто, з іншого боку, доцентрові тенденції у розвитку відносин між ЛДПЯ та опозиційною Партією відновлення Японії. Ці тенденції найбільш показово проявили себе під час обговорення та прийняття «Закону про сприяння розвитку комплексу туристичних об'єктів та територій», за який проголосували 26 грудня 2016 р. Він стосувався дозволу на створення складних туристичних об'єктів, акцент в яких робився на казино та ігровий бізнес [606].

Нова Комейто навпаки не виказала традиційної підтримки партнеру за коаліцією у цьому питанні, акцентуючи на тому, що цей Закон суперечить ідеології партії та позиції її основного електорату – проти розвитку азартних ігор виступила асоціація матерів Сокка Гаккай, буддистської організації, яка є основою електорату Нової Комейто [587]. У результаті під час голосування за цей закон в Парламенті

голоси депутатів Нової Комейто розділилися: Голова партії Нацуо Ямагуті та секретар Йосіхіса Іноуе проголосували проти законопроекту, ексголова партії Акіхіро Ота проголосував у підтримку законопроекту [475].

Це був перший раз, коли ЛДПЯ не отримала повної підтримки з боку свого молодшого партнера, що свідчило про зростання суперечностей в коаліції, яка зберігалася починаючи з 1999 р. навіть в опозиції. Крім того, ця ситуація стала свідченням ідеологічного протистояння всередині самої Нової Комейто. Подібний розкол у цей час спостерігався і в ЛДПЯ: спікер нижньої палати Парламенту Тамадорі Осіма досить критично висловився про надмірну наполегливість С. Абе у проведенні через Парламент закону про легалізацію казино, а С. Абе в свою чергу публічно виказав невдоволення спікером, наприклад, його рішенням відкласти ратифікацію пакту про вільну торгівлю в рамках Транстихоокеанського партнерства. Подібне публічне та відкрите протистояння між партійними високопосадовцями раніше було нехарактерним ні для однієї, ні для іншої партії [475].

Також негативно вплинули на розвиток подальшої співпраці в форматі ЛДПЯ – Нова Комейто вибори до законодавчої ради Токіо у 2017 р. Головним конкурентом ЛДПЯ на цих виборах стала Перша асоціація токійців – регіональна партія, створена губернатором Токіо Юріко Коїке. Треба зазначити, що Ю. Коїке походила з Ліберально-демократичної партії, у якій свого часу займала високі пости, наприклад, пост міністра оборони під час першого правління С. Абе у 2007 р. У 2008 р. вона балотувалася на пост голови ЛДПЯ та програла внутрішньопартійні вибори. Згодом у 2016 р. Ю. Коїке виказала бажання балотуватися на пост губернатора Токіо, однак ЛДПЯ не надала їй підтримки, в результаті чого вона прийняла рішення про вихід з Ліберально-демократичної партії та взяла участь у виборах вже як незалежний кандидат. На виборах 2 серпня 2016 р. Ю. Коїке одержала перемогу та стала губернатором Токіо, а вже 20 вересня 2016 р. створила власну політичну організацію Першу асоціацію токійців та відкрила політичну школу [592].

23 січня 2017 р. було оголошено, що Перша асоціація токійців починає функціонувати як регіональна партія з

метою участі у виборах до законодавчої ради Токіо у липні 2017 р. [591] Новостворена політична організація за своєю ідеологією відносилася до правих партій з явною популістською риторикою і у своїй партійній програмі виступала за оновлення столиці [611].

На виборах до законодавчої ради Токіо, які відбулися 2 липня 2017 р., перемогу здобула саме партія Ю. Коїке, яка отримала 55 мандатів з 127 можливих. Враховуючи той факт, що характерною рисою партії була велика кількість молодих політиків – 26 з новообраних депутатів мали виконувати депутатські обов'язки вперше, успіх цієї партії перш за все був індикатором підтримки з боку населення тієї політики, яку проводила Ю. Коїке на посту губернатора та показником її особистої популярності. Також проявом високого рівня підтримки губернатора стало зростання кількості виборців, які взяли участь в голосуванні – з 43,5% у 2013 р. і до 51,27% у 2017 р. [585].

ЛДПЯ та Нова Комейто здобули лише по 23 мандати. Для ліберал-демократів це був найнижчий в історії показник в токійській законодавчій раді [586]. Після виборів Нова Комейто заявила про бажання утворити коаліцію з партією переможцем, що стало великим ударом по провладній коаліції [293].

На фоні певного охолодження у відносинах між ЛДПЯ та Новою Комейто спостерігалось зближення ліберал-демократів з опозиційною Партією відродження Японії. Після виборів до Палати радників у 2016 р. ЛДПЯ вперше за останні десятиліття мала більшість у двох палатах Парламенту та могла обирати собі партнера, а не спиратися виключно на Нову Комейто. Ця ситуація особливо характерно проявила себе під час голосування за законопроект про казино, який ми вже згадували раніше. Він не був однозначно підтриманий Новою Комейто, але у той же час підтримка Партії відродження Японії дозволила його прийняти [475].

Такі, певним чином відсторонені, партнерські відносини з правлячою ЛДПЯ були вигідні Партії відродження Японії, бо з одного боку, ЛДПЯ була їй ближча в ідеологічному плані, ніж переважна більшість інших опозиційних партій, які наслідували ліберальну ідеологію, а з іншого боку, підтримка Ліберально-демократичної партії Японії без формування

коаліції давала можливість реалізовувати свої ініціативи, зберігаючи при цьому ідеологічну незалежність та підтримку електорату.

В лівому ліберальному політичному центрі основними гравцями виступали Демократична прогресивна партія та Комуністична партія Японії, однак перспективи розвитку цього союзу були дуже суперечливими. З одного боку, ці дві партії об'єднувала спільна позиція відносно політики, яку проводить С. Абе та ЛДПЯ, що виступало об'єднуючим фактором для зближення. З іншого боку, їхня ідеологія та електоральна політика дуже різнилися, так само як і підходи до майбутнього коаліції, що було перепорою для стабільної співпраці.

Комуністична партія виступала за формування об'єднаної коаліції, яка передбачала єдині передвиборчі кампанії та координацію політичного курсу. КПЯ проголошувала, що опозиційні сили повинні створити «народний коаліційний уряд», який міг би протистояти законодавчим ініціативам ЛДПЯ. Заради цього комуністи навіть готові були пожертвувати частиною своєї політичної платформи, а саме підтримати союз Японії зі Сполученими Штатами та використання при необхідності Сил Самооборони. На думку КПЯ, опозиційні партії повинні разом працювати над створенням коаліції, яка зможе отримати більшість та вирішувати широке коло питань, а саме протистояти внесенню поправок до Конституції та побудові нового військового об'єкту США на Окінаві (на заміну повітряній станції морської піхоти Футенма), ліквідувати бідність та підтримувати незаможні верстви населення [387].

Однак це повністю суперечило підходу Демократичної прогресивної партії щодо майбутнього опозиційної коаліції. Тодішня Голова партії Ренхо виступала виключно за координацію кампаній окремих кандидатів в окремих округах, однак проти спільного політичного курсу Демократичної прогресивної партії та КПЯ і можливості створення коаліційного уряду. Формуванню подібної позиції демократів сприяв той факт, що традиційний партнер Демократичної прогресивної партії та важливе джерело її електорату – Конфедерація профспілок Японії РЕНГО,

виступала проти коаліції з комуністами. Подібна позиція Конфедерації профспілок Японії РЕНГО щодо КПЯ бере свій початок ще з періоду конфронтації профспілок, які знаходяться під її впливом, з профспілками, які симпатизують КПЯ [387].

Та суперечності носили не лише історичний характер. До складу РЕНГО входила федерація профспілок робітників енергетичної сфери, яка виступала проти заборони ядерної енергетики, яку підтримували Демократична прогресивна партія та Комуністична партія. І якщо демократи, зважаючи на важливість для них підтримки Конфедерації профспілок Японії РЕНГО, заявляли про можливість сприяння з їхнього боку перезапуску атомних електростанцій за певних умов, то КПЯ у свою чергу наполягала на тому, що протидія перезапуску АЕС має бути включена в загальну політичну стратегію опозиції [387]. Тобто ми бачимо, що суперечності між партіями лівого ліберального центру були обумовлені об'єктивними причинами та являлися для сторін принциповими, що перешкоджало активізації подальшої співпраці.

До особливостей розвитку політичної та партійної системи Японії у 2017 р. також можна віднести чисельні скандали, які у цей час періодично виникали навколо С. Абе та його партії. У лютому 2017 р. уряд С. Абе продав дитячій освітній установі «Морітомо Гакуен» землю за 14% її ринкової вартості, а пізніше була оприлюднена інформація, що почесним директором цієї установи є дружина Прем'єр-міністра. Згодом виявили зв'язок «Морітомо Гакуен» та міністра оборони Томомі Інада, яку критикують за підтримку мілітаристів та виправдання Японії у Другій світовій війні. У травні 2017 р. з'явилася інформація про те, що уряд ліберал-демократів без тендеру віддав проект будівництва ветеринарної школи у вільній економічній зоні префектури Ехіме компанії Каке, яку очолює друг С. Абе Котаро Каке [29].

У таких складних умовах у вересні 2017 р. С. Абе приймає рішення про розпуск Нижньої палати парламенту. Це було достатньо ризиковане рішення, особливо враховуючи той факт, що рейтинги уряду та самого Прем'єр-міністра були ще досить хиткими після того, як у липні в результаті скандалів досягли рекордно низької відмітки – менш ніж 30% [29].

Однак у той же час ряд факторів виступав на користь ЛДПЯ. По-перше, загострення північнокорейського питання, яке призвело до зростання підтримки курсу С. Абе на збільшення обороноздатності країни, по-друге, стабільне зростання економіки, по-третє, неготовність опозиції консолідуватися.

Нижня палата парламенту була розпущена 25 вересня, а дострокові вибори призначені на 22 жовтня 2017 р. ЛДПЯ пішла на ці вибори з політичною програмою, першим пунктом якої було означено протистояння загрозі з боку Північної Кореї. Говорилося про необхідність не тільки зміцнювати співпрацю на рівні світової спільноти та в рамках союзу зі Сполученим Штатами, але й посилювати потенціал власної протиракетної оборони. Таким чином, робився акцент на тій проблемі, яка здатна консолідувати суспільство та забезпечити підтримку антипацифістській політичній силі. Також особлива увага приділялася успіхам «абеноміки» та пропонувалася подальша стратегія її реалізації, яка передбачала курс на зростання економіки з акцентом на її високотехнологічних сферах, залучення інновацій у приватному бізнесі, розширення інвестування, що в купі мало збільшити доходи людей та створити умови для зростання заробітних плат. Окремими пунктами програми були виділені соціальні питання, особливо проблеми забезпечення догляду за дітьми та людьми похилого віку, розвитку регіонів. У цій сфері передбачалася підтримка малого та середнього бізнесу, курс на зростання престижності сільського господарства, децентралізація та відновлення районів, що постраждали від стихійних лих. Окремою позицією йшов пункт про необхідність перегляду Конституції, однак при цьому не акцентувалася увага на тому, які зміни пропонувалося внести [610].

Політичний маніфест Нової Комейто як завжди був більш соціально орієнтований. Його першим пунктом йшов пункт про необхідність зменшення тягарю витрат на освіту та пропонувалося розширити безкоштовну освіту та кількість стипендій. В економічному питанні робився акцент на розвиток малого та середнього бізнесу, зростання мінімальної зарплати, залучення інновацій та розширення туристичної сфери. У соціальній сфері передбачалося розширення підтримки малозабезпечених родин та догляду

за людьми похилого віку. Окремо були винесені пункти про відновлення територій, що постраждали від стихійних лих, забезпечення безпеки від зовнішніх загроз, політичну (контроль за фінансами партій), фіскальну (відкритість державних фінансів) та адміністративну (зростання ефективності адміністративних послуг) реформи [589].

Тобто, ми бачимо, що в маніфесті Нової Комейто увага приділялася тим питанням, які завжди були актуальними в суспільстві, а ті пункти, які мають неоднозначну оцінку – атомна енергетика, реформування Конституції, зовнішні загрози тощо в передвиборчому маніфесті оминалися, що робило його політично нейтральним.

Оголошення дострокових виборів до Нижньої палати Парламенту запустило активні процеси в японській опозиції, яка на той час переживала кризовий період. 28 вересня 2017 р. Седзі Маехара, який став головою Демократичної прогресивної партії 1 вересня 2017 р., оголосив про об'єднання його партії з новоствореною Партією надії. Ця політична сила була створена на базі регіональної Першої асоціації токійців губернатором Токіо Ю. Коїке 25 вересня 2017 р. одразу після того, як на прес-конференції С. Абе озвучив свої наміри розпустити Палату представників [605].

Членами новоствореної партії спочатку стали 9 парламентарів, однак 27 вересня їх налічувалось вже 14 (при необхідних 5, які давали право брати участь у національних виборах). Серед них було два представники ЛДПЯ, сім представників Демократичної прогресивної партії, двоє з Незалежного клубу, один з Партії серця та один незалежний депутат [605].

Партія надії в своїй програмі одразу ж зробила акцент на необхідності заморозити споживчий податок на рівні 8%, зменшити кількість парламентарів та витрат на їх утримання, які сьогодні складають 22 мільйони ієн, провести децентралізацію. В економічній сфері було введено таке поняття як «пост-абеноміка», яка передбачала радикальне реформування економічної сфери та створення спеціальних зон, збільшення конкурентоспроможності високотехнологічних сфер, ліквідацію державних фінансових установ та фондів, перегляд системи оподаткування для повернення Японії статусу світового фінансового центру.

Тобто ця стратегія концентрувала свою увагу на посиленні позицій приватного сектору для повернення колишньої могутності японської економіки. При цьому «пост-абеноміка» як і «абеноміка» зосереджувалася на інтересах держави в цілому, а не на інтересах окремих громадян (в чому ЛДПЯ постійно звинувачували представники лівої опозиції) [594].

У програмі говорилося також про збільшення рівня зайнятості та достатку населення, розвиток освіти, побудову суспільства вільного від дискримінації за будь-якою ознакою, забезпечення зростання життєздатності та конкурентоспроможності окремих регіонів. Крім того зазначалося, що необхідне об'єднання всіх сил для протистояння загрозі з боку Північної Кореї, забезпечення кібербезпеки та вчасного реагування й ліквідації наслідків стихійних лих. У цих пунктах програми «Партії надії», по суті, була солідарною з ЛДПЯ, до того ж в пункті про необхідність внесення змін до Конституції Партія Надії більш чесно наголошувала на необхідності скасування 9 статті. Суперечливим пунктом стало відношення до подальшої долі атомних електростанцій. Якщо ЛДПЯ виступала, хоча і не акцентувала на цьому увагу, за збереження АЕС, то Ю. Коїке наголошувала на необхідності їх повної ліквідації до 2030 року та переходу на альтернативні джерела енергії [594].

Таким чином, ми бачимо, що програма Партії надії, з одного боку, була близькою по духу ЛДПЯ, що створює можливість тісної співпраці з певного ряду питань, з іншого боку, мала характерні риси, притаманні правопопулістській партії – харизматичний лідер, акцент на необхідності радикальних політичних реформ та внесення змін до Конституції, популістська риторика. Проявом останньої була стратегія досягнення 12 нулів, про яку говорилося в передвиборчому маніфесті: нульова атомна енергетика, нульова тіньова політика, нульове пасивне куріння, нульова нестача місць у дитсадках та школах тощо – таке поєднання завдань, стратегічно важливих для держави в цілому, та завдань, які стосується окремих людей, робило маніфест зрозумілим та привабливим для пересічного громадянина [595].

Усе це робило Партію надії потенційним союзником іншої правопопулістської – Партії відродження Японії, яка

своєю головною політичною задачею бачила перегляд Конституції, що дозволило б ввести систему безкоштовної освіти, реформувати структуру управління та створити Конституційний суд. Планувалося проведення політичної реформи, яка передбачає зменшення кількості парламентарів та заборону пожертв партіям від корпорацій, і адміністративної реформи, в результаті якої буде зменшена кількість бюрократів та приватизовані державні установи. Крім того, акцентувалася увага на необхідності справедливого оподаткування, покращення стану освіти, соціального забезпечення, пенсійної та медичної систем, підтримки малого та середнього бізнесу. Також у маніфесті говорилося про децентралізацію, яка передбачала передачу великої кількості функцій місцевій владі, підтримку сільського господарства та покращення співпраці з союзниками, такими як США, Південна Корея та Китай [599].

На прикладі передвиборчої програми 2017 р. було добре видно, що Партія відродження Японії традиційно робила акцент на радикальних політичних реформах, оминаючи суперечливі питання, які існували в суспільстві, та не пропонуючи реальної політичної програми, що робило її позиції у порівнянні з Партією надії більш програшними [599].

Після оголошення про об'єднання Демократичної прогресивної партії та Партії надії, частина політиків, що стояли на ліберальних позиціях, відмовилася вступати в політичну силу, яка по своїй суті була правоконсервативною. Тому 3 жовтня 2017 р. вони створили Конституційну демократичну партію, яку очолив Юкіо Енгано. При цьому Демократична прогресивна партія повністю не припинила свого існування та була представлена в Палаті радників.

Конституційна демократична партія, яка на виборах 2017 року представляла ліберальні сили, виробила свою політичну програму, роблячи головний акцент на економічних питаннях та продовжуючи започатковане ще ДПЯ протистояння політиці «абеноміки». Проголошувалося, що «абеноміка» направлена проти середнього класу. Представники Конституційної демократичної партії виступали за підняття мінімальної зарплати, підтримку компаній, які забезпечують повну зайнятість працівникам,

рівну заробітну плату за рівну роботу, ліквідацію трудової дискримінації жінок, забезпечення вільного доступу до адміністративної інформації та заборону внесків партіям з боку корпорацій. Також важливими пунктами була заборона діяльності казино, повна відмова від атомних електростанцій, збереження пацифістської 9 статті Конституції. Тобто саме ця політична сила взяла на себе роль головного опонента ЛДПЯ і, таким чином, стала ключовою силою лівого ліберального центру японської політики [602; 603; 604].

Найбільш близькою до Конституційної демократичної партії в ідеологічному плані залишалася Комуністична партія, яка на вибори до Палати представників 2017 р. пішла з політичною програмою, що ґрунтувалася на ідеях необхідності протистояння політиці ЛДПЯ. Першими пунктами виборчого маніфесту була протидія зловживанню владою з боку С. Абе і його оточення та порушенням ними Конституції, яким КПЯ вважала прийняття закону про розширення повноважень Сил Самооборони за кордоном. Крім того, комуністи виступали за вирішення проблеми з Північною Кореєю шляхом діалогу, за збереження 9 статті Конституції, ядерне роззброєння та ліквідацію атомної енергетики, проти подальшої реалізації «абеноміки» та побудови нової американської військової бази на Окінаві [598].

Нейтральними пунктами виборчого маніфесту КПЯ були пункти про необхідність боротьби з будь-якою дискримінацією та забезпечення відновлення територій, що постраждали від стихійних лих. В цілому, політична програма Комуністичної партії була більш радикальною у порівнянні з програмою Конституційної демократичної партії», однак суттєвих ідеологічних суперечностей у цих політичних сил не було, що, особливо враховуючи досвід співпраці КПЯ з попередницею Конституційної демократичної партії – Демократичною прогресивною партією, створювало умови для потенційно можливого об'єднання лівої опозиції [598].

Вибори до Палати представників відбулися 22 жовтня 2017 р., як і планувалося. ЛДПЯ вдалося зберегти всі 284 депутатських мандати, які у неї були в нижній палаті Парламенту минулого скликання. За неї проголосувало

33,28% виборців в пропорційних округах, забезпечивши 66 депутатських мандатів, та 47,82% виборців в одномандатних округах, які принесли партії 218 депутатських мандатів. Нова Комейто у той же час зменшила своє представництво з 35 до 29 представників. Дві новостворені опозиційні партії права Партія надії та ліва Конституційна демократична партія отримали майже однакову підтримку з боку виборців: 50 мандатів отримала Партія надії (32 за пропорційними округами та 18 за одномандатними) та 55 – Конституційна демократична партія (37 за пропорційними округами та 18 за одномандатними). Щодо результатів інших партій, то місця розподілилися наступним чином – Партія відродження Японії - 11 місць, Комуністична партія - 12 місць, Соціал-демократична партія – 2 місця, незалежні представники – 22 депутатських мандати [612].

Тобто за результатами виборів в Палаті представників склалася наступна ситуація: конституційну більшість у кількості 313 депутатів отримала провладна коаліція ЛДПЯ та Нової Комейто, а опозиція була представлена двома приблизно рівними за чисельністю центрами – правий об'єднав у собі Партію надії та Партію відновлення Японії, які разом мали 61 депутатський мандат, лівий об'єднав Конституційну демократичну партію, Комуністичну партію та Соціал-демократичну партію, що разом отримали 69 депутатських мандатів [612].

Таким чином, партійна система Японії знаходиться в активній стадії трансформації, свідченням чого є поява нових тенденцій та феноменів, які раніше не були для неї типовими. Серед характерних рис японської партійної системи на сучасному етапі можна виділити процес ідеологічного оформлення японських партій, які завжди відзначалися своєю аморфністю; виникнення ідеологічних центрів в японській партійній системі; поляризацію опозиції; успіх правопопулістських партій.

Поштовхом до ідеологічного оформлення японських партій та виникнення ідеологічних центрів в японській політиці стала агресивна політика ЛДПЯ, яку реалізовував С. Абе. Саме під її впливом сформувалися правий консервативний та лівий ліберальний політичні центри. Хоча при цьому слід зазначити, що цей поділ був доволі умовний,

він мав яскраво виражену національну специфіку та відбувався саме по відношенню до політики, що реалізовувалася правлячою ЛДПЯ. Правий центр (до нього належали як привладні, так і опозиційні партії) підтримував внесення змін до Конституції та скасування пацифістського статусу країни, виступав за розширення повноважень Сил Самооборони, нейтрально ставився до «абеноміки». Представники лівого центру навпаки категорично засуджували перелічені вище пункти, які були ключовими в політичному курсі ЛДПЯ.

Парламентська опозиція також мала два полюси, які налічували приблизно рівну кількість представників. Подібна поляризація опозиції, з одного боку, майже унеможливлювала її діяльність єдиним фронтом, а з іншого боку, створювала умови для співпраці правого полюса з провладною коаліцією для просування окремих законопроектів. А враховуючи достатню ідеологічну близькість, виникала можливість виникнення широкої коаліції правих сил. Однак при цьому треба відзначити, що правий центр опозиції складався з популістських партій нового формату, характерною рисою яких була нестабільна політична структура та великий вплив партійного лідера на політику партії. Усе це робило їх ненадійними союзниками, однак не дивлячись на це, найближчим часом саме відносини між владою та опозицією в межах правого ідеологічного центру будуть залишатися визначальними у розвитку японської політичної та партійної систем.

Також характерною рисою партійної системи Японії були відцентрові тенденції, які спостерігалися як в провладній та опозиційній коаліціях, так і в середині провідних партій, що також є проявом подальшої трансформації японської партійної системи.

Не втратив своєї актуальності і феномен правопопулістських партій. Яскравим прикладом стала Партія надії, яка була створена на базі регіональної партії 25 вересня 2017 р. та на виборах у жовтні того ж року майже наздогнала за чисельністю отриманих депутатських мандатів наступницю Демократичної прогресивної партії – Демократичну конституційну партію. Усе це свідчило про

продовження трансформаційних процесів у японській партійній системі.

Формування партійної та політичної системи країни є довготривалим та складним процесом, на який впливають як внутрішні, так і зовнішні фактори. Україна, враховуючи її доволі коротку історію в ролі незалежної держави, не має сталих партійних та політичних традицій. Формування української партійної системи знаходиться на початковому етапі, який відзначається високим рівнем нестабільності та ситуативності. Саме тому для нас, враховуючи відсутність власного досвіду у сфері розбудови партійної системи, дуже важливим є запозичення досвіду інших країн, які вже пройшли етап партійного становлення.

Звичайно, найбільш корисним і комфортним для запозичення являється досвід країн, які мають певну схожість з Україною у політичному, соціально-економічному, історичному плані та у своєму розвитку проходили ті ж самі етапи, що проходить наша держава сьогодні. Перш за все, йдеться про країни Східної Європи, такі як Польща. Однак, на думку автора, для ефективної розбудови партійної та політичної систем корисно було б використати більш широкий підхід до проблеми та вивчити досвід не лише близьких сусідів, але й більш віддалених в географічному та культурному плані країн, серед яких є і Японія з її унікальним партійним та політичним ладом і великим досвідом у сфері подолання політичних криз. На перший погляд повна несхожість всіх сфер японського та українського суспільного життя при більш детальному аналізі дозволяє виділити певні елементи, які можна ефективно застосувати в наших реаліях.

Партійна система України сьогодні знаходиться на етапі активних змін. За результатами парламентських виборів 2014 р. в країні склалася екстремально багатопартійна система з двома домінантними партіями – «Блок Петра Порошенка» та «Народний фронт». Парламентські фракції цих партій у Верховній Раді є найчисельнішими, але при цьому у жодній з цих партій немає більшості для формування уряду чи конституційної більшості для реформування Конституції [205]. Крім того, всі партії, представлені в парламенті восьмого скликання, крім Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», можна вважати новими, і тому

питання щодо їх інституціоналізації та ідеологічної ідентифікації поки що залишається відкритим [205]. На сучасному етапі перед українською партійною системою гостро стоять проблеми майбутнього розвитку партій, створення внутрішньопартійних механізмів регулювання, розробки дієвої ідеологічної платформи та формування партіями власної електоральної бази.

Важливим фактором політичної та економічної стабілізації країн є створення ефективних та стабільних політичних гравців, а не партій на одні вибори, саме тому доречним, на нашу думку, було розглянути досвід Ліберально-демократичної партії Японії у сфері партійного будівництва, враховуючи той факт, що вона більше ніж півстоліття залишалася провідним гравцем на японській політичній арені. Також її ріднить з сучасними українськими партіями те, що вона створювалася в умовах політичної (у випадку Японії – післявоєнної) кризи. При цьому вона одразу змогла перетворитися з молодого опозиційного партії в провідну політичну силу та утримувати своє домінування в японській політиці до сьогоднішнього дня, використовуючи виключно демократичні механізми. Саме ЛДПЯ Японія багато у чому завдячує своїм стабільним політичним розвитком у другій половині ХХ століття, який, між іншим, став важливою складовою її економічних успіхів [271].

Одним з компонентів ефективного функціонування будь-якої політичної сили є вдала електоральна політика. ЛДПЯ у цій сфері дуже ефективно застосувала механізм переведення передвиборчої кампанії на індивідуальний рівень та використання ЛДПЯ в якості «партії-франшизи». Іншими словами, хоча кандидати й йшли на вибори під знаменами ЛДПЯ, однак реальної фінансової та організаційної допомоги від партії вони не отримували [289]. Це давало змогу партії отримувати підтримку виборців без створення чіткої ідеологічної платформи.

Подібний механізм дав надзвичайно позитивний ефект в умовах змішаної мажоритарної системи, що включала систему одномандатних округів. Практика регулярної перемоги ЛДПЯ в більшості одномандатних округів навіть отримала в науковій літературі назву «магія одномандатних округів» [601]. Враховуючи той факт, що половина депутатів

до Верховної Ради України також обирається саме за одномандатними округами [93], подібний ефект можна було б використати і в Україні, однак для цього необхідно спрямувати велику частку електоральної політики на місця.

Також в Японії існує традиція неофіційного закріплення округів за кандидатами та передача виборчого округу від покоління до покоління. Так, наприклад, колишній прем'єр-міністр Японії Дз. Коїдзумі, йдучи з політики, передав свій виборчий округ сину Сіндзіро, який на виборах до Палати представників у 2009 р. пройшов до Парламенту, перемігши у колишньому виборчому окрузі батька [346].

І хоча подібна практика для українського суспільства є незрозумілою та неприйнятною, враховуючи особливості національного менталітету, однак встановлення більш тісного зв'язку між виборчим округом та його кандидатом в сучасних реаліях є не лише можливим, але й потенційно ефективним. Для цього робота з населенням повинна вестися постійно, а не лише в передвиборчий період. Представник партії від округу має сприйматися, перш за все, як провідник інтересів виборців цього округу, а вже потім як провідник інтересів партії, а не навпаки.

Функцію підтримки зв'язку між представником партії з одного боку та населенням округу з іншого в ЛДПЯ виконують так звані «товариства підтримки» (коенкай) – персональні електоральні організації кандидатів, які діють на постійній основі та до складу яких входять не лише пересічні громадяни, але й регіональна еліта. Особливо ефективно ці організації діють в селищах та малих містах, а основну роль в них відіграють представники малого та середнього бізнесу. «Товариства підтримки» є тим посередником, через якого встановлююся неформальні відносини та взаємні зобов'язання між кандидатом та виборцями [289].

Важливим для вироблення електоральної політики також є врахування різниці у вазі голосів у різних виборчих округах. Варто відзначити, що для кожної країни притаманні свої особливості у визначенні їхніх кордонів. Так, наприклад, стаття 18 Закону України «Про вибори народних депутатів України» визначає, що «...відхилення кількості виборців в одномандатному окрузі не може перевищувати дванадцяти відсотків орієнтовної середньої кількості виборців в

одномандатних округах ... межі одномандатних округів визначаються з урахуванням меж адміністративно-територіальних одиниць, інтересів членів територіальних громад та проживання на відповідній території національних меншин...» [93].

В Японії кордони одномандатних округів були визначені поправками 1994 р. до «Закону про вибори» і продовж тривалого часу не враховували коливання кількості населення в округах, пов'язані з міграцією сільського населення у міста. У 2013 та 2016 роках до «Закону про вибори» було внесено зміни, які передбачали реорганізацію частини одномандатних округів та зменшення кількості представників від деяких пропорційних округів, в результаті кількість депутатів у нижній палаті Парламенту скоротилася до 465. Однак повністю це проблему не вирішило [590].

Сьогодні і для Японії, і для України є характерною ситуація, при якій в щільнозаселених (частіше індустріальних) районах голоси виборців в одномандатних округах мають нижчу вагу, ніж в малозаселених (частіше сільськогосподарських) районах. Саме тому і для українських партій, і для японських, має велике значення електорат невеличких міст та селищ. При цьому слід зазначити, що саме в малих населених пунктах простіше встановити більш тісні взаємовідносини між кандидатом і-виборцем, тому робота з ними має стати важливою складовою електоральної політики кожної партії, яка прагне до тривалого політичного життя. В Японії перенесення голосів цієї категорії виборців до розряду «твердих голосів» стало однією з головних складових довготривалого політичного успіху ЛДПЯ [442].

Також важливою складовою успіху партії є залучення підтримки середнього класу. Серед цієї групи електорату складніше реалізувати індивідуальну передвиборчу діяльність кандидатів, тому ЛДПЯ, наприклад, використала механізм включення інтересів цієї групи електорату до складу загальнопартійних. Партія реалізовувала свій вплив на середній клас через різного роду корпоративні та суспільні організації. Так, виступивши провідником інтересів фермерів-орендаторів та зробивши захист їх інтересів складовою своєї політики, ЛДПЯ витіснила з сільськогосподарського електорального поля соціалістичні

сили, які традиційно підтримувалися цією верствою населення, та перевела ці голоси з категорії «плаваючих» в категорію «твердих». І навпаки, організації, які не підтримували ЛДПЯ, повністю втрачали її підтримку та автоматично переходили до сфер впливу опонентів. Подібна політика стосувалася не лише представників середнього бізнесу, але й досить ефективно проводилася відносно великих корпорацій [289].

Така позиція ЛДПЯ ґрунтувалася на розумінні того, що жодна партія, навіть та, що має значний вплив в межах всієї держави, не повинна позиціонувати себе провідником інтересів всіх верств населення. Курс на захист інтересів усіх, незалежно від їх соціального статусу та сфер діяльності, в реальності зводиться лише до популізму, і з приходом партії до влади це, з об'єктивних причин, призводить до неспроможності виконати всі свої обіцянки та виливається у стрімке падіння партійного рейтингу. Майбутнє партії залежить від того, наскільки вдало вона зможе сформувати прошарок відданого саме цій партії електорату, а для цього необхідно продемонструвати виборцям, які її підтримали, що їх інтереси являються для партії пріоритетними, і реально втілювати в життя передвиборчі обіцянки. Це виявиться неможливим, якщо партія в гонитві за голосами пообіцяє занадто багато та занадто багатьом. Цей досвід ЛДПЯ з формування електоральної політики могли б використати українські партії, які зазвичай позиціонують себе в якості провідника інтересів усіх, при цьому, по суті, не маючи власної, більш-менш чіткої електоральної бази.

Також для України дуже гостро стоїть питання забезпечення цілісності та сталого розвитку партій. Так, наприклад, на парламентських виборах 2012 року виборчий бар'єр подолали «Партія регіонів», Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», політична партія «УДАР», Комуністична партія України та Всеукраїнське об'єднання «Свобода» [205]. А у 2014 р. за партійними списками до Парламенту пройшли «Блок Петра Порошенка», «Народний фронт», Об'єднання «Самопоміч», Радикальна партія Олега Ляшка, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», «Опозиційний блок» [205]. Тобто з попередніх учасників залишилося лише Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», інші ж партії або були

реорганізовані (як «Партія регіонів»), або не брали участь у виборах (як Комуністична партія України).

Слід відмітити, що в українських партіях відсутня чітка ідеологічна платформа, яка б могла стати об'єднуючою складовою, здатною забезпечувати їх цілісне функціонування [205]. Це певним чином ріднить їх з японськими партіями. ЛДПЯ у 1955 р. створювалася саме як партія-конгломерат, що об'єднала проамериканську Ліберальну партію та віддану традиційним японським цінностям Демократичну партію перед загрозою приходу до влади в Японії лівих сил. І ця внутрішня біполярність партії вилилася у формування внутрішньопартійних фракцій, які стояли на різних ідеологічних засадах та мали різну кількість членів [610].

В японському Парламенті останнього скликання представлено вісім фракцій ЛДПЯ. Найчисельніші з них «Рада політичного аналізу Сьова», представниками якої являються экс-прем'єр-міністр Дз. Коїдзумі та теперішній лідер Японії С. Абе, та «Дослідницька рада Хейсей», найвідомішим представником якої являється колишній прем'єр-міністр Р. Хасімото [608].

Складна внутрішня структура ЛДПЯ вимагала вироблення спеціальних механізмів для забезпечення діяльності партії та запобігання її можливого розколу на декілька незалежних політичних сил. Функціонування провідної політичної партії Японії певним чином схоже на функціонування партійних коаліцій: фракції конкурують між собою за вплив та посади, підтримують своїх членів у передвиборчих кампаніях, просувають їх кар'єрними сходинками в межах певної фракції. Однак, не дивлячись на конкуренцію, розуміння того факту, що від успіху партії загалом залежить успіх кожної окремої фракції, змушує фракції співпрацювати між собою для вирішення тих питань, які мають стратегічне значення для партії та країни. У таких випадках ЛДПЯ виступає як єдина політична сила. В умовах політичного домінування ЛДПЯ протягом другої половини ХХ століття саме фракції створювали своєрідний ефект багатопартійності в умовах гегемонії однієї партії в політичному житті країни [593].

Досвід із регулювання відносин окремих фракцій та механізми об'єднання зусиль для вирішення спільних проблем, які були накопичені більше ніж за півстоліття існування ЛДПЯ, можуть бути використані в українському Парламенті для організації та забезпечення діяльності широкої коаліції. В умовах суспільно-політичної, економічної та військової криз в Україні важливе об'єднання всіх політичних сил, які мають більш-менш спільне бачення рішення глобальних питань через компроміс у менш глобальних питаннях для забезпечення виживання політичної системи.

Цьому також буде сприяти курс на зменшення ролі партійного лідера, який для багатьох партій є визначальним. Певна частина партій в Україні створюється під окремого політика, як, наприклад, Партія О. Ляшка [205]. Подібна ситуація, з одного боку, дає змогу заручитися підтримкою електорату, який прихильно відносить до певного політичного гравця, з іншого боку, вона позбавляє партію політичної маневровості. В Японії пост голови ЛДПЯ, а за сумісництвом і посаду Прем'єр-міністра Японії, по черзі займають лідери різних фракцій, тому існує можливість використовувати відставку голови партії, так само як і відставку уряду, як механізм зняття політичного напруження [289]. В Україні прив'язка до особистості обмежує партію в можливостях реабілітуватися після політичного промаху, бо провал лідера партії – це провал партії, яка асоціюється виключно з ним.

Одним з ключових питань, пов'язаних з функціонуванням партійної системи, є питання фінансування політичних партій, бо від цього залежить не лише ефективність їх діяльності, але й можлива ангажованість. Саме ця складова партійної системи створює найбільш плідне підґрунтя для формування та реалізації корупційних схем з можливим подальшим використанням великими корпораціями політичної партії як інструменту свого впливу.

До внесення змін та поправок до Закону України «Про політичні партії України» у 2015 – 2016 рр. фінансове становище партій в нашій країні майже не регулювалося [97]. Не існувало жодного обмеження щодо розміру внесків у фонд партії та її кандидатів, що створювало умови для

перетворення партій у маріонетки великих фінансових груп та компаній [163]. Поправки, прийняті в останні роки, мали на меті регламентувати цю сферу, однак говорити про їх ефективність поки що рано. Але не дивлячись на це, ми можемо, порівнявши українське законодавство в партійній сфері з японським, яке вже неодноразово було перевірене на практиці та скориговане в залежності від ефективності чи неефективності окремих пунктів, спробувати виробити рекомендації по залученню японського досвіду в Україні.

Згідно з новою редакцією Закону України «Про політичні партії в Україні» реципієнтами внесків можуть бути «політична партія, її зареєстрована в установленому порядку місцева організація, пов'язана особа політичної партії чи її місцевої організації, висунутий політичною партією чи її місцевою організацією кандидат на виборах народних депутатів України, виборах Президента України, місцевих виборах (шляхом перерахування або переказування до виборчого фонду на відповідних виборах)» [97].

При цьому згідно зі статтею 50 Закону України «Про вибори народних депутатів України»: «Виборчий фонд кандидата у депутати в одномандатному окрузі формується шляхом залучення власних коштів кандидата та добровільних внесків осіб, які згідно із Законом України «Про політичні партії в Україні» мають право здійснювати внески на підтримку партій» [93].

Стаття 15 Закону «Про політичні партії в Україні» обмежує «загальний розмір внеску на підтримку політичної партії від громадянина України в розмірі 400 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня року, в якому здійснювалися внески, від юридичної особи – в розмірі 800 розмірів мінімальної заробітної плати» [97]. Тобто українське законодавство створює правову можливість для кандидатів отримувати внески як від фізичних, так і від юридичних осіб.

Враховуючи вивчений японський досвід, ми можемо відзначити цей факт як деструктивний для розвитку стабільної партійної системи. В умовах функціонування змішаної системи голосування як в Україні, так і в Японії, прямі пожертви кандидатам створюють умови для подальшого впливу на майбутніх депутатів з боку їх

фінансових донорів, особливо якщо фінансування йде від великих компаній. Згідно зі статтею 48 Закону України «Про вибори народних депутатів України»: «розмір виборчого фонду кандидата у депутати в одномандатному окрузі не може перевищувати чотирьох тисяч розмірів мінімальної заробітної плати», тобто його можуть скласти пожертви лише п'яти зацікавлених юридичних осіб [97].

Саме фінансування кандидатів з боку компаній стало причиною чисельних фінансових і корупційних скандалів в Японії на рубежі 80-90-х років ХХ століття та змусило зробити ряд кроків для обмеження фінансування окремих членів партії й спрямування фінансових потоків в загальнопартійний бюджет [363]. У 1994 та 2000 роках були прийняті поправки до «Закону про регулювання політичних фондів», які спочатку ввели обмеження на існування декількох політичних фондів у одного депутата, які використовувалися для розподілу внесків та обходження чинних обмежень, а потім взагалі заборонили корпоративні пожертви кандидатам [597]. Подібні реформи були направлені на укріплення партії загалом шляхом зменшення кількості фінансових скандалів.

Досліджуючи питання щодо обмеження на рівні законодавства розмірів внесків від фізичних та юридичних осіб, які розглядалися раніше, ми звернули увагу, що розміри внесків від юридичної особи лише в два рази перевищують розміри внесків від фізичної. При цьому для всіх юридичних осіб діють однакові обмеження – і для маленьких компаній, і для фінансових гігантів [93].

Спроба урівняти на законодавчому рівні всіх юридичних осіб без урахування їх розмірів та рівнів доходу ставить у невідгідне становище саме великі фінансові утворення, які втрачають змогу впливати на політику шляхом фінансування політичних сил. Таке радикальне обмеження в умовах, коли донедавна внески у політичні фонди взагалі ніяк не регламентувалися, може мати зворотній ефект та підштовхнути великі фінансові групи до формування нових корупційних схем, як, наприклад, фінансування партії одночасно через декілька громадських організацій або через підставних осіб, враховуючи той факт, що законом не

забороняється вносити пожертви політичній партії в розмірі, який перевищує річний дохід особи [163].

Саме тому нам видається логічним японський підхід щодо градації розміру внесків юридичних осіб залежно від доходів компаній, кількості членів у профспілці тощо. Так, наприклад, в «Законі про регулювання політичних фондів» Японії визначено, що щорічний внесок з боку фізичної особи обмежується 2 мільйонами ієн, а розміри внеску з боку юридичної особи можуть коливатися від 7,5 до 30 мільйонів ієн – тобто, пропорційно до розмірів та ваги організації в соціально-економічному житті країни обмежуються її можливості фінансово впливати на політичне життя [597]. Це, на нашу думку, сприяє більш справедливому представленню інтересів різних компаній та запобігає розгортанню нового витка корупції.

Важливим нововведенням стало включення у 2015 р. до Закону України «Про політичні партії України» пункту щодо введення державного фінансування політичних партій в Україні [97]. Ця практика широко розповсюджена серед розвинутих країн світу. Фінансування партій з боку держави має на меті зменшити їх залежність від приватних капіталів, зробити більш самостійними. В Японії державне фінансування партій було введено у 1994 р. та регулюється окремим нормативно-правовим актом – «Законом про державні субсидії політичним партіям». Згідно з цим законом для отримання державної субсидії партії необхідно набрати не менше 2% голосів на загальнонаціональних виборах [596]. Подібний бар'єр у 2% був зафіксований і в українському законодавстві [97].

Враховуючи велику кількість партій в українському політичному житті та тенденції до подальшого зростання їх кількості, підтримка з боку держави великих парламентських партій буде на користь українському політичному простору. Наприклад, введення державного фінансування партій в Японії сприяло зменшенню кількості партій в Парламенті на третину та формуванню великої опозиційної сили, що змогла скласти конкуренцію ЛДПЯ.

Однак важливо зробити акцент на особливостях розподілу державного фінансування між партіями. Зазначимо, що прохідний бар'єр для потрапляння в

Парламент в Японії складає 2% голосів, тобто державне фінансування стосується виключно парламентських партій. В Україні, де прохідний бар'єр складає 5% голосів, державне фінансування торкається і певної частини партій, які не представлені в Парламенті. При цьому треба відзначити той факт, що пункт про 2% бар'єр, що дозволяє партії отримати державне фінансування, буде використовуватися лише починаючи з наступних виборів до Верховної Ради України, які мають відбутися у 2019 р., а поки що фінансування отримують лише парламентські партії, тобто ті що подолали 5% бар'єр [155].

Характерною рисою українського законодавства у сфері державного фінансування партій є те, що воно відштовхується виключно від кількості голосів, які віддали за партію в загальнонаціональному окрузі, та зовсім не враховує голосування в одномандатних округах [97]. Таким чином, більший відсоток державного фінансування отримає партія, яка набрала більше голосів за пропорційними списками, навіть якщо в Парламенті загальна кількість її представників є меншою у порівнянні з іншими партіями. На нашу думку, більш об'єктивною є змішана система визначення розміру фінансування, яка функціонує в Японії – половина коштів нараховується у відповідності до відсотка набраних голосів на виборах за партійними списками, інша половина – пропорційно кількості депутатів від партій, представлених в Парламенті [596].

І якщо для самої Японії така система розподілу державних субсидій має цілий ряд недоліків, враховуючи дві палати Парламенту та нерівну кількість депутатів, що обираються за партійними списками та в мажоритарних округах, то для України з її однопалатним Парламентом та рівнозначною кількістю депутатів, які обираються за пропорційною та мажоритарною системою, запровадження японського підходу до розподілу державного фінансування партій було б доречним та ефективним.

Ключовим пунктом будь-якого фінансування являється контроль за використанням коштів та встановлення системи ефективною звітності. Контролем за фінансовою звітністю партій в Україні займається Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК), яке було створене відповідно до

Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. [96]. Це центральний орган виконавчої влади і саме до нього щоквартально, починаючи з 2017 р., партії повинні надавати свої фінансові звіти [186]. Контроль за використанням партіями державних коштів, крім Національного агентства з питань запобігання корупції, здійснює ще й Рахункова палата [97]. Однак, не дивлячись на це, питання контролю за фінансами партій сьогодні стоїть гостро. На зустрічі представників Національного агентства з питань запобігання корупції, Рахункової палати, Національного банку та парламентських партій 13 жовтня 2016 р. було зроблено акцент на проблемах в реалізації контрольних-наглядних функцій та відсутності координації в діяльності НАЗК та Рахункової палати щодо питань фінансової звітності політичних партій та контролю за державним фінансуванням партій [128].

Враховуючи цей факт, вважаємо логічним створення спеціалізованого органу, який би мав своїм основним завданням контроль за фінансами партій та виступав би арбітром між політичними силами, НАЗК та Рахунковою палатою. Прикладом такого органу є японський парламентський комітет, який має назву «Комітет з контролю за політичними фондами» та складається з п'яти представників від різних партій, кандидатури яких висувуються Парламентом та затверджуються Прем'єр-міністром. Термін повноважень цього комітету складає три роки. У випадку розпуску Парламенту та призначення дострокових виборів він функціонує доти, доки новообраний Парламент не затвердить новий склад комітету. До його функцій належить не лише проведення аудиту та виявлення порушень, але й проведення освітньої та координаційної роботи з політичними фондами [597]. Тобто він є певним координаційним центром у сфері функціонування політичних фондів в Японії.

Таким чином, проаналізувавши можливість залучення досвіду функціонування та розвитку японських політичних партій в українських реаліях, ми дійшли висновку, що цей досвід у певних аспектах може бути корисним при розбудові партійної та політичної систем в Україні. Насамперед це стосується удосконалення українського законодавства в сфері

регулювання діяльності партій. Було з'ясовано, що певні законодавчі ініціативи, які в Україні були тільки нещодавно прийняті та сприймаються як великий крок вперед, наприклад, фіксований обсяг фінансування окремих кандидатів з боку юридичних осіб, в Японії вже вилучені з законодавства як неефективні.

Для удосконалення українського законодавства в галузі регулювання партійного життя було б корисним використати японський підхід до градації розміру внесків партіям з боку юридичних організацій в залежності від кількості їх членів, розміру прибутків та японську змішану систему нарахування державних субсидій партіям.

Також для українських партій могло б стати у нагоді вивчення досвіду формування електоральної політики Ліберально-демократичною партією Японії, характерними рисами якої було спрямування політичних ініціатив на місця та лобювання інтересів тих організацій, які висловлювали підтримку партії. Саме цей підхід дозволив ЛДПЯ сформувати прошарок «твердих голосів», який став запорукою її політичного впливу в країні.

Крім того, досвід взаємодії між окремими фракціями Ліберально-демократичної партії Японії може бути використаний для регулювання відносин в межах українських парламентських коаліцій. Особливо цікавим вбачається формування вертикальної системи інтересів: досвід з розподілу інтересів в межах ЛДПЯ на фракційні та загальнопартійні може бути корисним для визначення співвідношення партійних та коаліційних інтересів в українському Парламенті. Також цікавими вбачаються такі механізми регулювання внутрішньопартійного життя ЛДПЯ як розподіл посад між представниками різних політичних фракцій в порядку черги та заміна посадовців як спосіб вирішення політичних криз.

Тобто, не дивлячись на велику кількість розбіжностей між японською та українською партійними системами, які обумовлені об'єктивними історичними, політичними, культурними, соціальними чинниками, японський досвід може бути використаний у процесі розбудови української партійної та політичної систем.

На межі тисячоліть партійну систему Японії, яка традиційно вважалася достатньо стабільною, поступово охоплюють кризові явища, які у цей час охоплюють усі сфери японського суспільного життя. Їх розгортання сприяло не лише загальній політичній дестабілізації, але й перетворювало традиційні конструктивні фактори та механізми вирішення проблем в деструктивні. Під впливом усього цього починають активно розгортатися трансформаційні процеси в японській партійній системі.

На сучасному етапі відбувається ідеологізація японських партій та поступове оформлення правого та лівого центру в японській політиці, хоча і з певною національною специфікою. Наявність в Парламенті значної кількості представників правопопулістських партій призвела до виникнення двох полюсів опозиції, які за результатами виборів до Палати представників 2017 р. мали приблизно рівну кількість представників і при цьому принципово різні підходи до бачення майбутнього Японії. Це, з одного боку, унеможливило формування широкої опозиції, а з іншого – створювало умови для консолідації провладних та опозиційних правих сил при прийнятті певних законопроектів. Важливо відзначити, що в межах ідеологічних центрів, які проходили стадію формування, вже існували відцентрові тенденції, які проявлялися як в загостренні внутрішньопартійних проблем, так і в розростанні протиріч між партнерами.

Проведене дослідження дає підстави говорити про те, що японський досвід можна використати в Україні. По-перше, це досвід у сфері законодавчого забезпечення функціонування партійної системи країни, пов'язаний з проблемою фінансування партій та створення умов для ліквідації корупції у цій сфері. По-друге, досвід побудови стабільної політичної партії, що спроможна пережити не лише декілька виборів, прикладом якої можна вважати Ліберально-Демократичну партію Японії. По-третє, механізм регулювання відносин між фракціями Ліберально-Демократичної партії Японії, який можна перенести на українські парламентські коаліції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверьянов В. Доктрина русского мира. URL: <https://izborsk-club.ru/10269> (дата звернення: 12.09.2018).
2. Агенство по общественному контролю за качеством образования и развитием карьеры. URL: <http://www.akkork.ru/> (дата звернення: 30.08.2019).
3. Адміністративно-територіальний устрій Донецької області URL: <http://donoda.gov.ua/?lang=ua&sec=01.13&iface=Public&cmd=view&args=id:908> (дата звернення: 30.08.2019).
4. Актуальные идейно-политические вопросы международного коммунистического движения. URL: <http://ru.kke.gr/intermeetings/ККЕ-inter-meetings/2008-10-8> (дата звернення: 30.08.2019).
5. Аналіз провідного вітчизняного та зарубіжного досвіду гуманізації вищої освіти як засобу забезпечення її якості: аналітичні матеріали (частина II) (препринт). Авт.: О. Воробйова, М. Гриценко, В. Луговий, О. Слюсаренко, А. Ставицький, Ж. Таланова, В. Ткаченко. За ред. В. Лугового, Ж. Таланової. К.: ІВО НАПН України, 2016. 111 с.
6. Аналіз провідного вітчизняного та зарубіжного досвіду щодо оцінювання якості вищої освіти в умовах євроінтеграції: аналітичні матеріали (частина I) (препринт). Авт.: О. Воробйова, М. Дебич, І. Линьова, В. Луговий, О. Оржель, О. Слюсаренко, Ж. Таланова, К. Трима; за ред. В. Лугового, Ж. Таланової. Київ: Ін-т вищої освіти НАПН України, 2018. 172 с.
7. Аристотель Афинская полития. М.: Мысль. 1997. 688 с.
8. Арон Р. Демократия или тоталитаризм [пер. с фр. Г. Семенова]. М., 1993. 144 с.
9. Асоціації університетів: створення професійних спільнот та забезпечення якості вищої освіти. Молодий вчений. 2018. № 12. С. 97—110.

10. Афонін Е., Гонюкова Л., Войтович Р. Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики. К., 2005. 160 с.
11. Базілевич Д., Нестерович В. Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу: «Лобіювання в Україні: досвід, проблеми і перспективи». За заг. ред. к.ю.н. В. Федоренка. К. : СПД Москаленко О. М., 2009. 36 с.
12. Банс В. Элементы неопределенности в переходный период. Полис. 1993. № 1. С. 44—51.
13. Банс В. Порівняльна демократизація, широкі та обмежені узагальнення. У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи. Пер. з англ. За ред. Д. Гузіни; гол, ред. серії і автор передм. Дж. Перлін; наук. ред. О. Кокорська. К. : Вид-во сАй Бі»; 2003. 342 с.
14. Безробіття в Україні у 2016 – 2017 рр. за регіонами. Інфографіка. Слово і Діло. URL: https://media.slovoidilo.ua/media/infographics/6/54720/54720-1_uk_origin.png (дата звернення: 26.07.2018 р.).
15. Біла книга – 2009. Збройні Сили України, К. : Міністерство оборони України. 96 с.
16. Боббіо Н. Майбутнє демократії. Демократія: Анталогія. Упоряд. О. Проценко. К. : Смолоскип, 2005. XXVIII + 1108 с.
17. Богачевская И. Религиозная идентичность Украины: между Востоком и Западом. Перекрестки. 2012. № 3–4. С. 148—164.
18. Брайс Д. Современные демократии. М. : «Прогресс», 1992. 65 с.
19. Буайе Р., Бруссо Э., Кайе А., Фавро О. К созданию институциональной политической экономии. Экономическая социология. 2008. Т. 9, № 3. С. 17—24.
20. Бурдые П. Дух государства: Генезис и структура бюрократического поля. Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. М. : Институт экспериментальной социологии, Алетейя, 1999. С. 125—166.

21. Бюджетний запит на 2019 – 2021 рр. загальний (Форма 2019-1). Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/15988.html> (дата звернення: 05.04.2018).
22. В Україні впроваджують інститут кар'єрного радника. Мінсоцполітика. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/16535.html> (дата звернення: 10.11.2018).
23. В Україні з 1 серпня запускають електронний реєстр переселенців. Слово і діло. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2016/08/01/novyna/suspilstvo/v-ukrayini-z-1-serpnya-zapuskayut-elektronnyj-reyestr-pereselencziv> (дата звернення: 01.08.2016).
24. В Японії продлили максимальний срок полномочий премьера. URL: <http://podrobnosti.ua/2164554-v-japonii-prodlili-maksimalnyj-srok-polnomochij-premera.html> (дата звернення: 11.03.2017).
25. Вайтхед Л. Драма демократизації. Демократія : Анталогія. Упоряд. О. Проценко. К. : Смолоскип, 2005. С. 649—661.
26. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века. Пер. с англ. под ред. В. Иноземцева. М. : Логос, 2004. 368 с.
27. Васюта О. Соціальна допомога сім'ям з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах. Соціально-психологічні, медичні та юридичні проблеми підготовки молоді до сімейного життя : студентська міжвузівська конференція, м. Чернігів, 09.11.2010 р. URL: https://eukraina.com/publ/education/socialna_dopomoga_sim_jam_z_ditmi_ka_ki_opinilisja_u_skladnikh_zhittevikh_obstavinakh/11-1-0-207 (дата звернення: 10.04.2016).
28. Вебер М. Типы господства. Хозяйство и общество. URL: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/5764> (дата звернення: 30.08.2019).
29. Ветеринария и коррупция: из-за чего рухнул рейтинг правительства Абэ. URL: <http://www.rbc.ru/politics/18/07/2017/596de38b9a7947525e17e14a> (дата звернення : 23.07.2017).

30. Вибори президента України. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011> (дата звернення: 15.09.2018).
31. Вибори президента України. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011> (дата звернення: 15.09.2018).
32. Вирішення соціальних проблем внутрішньо переміщених осіб на втрачає своєї гостроти. Мінсоцполітики. URL: <http://www.msp.gov.ua/news/13260.html> (дата звернення: 05.06.2017).
33. Вищі навчальні заклади в Донецькій області. URL: <http://donetskstat.gov.ua/statinform/osvita4.php> (дата звернення: 30.08.2019).
34. Відбулось засідання комісії з питань призначення (відновлення) соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам, які мешкають на території м. Бахмута. Офіційний сайт Бахмутської міської ради. URL: <http://artemrada.gov.ua/news/19939> (дата звернення: 05.04.2018).
35. Відбулось засідання комісії з питань призначення соціальних виплат. Офіційна сторінка Лиманської міської ради. URL: <https://www.facebook.com/limanmiskrada/photos/a.423605244666710.1073741828.420795158281052/564874700539763/?type=3&theater> (дата звернення : 21.04.2018).
36. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах регіонів України. Позачергові вибори народних депутатів України 30 вересня 2007 року. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001> (дата звернення: 15.09.2018).
37. Відсоток укладених декларацій від постійного населення Донецької області станом на 21.05.2018 р. Департамент охорони здоров'я Донецької облдержадміністрації. URL: <https://doz.donoda.gov.ua/vidsotok-ukladenih-deklaratsij-vid-postijnogo-naselennya-donetskoyi-oblasti-stanom-na-21-05-2018/> (дата звернення: 25.05.2018).
38. Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху : монографія. О. Новікова, О. Амоша,

В. Антонюк. НАН України, Ін-т економіки промисловості. К., 2016. 448 с.

39. Выборы в Палату советников 2016 года: две трети голосов у сторонников изменения Конституции Японии. URL: <http://www.nippon.com/ru/features/h00143/> (дата звернення: 05.10.2016).
40. Ганжуров Ю. Парламентське лобіювання в контексті політичної комунікації. Політичний менеджмент. 2005. № 4 (13). С. 50—62.
41. Гоббс Т. Левіафан. К. : Дух і літера, 2000. С. 483—485.
42. Горецька А. Закон про лобіювання як основа регламентації лобістської діяльності в Канаді. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2013. Вип. 114. С. 69—79.
43. Горовіц Д. Порівняння демократичних систем. Демократія: Антологія. Упоряд. О. Проценко. К. : Смолоскип, 2005. С. 827—833.
44. Громадське об'єднання. Юридична енциклопедія : [в 6-ти т.] / ред. кол. Ю. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 1 : А — Г. 672 с.
45. Гросфельд О. Становлення лобізму в сучасній Україні: дис. ... к. політ. н. : 23.00.02. Сімферополь, 2009. 209 с.
46. Гусев Д. «Опасные» парламентские выборы в Италии с «призраком» Берлускони и популистом-комиком. RFI : Голоса со всего мира. URL: <http://www.russian.rfi.fr/evropa/20130224-opasnye-parlamentskie-vybory-v-italii-s-prizrakom-berluskoni-i-populistem-komikom> (дата звернення: 30.08.2019).
47. Гуцал С. Публічна дипломатія як сучасний пріоритет зовнішньої політики держави. Стратегічні пріоритети. 2010. № 3 (16). С. 106—113.
48. Даймонд Л. Визначення та розвиток демократії. У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / Пер. з англ. / За ред. Д. Гузіни; гол. ред. серії і автор передм. Дж. Перлін; наук. ред. О. Кокорська. К. : вид-во «Ай Бі»; 2003. С. 47—76.

49. Даль Р. Введение в экономическую демократию. Отв. ред. Ю. Абрамова. Вступ. ст. В. Б. Размустова. М. : Наука : СП «ИКПА», 1991. 124 с.
50. Даль Р. Полиархия: участие и оппозиция. Пер. с англ. С. Деникиной, В. Баранова ; Гос. ун-т — Высшая школа экономики. М. : Изд. дом Гос. ун-та — Высшей школы экономики, 2010. 288 с.
51. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. М. : Эксмо, 2002. 284 с.
52. Даунс Э. Комментарий в отношении экономических теорий поведения правительства. Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. 2006. № 3. С. 57—73.
53. Демидов О. От права на доступ к сетевому разуму. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=1618#top (дата звернення: 30.08.2019).
54. Демографічна ситуація в Донецькій області у січні-квітні 2018 року. Головне управління статистики у Донецькій області. Експрес випуск № 81 від 19.06.2018 р.
55. Дергачов О. Російська гуманітарна стратегія для пострадянського простору. Зовнішні справи. 2009. №4—5. С. 6—10.
56. Держава піклується про малозабезпечені сім'ї. Урядовий контактний центр повідомляє. Урядовий кур'єр. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/derzhava-pikluyetsya-pro-malozabezpecheni-simy/> (дата звернення : 10.02.2016).
57. Державні соціальні стандарти та гарантії. Міністерство соціальної політики України. URL: <http://www.msp.gov.ua/content/socialni-standarti.html> (дата звернення : 10.05.2017).
58. Динаміка середньомісячної заробітної плати по регіонах у 2005 – 2011 роках (за даними Держкомстату). URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.08.2019).
59. Диференціація життєвого рівня населення Донецької області. URL: <http://donetskstat.gov.ua/statinform/domogosp15.php> (дата звернення: 30.08.2019).

60. Диференціація життєвого рівня населення України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.08.2019).
61. Діяльність державної служби зайнятості України 2017 – 2018 рр. Інфографіка. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analytics/67> (дата звернення: 13.11.2018).
62. Для подолання бідності уряд має не лише підвищувати соціальні виплати. Інтерв'ю з експертом І. Сологуб. Громадська хвиля. 01.10.2015. URL: <https://hromadskeradio.org/programs/hromadska-hvylya/dlya-podolannya-bidnosti-uryad-maye-ne-lyshe-pidvyshchuvaty-socialni-vyplaty-ekspertka> (дата звернення: 10.11.2015)
63. До якої саме православної Церкви Ви себе відносите? (2000 – 2016). URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1122 (дата звернення: 11.09.2018).
64. Довідка про релігійну мережу Донецької області станом на 04 травня 2012 року. URL: <http://donoda.gov.ua:81/main/ua/publication/content/6705.htm> (дата звернення: 30.08.2019).
65. Довідник молодіжних засобів масової інформації / Хто є хто в молодіжній політиці України. URL: <http://www.whoiswho.org.ua/?pageId=8> (дата звернення: 30.08.2019).
66. Довіра громадян до органів влади та базових соціальних інститутів. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/aprilo8/6.htm> (дата звернення: 11.09.2018).
67. Долженков О. Проблема корупції в Україні: адміністративно-економічні клани. Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою : Міжвідомчий науковий збірник. К., 1999. Т. 18. С. 67–71.
68. Долженков О. Структурація політичної еліти України та проблеми соціально-політичної трансформації. Українська еліта та її роль в державотворенні: Збірник наукових праць УАДУ при Президентові України (за матеріалами виступів учасників конференції

- «Українська еліта та її роль в державотворенні»). К. : Наука, 2000. С. 13—20.
69. Долженков О. Сутність політичного режиму України. Нова політика. 2000. № 2. С. 9—11.
  70. Долженков О. Тенденції розвитку політичного процесу в Україні. Перспективи. Одеса, 1999. № 3—4. С. 51—56.
  71. Долженков О. Чи є пострадянські країни перехідними суспільствами? Людина і політика. 2001. № 2. С. 43—50.
  72. Долинский А. Дискурс о публичной дипломатии. Международные процессы. 2011. № 1 (25). С. 63—73.
  73. Долинский А. Публичная дипломатия для бизнеса, НКО и университетов. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=791#top (дата звернення: 30.08.2019).
  74. Долинский А. Что такое общественная дипломатия и зачем она нужна России? URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=791#top (дата звернення: 30.08.2019).
  75. Донецька область. Децентралізація. URL: <https://decentralization.gov.ua/areas/0622> (дата звернення : 12.03.2018).
  76. Донеччина лидирует по количеству пользователей Интернета URL: <http://orbita.dn.ua/news-all/donetchina-lidiruet-po-kolichestvu-pol.html> (дата звернення: 30.08.2019).
  77. Донченко Т. Основні моделі державної молодіжної політики: закордонний та вітчизняний досвід. Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. 2009. Вип. 18/19. С. 125—126.
  78. Допомога малозабезпеченим сім'ям. Покровська міська рада. URL: <http://www.pokrovsk-rada.gov.ua/uszn/ogoloshennya-ta-podiji/2754-dopomoga-malozabezpechenim-sim-yam> (дата звернення: 10.11.2017).
  79. Допомога на дітей одиноким матерям. 2017 р. URL: <http://www.i-law.kiev.ua/допомога-на-дітей-одиноким-матерям-2016> (дата звернення: 13.02.2017).
  80. Драч М. Як діє американська публічна дипломатія в Росії і Грузії? URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1114389.html> (дата звернення: 30.08.2019).

81. Дюверже М. Политические партии. Пер. с франц. Изд. 3-е. М. : Академический проект ; Королев, Парадигма, 2005. 544 с.
82. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. М. : Европа, 2007. 244 с.
83. Европа глазами коммуниста. URL: http://www.kke.gr/kke_ru.html (дата звернення: 30.08.2019).
84. Европейский кризис – или кризис евро? URL: <http://liva.com.ua/euro-crisis.html> (дата звернення: 30.08.2019).
85. Європейська соціальна модель і соціальна згуртованість: яку роль відіграє ЄС? Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні та Білорусі. Лотар Вітте. К. : Заповіт, 2006. 44 с.
86. Європейський досвід для створення ефективної системи контролю та оцінки якості вищої освіти в Україні. Аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/745> (дата звернення: 30.08.2019).
87. Єдиний державний реєстр громадян, які потребують поліпшення житлових умов. URL: http://www.molodkredit.gov.ua/zagalne_info.php (дата звернення: 30.08.2019).
88. За ініціативи МТОТ з державного бюджету вперше виділено кошти на забезпечення тимчасовим житлом ВПО. URL: <http://mtot.gov.ua/za-initsiatyvy-mtot-z-derzhavnogo-byudzhetu-vpershe-vydileno-koshty-na-zabezpechennya-tymchasovym-zhytlom-vpo-v-chernysh/> (дата звернення: 20.01.2018).
89. За останні 2 роки в Україні почали роботу 7 Центрів допомоги жінкам, постраждалим від домашнього та гендерного насильства. Мінсоцполітики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/15914.html> (дата звернення: 24.10.2018).
90. Загальне скорочення чисельності населення України по регіонам за 2005 – 2012 рр. (за даними Держкомстату) URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.08.2019).

91. Заклади культури та мистецтва Донецької області. URL: http://donetskstat.gov.ua/statinform/kult_1.php (дата звернення: 30.08.2019).
92. Закон України «Про вибори народних депутатів України». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4061-17> (дата звернення: 18.02.2017).
93. Закон України «Про громадські об'єднання». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення: 30.08.2019).
94. Закон України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю» (від 4 листопада 2004 р.). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/annot/2150-15> (дата звернення: 30.08.2019).
95. Закон України «Про запобігання корупції». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 21.02.2017).
96. Закон України «Про політичні партії в Україні». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2365-14> (дата звернення: 09.02.2017).
97. Закон України про звернення громадян. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 30.08.2019).
98. Закон України про об'єднання громадян. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2460-12> (дата звернення: 30.08.2019).
99. Заславская Е. Зарубежный опыт правового регулирования лоббистской деятельности в органах законодательной власти. URL: <http://www.gr.ru/content/53> (дата звернення: 30.08.2019).
100. Захворюваність населення Донецької області. URL: <http://donetskstat.gov.ua/statinform/ohrana3.php> (дата звернення: 30.08.2019).
101. Заходи щодо соціального захисту учасників антитерористичної операції: Указ Президента України

№ 570/2015» від 07.10.2015 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/150/2015/paran3#n3> (дата звернення: 05.05.2018).

102. Звіт Державного фонду сприяння молодіжному житловому будівництву про виконання Державної програми забезпечення молоді житлом на 2002 – 2012 роки. URL: www.fhb.kiev.ua (дата звернення: 30.08.2019).
103. Звіт міського голови Петра Цимідана про підсумки роботи Лиманської об'єднаної територіальної громади за 2017 рік. м. Лиман. URL: <https://drive.google.com/file/d/1a7VzFnzNznvD1yssSNQaEZh4iZyoxenS/view> (дата звернення: 17.03.2018).
104. Звіт про стан виконання у IV кварталі 2017 року заходів, передбачених Комплексною державною програмою щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року. Мінсоцполітики. URL: <https://docs.google.com/viewer?embedded=true&url=http://www.msp.gov.ua/files/vpo/4-2017.doc> (дата звернення: 25.01.2018).
105. Здійснення мовної політики в освіті, навчання мовами національних меншин України та вивчення цих мов. URL: <http://old.mon.gov.ua/index.php/ua/2865-zdiysnennya-movnoi-politiki-v-osviti-navchannya-movami-natsionalnih-menshin-ukraini-ta-vivchennya-tsih-mov> (дата звернення: 30.08.2019).
106. Зовнішня політика України – 2009 : стратегічні оцінки. Прогнози та пріоритети / За ред. Г. Перепелиці. К. : ВД «Стилос», 2010. 250 с.
107. Зовнішня політика України – 2010: стратегічні оцінки. Прогнози та пріоритети / За ред. Г. Перепелиці. К. : ВД «Стилос», 2011. С. 172.
108. Зонова Т. Дипломатия будущего. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=334#top (дата звернення: 30.08.2019).
109. Зонова Т. Публичная дипломатия и ее акторы. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=681#top (дата звернення: 30.08.2019).

110. Зущик Ю. Лоббизм в Украине. URL: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/lobbizm-v-ukraine-chastina-i> (дата звернення: 30.08.2019).
111. Ильин А. Год железного звона. Эксперт-Украина. 2010. № 7. 68 с.
112. Интервью с Митрополитом Донецким и Мариупольским Иларионом по случаю 70-летия Предстоятеля Украинской Православной Церкви Блаженнейшего Митрополита Владимира. URL: <http://donetsk.church.ua/intervyu/> (дата звернення: 15.09.2018).
113. Истон Д. Категории системного анализа политики. Антология мировой политической мысли: В 5 т. М.: Наука, 1997. Т. II. С. 630—342.
114. Итальянское «Движение 5 звезд» не выразит доверие ни одному кабмину. РИА новости. <http://ria.ru/world/20130227/924968784.html#13699160294353&message=resize&relto=register&action=addClass&value=registration> (дата звернення: 30.08.2019).
115. Ібрагім Ю. Розвиток послуг у сфері соціальної роботи з багатодітними сім'ями. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер.: педагогіка. 2015. № 2. URL: <http://journals.uran.ua/index.php/2311-6382/article/view/61929> (дата звернення: 21.10.2015).
116. Ільченко А. Л. Д. Кучма в Президентських виборах 1994 р. – початок зародження біполярної системи українського електорального поля. Інтелігенція і влада. 2014. Вип. 31. С. 281—291.
117. Інтерв'ю з Олексієм Мікуліним, старостою Заріченського стаоростинського округу Лиманської ОТГ в рамках прес-конференції круглого столу «Медіа і децентралізація». 29.03.2018 р. Власний архів.
118. Інтернати Донецької області. URL: <http://hfo.net.ua/docs/internaty/Donetsk.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
119. Кадук Н. Вплив глобалізації на процес демократичних перетворень на сучасному етапі розвитку світового співтовариства. Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація

молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія. 2006. № 2 (22). С. 105—110.

120. Кадук Н. Демократичні перетворення в Україні: західна інтерпретація. Вісник Одеського національного університету. Том 13. Соціологія і політичні науки. 2008. Вип. 5. С. 612—618.
121. Кадук Н. Механізми взаємодії органів державної влади з суб'єктами громадянського суспільства в контексті побудови демократії в Україні. Соціально-політична взаємодія в сучасній Україні: вибір шляхів державного розвитку. Тези доповідей ХХІІ науково-практичної конференції 20 квітня 2007 р., м. Одеса, ОНУ ім. І. І. Мечникова. За ред. проф. І. Ковалю. Одеса, 2007. С. 88—90.
122. Камаєва В. До питання про діалектичний взаємовплив соціальної політики та соціальної роботи. Мультиверсум. Філософський альманах. К. : Центр духовної культури, 2006. № 56. URL: https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_58/Kamajeva.htm (дата звернення: 10.02.2014).
123. Карпенко О. Цивілізований лобізм як механізм державного регулювання взаємовідносин бізнес-еліти та органів публічної влади в Україні. URL: <http://rayon.novograd.com.ua/index.php/novini/25-arhiv-novin-2011r/966-tsvilizovanij-lobizm-jak-mehanizm-derzhavnogo-reguljuvannja-vzaemovidnosin-biznes-eliti-ta-organiv-publichnoyi-vladi-v-ukrayini> (дата звернення: 30.08.2019).
124. Карчевська О. Партнерська взаємодія громадянського суспільства і держави як умова стабілізації політичної системи України. Політологічні записки. 2014. № 2. С. 73—84.
125. Качур К. Філософсько-антропологічний аналіз еволюції та сучасного стану сім'ї. Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць [гол. ред. В. Вашкевич]. К. : ВІР УАН, 2015. Вип. 101. С. 335—337.
126. Келс Г. Процесс самооценки. Руководство по самооценке для высшего образования. М. : Изд. центр науч. и учеб. прогр., 1999. 151 с.

127. Кириченко Ю. Взаємодія державних органів у сфері нагляду і контролю за фінансуванням політичних партій. URL: <http://pravo.org.ua/ua/news/20871765-vzaemodiya-dergeavnih-organiv-u-sferi-naglyadu-i-kontrolyu-za-finansuvannyam-politichnih-partiy> (дата звернення: 11.03.2017).
128. Кількість молоді від 15 до 24 років в структурі населення Донецької області за період 2005 – 2011 рр. (за даними Головного управління статистики у Донецькій області). URL: <http://www.donetskstat.gov.ua/statinform/nasel.php> (дата звернення: 30.08.2019).
129. Кічельт Г., Мансфельдова З., Марковський Р., Тока Г. Історична спадщина та стратегії демократизації: шляхи до посткомуністичних державних устроїв. У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи. Пер. з англ. За ред. Д. Гузіни; гол, ред. серії і автор передм. Дж. Перлін; наук. ред. О. Кокорська. К. : вид-во «Ай Бі», 2003. С. 143—194.
130. Кіянка І. Взаємодія держави і груп тиску в сучасному політичному процесі України. Демократичне врядування : науковий вісник. 2009. Вип. 4. URL: <http://www.lvivacademy.com/visnik4/fail/+Kijanka.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
131. Коваленко Е. «Лига Севера» как политический проект. Режим доступа: <http://ru-nazdem.livejournal.com/471809.html> (дата звернення: 30.08.2019).
132. Когут С. Девіантна поведінка дітей та молоді: проблеми й шляхи подолання URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Natural/VLNU/Ped/2008_24/24_kohut.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
133. Козак Л. Соціально-економічний аналіз трудової міграції молоді в сучасних умовах. Молодіжна політика: проблеми і перспективи. Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції (Дрогобич, 10 – 11 березня 2006 року). Дрогобич : ДДПУ, 2006. С. 254—259.
134. Колодій А. Політична трансформація в Україні: інституції та люди. Ефективність державного

- управління. Збірник наукових праць. Вип. 12. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2007. С. 205—211.
135. Колик Беппе Грилло стал главной сенсацией выборов в Италии URL: <http://izvestia.ru/news/545683> (дата звернення: 30.08.2019).
  136. Комюніке, 2003 – Комюніке конференції міністрів вищої освіти Європи від 19.09.2003. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_754 (дата звернення: 30.08.2019).
  137. Конституция Японии. URL: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Japan&language=r> (дата звернення: 19.07.2015) (дата звернення: 30.08.2019).
  138. Конституція України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 30.08.2019).
  139. Концепция дальнейшего развития Содружества Независимых Государств (5 октября 2007 года, г. Душанбе). URL: <http://cis.minsk.by/page.php?id=18763> (дата звернення: 11.09.2018).
  140. Коуз Р. Заметки к «Проблеме социальных издержек». Природа фирмы. Фирма, рынок и право : сб. статей. пер. с англ. Б. Пинскера ; науч. ред. Р. Капелюшников. М. : Новое издательство, 2007. С. 150—176.
  141. Коуз Р. Проблема социальных издержек. Фирма, рынок и право: сб. статей. пер. с англ. Б. Пинскера ; науч. ред. Р. Капелюшников. М. : Новое издательство, 2007. С. 92—149.
  142. Кочемировська О. Визначення напрямків соціальної політики української держави в контексті трансформації інституту сім'ї: аналітична записка. Відділ соціальної політики Міністерства соціальної політики України, 2016. 35 с.
  143. Крах політики жорсткої економії: італійський варіант. iPress. URL: http://ipress.ua/mainmedia/krah_polityky_zhorstkoj_ekonomii_italiyskyy_variant_16303.html (дата звернення: 30.08.2019).

144. Кремьянская Е. Лоббизм в Канаде. Основы регулирования. URL: <http://ex-o.ru/analytics/main/15> (дата звернення: 30.08.2019).
145. Круговая Е. «Черные полковники» в Греции. 1967 — 1974 гг. Новая и новейшая история. 2001. № 3. С. 37—47.
146. Кузнецов Г. Политический лоббизм: мировой опыт. URL: <http://www.nirsi.ru/69> (дата звернення: 30.08.2019).
147. Кулик С. «Электронная дипломатия». Начало. М.: Институт современного развития. 33 с.
148. Курган Я. Политическая система информационной цивилизации: политологический анализ преемственности. Гілея. 2007. № 10. С. 178—191.
149. Кучма Л. После майдана. Записки Президента: 2005 — 2006, Киев - Конча-Заспа. К.; М.: «Довіра», «Время», 2008. 688 с.
150. Кучма Л. Своім шляхом: Роздуми про економічні реформи в Україні. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2004. 384 с.
151. Л. Кравчук о целях РПЦ в Украине. URL: <http://www.religion.in.ua/news/vazhливо/5530-l-kravchuk-o-celyax-rpc-v-ukraine.html> (дата звернення: 15.09.2018).
152. Лапкин В., Пантин В. Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским массовым сознанием: предвар. итоги. Полис. 2005. № 1. С. 50—62.
153. Лейн Ж.-Э., Эрссон С. Сравнительная политология: от политической социологии к сравнительной социальной политике; Пер. с англ. Л. В. Сморгунова Политические процессы в России в сравнительном измерении: Труды СПб отд. Академии полит.науки. Под ред. М. А. Василика и Л. В. Сморгунова. СПб.: [Б.и.], 1997. Вып. 1: Сравнительная политология. С. 137—155.
154. Леметов О. Чи будуть партії фінансуватися з державного бюджету. URL: <http://www.epravda.com.ua/publications/2016/05/18/592890/> (дата звернення: 19.12.2016).
155. Лопата М. Лобіювання: світова практика та українські реалії. URL: <http://postua.info/lopata.htm> (дата звернення: 30.08.2019).

156. Лукьянов Ф. Публичная дипломатия – не работа узкой группы людей URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=2181#top (дата звернення: 30.08.2019).
157. Любин В. Левые партии Италии: Споры о прошлом и будущем. Актуальные проблемы Европы. 2006. № 3. С. 80–91.
158. Люта Г. Чергова «мирова угода» з Фірташем обійдеться державі у 10 млрд. доларів?! Дзеркало тижня. 2012. № 4. С. 11.
159. Мазіна Н. Соціально-політичні орієнтації молоді у контексті трансформаційних змін в Україні на початку ХХІ століття (регіональний аспект) : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2006. 20 с.
160. Маркс К., Энгельс Ф. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Соч. 2-е изд. Т. 23 М.: Гос.изд-во полит.лит-ры, 1960. 784 с.
161. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. Сочинения (2-е издание). Том 3 (1845 – апрель 1847). М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. 650 с.
162. Марчук А. Державне фінансування партій в Україні: панацея від політичної корупції? URL: <http://iac.org.ua/derzhavne-finansuvannya-partiy-v-ukrayini-panatseya-vid-politichnoyi-koruptsiyi/> (дата звернення: 23.01.2017).
163. Маслова Е. Идеологические основы внешней политики Италии периода Второй Республики : дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 Политические проблемы междунар. отношений, глобального и регионального развития ; Моск. гос. ин-т междунар. отношений. Москва, 2012. 241 с.
164. Массальский В. РПЦ и внешняя политика России. URL: <http://www.golos-ameriki.ru/a/russian-church/1772514.html> (дата звернення: 12.09.2018).
165. Матвеева Е. Между «Европой» и политикой: Европейская интеграция в идеологии и стратегиях политических партий Италии, 1994 – 2006 гг. ; под ред. В. Михайленко. Томск : Изд-во Том. ун-та, 2012. 232 с.

166. Мацкевич Р. Політико-правові засади формування інституту лобізму в Україні : дис. ... к. політ. н. : 23.00.02. Одеса, 2008. 193 с.
167. Медвідь Ф., Гордієнко М. Феномен «помаранчевої революції» в контексті громадянського суспільства. Політичний менеджмент. 2006. № 1. С. 44—55.
168. Мейнуоринг С., Шугарт М. Хуан Линц, президенциализм и демократия: критический анализ. Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. 2003. Выпуск 1. С. 50—75.
169. Мелвиль А. Социокультурные трансформации второй половины XX века в странах Центральной и Восточной Европы. Отв. ред. Н. Коровицына. М. : ОАО «Ловатера», 2002. 295 с.
170. Михэльс Р. Социология политической партии. Антология мировой политической мысли. Т. 2. Зарубежная политическая мысль. XX в. М. : Инфра-Ф, 1997. 321 с.
171. Міграція з України зростає і наближається до критичної. І. Бурлаковський. Новое время. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/mihratsija-z-ukrajini-zrostaie-i-nablizhajetsja-do-kritichnoji-246267.html> (дата звернення: 05.05.2018).
172. Міждержавна міграція населення у Донецькій області у динаміці 2005 – 2011 рр. (за даними Головного управління статистики України). URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.08.2019).
173. Мінсоцполітики ставить перед собою завдання створення умов для повернення українських мігрантів. Мінсоцполітики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/16007.html> (дата звернення: 05.11.2018).
174. Місто Покровськ за кошти державного бюджету та місцевого бюджету придбало квартири для ВПО. МінТОТ України. URL: <http://mtot.gov.ua/m-pokrovsk-za-koshty-derzhavnoyi-subventsiyi-ta-mistsevogo-byudzhetu-prydbalo-kvartyru-dlya-vpo/> (дата звернення: 27.01.2017).
175. Міська комплексна програма підтримки учасників антитерористичної операції та членів їхніх сімей на 2016

- 2017 роки. Офіційний веб-сайт Дружківська міська рада. URL: <https://druisp.gov.ua/rozvitok-mista/889-miska-kompleksna-programa-pidtrimki-uchasnikiv-antiteroristichnoji-operatsiji-ta-chleniv-jikhnikh-simej-na-2016-2017-roki> (дата звернення: 10.01.2018).
176. Молодіжні організації Донецької області. URL: <http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/10975.htm> (дата звернення: 30.08.2019).
177. Молодь в умовах становлення незалежності України (1991 – 2011 рр.): щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні. М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Державний інститут розвитку сімейної та молодіжної політики; [редкол.: О. Бєлишев (голова) та ін.]. К., 2011. 316 с.
178. Моска Г. Правящий класс. Социс. 1994. № 10. С. 187–198.
179. На колегії Донецької ОДА прийняли обласну програму по забезпеченню житлом дітей-сиріт. URL: <http://dn.gov.ua/na-kolegiyi-donoda-prujnyaly-oblasnu-programu-po-zabezpechennyu-zhytлом-ditej-syrit/> (дата звернення: 23.32.2018).
180. Нагребецька І. Квиток на європейський експрес: чи встигнемо?! Урядовий кур'єр. 2000. № 244–245. С. 6.
181. Най Дж. С. Нова публічна дипломатія. День. 2010. № 28.
182. Населення 1990 – 2012 рр. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.08.2019).
183. Населення 1995 – 2011 рр. URL: <http://donetskstat.gov.ua/statinform/nasel.php> (дата звернення: 30.08.2019).
184. Населення Донецької області. ГУ статистики у Донецькій області. URL: http://donetskstat.gov.ua/statinform1/dem_migrac4.php (дата звернення : 05.05.2018).
185. Національне агентство по запобіганню корупції. URL: <https://nazk.gov.ua/structure> (дата звернення : 19.02.2017).
186. Національний освітній глосарій: вища освіта / 2 -е вид., перероб. і доп. Авт.-уклад.: В. Захарченко, С. Калашнікова, В. Луговий, А. Ставицький,

- Ю. Рашкевич, Ж. Таланова / За ред. В. Кременя. К. : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. 100 с.
187. Національний склад населення України. URL: http://donetskstat.gov.ua/census/census_ua.php?ncr=7 (дата звернення: 30.08.2019).
188. Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2016 року). Статистичний збірник. Державна служба статистики України. [відп. І. Осипова]. К., 2016. 158 с.
189. Небоженко В. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. К. : Либідь, 1994. 240 с.
190. Нельга О. Вибори як індикатор і чинник національної інтеграції. Нова політика. 1999. № 6. С. 2—10.
191. Нестерович В. Конституційно-правові засади системи реєстрації лобістів у Канаді. Віче. 2009. № 21. URL: <http://www.viche.info/journal/1725> (дата звернення: 30.08.2019).
192. Нестерович В. Ф. Легалізація, акредитація та контрольна-наглядова діяльність щодо лобістів і лобістських об'єднань: перспективи для України. URL: <http://vlz.in.ua/uploads/File/pdf/St/2010-%D1%96/2010-1s/%D0%9D%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
193. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М. : Начала, 1997. 180 с.
194. О подготовке в Донецкой области аспирантов и докторантов. URL: http://www.donetskstat.gov.ua/news/1328_news.php (дата звернення: 30.08.2019).
195. Облік страхувальників та доходів станом на 01.11.2017 р. Управління виконавчої дирекції Фонду соціального страхування в Донецькій області. URL: <http://www.fssu.gov.ua/fse/control/don/uk/publish/article/8779> (дата звернення: 30.08.2019).
196. Одінцева О. Створення механізму правового регулювання лобізму в сучасній Україні. Экономика и право. 2010. № 3. С. 40—45.

197. Онищук В. Політична орієнтації та політична активність молоді. Молодіжна політика: проблеми і перспективи. Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції (Дрогобич, 10 – 11 березня 2006 року). Дрогобич : ДДПУ, 2006. С. 134–136.
198. Оржель О. Університетська соціальна відповідальність у контексті університетського лідерства : навчальний посібник). К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2017. 40 с.
199. Ортега-и-Гассет Х. Бесхребетная Испания. Восстание масс : сб. : пер. с исп. М. : «Издательство АСТ», 2002. С. 269–370.
200. Оцінка фінансової спроможності 366 ОТГ за 2017 рік (у розрізі областей). К., 2018. С. 38.
201. Панич О. Концептуальні засади створення незалежних установ оцінювання та забезпечення якості вищої освіти. URL: http://education-ua.org/ua/articles/1344-kontseptualni-zasadi-stvorenniya-nezaleznykh-ustanov-otsinyuvannya-ta-zabezpechennya-yakosti-vishchoji-osviti?fbclid=IwARo7OhEcdaX1KoriXRJzD_tqukfgVrKNczI1uYumfgtt1hniDFzawCXsu7Q (дата звернення: 30.08.2019).
202. Парето В. Компендиум по общей социологии. Антология мировой политической мысли: В 5 т. М. : Начала, 1997. Т. II. С. 59–67.
203. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия. Функциональная теория изменения. Понятие общества. Американская социологическая мысль. М. : Изд. Международного ун-та бизнеса и управления, 1996. С. 462–525.
204. Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити. URL: http://old.razumkov.org.ua/upload/1442416518_file.pdf (дата звернення: 29.01.2017).
205. Перегудов С. Корпоративний капітал і інститути влади: хто в доме хозяин?. Полис. 2002. № 5. С. 35–39.
206. Перегудов С. Организованные интересы и государство: смена парадигм. Полис. 1994. № 2. С. 31–35.
207. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України В. Ф. Януковича 31.10.2004, 21 листопада та 26 грудня. URL:

- <http://constituanta.blogspot.com/2014/10/2004.html> (дата звернення: 15.09.2018).
208. Передвиборна програма кандидата на пост президента України Януковича В. Ф. 17 січня, 7 лютого 2010 року
URL:
http://constituanta.blogspot.com/2014/10/2010_25.html
(дата звернення: 15.09.2018).
209. Пермякова Л. Цифровая дипломатия: направления работы, риски и инструменты. URL:
http://russiancouncil.ru/inner/index.php?id_4=862#top
(дата звернення: 30.08.2019).
210. Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій) URL:
<http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webprocov> (дата звернення: 15.09.2018).
211. Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій). URL:
<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001> (дата звернення: 15.09.2018).
212. Підсумки роботи МТОТ за 2017 рік. URL:
<http://mtot.gov.ua/prezentatsiya-v-ukriyinform-pidsumky-roboty-mtot-za-2017-rik/> (дата звернення: 07.05.2018).
213. Платнер М. Глобалізація і самоврядування. Демократія : Антологія. Упоряд. О. Проценко. К. : Смолоскип, 2005. С. 1051—1063.
214. Податкова соціальна пільга для одинокої мами у радіовипуску № 7. Просто про податки. 29.03.2018 р. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jXDANW7qB6Q>
(дата звернення: 07.04.2018).
215. Полохало В. Негражданское общество как социологический феномен Украины. Полис. 1999. № 2. С. 25—33.
216. Попов В. Четыре модели государственной молодежной политики – опыт сравнительного анализа URL:
<http://www.e-conference.ru/modules.php?name=News&file=print&sid=4314> (дата звернення: 30.08.2019).
217. Попова Ю., Воевода Б. Экологические проблемы Донецкой области. Донецк : ДонНТУ, 2003. 124 с.

218. Порівняльний аналіз передвиборчих програм політичних партій та виборчих блоків. URL: <http://www.tomenko.ua/docs/pc02-2002-02a.htm> (дата звернення: 15.09.2018).
219. Порошенко присвоїв почесне звання «мати-героїня» майже тисячі українок ТСН. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/poroshenko-prisvoyiv-pochesne-zvannya-mati-geroynya-mayzhe-tisyachi-ukrayinok-1057780.html> (дата звернення : 17.01.2018).
220. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931> (дата звернення: 11.09.2018).
221. Потреба підприємств у працівниках за видами економічної діяльності у динаміці на кінець 2008 р. та 2010 р. (за даними Держкомстату та Головного управління статистики у Донецькій обл.). URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.08.2019).
222. Працевлаштування молоді Донецької області станом на 01.09.2012. URL: <http://www.donmolod.gov.ua/2011-11-03-12-59-01/510-2011-11-03-13-29-31.html> (дата звернення: 30.08.2019).
223. Предвыборная программа кандидата в Президенты Украины Кучмы Л. Д. URL: <http://constituanta.blogspot.com/2014/10/1994.html> (дата звернення: 15.09.2018).
224. Президент Кипра: Разрешить миграционный кризис в ЕС можно, только устранив его первопричины. URL: <https://russian.rt.com/article/143454> (дата звернення: 30.08.2019).
225. Про внесення змін до рішення Донецької обласної ради від 24 грудня 2012 року № 6/17-435 «Про обласний бюджет на 2013 рік». URL: <http://www.sovet.donbass.com/?lang=ru&sec=02.01&iface=Public &cmd=showdoc&args=id:2991> (дата звернення : 05.05.2018).
226. Про державний бюджет України на 2016 рік : Закон України. Відомості Верховної Ради України, 2016. № 5. С. 54.

227. Про державний бюджет України на 2017 р. із змінами, внесеними згідно із Законами № 1860-VIII від 21.02.2017 р. : Закон України № 1979-VIII від 23.03.2017 р. : Верховна Рада України (зі змінами) URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1801-19> (дата звернення: 05.05.2018).
228. Про державний бюджет України на 2018 рік : Закон України № 2246-VIII від 07.12.2017 р. Верховна Рада України (зі змінами) URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2246-19> (дата звернення: 06.03.2018).
229. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України № 2017-III від 05.10.2005 р. Верховна Рада України. (зі змінами) URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2017-14> (дата звернення: 05.03.2018).
230. Проект Закону про забезпечення прозорості та законності комунікації з суб'єктами владних повноважень. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. 2017. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62573 (дата звернення: 30.08.2019).
231. Проект Закону про лобіювання. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. 2016. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60191 (дата звернення: 30.08.2019).
232. Проект Закону про публічну адвокацію. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. 2017. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=60943 (дата звернення: 30.08.2019).
233. Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні: Декларація від 15 грудня 1992 р. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 16. С. 409.
234. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги консультування : Наказ Міністерства соціальної політики України № 678 від 02.07.2015 р. (зі змінами) URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0866-15> (дата звернення: 30.08.2019).
235. Про затвердження Примірних штатних нормативів чисельності працівників центрів соціальної підтримки

дітей та сімей : Наказ Міністерства соціальної політики України № 1268 від 07.08.2017 р. (зі змінами) URL: <https://docs.google.com/viewer?embedded=true&url=http://www.msp.gov.ua/files/1268.pdf> (дата звернення : 05.05.2018).

236. Про затвердження типових положень про заклади соціальної підтримки сімей, дітей та молоді : Постанова Кабінету Міністрів України № 741 від 04.10.2017 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/250325978> (дата звернення: 05.05.2018).
237. Про перерозподіл обсягів субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення державних програм соціального захисту у 2016 році : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 896-р від 30.11.2016 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/249551702> (дата звернення: 25.09.2017).
238. Про реформу. Децентралізація медицини. URL: <https://health.decentralization.gov.ua/infoblocks/about-reform> (дата звернення: 15.04.2018).
239. Про роботу управління соціального захисту населення щодо реалізації державних гарантій для учасників антитерористичної операції та членів їх сімей. Лівобережна районна адміністрація Маріупольської міської ради. Поточний архів.
240. Про соціальні послуги: Проект Закону України від 21.03.2017 № 4607. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58997 (дата звернення: 13.04.2017).
241. Про схвалення Концепції Державної цільової програми з фізичної, медичної, психологічної реабілітації і соціальної та професійної реадaptaції учасників антитерористичної операції на період до 2022 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 475-р від 12.07.2017 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/250138251> (дата звернення: 10.08.2017).
242. Про схвалення Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до

- 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 909-р від 15.11.2017 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-2017-%D1%80> (дата звернення: 10.04.2018).
243. Пробийголова Н. Тенденції процесу політичної соціалізації молоді в сучасній Україні : Дисертація канд. політ. наук: 23.00.02 ; Дніпропетровський національний університет. Дн., 2006. 177 с.
244. Проблеми легітимації інституту лобіювання в Україні та шляхи їх розв'язання: матеріали громадського обговорення (м. Київ, 12 жовтня 2009 р.) / передмов. М. Оніщук; автор. і упор. В. Федоренко, Д. Базілевич, В. Нестерович, С. Юр'єв, Я. Кагляк / За заг. ред. В. Федоренка. К. : СПД Москаленко О. М., 2009. 108 с.
245. Програма Коммунистической партии Греции. URL: http://www.kke.gr/cpg/doc_ru/programma/programma.html (дата звернення: 30.08.2019).
246. Проект Закону про діяльність лобістів у Верховній Раді України. URL: lobbying.com.ua/zakonoproekty/gryniv.rtf (дата звернення: 30.08.2019).
247. Проект Закону про лобіювання в Україні. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. 2010. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?skl=4&pf3516=3188 (дата звернення: 30.08.2019).
248. Проект Закону про правовий статус груп об'єднаних спільними інтересами (лобістських груп) у Верховній Раді України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. 1999. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=7028 (дата звернення: 30.08.2019).
249. Проект Закону про регулювання лобістської діяльності в Україні. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. 2010. URL: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=38796 (дата звернення: 30.08.2019).
250. Проект Закону України про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів (про лобіювання). URL: <http://justinian.com.ua/article.php?id=3326> (дата звернення: 30.08.2019).

251. Проект резолюції Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сімейна політика в Україні: проблеми та перспективи розвитку» 4 квітня 2018 р. Поточний архів.
252. Пройшло засідання регіональної ради з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку, попередження насильства в сім'ї і протидії торгівлі людьми. Відділ сім' та молоді Департаменту сім'ї, молоді і спорту Донецької ОДА. URL: <http://donmolod.gov.ua/component/content/article/1-2010-04-11-22-17-49/5178-2017-10-06-10-14-47.html> (дата звернення: 06.10.2017).
253. Публікації в рамках спеціального медіа-проекту «Інформація для свідомих дій: почуй голос постраждалих внаслідок конфлікту на Сході України». Ресурсний центр ГУРТ. URL: <https://www.gurt.org.ucaspecialmediaproject/publications/> (дата звернення: 11.08.2017).
254. Пчелинцев С. Законодательное регулирование лоббистской деятельности в Канаде. URL: http://lobbying.ru/content/sections/articleid_7207_linkid_.html (дата звернення: 30.08.2019).
255. Пчелинцев С. Правовое регулирование лоббистской деятельности: канадские подходы. URL: http://www.lobbying.ru/content/sections/articleid_5734_linkid_.html (дата звернення: 30.08.2019).
256. Пшеворський А., Альварес М., Чейбуб Х., Лімонжи Ф. Що робить демократії життєздатними? У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи. Пер. з англ. За ред. Д. Гузіни; гол. ред. серії і автор передм. Дж. Перлін; наук. ред. О. Кокорська. К.: вид-во «Ай Бі»; 2003. С. 215—226.
257. Рада схвалила в першому читанні нову редакцію закону про соціальні послуги. URL: <https://dt.ua/UKRAINE/rada-shvalila-v-pershomu-chitanni-novuredakciyu-zakonu-pro-socialni-poslugi-237103.html> (дата звернення: 15.04.2017).
258. Радченко О. Політичний режим в Україні та теорії модернізації: вибір шляху демократизації. Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр.

- Одеського регіонального інституту державного управління. Одеса.: Вид-во ОРІДУ НАДУ, 2007. Вип 1 (29). С. 60—64.
259. Растоу Д. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі. Демократія: антологія. Упоряд. О. Проценко. К.: Смолоскип, 2005. С. 583—604.
260. Рева: на постійній основі за межами України працює 3,2 млн. человек. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=54Lsfdnh-QU> (дата звернення 01.11.2018).
261. Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії. К.: Видавництво «Часопис «Критика», 2004. 601 с.
262. Результати голосування в багатомандатному окрузі (по регіонах України) URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webprocov?kodvib=1&ejim=0> (дата звернення: 15.09.2018).
263. Рейсингер У. Встановлення та зміцнення демократії. У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи. Пер. з англ. За ред. Д. Гузіни; гол, ред. серії і автор передм. Дж. Перлін; наук. ред. О. Кокорська. К.: вид-во «Ай Бі», 2003. 342с. С. 77—106.
264. Рівень безробіття в Україні. Мінфін. Останнє оновлення: 10.04.2018 р. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/unemploy/2017> (дата звернення 05.05.2018).
265. Рівень безробіття в Україні: динаміка і демографія за останні п'ять років. URL: <https://news.finance.ua/ua/news/-/413236/riven-bezrobittya-v-ukrayini-dynamika-i-demografiya-za-ostanni-ruat-rokiv> (дата звернення 01.11.2017).
266. Рівень безробіття серед молоді у віці до 35 років (за даними Держкомстату та Головного управління статистики у Донецькій обл.). URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.08.2019).
267. Розвиток інституційного потенціалу університетів у контексті глобального лідерства: колективна монографія. Авторський колектив: Є. Балджи, І. Драч, С. Калашнікова, О. Коваленко, С. Курбатов, Н. Невмержицька, О. Паламарчук, В. Рябченко,

- Л. Червона ; за заг. ред. С. Калашнікової. Київ : Інститут вищої освіти НАПН України, 2017. 205 с.
268. Семенов А. В Италии победила горизонтальная партия антиполитика Беппе Грилло. 7x7. Новости. Мнения. Блоги. URL: <http://7x7-journal.ru/post/25947?r=komi> (дата звернення: 30.08.2019).
269. Сенаторов А., Цветова И. Либерально-Демократическая партия: полвека у власти. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/liberalno-demokraticeskaya-partiya-polveka-u-vlasti> (дата звернення: 09.06.2014).
270. Середня кількість декларацій на одного лікаря станом на 21.05.2018 р. Департамент охорони здоров'я Донецької ОДА. URL: <https://doz.donoda.gov.ua/serednya-kilkist-deklaratsij-na-odnogo-likarya-stanom-na-21-05-2018/> (дата звернення: 10.05.2018).
271. Симоненко П. Украина и глобальный кризис капитализма. К. : Издательский дом «АДЕФ-Украина», 2008. 192 с.
272. Скрипниченко Д. Парламентские выборы в Греции 2007 г. URL: <http://www.regional-science.ru/2007/12/14/parlamentskie-vybory-v-grecii-2007-goda-darya-skripnichenko> (дата звернення: 30.08.2019).
273. Смелзер Н. Социология. Под ред. В. Ядова. М. : Феникс, 1994. 688 с.
274. Сото де Э. Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире. Пер. с англ. Б. Пинскер, науч. ред. Р. Левита. М. : ЗАО «Олимп-Бизнес», 2004. 272 с.
275. Соціальний захист внутрішньо переміщених осіб. Міністерство соціальної політики. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/15904.html> (дата звернення: 18.09.2018).
276. Соціальний проект «Рука допомоги» потрібно продовжити на 2019 рік – Андрій Рева. Мінсоцполітики. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/16436.html> (дата звернення: 13.12.2018).
277. Спеціальності, що матимуть попит на ринку праці у 2012 році URL: <http://www.donmolod.gov.ua/2011-11-03-12-59->

- 01/514-2011-11-03-13-38-21.html (дата звернення: 30.08.2019).
278. Сприяння зайнятості внутрішньо переміщених осіб в Донецькій області. URL: http://zi.dn.ua/news/spriyannya-zaunyatost-vnutr-shno-perem-shchenikh-os-b-v-donetsk-y-oblast_250/ (дата звернення : 22.10.2015).
279. Стан та структура злочинності в Україні (станом на 20 листопада 2012 року) URL:<http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/813157> (дата звернення: 30.08.2019).
280. Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. К. : Ленвіт, 2006. 35 с.
281. Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. К.: ТОВ «Поліграф плюс», 2015. 35 с.
282. Старикович С. Самые обычные животные. М. : Наука, 1989. 118 с.
283. Статистичні дані щодо кількості дітей, студентів, учнів професійно-технічних навчальних закладів, які потребують особливої соціальної уваги та підтримки у Донецькій області. URL: <http://www.donmolod.gov.ua/2010-04-11-22-28-38.html> (дата звернення: 30.08.2019).
284. Стаття статс-секретаря – заступника Міністра иностранных дел России Г. Карасина «Россия и соотечественники», опублікована в журнале «Международная жизнь» 2007. № 12. URL: http://www.mid.ru/press_service/deputy_ministers_speeches/-/asset_publisher/OzpublbaOCjv/content/id/353370 (дата звернення: 11.09.2018).
285. Сторожук Р. Зарубіжний досвід реалізації молодіжної політики. Державне будівництво. Електронне наукове фахове видання Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. № 1. 2006 р. URL: www.nbuuv.gov.ua/e-journals/DeVu/2006-1/index.html (дата звернення: 30.08.2019).
286. Стрельцов Д. Система доминантной партии в Японии: некоторые уроки исторического опыта. URL:

- <http://cyberleninka.ru/article/n/sistema-dominantnoy-partii-v-yaponii-nekotorye-uroki-istoricheskogo-opyta> (дата звернення: 11.03.2016).
287. Стрельцов Д. Япония: политическая модернизация эпохи Хейсей. М. : АИРО-XXI, 2013. 296 с.
288. Стулова І. Економіка і політика: можливі напрямки дослідження взаємозв'язків. Актуальні проблеми політики : Зб. наук. пр. Одеса : Юридична література, 2001. Вип. 10—11. С. 487—492.
289. Сырунина Т. Цивилизованный лоббизм: основные элементы правоотношения. Сравнительное конституционное обозрение. 2007. № 4 (61). С. 15—21. URL: <http://www.twirpx.com/file/853273> (дата звернення: 30.08.2019).
290. Терехов В. Об итогах выборов в парламент Токио. URL: <https://ru.journal-neo.org/2017/07/15/ob-itogah-vy-borov-v-parlament-tokio/> (дата звернення: 11.08.2017).
291. Тимчасове житло для переселенців. Донбас SOS. URL: <http://www.donbasssos.org/04042018-2/> (дата звернення: 20.04.2018).
292. Толстых П. Профессиональный словарь лоббистской деятельности. Центр по изучению проблем взаимодействия бизнеса и власти, 2011. URL: http://www.lobbying.ru/dictionary_word.php?id=1 (дата звернення: 30.08.2019).
293. Топалова Е. Досвід інституціалізації лобістської діяльності в зарубіжних країнах: уроки та перспективи для України. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ardup/2011_2/2-5-24.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
294. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. 669 с.
295. Тоффлер Э. Третья волна. М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. 781 с.
296. Тоффлер Э. Шок будущего. М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. 557 с.
297. Трансформація соціальної інфраструктури в контексті забезпечення гуманітарного розвитку: кол. моногр. В. Новіков, Н. Деєва, І. Каленюк [та ін.] ; за наук. ред.

- д.е.н., проф. В.Новікова, д.е.н., проф. З.Сіройча. Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2015. 384 с.
298. Трима К. Асоціації університетів: створення професійних спільнот та забезпечення якості вищої освіти. Молодий вчений. 2018. № 11. С. 283—287.
299. Трима К. Вплив Групи Є4 на забезпечення якості вищої освіти у Європейському просторі вищої освіти. Науковий збірник «Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка». 2018. № 22. С. 142.
300. Трофименко А. Етнічні меншини як суб'єкти лобіювання в Канаді. Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2014. Вип. 9. С. 131—140.
301. Трофименко А. Концептуальні підходи до розуміння лобізму. Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2014. Вип. 10. С. 112—123.
302. Трофименко А. Нормативно-правові основи лобістської діяльності в Канаді. Гілея : науковий вісник. 2014. Вип. 84 (5). С. 541—546.
303. Трофименко А. Передумови та етапи ухвалення закону про лобіювання в Канаді. Грані. 2014. № 7 (111). С. 113—118.
304. Трофименко А. Проблеми інституціоналізації лобізму в Україні Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2014. Вип. 11. С. 203—212.
305. Тыновский А. Трансформация партии «Национальный Альянс» в Италии в 1994 – 2009 гг. : автореф. дис. ... канд. истор. наук: спец. 07.00.03 Всеобщая история (новое и новейшее время) ; МГУ им. М. В. Ломоносова. Москва, 2012. 17 с.
306. У Донецькій області відновили роботу обласні заклади соціального обслуговування. Відділ сім'ї та молоді Департаменту сім'ї, молоді та спорту Донецької ОДА. URL:
<http://donmolod.gov.ua/component/content/article/1->

2010-04-11-22-17-49/4244-2016-07-01-08-42-07.html

(дата звернення: 15.01.2017).

307. У Запорізькій області стартував пілотний для України проект із створення інклюзивного освітнього середовища. URL: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2016/07/21/u-zaporizkij-oblasti-startuvav-pilotnij-dlya-ukrayini-proekt/> (дата звернення: 04.08.2017).
308. У Маріїнському районі відкрили два центри підтримки сім'ї. Відділ сім'ї та молоді Департаменту сім'ї, молоді та спорту Донецької ОДА. URL: <http://donmolod.gov.ua/component/content/article/1-2010-04-11-22-17-49/4160--2-.html> (дата звернення: 22.06.2016).
309. У Маріуполі відкрився Центр надання соціальної допомоги учасникам АТО та членам їх сімей. Соціальне забезпечення. Маріупольська міська рада. URL: <https://mariupolrada.gov.ua/news/u-mariupoli-vidkrivsja-centr-nadannja-socialnoi-dopomogi-uchasnikom-ato-ta-chlenam-ih-simej> (дата звернення: 24.04.2018).
310. У Миколаївській громаді відкрили Центр надання адміністративних і соціальних послуг. Донецька ОДА. URL: <https://dn.gov.ua/ua/news/u-mikolayivskij-gromadi-vidkrili-centr-nadannya-administrativnih-i-socialnih-poslug> (дата звернення: 25.09.2018).
311. У Мінсоцполітики обговорили питання впровадження інтегрованої моделі надання послуг з соціальної підтримки населення. Мінсоцполітики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/15875.html> (дата звернення: 15.09.2018).
312. У Слов'янську відкрився Центр допомоги жінкам, які постраждали від насильства або жорстокого поводження. ООН Україна. URL: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2018/02/08/shelter-for-gbv-survivors-opens-in-sloviansk.html> (дата звернення: 25.03.2018).
313. Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / За науковою ред. О. Лановенка. К. : Стилос. 2001. 476 с.

314. Україна та проект «Русского мира». Аналітична доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ. 2014. 95 с.
315. Улунян Ар. Политическая история современной Греции. Конец XVIII в. – 90-е гг. XX в. : курс лекций. М. : ИВИ РАН, 1998. 331 с.
316. Улунян Ар. После режима. Греция: от военно-политической системы к парламентской демократии (1974 – 1981 гг.). М. : ИВИ РАН, 2005. 239 с.
317. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность. Полис. 1992. № 6. С. 156—162.
318. Уроки Теслы. Авторевю. 2010. № 23. 82 с.
319. Уряд затвердив положення про малі групові будинки для розвитку сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Мінсоцполітики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/16183.html> (дата звернення : 05.11.2018).
320. Уряд направив до Парламенту проект закону щодо посилення захисту прав ВПО. МТОН. URL: <http://mtot.gov.ua/uryad-napravyv-doparlamentu-proekt-zakonu-shhodo-posylennya-zahystu-prav-vpo/> (дата звернення: 20.04.2018).
321. Уряд удосконалив процес надання пільг окремим категоріям громадян з урахуванням середньомісячного сукупного доходу сім'ї. URL: <http://vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/4358-uriad-udoskonalyv-protses-nadannia-pilh-okremym-katehoriiam-hromadian-z-urakhuvanniam-serednomisiachnoho-sukupnoho-dokhodu-simi> (дата звернення: 17.09.2017).
322. Фесенко В. О роли России на президентских выборах в Украине. URL: http://www.analitik.org.ua/author/40ae06cc8fba6/pagedoc3432_42/ (дата звернення: 15.09.2018).
323. Флигстин Н. Рынки как политика: политико-культурный подход к рыночным институтам. Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики. Сост. и научн ред. В. Радаев. М. : РОССПЭН, 2004. С. 185—210.

324. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности ; пер. с англ. А. Башкирова. М. : ООО «Издательство АСТ» ; ООО «Транзиткнига», 2004. 635 с.
325. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. М. : Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.
326. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2006. 660 с.
327. Хантингтон С. Третья волна: Демократизация в конце XX века. М. : РОССПЭН, 2003. 368 с.
328. Холод В. Феномен парapolитики: идеи, свершения, социальные результаты : монография. Сумы : ИТД «Университетская книга», 2003. 504 с.
329. Центр допомоги учасникам АТО. Офіційний сайт Бахмутської міської ради. URL: <http://artemrada.gov.ua/10847> (дата звернення: 24.04.2017).
330. Черепченко О. Розвиток взаємодії між суспільством і державою в сучасній Україні в контексті диктаторської історичної традиції. Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. 2004. Т. 17 (56). № 2 (политические науки) С. 121—128.
331. Чешков М. Критика представлений о правящих группах развивающихся стран. М. : Наука, 1979. 243 с.
332. Чи довіряєте Ви Церкві? (2000 – 2016). URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1125 (дата звернення: 11.09.2018).
333. Чисельність дітей, усиновлених протягом року URL: <http://donetskstat.gov.ua/statinform/zahist4.php> (дата звернення: 30.08.2019).
334. Шляхи вирішення проблем ВПО : деякі уроки із зарубіжного досвіду. О. Малиновська. Відділ соціальної політики Мінсоцполітики. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/migrac_prob1-a598d.pdf (дата звернення: 25.10.2017).
335. Шміттер Ф. Більш ліберальна, доліберальна чи пост ліберальна. Демократія: Анталогія. Упоряд. О. Проценко. К. : Смолоскип, 2005. С. 207—214.

336. Шміттер Ф., Карл Т. Чим є і чим не є демократія. Демократія: антологія. Упоряд. О. Проценко. К. : Смолоскип, 2005. С. 79—91.
337. Шульга Н. Хочет ли Украина быть с Россией? Результаты социологического исследования Института социологии НАН Украины. Еженедельник «2000». 2011. № 24 (562). С. А6.
338. Шумпетер Й. Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства. Демократія: антологія. Упоряд. О. Проценко. К. : Смолоскип, 2005. С. 467—485.
339. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. Предисл. В. Автономова. М. : ЭКСМО, 2007. 864с.
340. Шушкова Н. Культурные истоки патернализма в переходном обществе. Переход. Периоды в смене культурных эпох : сб. ст. межвуз. науч. конф., посвящ. 75-летию Н. Короткова. Пермь : Лиана, 2002. С. 47—52.
341. Щенников В. Популизм как общественный феномен. URL:
http://tombraider6.narod.ru/lib/mm/mezhdunarodnyj_den_filosofii_june/schennikov_v.p._populizm_kak_obsc.html
(дата звернення: 30.08.2019).
342. Щерба Г., Яремкевич Р. Ціннісні орієнтації молоді в контексті соціокультурних змін. Молодіжна політика: проблеми і перспективи. Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції (Дрогобич, 10 – 11 березня 2006 року). Дрогобич : ДДПУ, 2006. С. 64—71.
343. Экс-премьер Японии Дзюньитиро Коидзуми решил расстаться с ролью политика и уходит из парламента. URL:
<https://www.newsru.com/world/26sep2008/koidzumi.html>
(дата звернення: 19.07.2015).
344. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Избранные произведения. Маркс К., Энгельс Ф. В 3-х т. Т. 3. М. : Политиздат, 1986. С. 28—178.
345. Юдин Н. Системное прочтение феномена мягкой силы. Международные процессы. 2015. Том 13. Номер 2 (41). С. 96—105.

346. Як гроші, що прийшли за пацієнтом, змінили первинну допомогу в Україні: факти та цифри. Медична реформа. МОЗ України. 23.10.2018 р. URL: <http://moz.gov.ua/article/reform-plan/jak-groshi-scho-prijshli-za-pacientom-zminili-pervinnu-dopomogu-v-ukraini-fakti-i-cifri> (дата звернення: 30.10.2018).
347. Як Україна обирає своїх лікарів: підсумки першого тижня кампанії «Лікар для кожної сім'ї». Департамент охорони здоров'я Донецької облдержадміністрації. URL: <https://doz.donoda.gov.ua/yak-ukrayina-obiraye-svoyih-likariv-pidsumki-pershogo-tizhnya-kampaniyi-likar-dlya-kozhnoyi-sim-yi/> (дата звернення: 05.05.2018).
348. Які пільги та виплати передбачені для учасників АТО. Юридичний самозахист. URL: https://ursambo.com/ukr/zahist-pilgovikiv/yaki-pilgi-ta-viplati-peredbacheni-dlya-uchasnikiv-ato.html#_8217 (дата звернення: 12.05.2015).
349. A General Guide To Registration. URL: [http://www.oclc.ca/eic/site/lobbyist-lobbyiste1.nsf/vwapj/GuideToRegistration.pdf/\\$FILE/GuideToRegistration.pdf](http://www.oclc.ca/eic/site/lobbyist-lobbyiste1.nsf/vwapj/GuideToRegistration.pdf/$FILE/GuideToRegistration.pdf) (дата звернення: 30.08.2019).
350. Alfieri M. Nord terra ostile. Perché la sinistra non vincedi. URL: <http://www.lafeltrinelli.it/libri/marco-alfieri/946280> (дата звернення: 30.08.2019).
351. American Association for the Advancement of Science. URL: <http://www.aaas.org> (дата звернення: 30.08.2019).
352. Annual Report 2018 – 2019 of the Office of the Commissioner of Lobbying of Canada. URL: [https://lobbycanada.gc.ca/eic/site/012.nsf/vwapj/annual-report-2018-2019-en.pdf/\\$file/annual-report-2018-2019-en.pdf](https://lobbycanada.gc.ca/eic/site/012.nsf/vwapj/annual-report-2018-2019-en.pdf/$file/annual-report-2018-2019-en.pdf) (дата звернення: 30.08.2019).
353. Appello per una costituente di centro. URL: https://udcgiovanialtamura.files.wordpress.com/2009/04/appello_costit_23giugno.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
354. Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part. Official Journal of the European Union. 2014. Vol. 57. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2014:161:FULL&from=EN> (дата звернення : 13.03.2015).

355. Association of Commonwealth Universities. URL: <https://www.acu.ac.uk/membership/acu-measures> (дата звернення: 30.08.2019).
356. Association of Specialized and Professional Accreditors. URL: <https://www.aspa-usa.org/code-of-good-practice/> (дата звернення: 30.08.2019).
357. Bergen B. What's New in Lobbying Law. The Canadian Bar Association. April 25, 2019. URL: <http://www.cba.org/Sections/Administrative-Law/Articles/2019/Whats-new-in-lobbying-law> (дата звернення: 30.08.2019).
358. Beyen M. Beppe Grillo, il populista libertario. URL: <http://www.voxeurop.eu/it/content/article/3490161-beppe-grillo-il-populista-libertario> (дата звернення: 30.08.2019).
359. Birch S. Elections and Democratization in Ukraine. Basingstoke: Macmillan, 2000. 212 p.
360. Blechinger V. Corruption Through Political Contributions in Japan. URL: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/APCITY/UNPAN013118.pdf> (дата звернення : 11.04.2015).
361. British quality assurance agency. URL: <http://www.qaa.ac.uk/en/about-us/what-we-do/our-work> (дата звернення: 30.08.2019).
362. Bucharest Communiqué Making the Most of Our Potential: Consolidating the European Higher Education Area, Bucharest, on 26 and 27 April 2012. URL: http://www.ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/Bucharest_Communique_2012_610673.pdf (дата звернення: 30.08.2019)
363. BUSINESSEUROPE. URL: <https://www.buinesseurope.eu/> (дата звернення: 30.08.2019).
364. Campi A. La destra di Fini. I dieci anni di Alleanza Nazionale: 1995 – 2005. Lungro di Cosenza. 2006.
365. Canadian League of Lobbyists web-site. URL: <http://www.canadianleagueoflobbyists.com> (дата звернення: 30.08.2019).
366. Carta dei Valori. URL: <http://www.pdl.it/notizie/15346/carta-dei-valori> (дата звернення: 30.08.2019).

367. Cayley-Daoust D. Big Oil's Oily Grasp. URL: http://polarisinstitute.org/files/BigOil'sOilyGrasp_o.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
368. Charalambous G. Did finally the crisis have an impact on Cypriot politics? A note on the Cypriot parliamentary elections of 22 May 2016. Party Systems and Governments Observatory. URL: <http://whogoverns.eu/did-finally-the-crisis-have-an-impact-on-cypriot-politics-%CE%B1-note-on-the-cypriot-parliamentary-elections-of-22-may-2016/> (дата звернення: 16.05.2016).
369. Charalambous G. Election Briefing No 29. The Parliamentary Elections of May 2006 in the Republic Of Cyprus. European Parties Elections and Referendums Network. URL: <https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=epern-election-briefing-no-29.pdf&site=266> (дата звернення: 30.08.2019).
370. Charalambous G. Political culture and behaviour in the Republic of Cyprus during the crisis. PCC Report 2/2014. Oslo: Peace Research Institute Oslo (PRIO), 2014. 109 p.
371. Charalambous G. The February 2008 Presidential Election in the Republic of Cyprus: The Context, Dynamics and Outcome in Perspective. The Cyprus Review. VOL. 21:1. SPRING. 2009. PP. 97—122.
372. Chari R. Regulation of lobbyists in Canada. URL: <http://www.environ.ie/en/LocalGovernment/LocalGovernmentAdministration/StandardsinPublicLife/PublicationsDocuments/FileDownload,14572,en.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
373. Christoforou C. The evolution of Greek Cypriot party politics. The Government and Politics of Cyprus / Ed. by J. Ker-Lindsay, H. Faustman. Oxford: Peter Lang, 2009. Ch. 4. 296 p.
374. Christophorou C. Presidential Elections in Cyprus in 2013. Friedrich-Ebert-Stiftung. February 2013. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/id/o9669.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
375. Clogg R. A short history of modern Greece. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1986. 244 p.

376. Codice etico del Partito. URL: <http://www.partitodemocratico.it/codice-etico-del-partito-democratico/> (дата звернення: 30.08.2019).
377. Corbetta P. Cronaca di una vittoria annunciate: Le elezioni politiche del 13–14 aprile. *Politica in Italia: i fatti dell'anno e le interpretazioni*. Bologna : il Mulino, 2009. PP. 73–96.
378. Council for Higher Education Accreditation. URL: <https://www.chea.org/about> (дата звернення: 30.08.2019).
379. Cull N. J. 'Public Diplomacy' Before Gullion: The Evolution of a Phrase URL: <http://uscpublicdiplomacy.org/pdfs/gullion.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
380. Cull N. J. *Public Diplomacy: Lessons from the Past*. Los Angeles : Figueroa Press, 2009. 61 p.
381. CyDebates: Η αύξηση του εκλογικού μέτρου (4%) και η λίστα επικρατείας των βουλευτών. CyprusNews.eu. URL: <http://cyprusnews.eu/cydebates/2584031-eklogikometro.html> (дата звернення: 30.08.2019).
382. Cyprus discusses participation in the Partnership for Peace programme. EU-28Watch. Is. 8. URL: <http://eu-28watch.org/issues/issue-no-8/cyprus-discusses-participation-in-the-partnership-for-peace-programme/> (дата звернення: 30.08.2019).
383. Deloy C. Presidential Election in Cyprus 17th February 2013. The rightwing opposition leader Nicos Anastasiades is the favourite in the Cypriot Presidential Election. Fondation Robert Schuman. URL: <http://www.robert-schuman.eu/en/doc/oee/oee-1415-en.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
384. Democratic Party's unclear path. URL: <http://www.japantimes.co.jp/opinion/2016/12/01/editorials/democratic-partys-unclear-path/#.WYwGQtJJbDd> (дата звернення : 05.01.2017).
385. De Pape B. An Investigation of Canada, its Corporate Allies, and Resistance at COP17. URL: <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&cad=rja&ved=0CD4QFjAC&url=http%3A%2F%2Fframshorn.ca%2Fsites%2Fframshorn.ca%2Ffiles%2FBrigette%2520-%2520holes%2520-%2520edited%2520feb%252015.doc&ei=wcvXUp6yAoW24>

- AS3wIG4Bw&usg=AFQjCNEHb87LEM3fj7sZpCLn2MfsFz5wGg&sig2=9-uVlDf9iHNoK-Uioao_lw (дата звернення: 30.08.2019).
386. Designated Public Office Holder Regulations. URL: <http://www.gazette.gc.ca/rp-pr/p2/2008/2008-04-30/html/sor-dors117-eng.html> (дата звернення: 30.08.2019).
387. Dimock B. The Involvement and Influence of Domestic Interest Groups in Canadian Foreign Policy Making. URL: <https://curve.carleton.ca/system/files/theses/21716.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
388. Donovan M. Il centro□destra: conflitti, unit à e mobilitazione permanente. *Politica in Italia: i fatti dell'anno e le interpretazioni*. – Bologna : il Mulino, 2008. PP. 87–108.
389. Donovan M. Populism and the origins of the «Second Republic». A historical institutional perspective. URL: <http://www.sisp.it/files/papers/2009/mark-donovan-420.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
390. Education International. URL: <https://www.ei-ie.org/> (дата звернення: 30.08.2019).
391. *Educazione: un rischio necessario*. Famiglia, scuola, università, mondo del lavoro e della politica si interrogano sulla comune responsabilità: l'intrapresa educativa, atti dell'Convegno, 1–2 dicembre 2000. Itaka, 2001. 144 p.
392. Elezioni Politiche 2008 – Camera URL: http://www.repubblica.it/speciale/2008/elezioni/camera/ri_epilogo_nazionale.html (дата звернення: 30.08.2019).
393. Elezioni politiche 9 aprile 2006. Senato. Leonardo.it.News. URL: <http://cronologia.leonardo.it/elezio4.htm> (дата звернення: 30.08.2019).
394. ENQA, 2010 – European Association for Quality Assurance: 10 years (2000–2010). URL: <https://enqa.eu/wp-content/uploads/2013/06/ENQA-10th-Anniversary-publication.pdf/> (дата звернення: 30.08.2019).
395. ENQA, 2018 – European Association for Quality Assurance. URL: <http://www.enqa.eu/> (дата звернення: 30.08.2019).
396. EQAR, 2018 – European Quality Assurance Register in Higher Education. URL: <https://www.eqar.eu/> (дата звернення: 30.08.2019).

397. ESU, 2018 – European Students’ Union. URL: <https://www.esu-online.org/> (дата звернення: 30.08.2019).
398. EUA Statute, 2013 – European University Association: Statute. URL: https://eua.eu/component/attachments/?task=download&id=1182:Belgian_statutes_EN_2013_final (дата звернення: 30.08.2019).
399. EUA, 2018 – European University Association. URL: <https://eua.eu/issues/22:quality-assurance.html> (дата звернення: 30.08.2019).
400. EURASHE, 2018 – European Association of Institutions in Higher Education. URL: <https://www.eurashe.eu/about/organisation/> (дата звернення: 30.08.2019).
401. EURASHE: history, 2018 – European Association of Institutions in Higher Education: history. URL: <https://www.eurashe.eu/about/history/> (дата звернення: 30.08.2019).
402. Eurobarometer 72. Public Opinion In The European Union. Autumn 2009. National Report. Executive Summary. Cyprus. European Comission. URL: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb72/eb72_cy_en_exec.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
403. European Association for Quality Assurance in Higher Education. URL: <https://enqa.eu/> (дата звернення: 30.08.2019).
404. European Association of Institutions in Higher Education URL: <https://www.eurashe.eu/about/organisation/> (дата звернення: 30.08.2019).
405. European Commission/EACEA/Eurydice, 2018. The European Higher Education Area in 2018: Bologna Process Implementation Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. URL: https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/sites/eurydice/files/bologna_internet_chapter_4_0.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
406. European Election Database Cyprus: Presidential Election 2008 URL: [http://eed.nsd.uib.no/webview/index.jsp?study=http%3A%](http://eed.nsd.uib.no/webview/index.jsp?study=http%3A%2F%2Fwww.eed.nsd.uib.no)

- 2F%2F129.177.90.166%3A80%2Fobj%2FfStudy%2FCYPR20081 (дата звернення: 30.08.2019).
407. European Election Database Cyprus: Presidential Election 2013 URL: http://eed.nsd.uib.no/webview/index.jsp?study=http%3A%2F%2F129.177.90.166%3A80%2Fobj%2FfStudy%2FCYPRES2013&mode=cube&v=2&cube=http%3A%2F%2F129.177.90.166%3A80%2Fobj%2FfCube%2FCYPRES2013_C1&top=yes (дата звернення: 30.08.2019).
408. European Quality Assurance Register for Higher Education. URL: <https://www.eqar.eu/> (дата звернення: 30.08.2019).
409. European Students' Union. URL: <https://www.esu-online.org/> (дата звернення: 30.08.2019).
410. European student's union. Students Expert's Pool on Quality Assurance URL: <http://www.esu-online.org/structures/qapool/> (дата звернення: 30.08.2019).
411. European University Association. URL: <https://eua.eu/issues/22:quality-assurance.html> (дата звернення: 30.08.2019).
412. Federal Accountability Act of Canada. URL: <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/F-5.5> (дата звернення: 30.08.2019).
413. Federal sponsorship scandal. URL: <http://www.cbc.ca/news/background/groupaction> (дата звернення: 30.08.2019).
414. Frank A. G. Sociology of Development and Underdevelopment of Sociology. Latin America: Underdevelopment and Revolution. New York, 1969. 568 p.
415. Frazer V. Public Interest Groups. URL: <http://www.ilcanada.ca/article/public-interest-groups-251.asp> (дата звернення: 30.08.2019).
416. Froestad W. Student Involvement in Quality Assessments of Higher Education in the Nordic Countries. URL: <http://www.nokut.no/Documents/NOQA/Reports/Student%20Involvement%20in%20Quality%20Assessments%20of%20Higher%20Education%20in%20the%20Nordic%20Countries.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).

417. Garzia D. From Group Membership to Party Leadership: The Changing Determinants of Partisanship in Italy, 1968 – 2008. Nuffield's Working Papers Series in Politics. URL: http://www.nuff.ox.ac.uk/politics/papers/2011/Diego%20Garzia_working%20paper_2011_07.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
418. Garzia D. The 2013 Italian Parliamentary Election: Changing Things So Everything Stays the Same. *West European Politics*. 2013. Vol. 36, No. 5. PP. 1095–1105.
419. Garzia D. The dynamics of (personalized) party identification in the second Italian Republic. *Politikon*. 2009. Vol. 15, is. 2. PP. 24–48.
420. Giorno G. W. Lobbying Investigation Reports Show Ethical Rules Are Being Enforced. URL: http://www.guygiorno.com/Articles_on_Lobbying_Law.html (дата звернення: 30.08.2019).
421. Giorno G. W. Taking a page from Canada's lobbying laws. URL: <http://thehill.com/blogs/congress-blog/politics/141341-taking-a-page-from-canadas-lobbying-laws> (дата звернення: 30.08.2019).
422. Greece: Parliamentary Election 2009. URL: http://eed.nsd.uib.no/webview/index.jsp?study=http%3A%2F%2F129.177.90.166%3A80%2Fobj%2FfStudy%2FGRPA2009_Display&mode=cube&v=2&cube=http%3A%2F%2F129.177.90.166%3A80%2Fobj%2FfCube%2FGRPA2009_Display_C1&top=yes (дата звернення: 30.08.2019).
423. Greece: Staff Report on Request for Stand-By Arrangement. URL: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2010/cr10110.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
424. Guide to ACU Measures benchmarking tool. URL: <https://www.acu.ac.uk/membership/acu-measures/guide-benchmarking-tool> (дата звернення: 30.08.2019).
425. Holmes N. The Federal Lobbying System: The Lobbying Act and the Lobbyists' Code of Conduct. URL: <http://www.parl.gc.ca/Content/LOP/ResearchPublications/2011-73-e.htm> (дата звернення: 30.08.2019).
426. Ieraci G. Governments and Parties in Italy. *Troubador italian studies*. 2008. P. 133.

427. Il Movimento 5 stelle ha difeso il sistema altoatesino. Internazionale. URL: <http://www.internazionale.it/news/italia/2013/02/26/il-movimento-5-stelle-ha-difeso-il-sistema-2/> (дата звернення: 26.02.2013).
428. Il programma politico del PDL: sette missioni per il future dell' Italia URL: <http://www.intopic.it/forum/italia/silvio-berlusconi/68382/> (дата звернення: 30.08.2019).
429. INQAAHE Strategic Plan 2018 – 2022. URL: http://www.inqaahe.org/sites/default/files/FINAL%20VERSION%20-%20INQAAHE%20Strategic%20Plan%202018_18Dec2017.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
430. International Network for Quality Assurance Agencies in Higher Education. URL: <https://www.inqaahe.org/> (дата звернення: 30.08.2019).
431. Ioannou E. Populism and the European elections in Cyprus. Rising Populism and European Elections Collection of selected contributions. – Institute of European Democrats. 285 p.
432. Italy parliamentary elections 13–14 April 2008. URL: <http://www.osce.org/node/57968> (дата звернення: 30.08.2019).
433. Ivar Bleiklie The University, the State, and Civil Society. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/ref/10.1080/0379772990240404?scroll=top> Higher Education in Europe. Volume 24, 1999 -Issue 4 (дата звернення: 30.08.2019).
434. Japan parliamentary election of 10 July 2016 (House of Councillors). URL: <http://psephos.adam-carr.net/countries/j/japan/japan2016.txt> (дата звернення: 15.04.2017).
435. Joannin P. Presidential Election in Cyprus – 17th and 24th February 2008. Fondation Robert Schuman. The Research and Studies Center on Europe. URL: <http://www.robertschuman.eu/en/eem/0766-presidential-election-in-cyprus-17th-and-24th-february-2008> (дата звернення: 30.08.2019).

436. Karen L. Webber, Angel J. Calderon Institutional research and planning in higher education. Global contexts and themes. 2015. 248 p.
437. Katsourides Y. The 2016 parliamentary election in the Republic of Cyprus: Centrifugal tendencies and dealignment. The European Parties Elections and Referendums Network (EPERN). URL: <https://epern.wordpress.com/2016/06/16/the-2016-parliamentary-election-in-the-republic-of-cyprus-centrifugal-tendencies-and-dealignment/> (дата звернення: 30.08.2019).
438. Kordela-Borczyk Z. The case for Economic Cooperation and Development in the Central Carpathian Region: the Euroregion Model. GSFI Occasional Paper. 1996. 56 p.
439. Krauss E. S, Pekkanen R. J. The Rise and Fall of Japan's Liberal Democratic Party. URL: https://gps.ucsd.edu/_files/faculty/krauss/krauss_publications_022010.pdf (дата звернення : 18.09.2016).
440. Ladrech R. Europeanization and Political Parties: towards a Framework for Analysis. Keele European Parties Research Unit (KEPRU). Working Paper 7. 16 p.
441. Linda Evans Re-shaping the EHEA After the Demise of Neoliberalism: A UK-Informed Perspective Pages. The European Higher Education Area: The impact of the past and future policies 2018. 42 p.
442. Lobbying Act Complying with Amendments – July 2008. URL: http://www.stikeman.com/en/pdf/LobbyingAct_Julo8.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
443. Lobbying Act. URL: <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/L-12.4/FullText.html> (дата звернення: 30.08.2019).
444. Lobbyists' Code of Conduct – Annual Report 1996 – 1997. URL: <https://ocl-cal.gc.ca/eic/site/012.nsf/eng/00055.html> (дата звернення: 30.08.2019).
445. Lobbyists Registration Act of British Columbia. URL: http://www.bclaws.ca/EPLibraries/bclaws_new/document/LOC/freeside/--%20l%20--/lobbyists%20registration%20act%20sbc%202001%20c.%2042/00_01042_01.xml (дата звернення: 30.08.2019).

446. London Communiqué Towards the European Higher Education Area: responding to challenges in a globalised world, London, 16 – 19 May, 2007. URL: http://www.ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/2007_London_Communique_English_588697.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
447. Lorencka M. Włoski system partyjny. Studium politologiczne : Rozprawa doktorska. Katowice, 2007. 564 s.
448. Luther K. R., Müller-Rommel F. Political Parties in a Changing Europe. Keele European Parties Research Unit (KEPRU) Working Paper 14. URL: <https://www.keele.ac.uk/media/keeleuniversity/group/kepru/KEPRU%20WP%2014.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
449. Lyrintzis Ch., Nikolakopoulos E. Political System and Elections in Greece. URL: http://www.video.minpress.gr/.../aboutgreece/aboutgreece_political_system.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
450. Marino A. Forza Italia. Nascita, evoluzione e sviluppo del centro destra italiano (1993 – 2001). EleA. Università degli studi di Salerno. URL: <http://elea.unisa.it:8080/xmlui/handle/10556/357> (дата звернення: 30.08.2019).
451. Massari O. La parabola dei partiti in Italia: da costruttori a problemi della democrazia. URL: <http://elnuevodia.altervista.org/wp-content/uploads/2013/05/ARTICOLO-MASSARI.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
452. Movimento 5 Stelle URL: <http://www.beppegrillo.it/movimento/>
453. National Elections Results 2004. URL: <http://www.ypes.gr/en/Elections/NationalElections/Results/nationallecures2004> (дата звернення: 30.08.2019).
454. National Elections Results 2007. URL: <http://eklogesprev.singularlogic.eu/v2007/pages/index.html> (дата звернення: 30.08.2019).
455. Newell J. Parties and democracy in Italy politico. URL: http://www.gla.ac.uk/media/media_140581_en.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
456. Noniashvili N. Analysis of Party systems and Political Cleavages in Italy and Spain. URL:

- http://www.academia.edu/8206067/Analysis_of_Party_systems_and_Political_Cleavages_in_Italy_and_Spain (дата звернення: 30.08.2019).
457. OECD's Governance Arrangements to Ensure Transparency in Lobbying: Comparative Overview. URL: [http://search.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=GOV/PGC/ETH\(2006\)5&docLanguage=En](http://search.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=GOV/PGC/ETH(2006)5&docLanguage=En) (дата звернення: 30.08.2019).
458. Office of the Commissioner of Lobbying web-site. URL: <http://www.ocl-cal.gc.ca/eic/site/012.nsf/eng/home> (дата звернення: 30.08.2019).
459. Olson M. Power and Prosperity: Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships. Oxford University Press, 2000. 269 p.
460. Pagani P. Forza Italia: Come è nato il movimento che in 5 mesi ha cambiato la politica italiana. Novara : Boroli, 2003. 186 p.
461. Paris Communiqué: EHEA Ministerial Conference, 2018. URL: http://www.ehea.info/media.ehea.info/file/2018_Paris/77/1/EHEAParis2018_Communique_final_952771.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
462. Per il bene dell'Italia. URL: <http://digilander.libero.it/karmaproductions/politica/programma-unione.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
463. Policy paper, 2017 – Policy paper on quality of higher education (amended). URL: https://www.esu-online.org/wp-content/uploads/2013/12/VM73_Amended_PolicyPaperOnQualityOofHE.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
464. Potier T. Cyprus: Entering Another Stalemate? EP WP 05/03. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/public/Research/Europe/bpcyprus.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
465. Programma 2008 Forza Italia. Popolo della Libertà URL: <http://ru.scribd.com/doc/5498386/PROGRAMMA-2008-Forza-Italia-Popolo-della-Liberta> (дата звернення: 30.08.2019).

466. Quagliariello G. Di Forza Italia, del carisma e della durata in politica. *l'occidentale: orientamento quotidiano*. URL: <http://www.loccidentale.it/node/5082> (дата звернення: 30.08.2019).
467. Quagliariello G. Forza Italia non c'è più ma la rivoluzione del Cav. continua nel Pdl. *l'occidentale: orientamento quotidiano*. URL: <http://www.loccidentale.it/articolo/forza+italia+si+%C3%A8+sciolta+il+progetto+politico+del+cav.+no+ed+%C3%A8+ancora+in+gran+parte+da+realizzare+.0062110> (дата звернення: 30.08.2019).
468. Recommendation Rec. 6 by the Council of Europe's Committee of Ministers on the public responsibility for higher education and research. URL: http://www.coe.int/t/dg4/highereducation/News/pub_res_EN.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
469. Regulations Amending the Designated Public Office Holder Regulations. URL: <http://www.gazette.gc.ca/rp-pr/p2/2010/2010-09-15/html/sor-dors192-eng.html> (дата звернення: 30.08.2019).
470. Republic of Cyprus. Parliamentary Elections 22 May 2016. OSCE/ODIHR Needs Assessment Mission Report (8 – 11 March 2016) URL: <http://www.osce.org/odihr/elections/cyprus/230496?download=true> (дата звернення: 30.08.2019).
471. Routledge Handbook of Public Diplomacy / [Nancy Snow, Philip M. Taylor, Nicholas J. Cull, Michael Vlahos and others] ; edited by Philip M. Taylor. New York : Routledge, 2009. 382 p.
472. Ruling coalition reshuffle? URL: http://www.japantimes.co.jp/opinion/2017/01/30/commentary/japan-commentary/ruling-coalition-reshuffle/#.WYwR_tJJbDc (дата звернення : 29.01.2017).
473. Rutelli F. *Rinnoviamo l'Italia, insieme: Il programma dell'Ulivo per il governo 2001/2006*. Roma : Newton & Compton, 2001. 127 p.
474. Shepherd K. Administering the Lobbying Act. URL: http://www.oclc-cal.gc.ca/eic/site/lobbyist-lobbyiste1.nsf/vwapj/Administering_LA-

- eng.pdf/\$FILE/Administering_LA-eng.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
475. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area. URL: http://www.britishcouncil.org.ua/sites/default/files/standards-and-guidelines_for_qa_in_the_ehea_2015.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
476. Standards and Guidelines, 2015 – Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area. URL: [http://www.enqa.eu/files/ESG_3edition%20\(2\).pdf](http://www.enqa.eu/files/ESG_3edition%20(2).pdf) (дата звернення: 30.08.2019).
477. Statutes of ENQA, 2015 – Statutes of the European Association for Quality Assurance in Higher Education. URL: <https://enqa.eu/wp-content/uploads/2016/05/ENQA-Statutes-2015-EN.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
478. Statutes of EURASHE, 2015 – Statutes of the European Association of Institutions in Higher Education (EURASHE) aisbl. URL: https://www.eurashe.eu/wp-content/uploads/2011/10/EURASHE_statutes_2015_EN.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
479. Statutes of the European Association of Institutions in Higher Education (EURASHE) aisbl. URL: https://www.eurashe.eu/wp-content/uploads/2011/10/EURASHE_statutes_2015_EN.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
480. Statuto. Sinistra Ecologia Libertà. URL: <http://www.sinistraecologia-liberta.it/partito/statuto/> (дата звернення: 30.08.2019).
481. Statuto del Popolo della Libertà. Il popolo della libertà. URL: <http://www.pdl.it/notizie/15377/statuto-del-popolo-della-liberta> (дата звернення: 30.08.2019).
482. Statuto della Lega Nord per l'indipendenza della Padania. URL: <http://www.leganord.org/phocadownload/ilmovimento/statuto/Statuto.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
483. Student involvement in the processes of quality assurance agencies. [Hanna Alaniska, EsteveArboixCodina, Janet Bohrer, Rachel Dearlove, Suvi Eriksson, EmmiHelle, Lene

- Karin Wiberg]. URL: <http://www.enqa.eu/indirme/papers-and-reports/workshop-and-seminar/Student%20involvement.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
484. Student participation in QA: strengths and challenges. [Sanja Brus, Janja Komljenovič, Daithí Mac Síthigh, Geert Noope and Colin Tück]. URL: http://www.eua.be/Libraries/EQAF_2010/EUA_QA_Forum_publication_1.sflb.ashx (дата звернення: 30.08.2019).
485. Student Participation in Quality Scotland (sparqs). URL: <http://www.sparqs.ac.uk/> (дата звернення: 30.08.2019).
486. The Bologna Declaration of 19 June 1999. Joint declaration of the European Ministers of Education. URL: http://www.ehea.info/media.ehea.info/file/Ministerial_conferences/02/8/1999_Bologna_Declaration_English_553028.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
487. The East African Higher Education Quality Assurance Network. URL: <https://eaqan.com/about-us/> (дата звернення: 30.08.2019).
488. The Handbook on Non-Profit Institutions in the System of National Accounts. New-York : United Nations, 2003. 328 p.
489. The ideological principles of Nea Demokratia URL: http://www.en.nd.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=9169&Itemid=219 (дата звернення: 30.08.2019).
490. The National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. – URL: <http://www.nationalacademies.org> (дата звернення: 30.08.2019).
491. The new persuaders III. A 2012 global ranking of soft power. URL: https://www.instituteforgovernment.org.uk/sites/default/files/publications/The%20new%20persuaders%20III_o.pdf (дата звернення: 21.09.2018).
492. The New Public Diplomacy. Soft Power in International Relations / [Brian Hocking, Peter van Ham, Alan K. Henrikson and others] ; edited by Jan Melissen. New York : Palgrave Macmillan, 2005. 221 p.
493. The second enlargement of the European Community. Luxemburg : Office for Official Publications of the European Communities, 1979. 33 p.

494. Towards the European Higher Education Area. Communiqué of the meeting of European Ministers in charge of Higher Education in Prague on May 19th 2001. URL: http://www.ehea.info/media.ehea.info/file/2001_Prague/44/2/2001_Prague_Communique_English_553442.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
495. Trimikliniotis N. Socio-political Developments and Impacts. Cyprus Report. URL: <http://symfiliosi.org/wp-content/uploads/2013/04/WP5.Cyprus-Socio-political-Developments-and-Impacts-cyprus-report.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
496. Το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση ο Λαός στην Εξουσία. URL: <http://www.pasok.gr/portal/resource/section/sumvolaioMenu> (дата звернення: 30.08.2019).
497. Willetts P. NGOs as Insider Participants: Evolution of the role of NGOs at the United Nations. Contribution to Elgar Handbook of Research on NGOs. Edited by Aynsley Kellow and Hannah Murphy-Gregory. Cheltenham : Edward Elgar Publishing, 2018. 488 pp.
498. Willetts P. Non-Governmental Organizations in World Politics: The Construction of Global Governance. London and New York : Routledge, Series on Global Institutions, 2011. 193 pp.
499. Williamson O. Transaction Cost Economics and Economic Sociology. CSES Working Paper Series. URL: http://www.economyandsociety.org/publications/working_papers.shtml (дата звернення: 30.08.2019).
500. Wilson A. Multi-level Party Politics in Italy and Spain. URL: http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/12882/2009_WILSON.pdf?sequence=2 (дата звернення: 30.08.2019).
501. Wilson E. J. Silicon Valley`s Foreign Policy. Los Angeles : Figueroa Press, 2012. 28 p.
502. World Conference on Higher Education: Higher Education in the Twenty-first Century. Vision and Action. UNESCO, Paris 5 – 9 October, 1998. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001163/116345E.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
503. «Πνοή Λαού» το νέο πολιτικό σχήμα. Ο Φιλελεύθερος. URL: <http://www.philenews.com/el-gr/eidiseis->

- politiki/39/275352/rnoi-laou-to-neo-politiko-schima (дата звернення: 30.08.2019).
504. Αδάμου Μ. Στο προσκήνιο και πάλι η οριζόντια ψηφοφορία. ANT1. URL: <http://www.ant1iwo.com/news/cyprus/article/203787/sto-proskinio-kai-pali-i-orizodia-psifoforia/> (дата звернення: 30.08.2019).
505. Αποτελέσματα Κυπριακών Ευρωεκλογών 2009. URL: <http://elections.pblogs.gr/tags/kypriakes-eyroekloges-2009-gr.html> (дата звернення: 30.08.2019).
506. Αποχώρησε η ΕΔΕΚ από την κυπριακή κυβέρνηση. TVXS. URL: <http://tvxs.gr> (дата звернення: 30.08.2019).
507. Βάζει μπρός το ΔΗΚΟ για τις Βουλευτικές. SigmaLive. URL: <http://www.sigmalive.com/archive/news/politics/345578> (дата звернення: 30.08.2019).
508. Βερναρδάκης Χ. Το κυπριακό πολιτικό σύστημα και η δομή των πολιτικών κομμάτων. URL: <http://www.vernardakis.gr/article.php?id=212> (дата звернення: 30.08.2019).
509. Βουλευτικές Εκλογές 2011 - Τελικά Αποτελέσματα. URL: <http://www.cyprusnet.gr/latestnews/newsid510/382> (дата звернення: 30.08.2019).
510. Βουλευτικές εκλογές 2011: ιστορική άνοδος της αποχής, επικίνδυνη άνοδος της ακροδεξιάς! Συνέντευξη με την Αθηνά Καρυάτη. Youth Against Nationalism. URL: <https://youthagainstnationalism.wordpress.com/2011/05/25/vouleutikes-ekloges2011istoriki-anodos-tis-apoxis-epikindini-anodo-tis-akrodeksias/> (дата звернення: 30.08.2019).
511. Βουλευτικές Εκλογές 2016: Επίσημα Αποτελέσματα. URL: <http://wtv.elections.moi.gov.cy/> (дата звернення: 30.08.2019).
512. Γιάννης Μαυρή: Κυπριακές βουλευτικές εκλογές 2016: κλείνει ο βιοϊστορικός κύκλος των κομμάτων. Συνέντευξη στην εφημερίδα «Φιλελεύθερος». URL: <http://www.mavris.gr/4830/kypros-vouleftikes-2016/> (дата звернення: 30.08.2019).
513. Δημόσια και δωρεάν παιδεία για όλους και όλες. URL: <http://www.syriza.gr/theseis/ekpaideysi/dimosia-kai->

- dorean-paideia-gia-oloys-kai-oles (дата звернення: 30.08.2019).
514. ΔΗΣΥ. Σταθερή προοπτική. Booklet 2016. URL: <http://elections.disy.org.cy/assets/pdfs/DHSY%20BOOKLET%20LOW.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
515. Διαφάνεια στη χρηματοδότηση των κομμάτων (GRECO). Χειρισμός θέματος από τους «Πολίτες Μπροστά». URL: <http://www.politesmprosta.org> (дата звернення: 30.08.2019).
516. Εθνικό Λαϊκό Μέτωπο. Οι θέσεις μας. URL: <http://www.elamcy.com/latest-articles/item/615-oi-theseis-mas.html> (дата звернення: 30.08.2019).
517. Εισηγήσεις της οργάνωσης Διεθνής Διαφάνεια-Κύπρος αναφορικά με το θέμα της χρηματοδότησης των πολιτικών κομμάτων. StockWatch. URL: http://www.stockwatch.com.cy/nqcontent.cfm?a_name=news_view&ann_id=199576 (дата звернення: 30.08.2019).
518. Εισοδηματική Πολιτική, 2009. URL: http://protouvoulies.nd.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=534&Itemid=41 (дата звернення: 30.08.2019).
519. Είχε δίκαιο ο Παγκάλος για τον Λυσσαρίδη. Παντος Καιρου. URL: <http://mihalismihail.blogspot.com/2010/12/blog-post.html> (дата звернення: 30.08.2019).
520. Εκλογές 21ης Μαΐου 2006 – Βουλή των Αντιπροσώπων. URL: <http://www.parliament.cy/easyconsole.cfm/id/258> (дата звернення: 30.08.2019).
521. Έκτακτο Παγκύπριο συνέδριο της ΕΔΕΚ Να δεσμευθούν όλοι στο λαό χωρίς μισόλογα. Ημερολόγιο προεκλογικής εκστρατείας. Μάιος. Ο Φιλελεύθερος online. Εκλογές 2006. URL: http://www.philenews.com/afieromata/ekloges2006/maios.htm#14_Μαΐου (дата звернення: 30.08.2019).
522. Εννέα πυλώνες ΔΗΣΥ για τη δημόσια υγεία. Ημερολόγιο προεκλογικής εκστρατείας. Μάιος. Ο Φιλελεύθερος online. Εκλογές 2006. URL: http://www.philenews.com/afieromata/ekloges2006/maios.htm#8_Μαΐου (дата звернення: 30.08.2019).
523. Ελικαιροποιημένο Πρόγραμμα Σταθερότητας και Ανάπτυξης 2008 – 2011 URL:

- http://www.mnec.gr/export/sites/mnec/el/economics/Stability_Program/2009_02_05_SGP-GR-EL_08.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
524. Επιστολή του Προέδρου του Λαϊκού Ορθόδοξου Συναγερμού (ΛΑ.Ο'Σ.). URL: http://www.laos.gr/laos.asp?epilogi='pdf/PROGRAM_LAO_S.pdf'&page=laos (дата звернення: 30.08.2019).
525. Ευρωβαρόμετρο 63.4. Κοινή γνώμη στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Άνοιξη 2005. Εθνική ανάλυση. Κύπρος. European Comission. URL: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb63/eb63_nat_cy.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
526. Ευρωβαρόμετρο 74. Κοινή γνώμη στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Φθινόπωρο 2010. Εθνική ανάλυση. Κύρια αποτελέσματα. Κύπρος. European Comission. URL: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb74/eb74_cy_cy_nat_pre.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
527. Ευρωπαϊκή Δημοκρατία. Κόμματα. Ο Φιλελεύθερος online. Εκλογές 2006. URL: <http://www.philenews.com/afieromata/ekloges2006/evrodi.htm> (δύο звернення: 30.08.2019).
528. Ευρωπαϊκή Ενωτική Αριστερά – Βόρεια Πράσινη Αριστερά (ΕΕΑ/ΒΠΑ). Η δράση του ΑΚΕΛ – Αριστερά - Νέες Δυνάμεις στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. URL: <http://www.akel.org.cy> (дата звернення: 30.08.2019).
529. Ευρωπαϊκό Κόμμα. URL: <http://www.evropaikokomma.org/Komma> (дата звернення: 30.08.2019).
530. Η Κύπρος με τον Αριστερό πρόεδρο επικήρωσε την Συνθήκη της Λισσαβόνας. Indymedia Αθήνας. URL: <https://athens.indymedia.org/post/889197/> (дата звернення: 30.08.2019).
531. Η οριζόντια ψηφοφορία. SigmaLive. URL: <http://www.sigmalive.com/simerini/news-asset/85194> (дата звернення: 30.08.2019).
532. Η Πολιτική Απόφαση του 5ου Τακτικού Συνεδρίου του Συνασπισμού της Αριστεράς, των Κινήματων και της Οικολογίας. URL: <http://www.syn.gr/downloads/apofasi5ou.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).

533. Θέσεις του 21ου Συνεδρίου ΑΚΕΛ. URL: http://www.akel.org.cy/?page_id=458#.VeqBpdK8PGc (дата звернення: 30.08.2019).
534. Ιακώβου Χ. Πολιτική ανάλυση: κόμματα και βουλευτικές εκλογές 2011 στην Κύπρο. SigmaLive. URL: <http://www.sigmalive.com/ekloges2011/news/365774> (дата звернення: 30.08.2019).
535. Ιδρυτική Διακήρυξη Βασικών Αρχών και Στόχων. 3 Σεπτέμβρη 1974. URL: <http://www.pasok.gr/portal/resource/section/idrutikiMenu> (δύσϋ ηβεπνεv□: 30.08.2019).
536. ΙΔΡΥΤΙΚΗ ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ. 4 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1974. URL: http://www.nd.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=29 (дата звернення: 30.08.2019).
537. Ισότητα κάθε μέρα παντού για όλες. URL: <http://www.syriza.gr/theseis/gynaikes/isotita-kathe-meragia-oles> (дата звернення: 30.08.2019).
538. Ιωάννου Χ. Πώς και γιατί η Κύπρος βυθίστηκε στην κρίση – Τα πραγματικά αίτια και οι ευθύνες. Foreign Affairs. URL: <http://foreignaffairs.gr/articles/69205/xristina-ioannoy-kai-axilleas-aimilianidis/pos-kai-giati-i-kypros-bythistike-stin-krisi?page=show> (δύсϋ ηβεπνεv□: 30.08.2019).
539. Κάλεσμα ενότητας και αγώνα σ' όλους τους αγρότες και τις αγρότισσες. URL: <http://www.syriza.gr/theseis/agrotika/kalesma-enotitas-kai-agna-s2019-oloys-toys-agrotes-kai-tis-agrotisses> (дата звернення: 30.08.2019).
540. Κίνημα Αλληλεγγύη. Ιδρυτική Διακήρυξη. Ομπρός βοηθάτε να σηκώσουμε τον Ήλιο πάνω από την Κύπρο. URL: <http://www.allileggii.com/idrytiki-diakiryxi/> (дата звернення: 30.08.2019).
541. Κοινωνικό κράτος και κοινωνικά δικαιώματα. URL: <http://www.syriza.gr/theseis/ergasia-asfalisi/koinoniko-kratos-kai-koinonika-dikaimata> (дата звернення: 30.08.2019).
542. Κυπριανού Δ. «Συμμαχία Πολιτών» από τον Γ. Λίλληκα στην Κύπρο. Πρώτο θέμα. URL: <http://www.protothema.gr/politics/article/271561/symmaxia-politon-apo-ton-g-lillhka-sthn-kypro/> (дата звернення: 30.08.2019).

543. Κύπρος: Πρόγραμμα κ. Ν. Αναστασιαδη, υποψήφιος για προεδρία της Δημοκρατίας Mynima-Hellas. URL: <http://mynima-hellas.com> (дата звернення: 30.08.2019).
544. Μεταρρύθμιση του εκλογικού συστήματος της Κυπριακής Δημοκρατίας. Πλατφόρμα Ομάδων Πολιτών ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ ΤΩΡΑ! URL: <http://www.zygos.org/uploads/docs/doc100002.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
545. Μιτίδης Π. Αβέρωφ και Περδίκης συμφωνούν στην οριζόντια διαφωνούν στο μέτρο. Alfanews. URL: <http://www.alfanews.com.cy> (дата звернення: 30.08.2019).
546. Νόμος που προνοεί για την εγγραφή και την χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων και άλλα συναφή θέματα. Αριθμός 175(I) του 2012. URL: http://www.cylaw.org/nomoi/arith/2012_1_175.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
547. Νόμος που τροποποιεί τους Περί Πολιτικώμ Κομμάτων νόμους του 2012 έως (αρ.2) του 2015. URL: http://www.cylaw.org/nomoi/arith/2015_1_171.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
548. Ο περί Πολιτικώμ Κομμάτων Νόμος του 2011 (20(I)/2011). URL: http://www.cylaw.org/nomoi/enop/non-ind/2011_1_20/full.html (дата звернення: 30.08.2019).
549. Οι Προτάσεις και οι Δεσμεύσεις του ΠΑΣΟΚ για Δημόσια, Δωρεάν και Υψηλής Ποιότητας Παιδεία για Όλους. URL: http://www.pasok.gr/content-api/f/binaryChannel/newpasokportal/datastore/bo/53/36/bo53363f75796ec1c906bccb59724551780e1032/application/pdf/paideia_programma_full.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
550. Οικονομίδου Μ. Μεταξύ σφύρας και άκμονος ο πολιτικός νόμος. Ενστάσεις και προβληματισμοί γύρω από τον εκσυγχρονισμό της νομοθεσίας. URL: <http://www.kathimerini.com.cy/mobile.php?modid=2&artid=205416> (дата звернення: 30.08.2019).
551. Ομιλία Γιώργου Α. Παπανδρέου στον Πολυχώρο «Αθηναίς» με Θέμα: «Πέντε Εθνικοί Στόχοι: Το σχέδιο μας για την χώρα». URL: <http://www.pasok.gr/portal/resource/contentObject/id/abo>

- db5e3-4fco-49b4-a3e2-ede8c8ee5210 (дата звернення: 30.08.2019).
552. Ομιλία Προέδρου ΔΗΚΟ στο έκτακτο Παγκύπριο Συνέδριο. URL: http://kyproekloges.com/old/index.php?option=com_content&view=article&id=267:synedrio-diko-omilia&catid=1:latest (дата звернення: 30.08.2019).
553. Ομιλία του προέδρου του Δημοκρατικού Συναγερμού Νίκου Αναστασιάδη στο Έκτακτο Παγκύπριο Συνέδριο του κόμματος. Λευκωσία, 11 Μαρτίου 2006. URL: <http://disy.org.cy/oldsite/%E2%E5%E6%F4/www.disy.org.cy/default16a8.html?id=285> (дата звернення: 30.08.2019).
554. Ομιλία του Προέδρου του Κ.Σ. ΕΔΕΚ Γιαννάκη Λ. Ομήρου στη Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής 13 Φεβρουαρίου 2011 URL: <http://www.yiannakisomirou.com/files/website/file140.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
555. Ομιλία του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ Γιώργου Α. Παπανδρέου. Κυριακή 22 Φεβρουαρίου 2009, πολυχώρος «Αθηναΐς». Πεντε Εθνικοί Στόχοι: Το σχέδιο μας για τη χώρα. URL: http://www.pasok.gr/content-api/f/binaryChannel/newpasokportal/datastore/df/3f/86/df3f861dd5f10d10f75439e3babe7c7d50faf317/application/pdf/omilia_GAP_athinaida_w.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
556. Οργανωτικό συνέδριο ΖΥΓΟΣ – Λευκωσία 12/3/2011. Γιάννος Κάνινας – πρώτο ιδρυτικό μέλος URL: <http://www.zygos.org/uploads/docs/kannas.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
557. Οριζόντια ψηφοφορία στις βουλευτικές εκλογές. URL: <http://www.diafaniatora.com/wp-content/uploads/2015/04/protash-orientias.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
558. Πιμπίσιης Α. Στο ράφι τοποθετείται η οριζόντια ψηφοφορία. Ο Φιλελεύθερος. URL: <http://www.philenews.com/el-gr/eidiseis-politiki/39/250116/sto-rafi-topotheteitai-i-orientia-psifoforia> (дата звернення: 30.08.2019).
559. Πιμπίσιης Α. ΔΗΣΥ: Αύξηση βουλευτών και εκλογικό μέτρο στο 4%. Ο Φιλελεύθερος. URL: <http://www.philenews.com/el-gr/top->

- stories/885/223104/disy-ayxisi-voulefton-kai-eklogiko-metro-sto-4 (дата звернення: 30.08.2019).
560. Πισιάρια Ε. Οι... PR των κομμάτων προεκλογικά. iNewsgr. URL: <http://www.inewsgr.com/147/oi-PR-ton-kommaton-proeklogika.htm> (дата звернення: 30.08.2019).
561. Πογιατζιής Γ. Η δημαγωγία της οριζόντιας ψήφου. Η Χαραυγή. URL: <http://www.haravgi.com.cy/site-article-1515-gr.php#axzz3G7aF4kQ8> (дата звернення: 30.08.2019).
562. Πολιτική απόφαση του 20ου Συνεδρίου του ΑΚΕΛ URL: <https://www.akel.org.cy> (дата звернення: 30.08.2019).
563. Πολιτική Διακήρυξη Κύπρος 2020 – ανάπτυξη με αλληλεγγύη URL: <http://disyblog.org.cy/index.php/sxoliastemas/4343.html> (дата звернення: 30.08.2019).
564. Πράσινη Ανάπτυξη. Οι προτάσεις μας. Μάρτιος 2009. Κείμενο διαλόγου. URL: <http://www.pasok.gr/content-api/f/binaryChannel/newpasokportal/datastore/53/2b/02/532b02b94ae1208d50e14d5d7980e8e7e420d661/application/pdf/green-economy-web.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).
565. Προγραμματικές θέσεις του ΣΥ.ΡΙΖ.Α για τους πολίτες με αναπηρία. URL: <http://www.syriza.gr/theseis/polites-me-anapiria/programmatikes-theseis-toy-sy-riz-a-gia-toys-polites-me-anapiria> (дата звернення: 30.08.2019).
566. Προεδρικές εκλογές 2008. Ειδήσεις. Αντίστροφη αναμέτρηση. Φεβρουάριος. Ο Φιλελεύθερος online. Εκλογές 2008. URL: http://www.philenews.com/afieromata/ekloges2008/antistr_metr_Feb.html (дата звернення: 30.08.2019).
567. Προεδρικές εκλογές 2013: Μοιράστηκε η πίτα: Ποιοι πρωμοδότησαν την εκλογή Αναστασιάδη. News.it. URL: http://www.newsit.com.cy/default.php?pname=Article&art_id=107516&catid=9 (дата звернення: 30.08.2019).
568. Προκοποίου Ε. Φήμες και πραγματικότητες για τις βουλευτικές εκλογές. 24h.com.cy. URL: <http://www.24h.com.cy/politics/item/114873-fimes-gia-pragmatikotites-gia-tis-vouleftikes-ekloges.html#sthash.XQQfwlAB.dpuf> (дата звернення: 30.08.2019).

569. Προστασία σε αυτούς που είναι περισσότερο εκτεθειμένοι στην κρίση. Συνέντευξη τύπου του Πρωθυπουργού κ. Κώστα Καραμανλή μετά το πέρας των εργασιών του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου. URL: http://protouvoulies.nd.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=541&Itemid=41 (дата звернення: 30.08.2019).
570. Σαββίδης Φ. Το προεκλογικό σκηνικό στην Κύπρο. Το Βήμα. URL: http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=227014_Display&mode=cube&n=2&cube=http%3A%2F%2F129.177.90.166%3A80%2Fobj%2FfCube%2FCYPR20081_Display_C1&top=yes (дата звернення: 30.08.2019).
571. Σε αύξηση του εκλογικού μέτρου στοχεύουν ΔΗΣΥ-ΑΚΕΛ. SigmaLive. URL: <http://www.sigmalive.com/news/politics/135304/se-afksisi-tou-eklogikou-metrou-stoxevoun-disyakel> (дата звернення: 30.08.2019).
572. Στη μάχη των ποσοστών ρίχνονται ΔΗΚΟ και ΕΔΕΚ. Ημερολόγιο προεκλογικής εκστρατίας. Μάρτιος. Ο Φιλελεύθερος online. Εκλογές 2006. URL: http://www.philenews.com/afieromata/ekloges2006/martios.htm#20_Μαρτίου (дата звернення: 30.08.2019).
573. Συνέντευξη του Γιάννη Μαύρη στην εφημερίδα «Ο ΠΟΛΙΤΗΣ»: Εκλογές ρουτίνας η αναμέτρηση της 21ης Μαΐου. Public Issue. URL: <http://www.publicissue.gr/448/2540-interview4/> (дата звернення: 30.08.2019).
574. Συνέντευξη του Γιώργου Λίλληκα «Εγώ δεν βρήκα στρωμένα χάλια» 2013. Ο Φιλελεύθερος. URL: http://www.philenews.com/afieromata/ekloges2013/entyra/20012013_lil.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
575. Συνένωση Ευρωπαϊκού Κόμματος με το κίνημα «Αλληλεγγύη» ενόψει εκλογών στην Κύπρο. Parapolitika. URL: <http://www.parapolitika.gr/article/349858/syenosiseyropaikoy-kommatos-me-kinima-allileggyi-enopsei-eklogon-stin-kypro> (дата звернення: 30.08.2019).
576. Σωτήρης Μ. Αντιπρόεδρος της ΕΔΕΚ και βουλευτής Μαρίνος Σιζόπουλος: Κομματικός απεγκλωβισμός ψηφοφόρων. Ο Φιλελεύθερος. URL:

- http://www.philenews.com/afieromata/ekloges2006/sine_3.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
577. Τον πρωταγωνιστικό του ρόλο στο Κυπριακό αναδεικνύει το ΔΗΚΟ. Ημερολόγιο προεκλογικής εκστρατιάς. Μάϊος. Ο Φιλελεύθερος online. Εκλογές 2006. URL: http://www.philenews.com/afieromata/ekloges2006/maios.htm#17_Μαΐου_ (дата звернення: 30.08.2019).
578. Τακτικό Ευρωβαρόμετρο 82. Κοινή γνώμη στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Φθινόπωρο 2014. Εθνική ανάλυση. Κύπρος. European Comission. URL: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb82/eb82_cy_cy_nat.pdf (дата звернення: 30.08.2019).
579. Το περιβάλλον πάνω από τα κέρδη - Ανάπτυξη συμβατή με την οικολογική αειφορία. URL: <http://www.syriza.gr/theseis/periballon-1/oi-theseis-gia-to-perib-oikol> (дата звернення: 30.08.2019).
580. Χατζηκώστας Κ. Το τέλος της εποχής των οπαδών. Σύγχρονη Άλοψη. URL: <http://magazine.apopsi.com.cy/2009/06/1887> (дата звернення: 30.08.2019).
581. Χριστοδούλου Τ. Α. Κυπριανού: «Παραμύθια της χαλιμάς η οριζόντια ψηφοφορία». URL: <http://www.24h.com.cy/politics/item/84654-a-kiprianou-paramithia-tis-xalimas.html> (дата звернення: 30.08.2019).
582. [東京都議選2017]小池氏支持勢力が79議席...自民は惨敗23議席. URL: <http://www.yomiuri.co.jp/matome/20170530-OYT8T50074.html> (дата звернення: 16.05.2017).
583. 2017衆院選. URL: http://www.asahi.com/senkyo/senkyo2017/?iref=com_flash (дата звернення: 22.10.2017).
584. 3分でわかる「IR推進法案」日本にカジノはいつできるのか? URL: <https://www.houdoukyoku.jp/posts/3789> (дата звернення: 14.12.2016).
585. 会派別所属議員数一覧. URL: <http://www.sangiin.go.jp/japanese/joho1/kousei/giin/193/giinsu.htm> (дата звернення: 19.07.2016).

586. 公明党. Manifesto 2017. URL: <https://www.komei.or.jp/campaign/shuin2017/manifesto/manifesto2017.pdf> (дата звернення: 28.09.2017).
587. 公職選挙法 (昭和二十五年四月十五日法律第百号). URL: <http://law.e-gov.go.jp/htmldata/S25/S25HO100.html> (дата звернення: 04.08.2015).
588. 地域政党「都民ファーストの会」始動.事実上の“小池新党»旗揚げ.現職と新人の計4人公認. URL: <http://www.sankei.com/politics/news/170123/pl1701230037-n1.html> (дата звернення: 21.03.2017).
589. 小池都知事の政治団体「都民ファーストの会」発足. URL: <http://www.hochi.co.jp/topics/20160921-OHT1T50008.html> (дата звернення: 03.01.2017).
590. 川村一義. 擬似連立政権下の国会運営: 自民党派閥と委員会制度. URL: http://www.law.tohoku.ac.jp/gcoe/wp-content/uploads/2012/04/gemc_07_cate4_5.pdf (дата звернення: 16.05.2015).
591. 希望の党. URL: <https://kibounotou.jp/pdf/policy.pdf> (дата звернення: 07.10.2017).
592. 希望の党.党規約. URL: <https://kibounotou.jp/about/agreement> (дата звернення: 07.10.2017).
593. 政党助成法 (平成六年二月四日法律第五号). URL: <http://law.e-gov.go.jp/htmldata/No6/No6HO005.html> (дата звернення: 09.08.2015).
594. 政治資金規正法 (昭和二十三年七月二十九日法律第百九十四号). URL: <http://law.e-gov.go.jp/htmldata/S23/S23HO194.html> (дата звернення: 21.08.2015).
595. 日本共産党の総選挙政策2017. URL: http://www.jcp.or.jp/web_download/201710-senkyo_A4_seisaku.pdf (дата звернення: 02.10.2017).
596. 日本維新の会. 政策. URL: <https://o-ishin.jp/policy/act07/> (дата звернення: 10.10.2017).
597. 日本維新の会.綱領・基本方針. URL: <https://o-ishin.jp/about/outline/> (дата звернення: 20.11.2016).

598. 村上弘. 民主党 – 2012年衆議院選挙と2大政党制. С. 783-821. URL: <http://www.ritsumei.ac.jp/acd/cg/law/lex/12-56/murakami.pdf> (дата звернення: 05.06.2014).
599. 立憲民主党. URL: <https://cdp-japan.jp/yakusoku/01/> (дата звернення: 13.10.2017).
600. 立憲民主党. 綱領. URL: <https://cdp-japan.jp/about-cdp/principles> (дата звернення: 14.10.2017).
601. 立憲民主党規約. URL: <https://cdp-japan.jp/about-cdp/byelaw> (дата звернення: 13.10.2017).
602. 結党記者会見に参加した国会議員.希望の党. URL: https://www.nikkei.com/article/DGXLASFS27HoR_X2oC17A9MMo000/ (дата звернення: 14.10.2017).
603. 統合型リゾート整備推進法/カジノ法. URL: <http://www.ifinance.ne.jp/glossary/japan/jap159.html> (дата звернення: 09.03.2017).
604. 自民党.政策パンフレット 2017. URL: https://jimin.ncss.nifty.com/pdf/pamphlet/20171003_pamphlet.pdf (дата звернення: 08.10.2017).
605. 自民派閥.パーティー活発.参院選へカネ集めに奔走.
«与党復帰効果»? URL: http://www.jcr.or.jp/akahata/aik12/2013-03-19/2013031901_03_1.html (дата звернення: 24.05.2015).
606. 自由党. 生活. URL: <http://www.seikatsu1.jp/wp-content/uploads/91c15980a0296c61d938cca8955c83d0.pdf> (дата звернення: 02.10.2017).
607. 自由民主党のあゆみ. URL: https://jimin.ncss.nifty.com/pdf/aboutus/history/jimin_history.pdf#page=3 (дата звернення: 28.07.2016).
608. 都民ファーストの会. URL: <https://tomin1st.jp/> (дата звернення: 11.06.2017).
609. 都議選 各党の議席. URL: <http://www.asahi.com/senkyo/togisen/2017/kaihyo/> (дата звернення: 14.09.2017).

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Балабанов Костянтин Васильович, доктор політичних наук, професор, ректор Маріупольського державного університету, Почесний Генеральний консул Республіки Кіпр у Маріуполі, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, заслужений працівник освіти України, член-кореспондент академічного Філологічного товариства «Парнас» (Греція) та Пелоританської академії (Італія).

Булик Максим Володимирович, кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ

Гільченко Олена Леонідівна, кандидат політичних наук, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ

Іванець Тетяна Мирославівна, кандидат політичних наук, асистент кафедри філософії та соціології МДУ

Піддубний Сергій Анатолійович, асистент кафедри суспільних комунікацій МДУ

Рябінін Євген Вадимович, кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ

Светлакова Марія Андріївна, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ

Трима Катерина Андріївна, кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник відділу політики та врядування у вищій освіті Інституту вищої освіти НАПН України

Трофименко Анастасія Вікторівна, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ

Трофименко Микола Валерійович, кандидат політичних наук, проректор з науково-педагогічної роботи МДУ

Черепченко Олександр Олександрович, кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ

Ясірова Юлія Федорівна, кандидат політичних наук, спеціаліст з фінансових питань Контактного центру Нестле Бізнес Сервіс в Європі

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ І
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН КРАЇН СВІТУ**

Колективна монографія

Авторський колектив:

Балабанов К. В. – наук. редакція, передмова

Булик М. В. – підрозділ 3.1

Гільченко О. Л. – підрозділ 1.2

Іванець Т. М. – підрозділ 3.4

Піддубний С. А. – підрозділ 1.3

Рябінін Є. В. – підрозділ 1.4

Светлакова М. А. – підрозділ 3.2

Трима К. А. – підрозділ 2.2

Трофименко А. В. – підрозділ 2.3

Трофименко М. В. – підрозділ 2.1

Черепченко О. О. – підрозділ 1.1

Ясірова Ю. Ф. – підрозділ 3.3

Формат аркушів: 430 М x 640, частина аркуша 1/8

Обсяг ум. друк. арк.: 19,8

Тираж: 300 прим.

Номер замовлення: 052/19

Видавець та виготовлювач: Маріупольський державний університет

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготовлювачів та розповсюджувачів видавничої
продукції

Серія ДК № 4930 від 07.07.2015 р.

87500, Маріуполь, пр. Будівельників, 129